

PAŃSTWOWE MUZEUM ARCHEOLOGICZNE

w Warszawie

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

BULLETIN ARCHÉOLOGIQUE POLONAIS

TOM (VOL.) LXVI

2015

WARSZAWA 2015 VARSOVIE

**WIADOMOŚCI
ARCHEOLOGICZNE**

TOM LXVI

Redaguje zespół / Editorial staff:

dr Jacek Andrzejowski (sekretarz redakcji / managing editor), dr Wojciech Brzeziński (redaktor naczelny / editor in chief),
mgr Grażyna Orlińska, mgr Radosław Prochowicz, mgr Barbara Sałacińska,
mgr Andrzej Jacek Tomaszewski, mgr Katarzyna Watemborska-Rakowska

Rada Naukowa / Scientific Advisory Board:

Przewodniczący / Chairman – prof. dr hab. **Wojciech Nowakowski** (Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego)
prof. dr **Audronė Bliujienė** (Klaipėdos universitetas), prof. dr hab. **Claus von Carnap-Bornheim** (Stiftung
Schleswig-Holsteinische Landesmuseen, Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie, Schleswig),
prof. dr hab. **Zbigniew Kobyliński** (Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego),
prof. dr hab. **Jerzy Maik** (Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk),
prof. dr hab. **Dieter Quast** (Forschungsinstitut für Archäologie, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz),
prof. dr hab. **Paweł Valde-Nowak** (Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego)

Recenzenci tomu / Peer-reviewed by:

prof. dr hab. **Wojciech Blajer**, prof. dr hab. **Teresa Dąbrowska**, prof. dr hab. **Sławomir Kadrow**,
prof. dr hab. **Magdalena Mączyńska**, prof. dr hab. **Wojciech Nowakowski**, prof. dr hab. **Jacek Poleski**

Tłumaczenia / Translations:

Anna Kinecka

Jacek Andrzejowski, Magdalena Mączyńska

Korekta / Proof-reading

Autorzy

Katarzyna Watemborska-Rakowska

Skład i łamanie / Layout:

JRJ

Rycina na okładce: gliniana figurka z Pieniążkowej. Rys. Lidia Kobylińska i Anna Potoczny
Cover picture: clay figurine from Pieniążkowa. Drawing Lidia Kobylińska and Anna Potoczny

© Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, 2015

© Autorzy, 2015

Państwowe Muzeum Archeologiczne jest instytucją
finansowaną ze środków
Samorządu Województwa Mazowieckiego

Pełen spis zawartości „Wiadomości Archeologicznych”: <http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl/spisy-tresci/>

List of contents of “Wiadomości Archeologiczne”: <http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl/spisy-tresci/>

Adres redakcji / Editorial office:

Państwowe Muzeum Archeologiczne, ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa
tel.: +48 (22) 5044 841, +48 (22) 5044 813; fax: +48 (22) 831 51 95;
e-mail: j.andrzejowski@wiadomosci-archeologiczne.pl

<http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl>

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

Tom (Vol.) LXVI

SPIS TREŚCI

Contents

ROZPRAWY

- Grażyna Orlińska, Łukasz Karczmarek, Miseczki z omfalosem w kulturze łużyckiej na ziemiach polskich 3
Small Omphalos Bowls from Lusatian Culture Contexts in Poland
- Michał Grygiel, Kultura jastorfska na Niżu Polskim. Próba określenia chronologii, zasięgu i powiązań 127
Jastorf Culture in the Polish Lowland. Its Approximate Chronology, Range and Connections
- Claus von Carnap-Bornheim, Między adaptacją a oporem? Uwagi o grobach „książęcych” 183
z okresu wpływów rzymskich w *Barbaricum*
Between Adaption and Resistance – Some Thoughts Concerning the So-Called “Princely Graves” of the Roman Iron Age in the *Barbaricum*
- Joanna Zagórska-Telega, Obiekty kremacyjne z cmentarzysk kultury przeworskiej z dorzecza Liswarty 201
z młodszego i późnego okresu wpływów rzymskich oraz wczesnej fazy okresu wędrówek ludów
Cremation Features in Przeworsk Culture Cemeteries in the Liswarta River Basin, from the Younger and Late Roman Period until the Early Phase of the Migration Period

MISCELLANEA

- Zuzanna Różańska-Tuta, Plastyka antropomorficzna ludności kultury trypolskiej w zbiorach 247
Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie
Anthropomorphic Plastic Art of the Tripolye Culture People in the Collections of the State Archaeological Museum in Warsaw
- Anna Drzewicz, Gatunkowy i anatomiczny dobór zwierząt do ciałopalenia z cmentarzyska z wczesnej epoki żelaza 283
w Sochaczewie-Trojanowie
Animal species and Anatomical Elements Selected for Cremation in the Early Iron Age Cemetery at Sochaczew-Trojanów

ODKRYCIA

- Andrzej Pelisiak, Andrzej Wójcik, Neolityczna antropomorficzna figurka kamienna z miejscowości Tupadły, 313
stan. 1, pow. inowrocławski
A Neolithic Anthropomorphic Stone Figurine from Tupadły, site 1, Inowrocław County
- Anna Rembisz-Lubiejewska, Skarb przedmiotów brązowych odkryty w Słupsku, pow. *loco* 318
A Bronze Hoard Found in Słupsk, Słupsk County

Katarzyna Czarnicka, Wojciech Siciński, Unikatowa pochwa miecza z cmentarzyska kultury przeworskiej w Orenicach, pow. łęczycki	320
A Unique Sword Scabbard from a Przeworsk Culture Cemetery at Orenice, Łęczyca County	
Agnieszka Jarzec, Znaleźisko ostrogi krzesłowanej z rejonu Ciechanowa	330
Unpublished Finds from Grodzisk, Węgrów County, from the Collections of the State Archaeological Museum in Warsaw	
Kinga Żyto, Nieznane zabytki okresu wpływów rzymskich z Muzeum Regionalnego im. Hieronima Ławniczaka w Krotoszynie	332
Unpublished Roman Period Artefacts from the Hieronim Ławniczak Regional Museum in Krotoszyn	
Andrzej Szela, Nietypowa sprzączka z Siemiatkowa. Wyrób lokalny czy import bałtyjski?	334
An Atypical Belt-Buckle from Siemiatkowo. A Locally Made Form or a Balt Import?	
Jacek Andrzejowski, Ryszard Cędrowski, Grób z Łazówka koło Sokołowa Podlaskiego – ślad nieznanego cmentarzyska kultury wielbarskiej?	338
A Grave from Łazówek near Sokołów Podlaski – Evidence of an Unknown Wielbark Culture Cemetery?	
Mirosław Rudnicki, Konstantin N. Skvortov, Znaleźisko sprzączki typu <i>Snartemo-Sjörup</i> z Nadrowii	348
A Belt-Buckle type <i>Snartemo-Sjörup</i> from Nadrovia Region	
WYKAZ SKRÓTÓW / ABBREVIATIONS	355

GRAŻYNA ORLIŃSKA, ŁUKASZ KARCMAREK

MISECZKI Z OMFALOSEM W KULTURZE ŁUŻYCKIEJ NA ZIEMIACH POLSKICH

SMALL OMPHALOS BOWLS FROM LUSATIAN CULTURE CONTEXTS IN POLAND

W inwentarzach kultury łużyckiej z obszaru Polski występują gliniane miseczki z tzw. omfalosem. *Omphalos*, termin wywodzący się z języka starogreckiego, oznacza środek, ogniskową, centrum, pępek lub wypukłość na tarczy (W. Kopaliński 1985, s. 302). Pojęciem tym, rzadko używanym w polskiej literaturze przedmiotu, określane jest także wypchnięte do góry dno, mające tworzyć wewnątrz naczynia mniej lub bardziej regularną wypukłość (por. U. Kobylińska 2014, s. 235).

Omfalosem były wykonywane nie tylko w miseczkach (Ł. Karczmarek 2008), ale także większych misach, czerpakach, kubkach, dzbanach, garnkach i formach wazowatych. Podjęte przez nas studia nad miseczkami z omfalosem w kulturze łużyckiej na ziemiach polskich mają na celu analizę ich formy, rozprzestrzenienia i chronologii. Spróbujemy określić funkcję tych naczyń, znajdujących zarówno na cmentarzyskach, jak i w osiedlach (Ryc. 1), oraz odtworzyć główne kierunki rozchodzenia się idei ich wytwarzania.

Przyjmowane w literaturze przedmiotu kryteria wydzielenia form misowatych nie zawsze są precyzyjne, zwłaszcza przy rozgraniczaniu niektórych form z uchem od kubków lub czerpaków. Opracowane typologie naczyń kultury łużyckiej dotyczą zwykle materiałów z niedużych terytoriów i na ogół niedługich odcinków chronologicznych, nie mogą zatem być uniwersalne (por. B. Gediga 1967, s. 79; M. Karczmarek 2002, s. 36; K. Moskwa 1976, s. 74; T. Węgrzynowicz 1973, s. 36).

W tym artykule za miseczki uznaliśmy naczynia o średnicy wylewu nie przekraczającej 15 cm¹, zgodnie

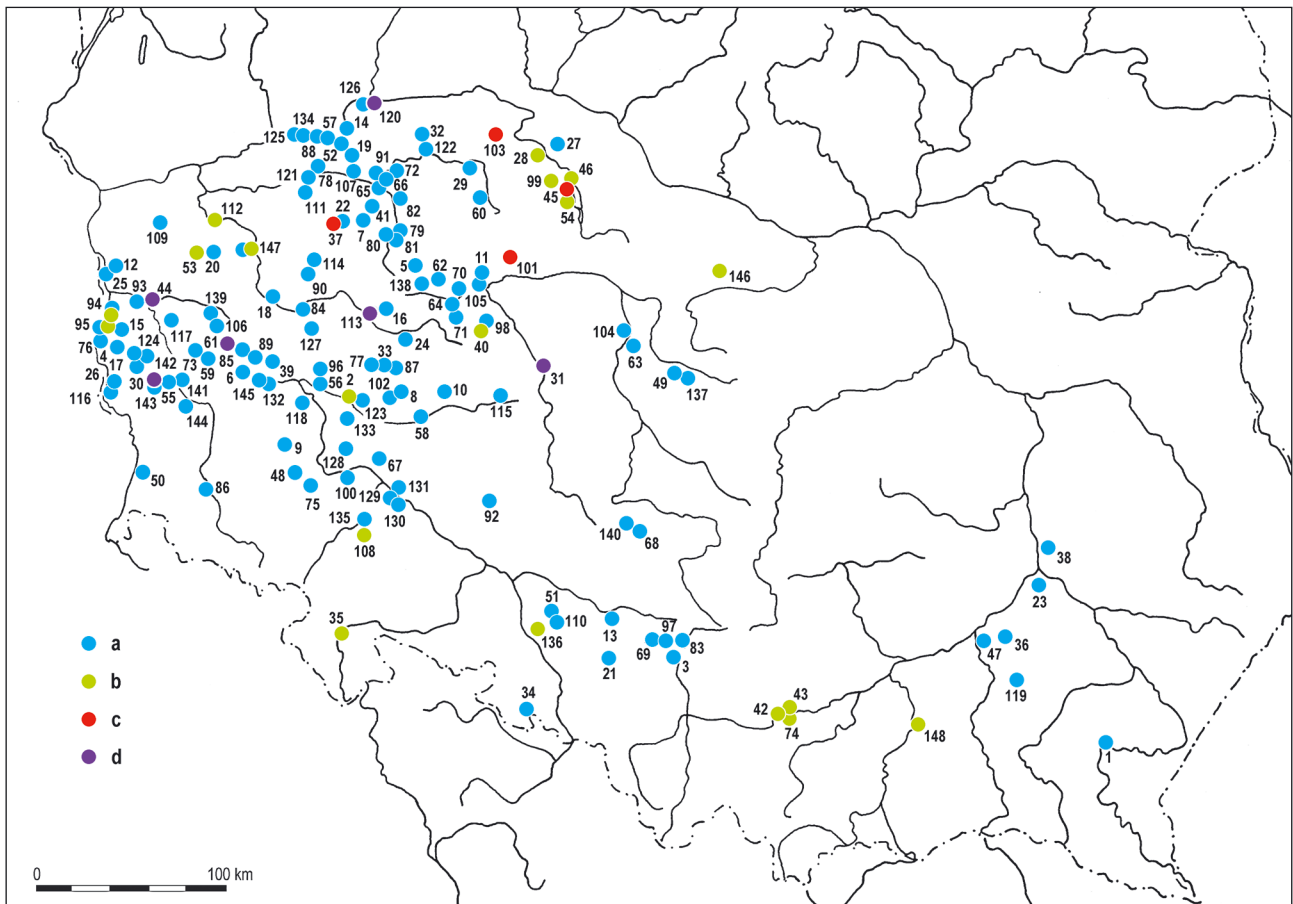
z podziałem B. Gedigi (1967, s. 79), i wskaźniku głębokości co najmniej 1,5, obliczanym ze stosunku największego wymiaru poziomego naczynia do jego wysokości. Okazy o wskaźniku 1,5–2,99 opisujemy jako głębokie, 3–3,99 jako płytkie, pozostałe jako płaskie. Uwzględniliśmy naczynia profilowane określane w literaturze jako miski lub miseczki, których otwór był niejednokrotnie węższy od największej wydętości, oraz nieliczne okazy z uchem, o ile wartość wskaźnika ich głębokości przekraczała 2,5. Pominęliśmy natomiast: formy „wazowate” o przyjętych przez nas proporcjach miseczek, ale z wyodrębnioną, przewężoną szyjką o długości ok. 1/3 wysokości naczynia, egzemplarze mocno uszkodzone oraz znane z terenu Pomorza późnobrązowe talerze, nazywane przez J. Kostrzewskiego ozdobnymi, a przez B. Wanzka kopaniczkami, które miewają wypchnięte do góry dno (J. Kostrzewski 1958, s. 118–121, ryc. 67; B. Wanzek 2004, s. 40, ryc. 18, 19).

Przedmiotem opracowania są zarówno *Omphaloschale* według D.-W. Bucka (1979, s. 120–122) i T. Puttkammera (2008, s. 92, ryc. 47), jak i rozmaite okazy profilowane, których wklęsło-wypukłe dna, często nie bez wątpliwości, ostatecznie uznaliśmy za omfalosem.

Omfalosem podzieliliśmy na wąskie (o średnicy nieprzekraczającej 1/4 największego wymiaru poziomego naczynia) oraz szerokie. Dla ustalenia ich wysokości najbardziej miarodajny okazał się wskaźnik obliczany ze stosunku średnicy wgniecenia do jego głębokości. W omfalosach niskich wynosi on co najmniej 10, w średniowysokich 5–9,99, w wysokich – maksymalnie 4,99.

Skatalogowaliśmy 707 miseczek, które zostały opublikowane w stopniu umożliwiającym ocenę ich kształtu,

¹ Miseczki o średnicy otworu do 7,5 cm uważamy za miniaturowe.

Ryc. 1. Mapa rozmieszczenia stanowisk z miseczkami z omfalosem na ziemiach polskich. a – cmentarzysko, b – osada otwarta, c – osiedle obronne, d – stanowisko nieokreślone. Numery stanowisk na mapach odpowiadają numeracji w katalogu.

Oprac. Ł. Karczmarek (Ryc. 1–54)

Fig. 1. Distribution of small bowls with an omphalos in Poland. a – cemetery, b – settlement, c – fortified settlement, d – indefinite site. Numbers on maps correspond to numbers in catalogue.

Graphic Ł. Karczmarek (Fig. 1–54)

parametrów metrycznych i ornamentu². Ogląd naczyń przechowywanych w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie (kat. 38, 48, 49, 104, 116) pozwolił na weryfikację niektórych danych dotyczących technologii ich wykonania, stanu zachowania oraz szczegółów ornamentacyjnych.

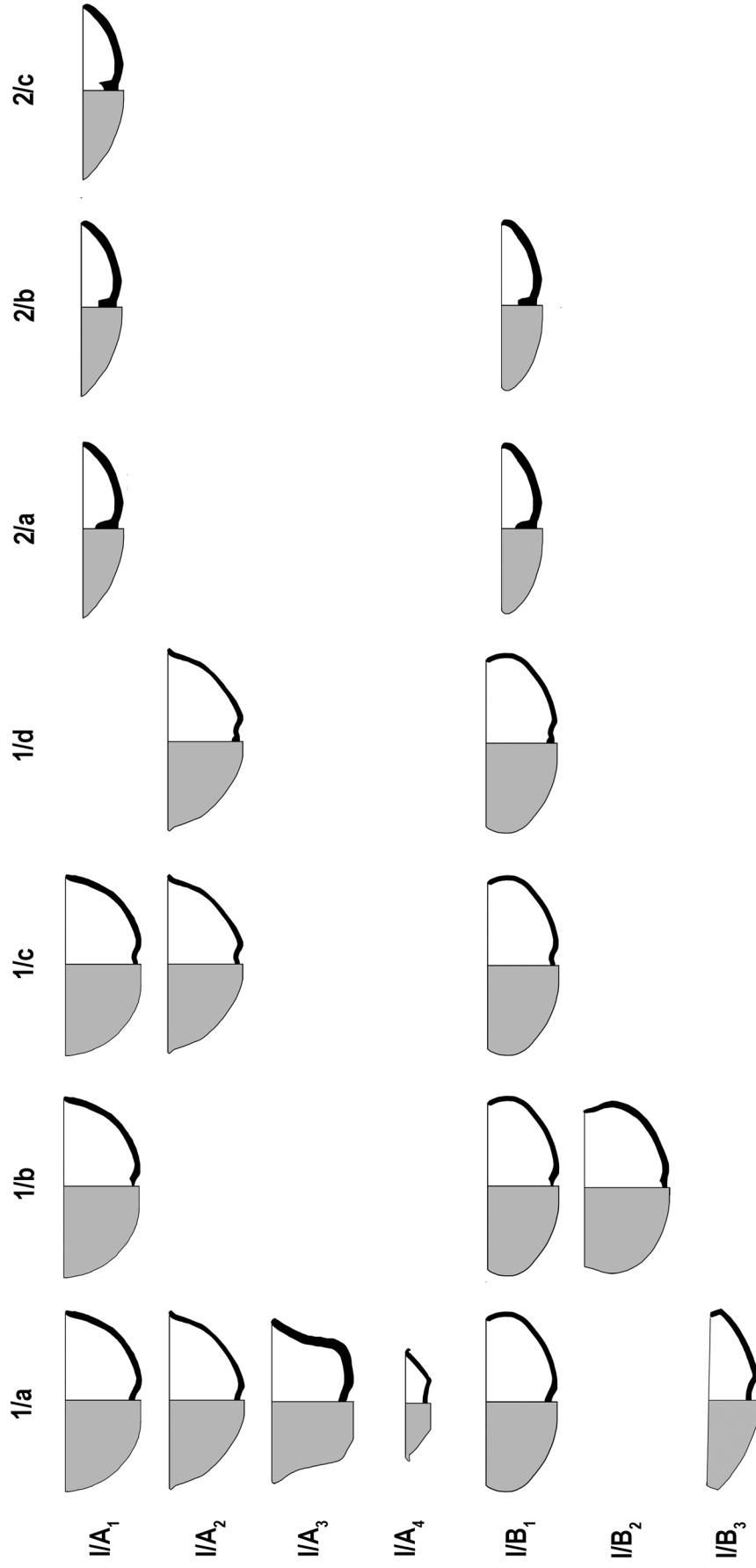
ZASADY KLASYFIKACJI

Miseczki podzieliliśmy na dwie kategorie. Do kategorii I zaliczyliśmy formy określane jako półkuliste, w kształcie wycinka kuli lub stożkowe, do kategorii II okazy profilowane.

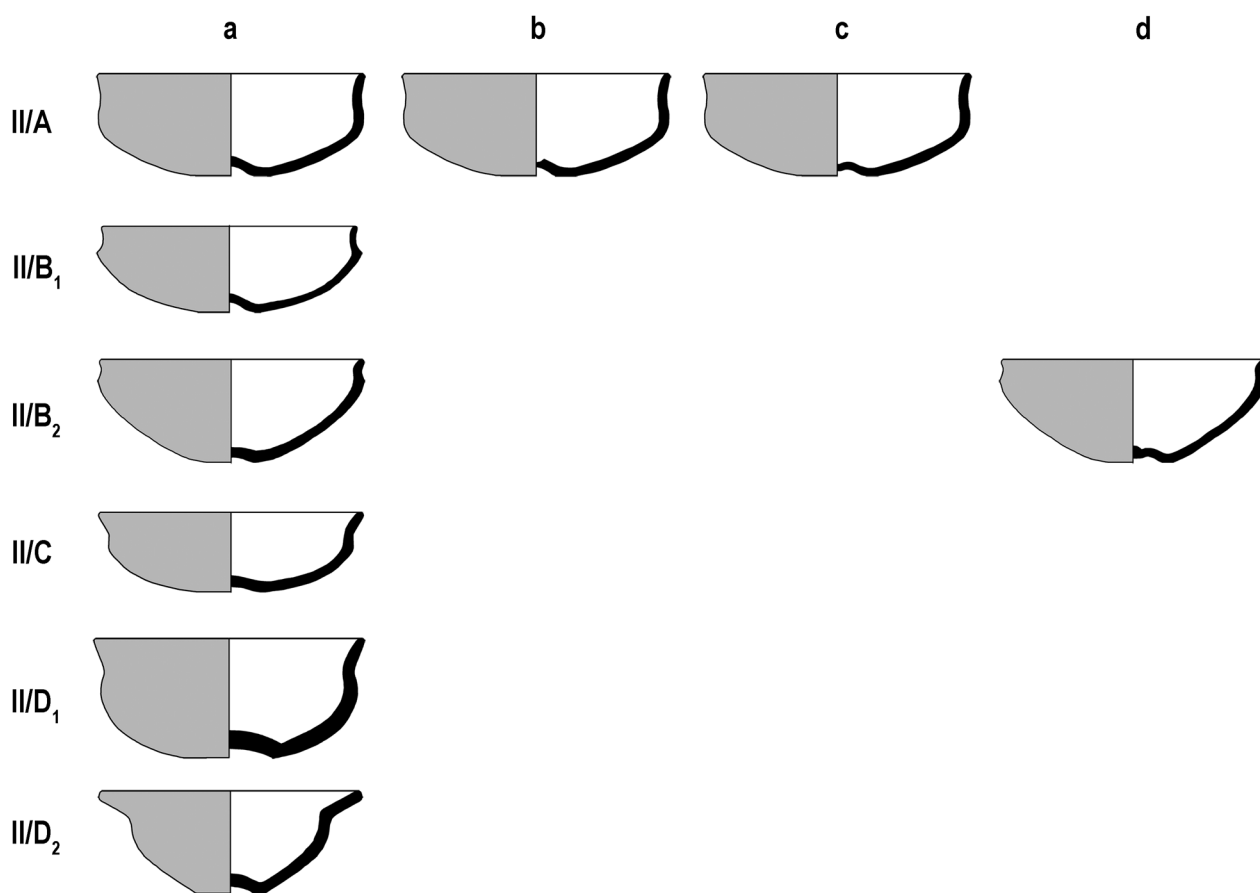
² Z pierwotnej wersji katalogu (Ł. Karczmarek 2008), niedawno wykorzystanego w zmodyfikowanej formie przez U. Kobylńską (2014, s. 322–331), wycofaliśmy naczynia zachowane fragmentarycznie, ujęte tylko w tabelach, publikowane bez skali lub narysowane zbyt schematycznie. Uwzględniliśmy natomiast miseczki o nieznanym barwie i sposobie opracowania powierzchni (kat. 7, 11:2, 13, 25–28, 30, 37, 54, 58, 59, 68, 70, 74, 92, 95, 99, 100, 112, 113, 132, 136, 138, 145).

Miseczki kategorii I zaklasyfikowaliśmy do dwóch typów. Typ I/A obejmuje naczynia o ściance rozszerzającej się ku górze. Okazy z prostym brzegiem zaliczyliśmy do podtypu A₁, odgiętym do A₂, rozchylonym kielichowato do A₃, kołnierzowatym, silnie rozchylonym do A₄. Naczynia typu I/B mają ściankę zachyloną. Egzemplarze z prostym brzegiem reprezentują podtyp B₁, odgiętym B₂, załamany dwustożkowo B₃ (Ryc. 2).

Miseczki kategorii II podzieliliśmy na osiem typów (A–H). Egzemplarze typu II/A, o profilu na ogół esowatym, mają przewężoną szyjkę przechodzącą łagodnie w zaokrąglony brzusec. Typ II/B obejmuje naczynia z szyjką i zaznaczonym załomem brzuśca. W podtypie B₁ mieszczą się okazy z wysoką szyjką, w B₂ – z niską. Miseczki II/C wyróżnia trójdzielność profilu – lejkowato rozchylony wylew i dwustożkowo załamany brzusec. Naczynia typu II/D mają wyodrębniony wysoki lejkowaty brzeg, którego średnica w okazach D₁ jest zbliżona do maksymalnej średnicy zaokrąglonej wydętości, w D₂ wyraźnie większa (Ryc. 3). Zaokrąglony brzusec cechuje

Ryc. 2. Podział typologiczny miseczek kategorii I, typów A i B
 Fig. 2. Classification of bowls category I, types A and B

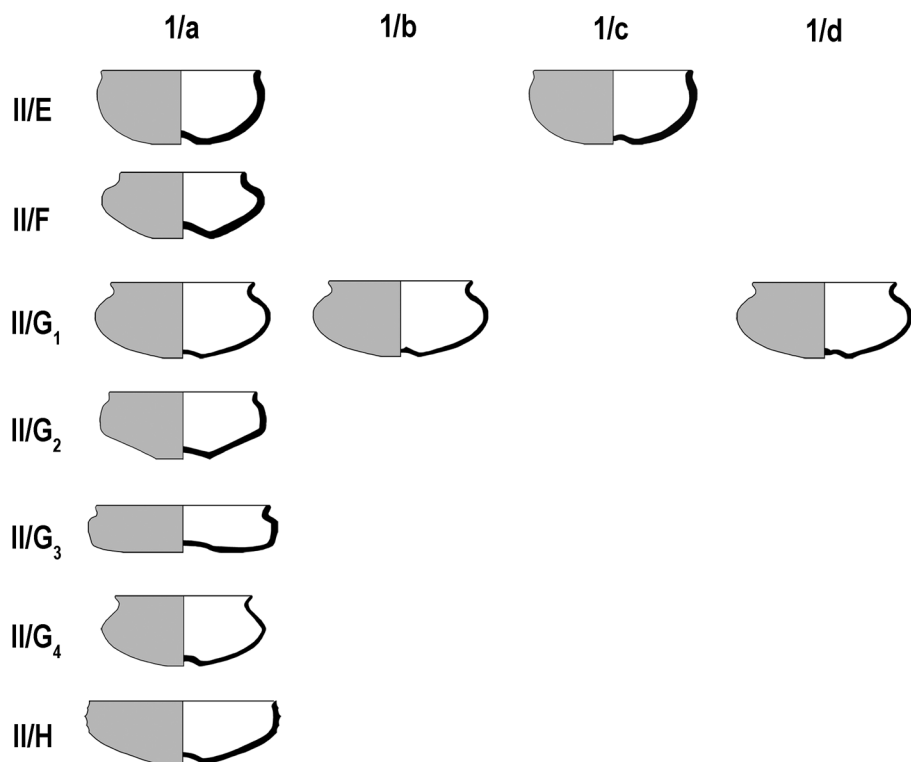
Ryc. 3. Podział typologiczny miseczek kategorii II, typów A–D
 Fig. 3. Classification of bowls category II, types A–D

także egzemplarze typu II/E – z wgłębieniem pod krawędzią i II/F – z wydzielonym, pionowym wylewem. Do typu II/G zaliczyliśmy miseczki z wyodrębnionym, rozchylnym brzegiem prostym, ścienionym lub pogrubionym, zaopatrzone w różnie uformowaną wydętość: w podtypie G₁ zaokrągloną, w G₂ zaokrągloną od góry a od dołu wyraźnie podciętą, w G₃ szeroką, na ogół spłaszczoną (cylicydryczną) i zwykle podciętą w części dolnej, w G₄ załamana dwustożkowo. Dla form typu II/H jest charakterystyczny baniasty brzusiec i na ogół niski, słabo zaznaczony brzeg (Ryc. 4)³.

³ Inną typologię opracowano dla miseczek z Kozowa, pow. krośnieński, stan. 2, wśród których nie wszystkie, sądząc po stanie ich zachowania, musiały być zaopatrzone w omfalosy. O ile do typów 2 i 3 zaliczono miseczki z brzegiem zachylnym (u nas podtypu I/B₁) odpowiednio z owalną lub płasko ściętą krawędzią (wykończenie krawędzi w naszych rozważaniach uznaliśmy za nieistotne), a do typu 4 formy z prostym brzegiem (podtypu I/A₁) i ściętą krawędzią, to typy 1 i 5 obejmują okazy obu wymienionych podtypów z krawędzią zaokrągloną lub owalną. Typ 6 mieści formy profilowane (typów II/A i II/E oraz podtypu II/B₁), typ 7 wszystkie miniatury, typ 8 większe misy (U. Kobylińska 2014, s. 237–238, ryc. 7:2, tabl. 7:5–15).

Wyróżniliśmy dwie odmiany omfalosów. Omfalosy odmiany 1 na ogół z półkulistą wypukłością występują w wariantach: 1/a – zaokrąglone lub sporadycznie płasko ścięte, oraz 1/b–d – z zagłębieniem w wierzchołku. W omfalosach 1/b dołek jest płytki, w 1/c środkowa część omfalosa jest wgnieciona do dołu, a w 1/d partię centralną omfalosa zajmuje płytkie koliste wgłębienie z niewielkim guzkiem na środku. W omfalosach odmiany 2 na wierzchołku uformowany jest mniej lub bardziej wydatny guz (sęczonek). Guzy wariantu 2/a mają zaokrąglony wierzchołek, 2/b – płasko ścięte, 2/c – zaopatrzone we wgłębienie.

Ornamenty podzieliliśmy na 10 grup różniących się rodzajem wątków i ich umiejscowieniem. Grupa I obejmuje wzory złożone ze żłobków różnej szerokości lub nacięć, wykonywane zazwyczaj na zewnętrznej ścianie naczyń: Ia – w górnej części brzuśca lub rzadziej na załomie, Ib – w części dolnej, Ic – na wylewie. W zdobieniach grupy II, także umieszczanych na zewnątrz, występują dołki stempelkowe: samodzielnie (IIa) lub z układami żłobków (IIb). Grupa III gromadzi dekoracje otaczające omfalos: wgłębienia na spodzie naczynia (IIIa) oraz okręgi ze żłobków, dołeczków lub żłobków i dołeczków, wy-

Ryc. 4. Podział typologiczny misek kategorii II, typów F–H
Fig. 4. Classification of bowls category II, types F–H

konywane zazwyczaj po stronie wewnętrznej (IIIb). Do **grupy IV** zaliczamy wzory złożone ze żłobków i rzadziej dołeczków, umieszczane najczęściej wewnątrz naczyń, tworzące krzyż równoramienny (IVa) i układ promieni (IVb). **Grupa V** obejmuje rozbudowane, wielowątkowe kompozycje ze żłobków, nacięć i dołków, pokrywające wnętrze misek, a **grupa VI** – barwienie naczyń: angobowanie powierzchni na jasny, na ogół żółtawy kolor, malowanie ścianek i nanoszenie na tło kontrastowych kolorystycznie wzorów⁴, a **grupa VII** – „fazowanie”, czyli profilowanie szerokimi bruzdami lub rowkami o różnej głębokości ścianki naczynia (VIIa) lub dna albo samego omfalosa (VIIb). **Grupa VIII** mieści zdobienia krawędzi w postaci guzków lub rozków (VIIIa) i półkolistych wycięć (VIIIb). W **grupie IX** znajdują się нефunkcjonalne uchwyty: pseudouszka – na ogół zaokrąglone, poziomo przekłute guzki (IXa) i umieszczane pod krawędzią pseudouchwyty – zwykle podłużne, nieprzekłute (IXb), w **grupie X** – dołki palcowe.

Dodatkowe elementy plastyczne (guzki, listewki) włączone w zasadniczy wzór lub umieszczone na omfalosie

albo uchu będą wzmiankowane w opisach poszczególnych naczyń.

CHARAKTERYSTYKA MISEK

Miseki kategorii I i część okazów kategorii II wykonywano w ramach codziennych zajęć gospodarczych. Naczynia mniejsze były zapewne wygniatane z jednego kawałka gliny, większe lepiono metodą wałeczkową. Ścianki zazwyczaj wygładzono, czasem bardzo starannie. Glinę schudzano najczęściej domieszką drobnziarnistego tłuczni, często niewidocznego na powierzchni.

Omfalosa formowano palcami lub na wypukłej podstawie, np. specjalnie dobranym kamieniu (por. M. Mogielnicka-Urban 1984, s. 22). W większości znanych nam misek z Trzebieli⁵ (kat. 116), przede wszystkim w okazach z prostym brzegiem podtypu I/A₁, omfalosa były ukształtowane palcami, a uzyskane w taki sposób wgniecenia mają nieostrą krawędź, są zwykle nierówne, rzadko wygładzone, na ogół zbliżone do kolistych, a wyjątkowo owalne (kat. 116:19). Ślady paznokcia, najprawdopodobniej z kciuka, zachowały się na spodzie omfalosów (kat. 116:6.19) lub na spodzie i wewnątrz (kat. 116:5). W ¼ wymienionych form (kat. 116:4.7–10) i aż

⁴ Dekoracje grupy VI oraz większość zdobień grup IVb i V to ornamentyka halszacka omówiona szczegółowo przez U. Brosseder (2004, s. 240–267). W artykule stosujemy ustaloną przez tę autorkę terminologię niemiecką.

⁵ W tekście dla stanowisk uwzględnionych w katalogu nie podajemy ich przynależności administracyjnej.

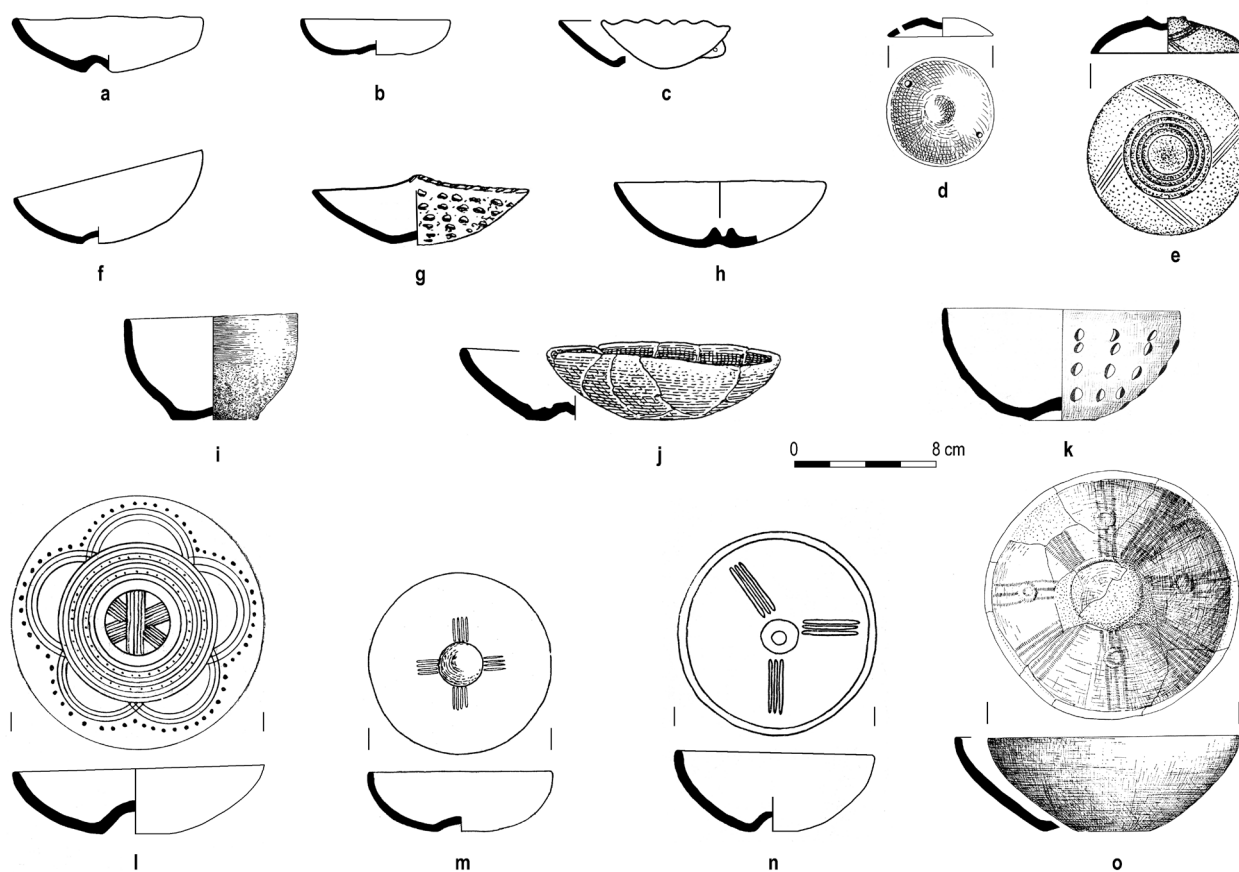
w $\frac{3}{4}$ okazów z brzegiem zachylonym podtypu I/B₁ (kat. 116:22–27.29) omfalosy wykonane były najprawdopodobniej na podkładkach. Uzyskane w ten sposób wgłębienia, o średnicy na ogół 3 cm lub więcej, są koliste, wygładzone i wydzielone od ścianki ostrym brzegiem; wewnętrzna wypukłość jest zwykle zaokrąglona i mniej lub bardziej starannie gładzona. Płasko ścięty omfalos jednej z miseczek ma gładki wierzchołek, a boki szorstkie i niewyrównane (kat. 116:25). Tylko jeden okaz, z powodu niestarannie wykończonego brzegu wgniecenia, chwieje się po postawieniu (kat. 116:11).

Produkcja cienkościennej, luksusowej ceramiki halzstackiej, barwionej i czernionej lub grafitowanej⁶, odbywała się w wyspecjalizowanych pracowniach. Naczy-

nia wykonywano z tłustej glinki z nieliczną, naturalną domieszką drobnoziarnistego piasku lub pozbawionej domieszki. Niewykluczone, że surowiec przeznaczony na angobę był szlamowany. Powierzchnie powlekano albo żółtawą gliną, użytą też do wylepienia ścianek, albo nasyoną związkami żelaza, która po wypale dawała czerwoną barwę (por. S. Alfawicka 1970, s. 39–40; M. Gedl 1973, s. 87; M. Mogielnicka-Urban 1984, s. 48–49, 67). Do ceramiki barwionej zaliczamy zarówno okazy malowane kolorami kontrastowymi w stosunku do tła, jak i tylko angobowane.

Miseczki z omfalosem na ziemiach polskich nie tworzą jednorodnej grupy naczyń i nawet okazy przydzielone do tego samego typu i wariantu omfalosa różnią się między sobą szeregiem detali. Ponad 77% stanowią formy kategorii I zaklasyfikowane do 19 wariantów ukształtowania dna (Ryc. 2). Egzemplarze o ściance rozszerzającej się ku gorze i prostym brzegu typu I/A jest ponaddwukrot-

⁶ Informację o grafitowaniu przytaczamy na podstawie publikacji. W wypadku okazów z Kunic (kat. 48:1–3.10.11) terminem tym określamy wyswieconą powierzchnię o metalicznym połysku.

Ryc. 5. Miseczki podtypu I/A₁ z omfalosami I/a.

Fig. 5. Bowls subtype I/A₁ with omphalos I/a.

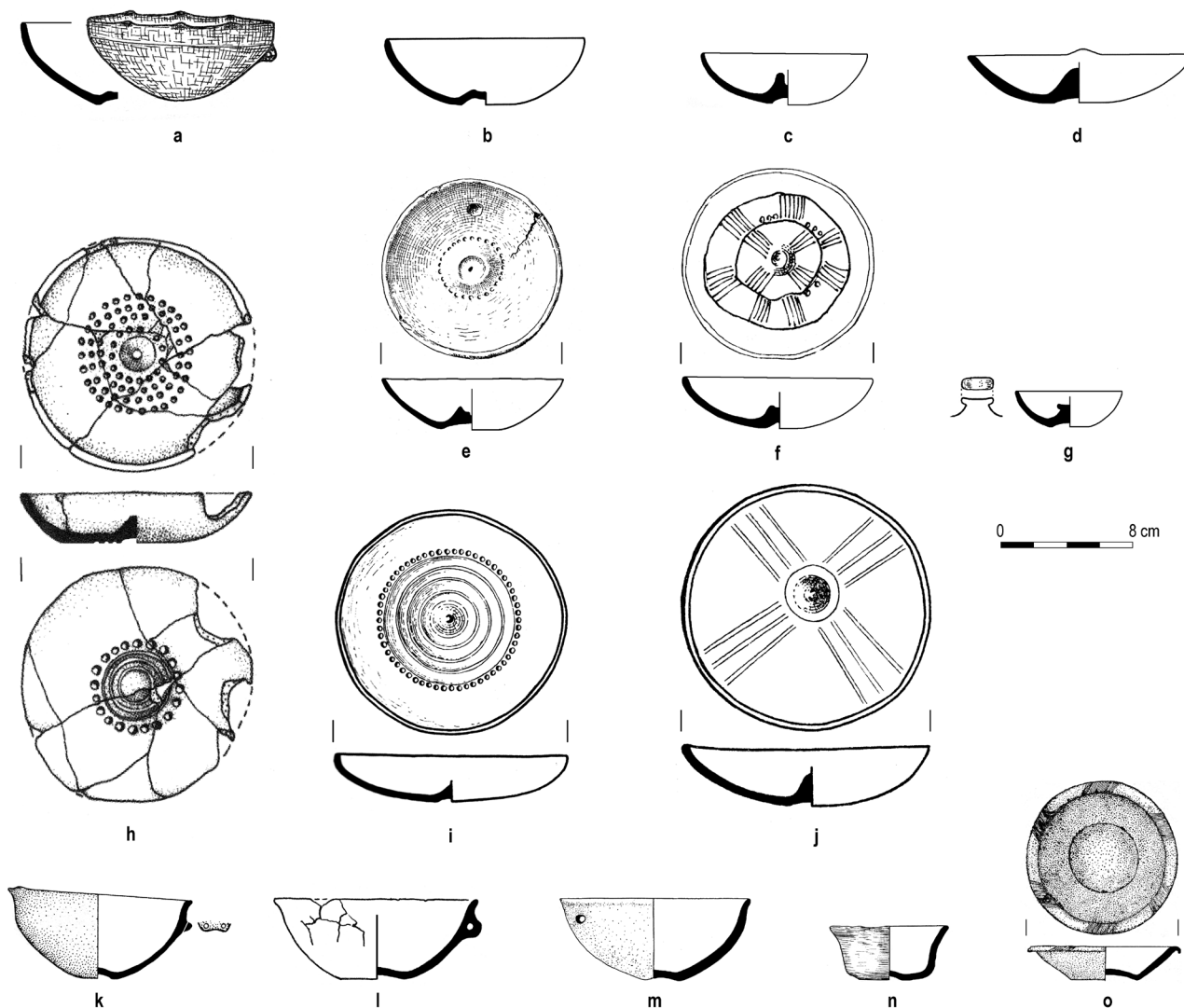
- Glińsk (20), obiekt/feature 12 (a); Przyborów (85), groby/graves 129 (b) i/and 120 (f); Będzin-Lągisza (3), grób/grave 169 (c); Wartosław (121), groby/graves V (d), II (l); Kietrz (34), grób/grave 371 (e); Nowe Miasto nad Wartą (64), grób/grave 18 (g); Rudki (91) (h); Spicymierz (104), grób/grave 12 (i); Miechów (56), grób/grave XIV (j); Zalew II (137), grób/grave 86 (k); Białków (4), grób/grave 4 (m); Trzebule (117), grób/grave 42 (n); Kunice (48), grób/grave 4 (o).
Wg/After: P. Wawrzyniak 2004 (a); A. Marcinkian 1972 (b, f); W. Galasińska-Hrebendowa 1989 (c); J. Łopata 1964 (d, l); M. Gedl 1982 (e); M. Perzyńska 1961 (g); S. Jasnosz 1984 (h); H. Różańska 1958 (i); J. Gołubkow 1970 (j); H. Wiklak 1972 (k); A. Kołodziejski 1977a (m); A. Kołodziejski 1968 (n); R. Mikłaszewska-Balcer 1971 (o)

nie więcej niż okazów z brzegiem zachylonym typu I/B (Tab. 1, 2)⁷. Licznie występują tylko miseczki podtypów

⁷ Wszystkie tabele są zamieszczone na stronie internetowej: <http://wiadomosci-archeologiczne.pl/tom-66-tabele/>. Miseczki zestawiono w nich pod kątem cech typologicznych (Tab. 1–6), celowo nadanej asymetrii (Tab. 7), czernienia lub grafitowania (Tab. 8, 9), ornamentyki (Tab. 10–14), rozprzestrzenia i chronologii (Tab. 15–26), cech typologicznych i chronologii (Tab. 27–29), celowo nadanej asymetrii i chronologii (Tab. 30), czernienia/grafitowania i chronologii (Tab. 31), zdobnictwa i chronologii (Tab. 32–34). Tabele 35–57 zawierają dane o analizowanych szczegółowo inwentarzach grobowych, z uwzględnieniem układów naczyń i typów serwisów.

I/A₁ (Ryc. 5⁸) i I/B₁ (Ryc. 7) z najprostszymi omfalosami wariantu 1/a, dziewięć innych wariantów jest reprezentowanych przez dwa do siedmiu naczyń (Ryc. 6:a–m, 8:c–i), a osiem przez pojedyncze egzemplarze, w większości ze specjalnymi wypukłościami obu odmian (Ryc. 6:n.o, 8:a.b.j). Wśród profilowanych miseczek kategorii II, zaliczonych także do 19 wariantów omfalosa, dominują okazy z wyodrębnionym, rozchylonym brzegiem typu

⁸ Ryciny 5–12 prezentują miseczki w kolejności zgodnej z wydzielonymi typami i podtypami.

Ryc. 6. Miseczki podtypu I/A₁ z omfalosami 1/b (a), 1/c (b), 2/a (d, i, j), 2/b (h) i 2/c (c, e–g) oraz podtypów I/A₂ (k–m), I/A₃ (n) i I/A₄ (o) z omfalosem 1/a.

Fig. 6. Bowls subtype I/A₁ with omphaloi 1/b (a), 1/c (b), 2/a (d, i, j), 2/b (h) and 2/c (c, e–g), and bowls subtype I/A₂ (k–m), I/A₃ (n) and I/A₄ (o) with omphalos 1/a.

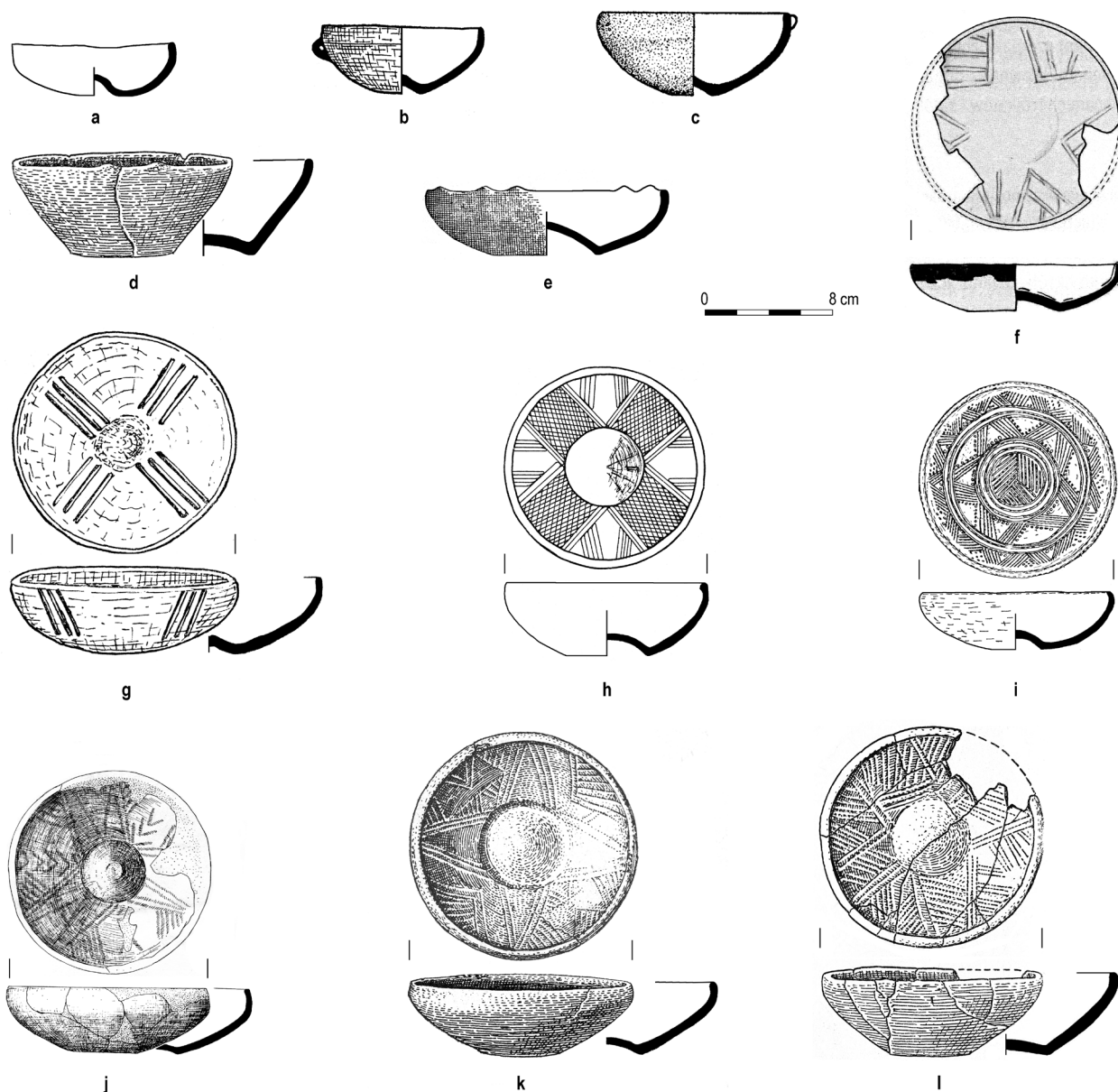
Będzin-Łagisza (3), grób/grave 92 (a); Żagań-Kolonia (141), grób/grave 79 (b); Kaliszany (32), grób/grave 27 (c); Przyborów (85), grób/grave 110 (d); Górszewice (22) (e); Stobnica (107) (f); Sobiejuchy (103) (g); Różanówka (89), obiekt/feature 33 (h); Lubasz (52) (i); Wilanowice (126) (j); Kietrz (34), groby/graves 1008 (k), i/and 20 (o); Szymbiszów (110), grób/grave XII (l); Kraków-Nowa Huta-Wyciąże (43), skupisko/place 333 (m); Kwiatkowie (49) (n).
Wg/After: W. Galasińska-Hrebendowa 1989 (a); A. Kołodziejski, A. Marcinkian 1977 (b); D. Durczewski 1987 (c); A. Marcinkian 1972 (d); Z. Pieczyński 1954 (e); S. Jasnosz 1984 (f); Z. Bukowski 1960 (g); J. Orlicka-Jasnoch 2007 (h); D. Durczewski, W. Śmigielski 1965 (i, j); M. Gedl 1987 (k); L. Gajewski 1959 (l); M. Cabalska 1983 (m); R. Mikłaszewska-Balcer 1964 (n); M. Gedl 1973 (o)

II/G (ok. 43%; tab. 5). Najwięcej skatalogowanych przez nas naczyń to miseczki z wysoką, wklęsłą szyjką i zaznaczonym załosem podtypu II/B₁ (Ryc. 9:f.g.j.k-n.p.r) oraz okazów z zaokrąglonym brzuścem II/G₁ (Ryc. 11:a-p.u.v), wyposażonych w zwykły omfalos 1/a. Trzem innym wariantom omfalosa odpowiada 11-16 miseczek (Ryc. 9:a-e.h.i, 12:a-r), 10 wariantom od dwóch do dziesięciu okazów (Ryc. 9:o.s-w, 10:a-j.l-o, 11:s.t, 12:s-z), a cztery są reprezentowane przez pojedyncze egzempla-

rze (Ryc. 9:d.i, 10:k, 11:n). Miniaturowe miseczki z omfalosem stanowią ok. 10% skatalogowanych naczyń (por. tab. 1, 6, 9).

Około 58% miseczek typu I/A jest głębokich, 35% - płytkich i zaledwie 7% - płaskich (Tab. 1). Wszystkie wyróżnione przez nas proporcje mają naczynia podtypu I/A₁ z trzema wariantami omfalosów - okazy ze zwykłymi wypukłościami 1/a są najczęściej głębokie (59,5%; ryc. 5:f.i.k.m-o), a egzemplarze z omfalosami 1/b i 2/c - płyt-

Ryc. 7. Miseczki podtypu I/B₁ z omfalosami 1/a.

Fig. 7. Bowls subtype I/B₁ with omphalos 1/a.

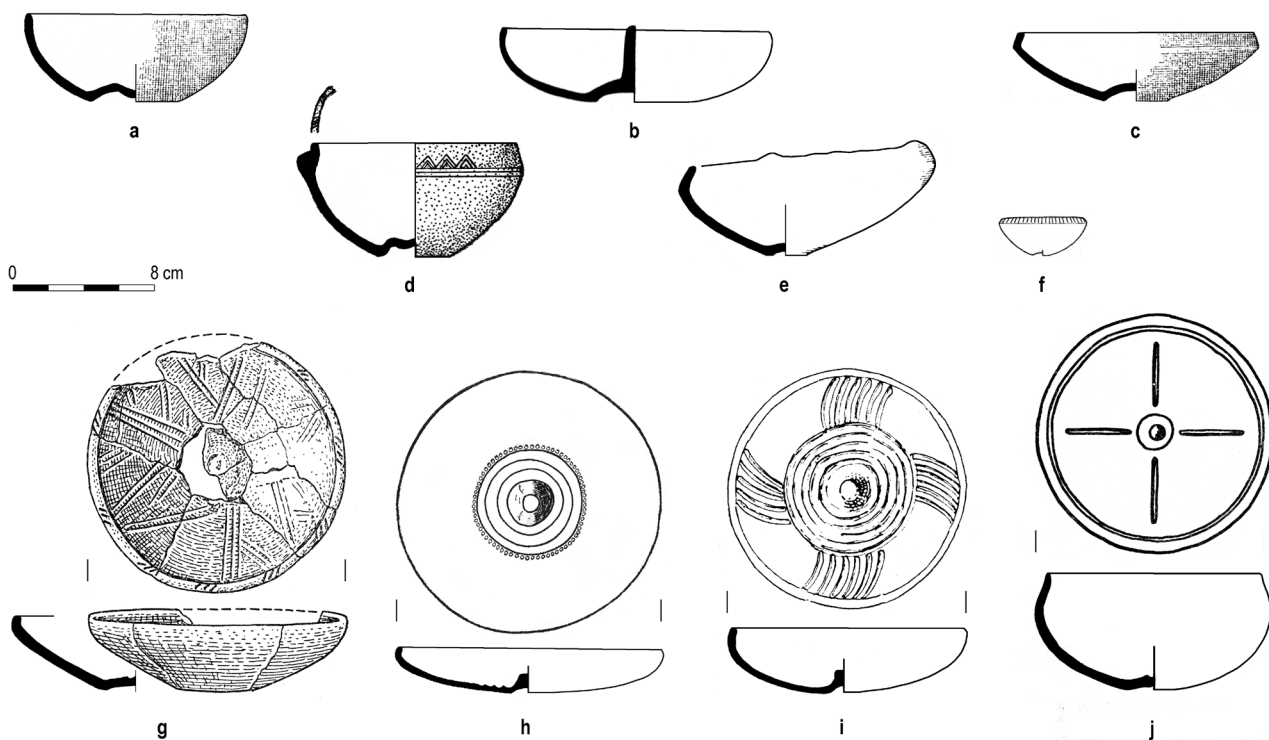
Glińsk (20), obiekt/feature 12 (a); Będzin-Łagisza (3), grób/grave 55 (b); Kietrz (34), grób/grave 27 (c); Belcz Mały (2), grób/grave VII (d); Dębówiec (18), grób/grave LVI (e); Chróstnik (9), grób/grave II (f); Pierzwin (73), grób/grave 2 (g); Żagań-Kolonia (141), grób/grave 11 (h); Sulęcín (109), grób/grave 6 (i); Kunice (48), grób/grave 4 (j); Polanka (75), grób/grave V (k); Cieszków (10), grób/grave XCV (l).

Wg/After: P. Wawrzyniak 2004 (a); W. Galasińska-Hrebendowa 1989 (b); M. Gedl 1973 (c); J. Gołubkow 1972 (d); E. Naumowiczówna 1959 (e); T. Stępnik 2010 (f); A. Kołodziejcki 1975a (g); A. Kołodziejcki, A. Marcinkian 1977 (h); A. Marcinkian 1983 (i); R. Mikłaszewska-Balcer 1971 (j); T. Kaletyn 1961 (k); J. Domańska, J. Gołubkow 1978 (l)

kie (Ryc. 6:c.e). Wyłącznie głębokie są naczynia z brzegiem odgiętym podtypu I/A₂ (Ryc. 6:k-m) oraz uformowany kielichowato okaz I/A₃/1/a z Kwiatkowic (Ryc. 6:n), natomiast formy I/A₁/1/c są głębokie i płytkie (Ryc. 6:b). Żaden egzemplarz I/A₁ z sęczkiem 2/a (Ryc. 6:d.i.j) i 2/b (Ryc. 6:h) nie jest głęboki. Płaski wykonano jedyny okaz podtypu I/A₄ z najprostszym omfalosem, odkryty w Kietrze (Ryc. 6:o). Miniatury (14,5%), przede wszystkim I/A₁/1/a (Ryc. 5:c.d) oraz pojedyncze egzemplarze I/A₁/2/c (Ryc. 6g) i I/A₂/1/a są przeważnie głębokie.

Udział głębokich miseczek I/B wynosi 72% (Tab. 2). Głębokie (Ryc. 7:b-d.h.l), płytkie (Ryc. 7:a.e.g.i-k) i płaskie (Ryc. 7:f) są tylko naczynia podtypu I/B₁ z omfalosami 1/a (odpowiednio 75%, 23,5% i 1,5%), głębokie (Ryc. 8:e) i płytkie (Ryc. 8:c) – dwustożkowe formy I/B₃/1/a oraz okazy I/B₁/1/d (Ryc. 8:d.g), wyłącznie głębokie – nieliczne miseczki I/B₁/1/c (Ryc. 8:a) i I/B₂/1/b (Ryc. 8:j), a płytkie – egzemplarze I/B₁ z omfalosami 1/b i 2/a (Ryc. 8:b). W większości głębokie miniaturki (ok. 5,5%), z zaokrąglonymi omfalosami 1/a, należą do podtypów I/B₁ i I/B₃ (Ryc. 8:f).

Profilowane miseczki kategorii II mają takie proporcje jak okazy podtypu I/B₁ (głębokie – 73%, płytkie – 25% płaskie – 2%; por. tab. 5). Głębokie są formy II/A/1/a (Ryc. 9:a-c.e.h) – wśród nich znajdują się najgłębsze z analizowanych naczyń z omfalosami, o wskaźniku 1,5 i 1,6 (Ryc. 9:e; kat. 69:1, 136:1) – oraz miseczki II/E/1/a (Ryc. 10:j-l), II/D₁/1/a (Ryc. 10:d.e), II/G₄/1/a (Ryc. 12:s-v) oraz egzemplarz podtypu II/G₁ z wypukłością z dołkiem 1/b (Ryc. 11:n). Głębokie i płytkie są miseczki z omfalosami 1/a, należące do ośmiu różnych typów lub podtypów. Formy głębokie przeważają wśród okazów podtypów II/B₁ (Ryc. 9:f.g.j-n.p.r), II/B₂ (Ryc. 9:s-u) i II/G₁ (Ryc. 11:a.c-e.h.i.k.m.p.r.u.v) oraz typów II/C (Ryc. 10:a.c) i II/F (Ryc. 10:m.o). Płytkich naczyń typu II/C (Ryc. 10:b) jest prawie tyle samo co głębokich, natomiast miseczki płytkie podtypów II/B₁ (Ryc. 9:m), II/B₂ (Ryc. 9:o) i II/G₁ (Ryc. 11:b.f.g.j.l) oraz typu II/F (Ryc. 10:n) występują dużo rzadziej. Głębokich naczyń podtypów II/D₂ (Ryc. 10:g.i) i II/G₃ (Ryc. 12:l.o.r) oraz typu II/H (Ryc. 12:x.z) skatalogowaliśmy tyle samo co płytkich (Ryc. 10:f.h, 12:i.j.m.n.p.w.y). Płytkie są egzemplarze

Ryc. 8. Miseczki podtypu I/B₁ z omfalosami 1/c (a), 1/d (d, g), 2/a (b) i 2/b (h, i), podtypu I/B₂ z omfalosem 1/b (j) i podtypu I/B₃ z omfalosami 1/a (c, e, f).

Fig. 8. Bowls subtype I/B₁ with omphaloi 1/c (a), 1/d (d, g), 2/a (b) and 2/b (h, i), bowls subtype I/B₂ with omphalos 1/b (j) and bowls subtype I/B₃ with omphalos 1/a (c, e, f).

Dębówiec (18), groby/graves XX (a), i/and XVIII (c); Białków (4), grób/grave 39 (b); Kietrz (34), grób/grave 167 (d); Karzec (33), grób/grave 10 (e); Wrzeszczyna (134) (f); Cieszków (10), grób/grave LXXXI (g); Przyborów (85), grób/grave 105 (h); Stobnica (107) (i); Przeczyce (83), grób/grave 481 (j).

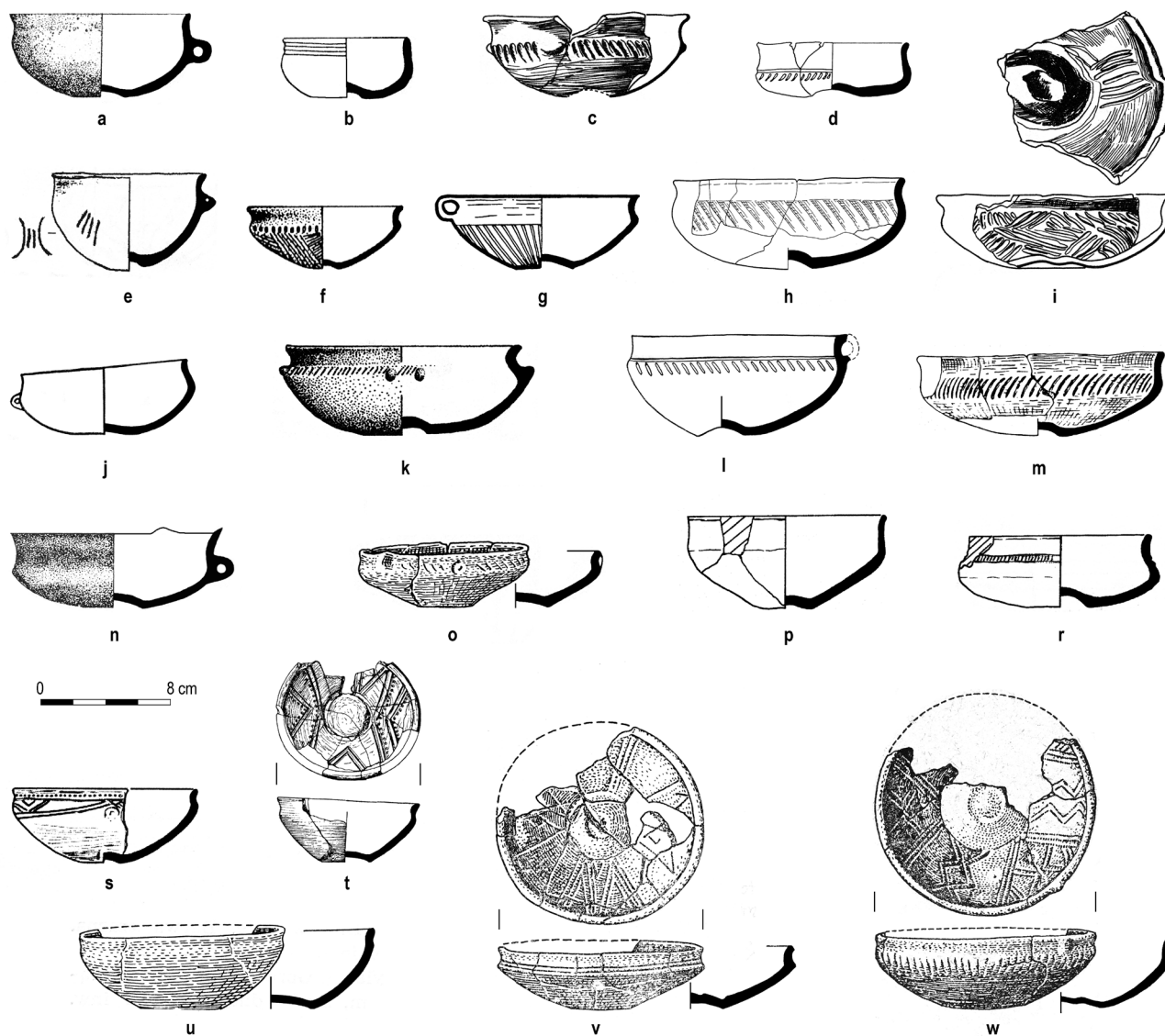
Wg/After: E. Naumowiczówna 1959 (a, c); A. Kołodziejcki 1977a (b); M. Gedl 1973 (d); W. Śmigielski 1965 (e); D. Durczewski, W. Śmigielski 1966 (f); J. Domańska, J. Gołubkow 1977 (g); A. Marcinkian 1972 (h); S. Jasnosz 1984 (i); E. Szydłowska 1968 (j)

typu II/A z omfalosami 1/b (Ryc. 9:d) i 1/c (Ryc. 9:i) oraz okazy podtypu II/B₂ z wypukłościami 1/d (Ryc. 9:v.w)⁹. Różne proporcje mają naczynia II/G₁/1/d, w większości

⁹ Miseczka II/B₂/1/d z grobu XVIII z Wołowa (Ryc. 9:w), zgodnie z opisem w opracowaniu źródłowym, jest płaska. Jako płytką określiliśmy ją na podstawie wymiarów odczytanych z ilustracji (T. Różycka, K. Różycki 1961, s. 42, ryc. 7:e).

niegłębokie (Ryc. 11:s,t) oraz miseczki II/G₂/1/a – częścię głębokie (Ryc. 12:a.d.e.h.k) niż płytkie (Ryc. 12:c.f.g) i płaskie (Ryc. 12:b). Głębokie miniatury podtypów II/B₁ i II/G₁ (Ryc. 11:h), wszystkie ze zwykłymi omfalosami, stanowią ok. 3% form profilowanych.

Około 56% miseczek ma omfalosy wąskie (Tab. 3, 4, 6), które najczęściej są średniej wysokości (65,5%), kilkakrotnie rzadziej niskie (20%) lub wysokie (13,5%).

Ryc. 9. Miseczki typu II/A z omfalosami 1/a (a–c, e, h), 1/b (d) i 1/c (i), podtypu II/B₁ z omfalosami 1/a (f, g, j–n, p, r) oraz podtypu II/B₂ z omfalosami 1/a (o, s, t, u) i 1/d (v, w).

Fig. 9. Bowls type II/A with omphaloi 1/a (a–c, e, h), 1/b (d) and 1/c (i), bowls subtype II/B₁ with omphaloi 1/a (f, g, j–n, p, r), bowls subtype II/B₂ with omphaloi 1/a (o, s, t, u) and 1/d (v, w).

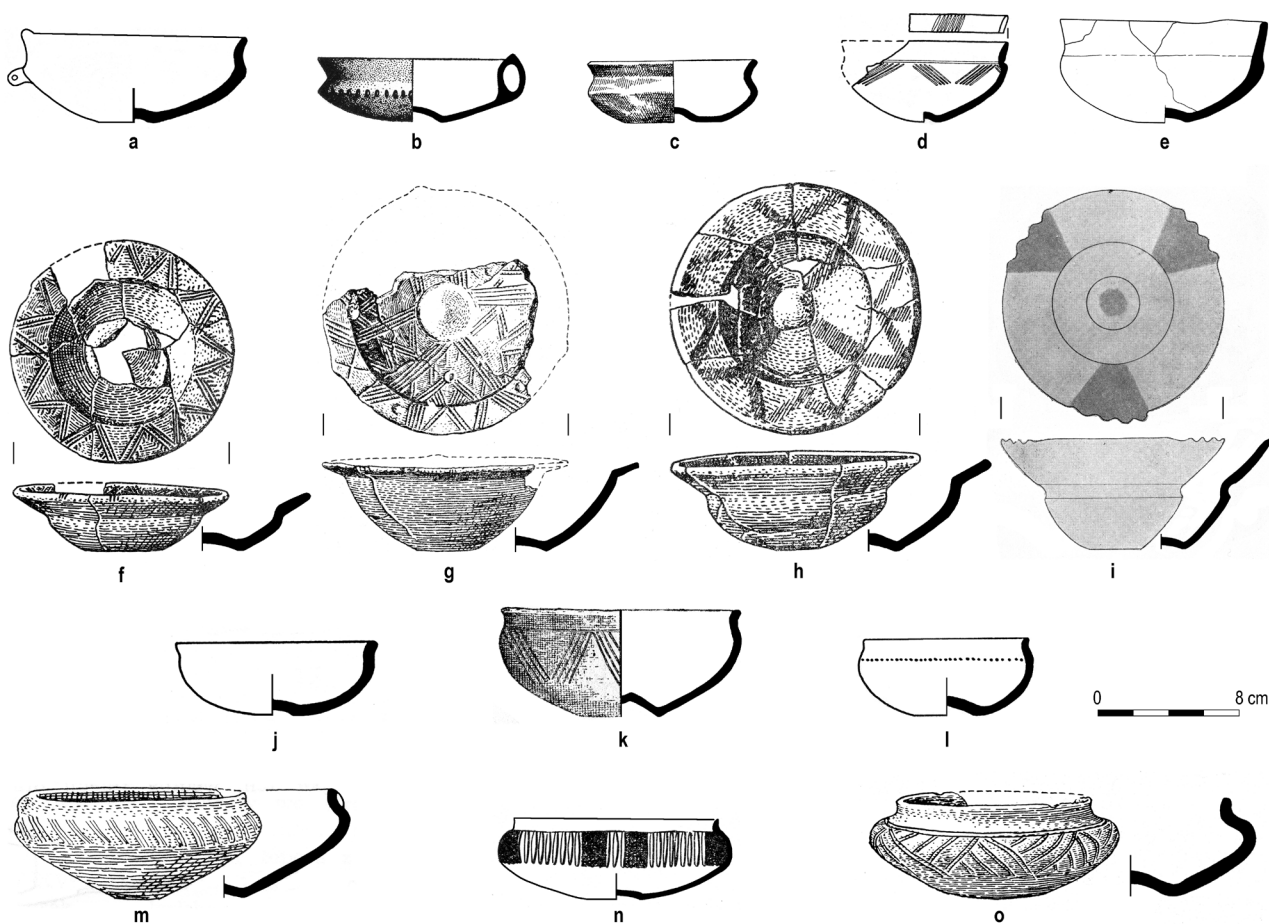
Zbrojewsko (140), grób/grave 264 (a); Stary Kisielin (106), grób/grave VIII (b); Łagiewniki (54) (c); Kruszwica (45) (d); Siemonia (97) (e); Kietrz (34), grób/grave 1965 (f); Kraków–Nowa Huta–Pleszów (42), jama/pit 266 (g); Sławsk Wielki (99), obiekt/feature A99 (h); Łagiewniki (54) (i); Przeczyce (83), grób/grave 509 (j); Bachórz–Chodorówka (1), grób/grave 509 (k); Jaksice (27) (l); Jankowo (28) (m); Zbrojewsko (140), grób/grave 161 (n); Bełcz Mały (2), groby/graves XIX (o), i and XXII (v); Komorowo (37), chata/dwelling 3 (p); luźno/stray find (r); Sobiejuchy (103) (s); Kunice (48), grób/grave 21 (t); Cieszków (10), grób/grave 73/XLa (u); Wołów (128), grób/grave XVIII (w).
Wg/After: M. Gedl 1974 (a, n); A. Kołodziejski 1965c (b); K. Szamałek 1987 (c, i); U. Narożna–Szamałek 1987 (d); M. M. Przybyła 2007 (e); M. Gedl 1996 (f); E. Rook 1960 (g); M. Ignaczak, K. Szamałek, Z. Głogowski 2004 (h); E. Szydłowska 1968 (j); M. Gedl 1994 (k); J. Chudziakowa 1974 (l); J. Ostoja–Zagórski 1978 (m); J. Gołubkow 1972 (o, v); T. Malinowski 2006 (p, r); A. Harding *et alii* 2004 (s); R. Mikłaszewska–Balcer 1981 (t); J. Domańska 1973 (u); T. Różycka, K. Różycki 1961 (w)

Wśród omfalosów szerokich średniowysokie (50%) występują niewiele częściej od niskich (44,5%) i tylko nieznacznie są wgniecione wysoko. Omfalosy wąskie nieco częściej rejestrowaliśmy w miseczkach kategorii I (ok. 60%), szerokie w egzemplarzach kategorii II (ok. 54%). Średniowysokie wypukłości, dominujące w omfalosach wąskich, wykonywano najliczniej w formach typu I/A (68,5%), rzadziej typu I/B (64%) i w naczyniach profilowanych (56%). Wypukłości wąskie, wysokie występują częściej w okazach w kształcie wycinka kuli typów I/B (15,5%) i I/A (14%) niż w egzemplarzach kategorii II (11%). Wybrzuszenia niskie, słabo reprezentowane w formach kategorii I (20,5% typu I/B i 18% typu I/A) znajdują się w 32,5% miseczek profilowanych. Omfalosy szerokie w okazach kategorii I często są średniej wysoko-

ści (58% typu I/A i 48% typu I/B), a w egzemplarzach kategorii II niskie (56%). Najrzadziej wypukłości szerokie, niskie rejestrowaliśmy w miseczkach typu I/A (36,5%). Omfalosom szerokim trudniej było nadać znaczącą wypukłość, stąd wysoka frekwencja słabo wgniecionych.

Formy o ścianie rozszerzającej się ku górze i prostym brzegu podtypu I/A₁ (Tab. 3), z wybrzuszeniami 1/b (Ryc. 6:a), 1/c (Ryc. 6:b) i 2/b (Ryc. 6:h), oraz egzemplarz I/A₃/1/a (Ryc. 6:n) mają tylko omfalosy wąskie, średniowysokie lub, rzadziej, wysokie, a naczynia z odgiętym brzegiem podtypu I/A₂, zaopatrzone w omfalosy 1/c i 1/d oraz okaz I/A₄/1/a (Ryc. 6:o) – wyłącznie szerokie, zwykle średniej wysokości. Wypukłości w innych miseczkach typu I/A są wąskie i szerokie. Wąskie, niskie dominują w egzemplarzach I/A₁ z sęczkami 2/a (Ryc. 6:d.i.j), wąskie,

Ryc. 10. Miseczki typu II/C (a–c) oraz podtypów II/D₁ (d, e) i II/D₂ (f–i) z omfalosami 1/a, typu II/E z omfalosami 1/a (j, l) i 1/c (k) oraz typu II/F z wariantu 1/a (m–o).

Fig. 10. Bowls type II/C (a–c) and subtype II/D₁ (d, e) and II/D₂ (f–i) with omphaloi 1/a, bowls type II/E with omphaloi 1/a (j, l) and 1/c (k), bowls type II/F with omphalos form 1/a (m–o).

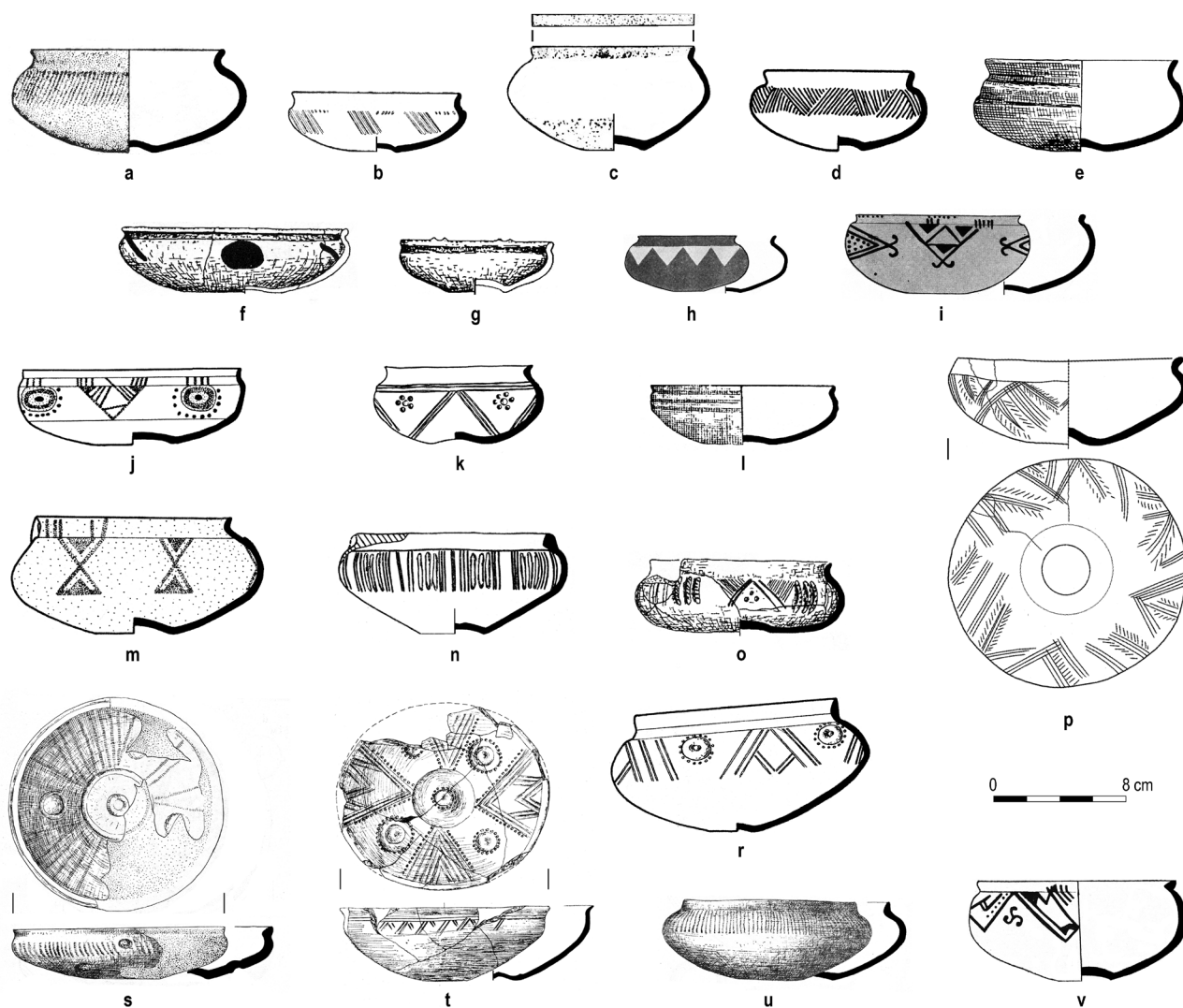
Ligota Samborowa (51), grób/grave 4 (a); Kietrz (34), grób/grave 2330 (b); Niemysłów (63) (c); Bytom Odrzański (6), grób/grave 6 (d); Sławsk Wielki (99) (e); Bełcz Mały (2), grób/grave XXIII (f); Słup (100) (g); Cieszków (10), grób/grave XXII (h); Wołów (128), grób/grave 13 (i); Sławie (105), grób/grave 19 (j); Trzebule (117), grób/grave 26 (l); Dębówiec (18), grób/grave XLVI (k); Wrząca Śląska (133), grób/grave I (m); Biernatki (5) (n); Wrocław-Grabiszyn (129), grób/grave IV/1950 (o).

Wg/After: M. Gedl 1962b (a); 1984 (b); H. Wiklak 1961 (c); A. Kołodziejski 1971 (d); M. Ignaczak, K. Szamałek, Z. Głogowski 2004 (e); J. Gołubkow 1972 (f); T. Różycka 1962 (g); J. Domańska, J. Gołubkow 1975 (h); S. Alfawicka 1970 (i); D. Durczewski 2005 (j); E. Naumowiczówna 1959 (k); A. Kołodziejski 1968 (l); J. Gołubkow 1973 (m); L. Krzyżaniak 1963 (n); W. Sarnowska 1958 (o)

średniowysokie (Ryc. 6:c.e.g) i wysokie (Ryc. 6:f) – w okazach I/A₁/2/c, szerokie, niskie – w I/A₂/1/a (Ryc. 6:l). Blisko 63% większych miseczek I/A₁/1/a (niemal wszystkie okazy płaskie, ponad połowę głębokich i nieliczne płytkie) zaopatrzone w omfalosy wąskie. Prawie 70% stanowią wybrzuszenia średniej wysokości (Ryc. 5:b.e.g–j), ok. 20% – niskie (często w formach płytkich), pozostałe – wysokie (Ryc. 5:a.f.l.n). Wierzchołki niektórych zostały spłaszczone (Ryc. 5:n), a nieliczne uformowane pośrodku większego płaskiego dna (Ryc. 5:i.j). Ponad połowa (ok. 55%) omfalosów szerokich, wykonywanych często w głębokich naczyniach I/A₁/1/a, jest średniej wysokości (Ryc. 5:k.m), blisko 40% – niskich (Ryc.

5:o), tylko nieliczne – wysokie. Około 55% miniatur I/A₁/1/a ma omfalosy wąskie, z których prawie 70% jest średniej wysokości, a pozostałe wysokie (Ryc. 5:c) bądź niskie; wśród wypukłości szerokich średniowysokie stanowią 74% (Ryc. 5:d), a wysoka była tylko jedna.

Około 53% naczyń o zachylonym brzegu I/B₁/1/a (Tab. 4) ma wypukłości szerokie: niskie (Ryc. 7:j.l), średniowysokie (Ryc. 7:d.f.h.k) i wysokie (Ryc. 7:e). Prawie 70% omfalosów wąskich w tych miseczkach jest wgniecionych na średnią wysokość (Ryc. 7:g.i), a niskie występują niewiele częściej od wysokich (Ryc. 7:a–c). Jedną wypukłość znajduje się pośrodku płaskiego dna (kat. 104:2), a dwie są spłaszczone na wierzchołku. W dwu-

Ryc. 11. Miseczki podtypu II/G₁ z omfalosami I/a (a–m, o–r, u, v), I/b (n) i I/d (s, t).

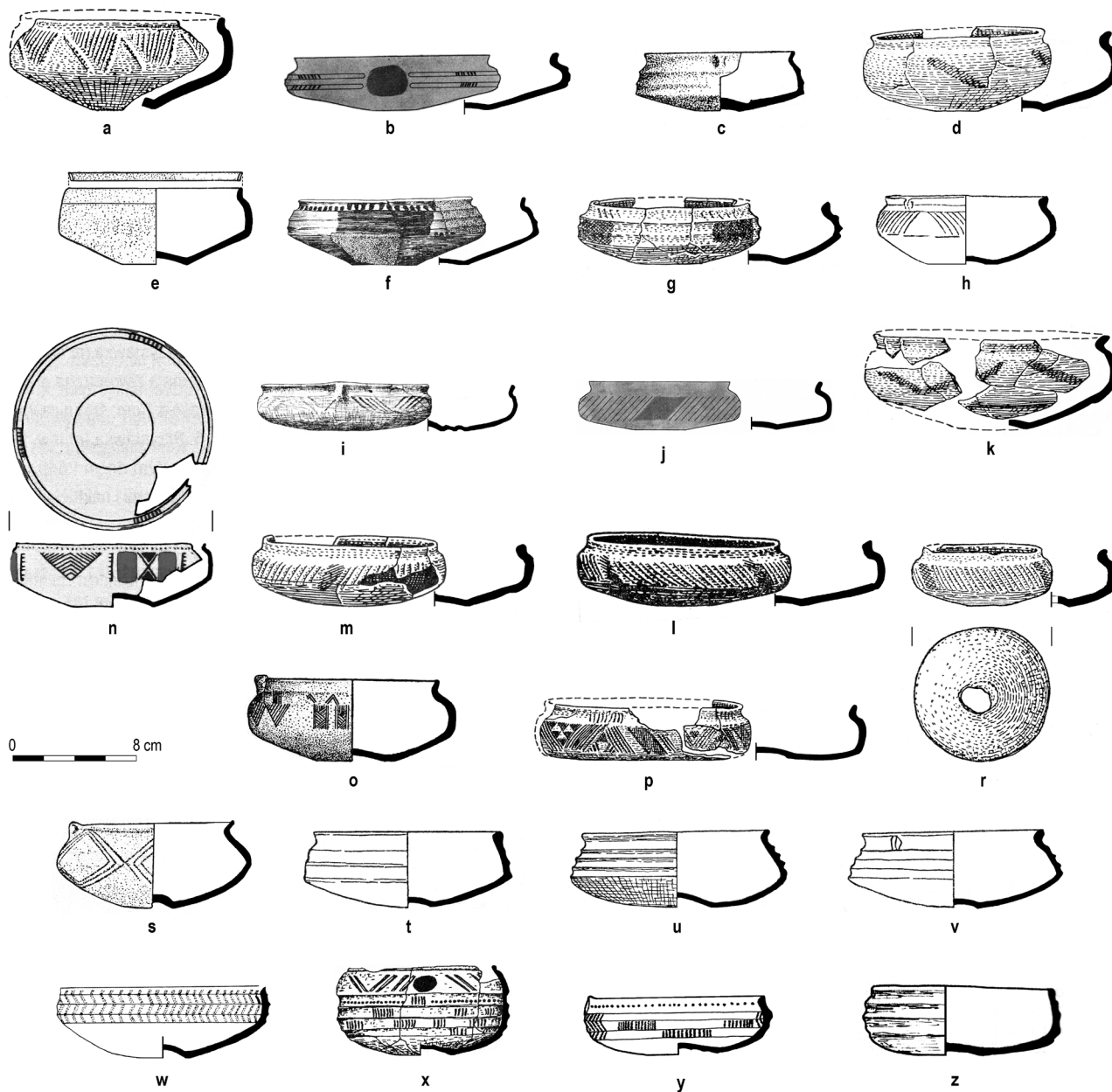
Fig. 11. Bowls subtype II/G₁ with omphaloi I/a (a–m, o–r, u, v), I/b (n) and I/d (s, t).

Kietrz (34), grób/grave 394 (a); Kotla (39), groby/graves 17 (b), i/and 93 (c); Sławie (105), grób/grave 114 (d); Poznań-Psarskie (80), grób/grave 3 (e); Wróblin Głogowski (132), groby/graves 7 (f), i/and 33 (g, o); Chojno-Golejewko (8) (h, v); Wrocław-Księża Wielkie (130) (i); Żagań-Kolonia (141), groby/graves 11 (j), i/and 66 (m, r); Górszewice (22), grób/grave 60 (k); Dębówiec (18), grób/grave XVII (l); Biernatki (5) (n); Miłosławice (58), grób/grave 506 (p); Kunice (48), groby/graves 4 (s), 24 (t) i/and 5 (u).
Wg/After: M. Gedl 1973 (a); A. Kołodziejski 1972 (b, c); D. Durczewski 2005 (d); K. Dębska-Lutowa 1966 (e); A. Dobrowolski 1995 (f, g, o); S. Alfawicka 1970 (h, i); A. Kołodziejski, A. Marcinkian 1977 (j, m, r); U. Narożna-Szamałek, K. Szamałek 2007 (k); E. Naumowiczówna 1959 (l); L. Krzyżaniak 1963 (n); I. Lasak, R. Preis, W. Krasuski 2008 (p); Mikłaszewska-Balcer 1971 (s, u); 1981 (t); Z. Woźniak 1960 (v)

stożkowych okazach I/B₃ wąskie (Ryc. 8:e,f) i szerokie (Ryc. 8:c) omfalosy 1/a są średniej wysokości. Wąska wypukłość 1/b w miseczce podtypu I/B₁ jest średniowysoka, a w egzemplarzu I/B₂ – niska (Ryc. 8:j). Wąskie omfalosy naczyń I/B₁ z płasko ściętym sęczkiem 2/b są różne: wysoki (Ryc. 8:i), średniowysoki (Ryc. 8:h) i niski. W miseczkach podtypu I/B₁ omfalosy trzech wariantów

są wyłącznie szerokie: 1/c i 2/a (Ryc. 8:b) o średniej wysokości, a 1/d – średniowysoki (Ryc. 8:d) i niski (Ryc. 8:g).

Wśród miseczek profilowanych (Tab. 6) omfalosy o wszystkich wyróżnionych przez nas parametrach mają tylko miseczki z wysoką, wklęsłą szyjką i zaznaczonym załomem brzuśca II/B₁/1/a: wąskie – wysokie, średniowysokie i niskie (Ryc. 9:k–m) a także szerokie – również

Ryc. 12. Miseczki podtypów II/G₂ (a–h, k), II/G₃ (i, j, l–r) i II/G₄ (s–v) oraz typu II/H (w–z) z omfalosami 1/a.

Fig. 12. Bowls subtype II/G₂ (a–h, k), II/G₃ (i, j, l–r) and II/G₄ (s–v) and bowls type II/H (w–z) with omphalos 1/a.

Cieszków (10), groby/graves 73/XIV (a), 73/XLV (d), XXII (l), XLVIII (m), i/and LXXXI (r); Chojno-Golejewko (8) (b, j); Kietrz (34), groby/graves 507 (c), 102 (o), i/and 80 (s); Kotla (39), grób/grave 96 (e); Kunice (48), groby/graves 19 (f), i/and 23 (i); Belcz Mały (2), groby/graves XIII (g), i/and XXXVII (p); Gorszewice (22), grób/grave I (u), luźno/stray find (h, t, v); Wrocław-Zakrzów (131), grób/grave XI (k); Chróstińnik (9), grób/grave II (n); Żukowice (145) (w); Wróblin Głogowski (132), grób/grave 7 (x); Żagań-Kolonia (141), grób/grave 15 (y); Słupia Kapitulna (102), grób/grave 18 (z).

Wg/After: J. Domańska 1973 (a, d); S. Alfawicka 1970 (b, j); M. Gedl 1973 (c, o, s); A. Kołodziejski 1972 (e);

R. Mikłaszewska-Balcer 1981 (f, i); J. Gołubkow 1972 (g, p); Z. Pieczyński 1954 (h, t–v); 1974 (k); 1975 (l); 1976 (m); 1977 (r); T. Stępnik 2010 (n); A. Kołodziejski 1975b (w); A. Dobrowolski 1995 (x); A. Kołodziejski, A. Marcinkian 1977 (y); E. Kihl-Byczko 1972 (z)

wysokie (Ryc. 9:r), o średniej wysokości (Ryc. 9:f.g.n) i niskie (Ryc. 9:j.p). Zróznicowane wypukłości wykonano również w naczyniach o trójdzielny profilu typu II/C: wąskie – wysokie i średniowysokie (Ryc. 10:a), szerokie – wysokie, średniowysokie (Ryc. 10b) i niskie. Większość okazów z niską szyjką i zaznaczonym załomem brzuśca II/B₂/1/a jest zaopatrzona w omfalosy szerokie, średniowysokie i niskie (Ryc. 9:o.t.u); jedna wypukłość wąska jest wysoka, druga ma średnią wysokość (Ryc. 9:s). W miseczkach z wgięciem pod krawędzią II/E/1/a przeważają omfalosy wąskie: średniowysokie (Ryc. 10:j) i niskie; jedyny omfalos szeroki jest wysoki. W esowatych miseczkach typu II/A i naczyniach z wychylonym brzegiem podtypu II/D₁ wypukłości wąskie są wysokie (Ryc. 9:e, 10:d) i średniowysokie (Ryc. 9:h, 10:e), a szerokie tylko o średniej wysokości (Ryc. 9:a.d.i). Natomiast większość wybruszeń okazów II/D₂ jest wąska, średniowysoka (Ryc. 10:g-i) i tylko jedno – szerokie, niskie (Ryc. 10:f). W miseczkach kategorii II z wyodrębnionym brzegiem na ogół nie wykonywano omfalosów wysokich; wyjątkiem jest naczynie II/G₃/1/a z wypukłością wąską (Ryc. 12:i). Inne miseczki podtypu II/G₃ mają przeważnie omfalosy niskie – szerokie (Ryc. 12:j.m.o) i wąskie (Ryc. 12:l) i tylko dwa szerokie, o średniej wysokości (Ryc. 12:n.p). Także w okazach II/G₁/1/a wypukłości niskie, wąskie (Ryc. 11:f.h.l.r.v) i szerokie (Ryc. 11:g.i-k.u), przeważają nad średniowysokimi, również wąskimi (Ryc. 11:a.b.e.p) i szerokimi (Ryc. 11:c.d.m.o). W naczyniach typów II/F i II/H częściej od niskich (Ryc. 12:z) występują omfalosy średniowysokie, wąskie (Ryc. 10:m.n, 12:w) i szerokie (Ryc. 10:o, 12:x.y). Nie odnotowaliśmy żadnej miseczki II/G₂/1/a z wypukłością szeroką, średniowysoką; występują natomiast omfalosy średniowysokie, wąskie oraz niskie, wąskie (Ryc. 12:b-d.h) i szerokie (Ryc. 12:e-g).

Omfalosy odmiany 1 z wgnieceniem w wierzchołku są zazwyczaj szerokie (Tab. 6). Wypukłość 1/b w okazie typu II/A jest średniowysoka (Ryc. 9:d), a w egzemplarzu podtypu II/G₁ niska (Ryc. 11:n). Również omfalosy 1/c mają różne parametry: średniej wysokości umieszczono w naczyniu typu II/A (Ryc. 9:i), a wysoki w miseczce typu II/E (Ryc. 10:k). W okazach podtypu II/B₂ jedna szeroka wypukłość 1/d ma średnią wysokość (Ryc. 9:v), a druga niską (Ryc. 9:w). Jedynie w miseczkach II/G₁/1/d przeważają wypukłości wąskie – średniowysokie (Ryc. 11:s) i niskie (Ryc. 11:t).

Specjalne omfalosy odmiany 1 odnotowaliśmy w 27 naczyniach obu kategorii, a odmiany 2 w 22 okazach w kształcie wycinka kuli (Ryc. 2-4, tab. 1, 2, 5). Dołki w wierzchołkach omfalosów 1/b są zwykle koliste, a owalne tylko w miseczkach w kształcie wycinka kuli z grobów 113 i 129 z Przyborowa (kat. 85:14.17.32.33). Sęczki odmiany 2 różnią się kształtem i wysokością. Guz 2/a z zaokrąglonym wierzchołkiem w miseczce podtypu I/B₁ z Białkowa, jest tak wysoki, że wystaje ponad kra-

wędź wylewu (Ryc. 8:b). W naczyniach podtypu I/A₁ najwyższy taki sęczek wykonano w okazie z Wilanowca (Ryc. 6:j), najniższy, mający postać niewielkiego zgrubienia – w egzemplarzu z Cieśli Wielkich (kat. 11:2); szczególnie masywny jest sęczek w miseczce z Przyborowa (Ryc. 6:d). Wysokością wyróżnia się także kilka płasko ściętych guzów 2/b, uformowanych w miseczkach I/A₁ z Roska i Wrzeszczyny (kat. 88:1, 134:8), i egzemplarzu I/B₁ z Zawady (kat. 139:1). Wydatne guzy z wgłębieniami 2/c w naczyniach z Sobiejuch są owalne w przekroju (Ryc. 6:g; kat. 103:15), a uformowany w miniaturce ma rozszerzony wierzchołek. W sęczku miseczki z Kaliszszan wgnieciony został głęboki, cylindryczny „kanalik” (Ryc. 6:c), w okazie z Gorszewic pośrodku wgłębienia w omfalosie zaostrzonym narzędziem wykonano płytki, spiczasty dołek (Ryc. 6:e).

Lepione w rękę miseczki często są niesymetryczne, ze ścianką ukształtowaną na obwodzie niejednakowo (Ryc. 5:a, 7:a, 12:z; zob. też np. kat. 4:56, 7:2, 8:1, 10:11.15, 83:21.22, 85:13.20.22, 84:4, 102:3.5, 117:7.20.21, 141:25.47), a niektóre okazy I/A₁/1/a specjalnie formowano owalnie (kat. 18:7, 116:14, 121:17). W ok. 17,5% miseczek obu kategorii (nieco częściej w egzemplarzach w kształcie wycinka kuli niż profilowanych), przeważnie z najprostszymi omfalosami 1/a, ściance celowo nadawano różną wysokość, uzyskując ukośną linię wylewu (Ryc. 5:f,j, 6:k, 8:e, 9:e.j.t.u, 10:a, 11:r, 12:b.c.l.m.z, tab. 7). Tak uformowanych naczyń nie musiano silnie przechylać w czasie picia i wylewania zawartości.

Brzegi miseczek I/B₁/1/a zachylają się w różnym stopniu, czasem tylko na części obwodu (kat. 10:24, 84:7, 85:16, 117:1, 141:41), albo zagięta jest sama krawędź (Ryc. 7:d; zob. np. kat. 2:3, 4:2.43.58, 10:21.23, 141:2.15.32.38.42.58, 142:3). Dwustożkowe naczynia I/B₃/1/a mają załomy ostre (Ryc. 8:c.f; kat. 34:4.5) lub łagodne (Ryc. 8:e; kat. 16:1). Niekiedy dolna część miseczek jest lekko podcięta (Ryc. 5:i; kat. 21:1, 80:2, 102:3, 103:9), słabo wyodrębniona (kat. 115:1) lub uformowana w niewysoką stopkę (Ryc. 5:e). Przy dnie naczynia z grobu XXVIa z Cieszkowa znajduje się mały otwór (kat. 10:11).

Formy kategorii II zaklasyfikowane do poszczególnych wariantów omfalosa często różnią się szczegółami profilowania – miejscem osadzenia wydętości (najczęściej w połowie wysokości) i jej szerokością w stosunku do wymiaru brzegu (wielkości zwykle zbliżone). Od esowatych okazów typu II/A (Ryc. 9:c.e.i) odbiega naczynie II/A/1/b z Kruszwicy, stan. 1, z nisko osadzonym brzuścem i nieznacznie węższym od niego wylewem (Ryc. 9:d). Miseczki II/B₁/1/a różniące się szeregiem detali (Ryc. 9:f.g.j.l-n.p.r) mają zwykle załomy brzuśca łagodne, chętniej umieszczane w górnej części. Wśród egzemplarzy podtypu II/B₂, o rozmaicie ukształtowanych załomach i otworach rzadko węższych od największej wydętości (Ryc. 9:o.s.w.v), najsłabiej profilowane są naczynia z Cieszkowa

(Ryc. 9:u; kat. 10:2). Miseczki z lejkowato rozchylonym brzegiem i dwustożkowym brzuścem II/C/1/a mają profil bardzo ostry (Ryc. 10:b; kat. 34:21) lub złagodzony (Ryc. 10:a.c). Z okazów z lejkowatym brzegiem podtypu II/D₁ tylko egzemplarz z Bytomia Odrzańskiego ma brzusiec umieszczony w górnej części (Ryc. 10:d), a nie w połowie wysokości (Ryc. 10:e). Wśród form II/D₂, z wylewem zawsze szerszym od największej wydętości (Ryc. 10:f-i), wyróżnia się okaz z Wołowa, którego wysoki, lejkowaty brzeg został wydzielony dookólnym rowkiem (Ryc. 10:i). Miseczki z wgięciem pod krawędzią typu II/E mają brzusiec osadzony w górnej części (Ryc. 10:j.k) lub w połowie wysokości (Ryc. 10:l); wyjątkowo jego średnica jest mniejsza od średnicy otworu (Ryc. 10:j). Cylindryczne brzegi naczyń II/F/1/a są węższe od największej wydętości, umieszczonej tuż pod wylewem (Ryc. 10:m.o) lub w połowie wysokości (Ryc. 10:n). Mocno wydęte brzuśce miseczek z Karca i Świńca mają lekko zaznaczony załom (kat. 33:1, 113:1). Naczynia typu II/H różnią się wysokością osadzenia baniastej wydętości (Ryc. 12:w-z), spłaszczonych w egzemplarzach z wyraźniej wydzieloną krawędzią (Ryc. 12:x; kat. 102:7).

Dużą grupę miseczek profilowanych tworzą formy typu II/G, na ogół z najprostszymi wypukłościami 1/a, zaopatrzone w rozmaicie ukształtowany, rozchylony brzeg i różnie uformowany brzusiec. Najliczniej reprezentowane są naczynia podtypu II/G₁ z zaokrągloną wydętością, sporadycznie wyposażane w omfalosy z wgłębieniem w wierzchołku wariantów 1/b (Ryc. 11:n) i 1/d (Ryc. 11:s.t). Siedem miseczek wyróżnia stosunkowo wysoki, czasem ścieniony brzeg (Ryc. 11:b; kat. 39:8) i szeroki, baniasto uformowany brzusiec, niekiedy osadzony poniżej połowy wysokości (Ryc. 11:e; kat. 39:5.8). Poza okazem z Kotli (Ryc. 11:b) są to formy o dość znacznej głębokości (Ryc. 11:a.d.e; kat. 39:5.8, 87:3). Naczynia o niższych brzegach, niekiedy ścienionych (Ryc. 11:c.k-o; kat. 134:1), mają często silnie wydęty brzusiec o szerokości sporo większej od średnicy wylewu, który bywa łagodnie załamany (Ryc. 11:c.m; kat. 58:5.6) lub delikatnie spłaszczony i zaznaczony załomami (Ryc. 11:h.j; kat. 10:19, 128:15). W niektórych miseczkach różnica w wymiarach otworu i wydętości jest niewielka lub ledwo zauważalna (Ryc. 11:f.l.o.p), a wylew szerszy od brzuśca zarejestrowaliśmy tylko w Słupi Kapitulnej (kat. 102:6). Cztery miseczki mają brzeg pogrubiony, wysoki (Ryc. 11:r; kat. 56:2) lub niski (Ryc. 11:u.v). Niemal poziomo uformowana dolna część egzemplarza z Wróblina Głogowskiego stanowi w zasadzie duże dno z omfalosem pośrodku (Ryc. 11:o).

Brzegi naczyń podtypu II/G₂, z brzuścem od góry zaokrąglonym i otworem węższym od największej wydętości, bywają – podobnie jak okazów II/G₁ – niskie (Ryc. 12:a; kat. 2:7), ścienione (Ryc. 12:e.k; kat. 96:1, 128:10) lub pogrubione (Ryc. 12:d.h.g). Miseczki z Kunic (Ryc. 12:f)

i Kotli (Ryc. 12:e) oraz szczególny okaz z nisko osadzonym brzuścem z Kietrza (Ryc. 12:c) są ostro profilowane. Ścianka w dolnej części okazów omawianego podtypu jest lekko wypukła (Ryc. 12:g.k), prosta (Ryc. 12:b-f.h; kat. 48:7, 128:10) lub słabo podcięta (Ryc. 12:a).

Miseczki o szerokich, cylindrycznych brzuścach podtypu II/G₃ także różnią się kształtem brzegów, wśród których odnotowaliśmy dość wysokie (Ryc. 12:i.j.p), niskie (Ryc. 12:n), czasem ścienione (Ryc. 12:p; kat. 127:2) lub pogrubione (Ryc. 12:l.m.r; kat. 2:15, 10:16.18). Części przydenne są zazwyczaj prosto ścięte, rzadko wypukłe (Ryc. 12:i.p.r; kat. 127:2). Ekstremalną formę ma naczynie z Bełcza Małego – z ukształtowaną poziomo dolną częścią (Ryc. 12:p). W omfalosie miseczki z Cieszkowa, także silnie spłaszczonej w części przydennej, znajduje się duży otwór (Ryc. 12:r).

Dwustożkowe okazy II/G₄ mają średnicę otworu węższą od załomu brzuśca, zwykle osadzonego poniżej połowy wysokości (Ryc. 12:t-v). Brzeg jednej miseczki z Gorszewic jest pogrubiony (Ryc. 12:t), a wysoki w jedynym okazy z załomem w połowie wysokości, znalezionym w Kietrze (Ryc. 12:s).

Naczynie podtypu II/D₂ ze Słupa (Ryc. 10:g), i egzemplarz II/G₂ z Cieszkowa, grób LX (kat. 10:20), mają uformowaną wokół omfalosa niewysoką nóżkę. W okazy typu II/C z Niemysłowa (Ryc. 10:c) i egzemplarzu podtypu II/G₃ z Kunic (Ryc. 12:i), zaokrąglona wypukłość 1/a znajduje się pośrodku płaskiego dna.

Powierzchnia niektórych miseczek, najczęściej okazów z prostym brzegiem podtypu I/A₁, nie jest wygładzona. Wśród naczyń chropowatych (kat. 2:12, 101:1, 106:2-4.8.11, 117:4.5, 137:1, 141:62), szorstkich (Ryc. 5:i.o; kat. 83:12, 110:2), słabo, niestarannie lub nieudolnie gładzonych albo niewyrównanych (kat. 3:8, 15:4-6, 48:5.12, 73:1-3, 83:10.18, 90:3, 93:2, 98:1, 106:9.10.15, 116:1.5.19, 144:2)¹⁰ znaczny jest udział miniatur. Na niedokładnie opracowanej ścianie miseczki podtypu I/A₃ z Kwiatkowic widnieją delikatne ciągi palcowe po jej formowaniu (Ryc. 6:n). Z naczyń z brzegiem zachylonym chropowata jest tylko miniaturka I/B₃/1/a z Kietrza, grób 31 – dwustożkowa, z gruboziarnistą domieszką szamotu (kat. 34:4). Powierzchnię niestarannie wygładzoną (kat. 83:17) lub nierówną (Ryc. 9:e) ma kilka okazów II/A/1/a.

Czernienie lub grafitowanie odnotowano na ok. 20% naczyń (Tab. 8). Popularne miseczki I/A₁/1/a czerniono sporadycznie, częściej wewnątrz (Ryc. 5:j) niż na obu powierzchniach (Ryc. 5:e). Grafitowane wewnątrz są dwa okazy wymienionego podtypu – z Kunic (Ryc. 5:o) i z Lasowa (kat. 50:1) – a także egzemplarz z odgiętym brzegiem I/A₂/1/a z Kietrza (Ryc. 6:k). Obustronnie czernione

¹⁰ Sądząc po rycinach z publikacji nierówną powierzchnię mogły mieć również miseczki ze Świętego Wojciecha i Sobiejuch (kat. 103:2-4, 112:2.3).

wykonano miseczki podtypów I/A₁ (Ryc. 6:d.g) i I/A₂ ze specjalnymi omfalosami obu odmian, a grafitowane naczynie I/A₄/1/a (Ryc. 6:o). Okazy z brzegiem zachylnym I/B₁/1/a (większe i kilka miniaturowych) czerniono trzykrotnie częściej niż I/A₁/1/a. Naczynia całe czarne (Ryc. 7:c.e.k) przeważają nad czernionymi (niekiedy grafitowanymi) wewnątrz lub rzadkimi czernionymi tylko na zewnątrz (Ryc. 7:j). Czernione obie powierzchnie mają niektóre dwustożkowe miseczki I/B₃/1/a (Ryc. 8:c) i pojedyncze naczynia ze specjalnymi omfalosami – I/B₁/1/c z Dębówca (Ryc. 8:a) oraz I/B₂/1/b z Przeczyc (Ryc. 8:j). Cały czarny egzemplarz I/B₁/1/d odkryto w Kietrze (Ryc. 8:d), a czerniony wewnątrz w Cieszkowie (Ryc. 8:g).

Formom kategorii II nadawano ciemną barwę dwukrotnie częściej niż okazom w kształcie wycinka kuli (Tab. 9). Czernione wewnątrz są niektóre miseczki esowate II/A/1/a (Ryc. 9:a) i o trójdzielnym profilu II/C/1/a (Ryc. 10:b). Okazy z wysoką, wklęsłą szyjką i zaznaczonym załomem brzuśca II/B₁/1/a bywają czarne wewnątrz (Ryc. 9:f.n) lub na obu powierzchniach (Ryc. 9:j.p). Miseczki z niską, wklęsłą szyjką II/B₂/1/a, z wyjątkiem naczynia z Cieszkowa czernionego jedynie wewnątrz (kat. 10:2), wykonywano całe czarne (Ryc. 9:u); niektóre z nich na powierzchni zewnętrznej są grafitowane (Ryc. 9:o). Wśród obustronnie czernionych misecek z wyodrębnionym brzegiem i zaokrąglonym brzuścem II/G₁/1/a (Ryc. 11:b.r), także spotyka się egzemplarze na zewnątrz grafitowane (Ryc. 11:a.k). Czarne powierzchnie mają różnicowane typologicznie naczynia ze zwykłymi omfalosami – II/D₁ (Ryc. 10:d), II/D₂ (Ryc. 10:f), II/E, II/F (Ryc. 10:m.o), II/G₂ (Ryc. 12:a) oraz okazy ze specjalnymi wypukłościami 1/d – II/B₂ (Ryc. 9:v) i II/G₁ (Ryc. 11:n). Czernione wewnątrz i grafitowane na zewnątrz są egzemplarze II/E/1/c (Ryc. 10:k), II/G₁/1/d (Ryc. 11:s.t) i II/G₃/1/a (Ryc. 12:o).

Zdobiona jest mniej niż 1/3 naczyń (208 okazów; tab. 10–14): 71 w kształcie wycinka kuli (ok. 13% misecek kategorii I) i 137 profilowanych (ok. 85% egzemplarzy kategorii II).

Na miseczkach o ścianie rozszerzającej się ku górze typu I/A znajdują się zdobienia 12 różnych grup ornamentacyjnych oraz cztery kompozycje utworzone z wątków należących do kilku grup (Tab. 10). Najczęściej występują ornamenty otaczające omfalos (grupy III i VIIb), motyw krzyża równoramiennego (IVa) i guzki na krawędzi (VIIIa). Wyłącznie na naczyniach z prostym brzegiem I/A₁/1/a występują układy żłobków grupy Ia, wgłębienia na spodzie wokół omfalosa grupy IIIa (na wypukłości tak zdobionej miseczki z Rudek uformowane są dwa guzki; ryc 5:h), promienie grupy IVb (Ryc. 5:n.o), kompozycja z wątków grup IIIb i IVb (Ryc. 5:e), „fazy” lub rowki grupy VIIb (Ryc. 5:b.j) i dołki palcowe grupy X (Ryc. 5:g.k). Krzyże wykonano na miseczkach ze zwykłym omfalosem (Ryc. 5:m) i egzemplarzu z sęcziem 2/a (Ryc. 6:j). Mi-

seczki z sęczkami zdobione są koncentrycznymi okręgami grupy IIIb – ze żłobków i, czasem, dołeczków – przeważnie umieszczanymi wewnątrz naczyń (Ryc. 6:e.i), a wyjątkowo także na spodzie (Ryc. 6:h), oraz kompozycją wątków IVa i IVb (Ryc. 6:f). Dla naczyń z odgiętym brzegiem podtypu I/A₂ charakterystyczne są pseudouszka grupy IXa, które czasem współwystępują z guzkami na krawędzi grupy VIIIa (Ryc. 6:k). Na miseczkach podtypu I/A₁ z omfalosem 1/a i sęcziem 2/a (Ryc. 6:d) spotyka się guzki na krawędzi, a wyjątkowo również pseudouszko (Ryc. 6:a). Na kilku naczyniach podtypów I/A₁ i I/A₂ umieszczono ornamenty grup II (Ryc. 6:m) i V (Ryc. 5:l), a na miseczkach I/A₁/1/a oraz I/A₄/1/a żłobki na krawędzi grupy Ic (Ryc. 6:o).

Naczynia z brzegiem zachylnym typu I/B są ornamentowane osmioma różnymi wzorami oraz, tylko egzemplarze podtypu I/B₁, zdobieniami złożonymi z elementów kilku grup (Tab. 11). Na miseczkach I/B₁/1/a najczęściej wykonywano wielowątkowe, rozbudowane kompozycje grupy V (Ryc. 7:h–l, 8:g), a jedno z tak ozdobionych naczyń jest dodatkowo malowane (Ryc. 7:f). Na pojedynczych okazach znajdują się dołki grupy IIa, elementy plastyczne grup VIIIa i VIIb, IXa (Ryc. 7:b), IXa i VIIb (Ryc. 7:c) oraz dołki palcowe grupy X, a na egzemplarzach ze specjalnymi omfalosami współśrodkowe okręgi grupy IIIb (Ryc. 8:h), kompozycja wątków grup IIIb i IVb (Ryc. 8:i), ornament grupy V i żłobki na krawędzi grupy Ic (Ryc. 8:g). Krzyż równoramienny zdobi naczynie I/B₁/1/a (Ryc. 7:g) i okaz I/B₂/1/b (Ryc. 8:j), a umieszczone na krawędziach żłobki lub guzki okazy podtypów I/B₁ (Ryc. 7:d.e) i I/B₃ (Ryc. 8:e.f).

Dużo bardziej urozmaicone są dekoracje misecek profilowanych, wśród których aż 21 składa się z wątków kilku grup ornamentacyjnych (Tab. 12–14). Wyłącznie układami żłobków grupy I dekorowane są pojedyncze naczynia ze specjalnymi omfalosami odmiany I – II/A/1/b (Ryc. 9:d), II/E/1/c (Ryc. 10:k) i II/G₁/1/b (Ryc. 11:n) – oraz okaz II/D₁ ze zwykłą wypukłością (Ryc. 10:d). Jeden egzemplarz II/E/1a ma wzór ze żłobków grupy Ia, drugi z dołków grupy IIa (Ryc. 10:l). Naczynia typów II/A i II/C oraz podtypu II/B₁ zdobione są albo ornamentami grupy I (Ryc. 9:b–d.f–h.k–m.r, 10:b) albo wypukłościami grup VIIIa i IXa (Ryc. 9:a.j.n, 10:a). Jeden okaz zaopatrzony w nibyuszko ma na wydętości wiązkę nieregularnych żłobków (Ryc. 9:e). Dla misecek II/B₂/1/a charakterystyczne są ornamenty żłobkowo-dołkowe grupy IIb (Ryc. 9:o.s), promienie grupy IVb i kompozycje grupy V (Ryc. 9:t). Okazy zaopatrzone w omfalosy wariantu 1/d podtypów II/B₂ (Ryc. 9:v.w) i II/G₁ (Ryc. 11:s.t) są dekorowane obustronnie; płaski egzemplarz II/B₂ z grobu 4 z Kunic ma na zewnątrz ornament ze żłobków i dołków grupy IIb (a nie żłobki grupy Ia jak pozostałe naczynia wymienionego wariantu omfalosa), a wewnątrz promienie grupy IVb (a nie kompozy-

cję grupy V). Ornamenty miseczek II/G₁/1/a należą do grup: I (Ryc. 11:a.b.n.p.u), IIb (Ryc. 11:k.r), IVb (Ryc. 11:s) i V (Ryc. 11:t). Nieco rzadziej spotyka się barwienie (Ryc. 11:c.f.h–j.m.v), sporadycznie „fazy” na ściance (Ryc. 11:e.l), a wyjątkowo guzki na krawędzi (Ryc. 11:g). Miseczki II/D₂/1/a i II/F/1/a dekorowano żłobkami (Ryc. 10:f.g.o.m) i barwiono (Ryc. 10:i.h.n); jeden egzemplarz typu II/F z Biernatek ma „fazowaną” ściankę (kat. 5:4), drugi – ornament mieszany, złożony ze żłobków i wątków malowanych (Ryc. 10:n), charakterystyczny przede wszystkim dla miseczek II/G₃/1/a (Ryc. 12:j.l.m.r). Okazy II/G₃ ozdobiono także wzorami malowanymi (Ryc. 12:n), żłobkowo-dołkowym grupy IIb (Ryc. 12:o) oraz układem żłobków grupy Ia i „fazami” wokół omfalosa (Ryc. 12:i). Miseczki II/G₂/1/a, z wyjątkiem naczyń z Cieszkowa dekorowanych żłobkami (Ryc. 12:a), są barwione. Większość jest „fazowana” (Ryc. 12:b.f.g), inne malowane (Ryc. 12:e.k) oraz zdobione żłobkami i kolorowymi pasami (Ryc. 12:d.h). Barwione naczynia II/G₄/1/a, poza okazem odkrytym w Kietrze (Ryc. 12:s), mają „fazy” na ściance (Ryc. 12:t–v). Podobnie egzemplarze II/H/1/a (Ryc. 12:w–z), które miewają także „fazowany” omfalos (Ryc. 12:x.y).

Miseczki podtypu I/A₁ z okolicy ustryny z Przyborowa i z grobu 13 z Trzebul są wewnątrz zniszczone przypuszczalnie w wyniku użytkowania (kat. 85:1, 117:9), a egzemplarz z grobu 255 z Przeczyc (kat. 83:1) i kilka naczyń z Trzebieli (kat. 116:3.9.10.12.15) mają intencjonalnie starte dno. Pod wylewem miniaturki I/A₁/1/a z Wartosławia znajdują się naprzeciwko siebie dwa otworki (Ryc. 5:d).

Wiadomo nam o niewielu miseczkach przepalonych (większość opracowań pomija takie dane), prawie wyłącznie podtypów I/A₁ i I/B₁ ze zwykłymi omfalosami I/a (kat. 4:17.34.49, 116:1.2.3.5–7.9.12.14.15.17.18.23.24.27–29, 117:6, 141:8.32). Ślady kontaktu z ogniem, widoczne na większości znanych nam z autopsji egzemplarzy z Trzebieli, występowały zarówno w ich części górnej (kat. 116:4.5.9), jak i dolnej (kat. 116:2.18), a na okazie I/A₃/1/a z Kwiatkowic tylko w partii przydennej (Ryc. 6:n). W jednym wypadku przepalenie było na tyle silne, że ścianki naczynia uległy deformacji (kat. 116:17).

Mała liczebność lub wyjątkowość wielu form wskazuje, że miseczek z omfalosem nie wytwarzano według określonego wzorca. W dalszej części artykułu spróbujemy ocenić, czy ta ogromna różnorodność znajduje odzwierciedlenie w ich rozprzestrzenieniu i datowaniu.

ROZPRZESTRZENIENIE I CHRONOLOGIA MISECZEK

Miseczki z omfalosem na ziemiach polskich występują na obszarze rozciągającym się od środkowego biegu Odry na zachodzie po Nizinę Środkowomazowiecką oraz dorzecze Wisły i Sanu na wschodzie, oraz od pradoliny Noteci

na północy po Pogórze Zachodniosudeckie i środkowe Sudety na południu (Ryc. 1).

Obszar występowania miseczek podzieliliśmy na części odpowiadające regionom fizyczno-geograficznym (J. Kondracki 1988, s. 294 nn., tab. 28), względnie strefom geograficznym wyróżnianym w opracowaniach archeologicznych. Konieczność stworzenia spójnego podziału kulturowo-terytorialnego dla epoki brązu i wczesnej epoki żelaza wywołała potrzebę modyfikacji niektórych tradycyjnie używanych w literaturze przedmiotu nazw oraz definicji zasięgów krain geograficznych poddawanych analizie. Na Środkowym Nadodrzu wyróżniamy więc wschodnią część Dolnych Łużyc (dalej: Dolne Łużycy), Bory Dolnośląskie, północną część Dolnego Śląska (dalej: Dolny Śląsk) i Ziemię Lubuską (por. A. Marcinkian 2007, s. 31, 34–35, 41). Przez Dolny Śląsk rozumiemy tereny sięgające na wschodzie po Nową Sól. Ziemie położone dalej, do ujścia Baryczy, nazywamy zachodnią częścią pogranicza śląsko-wielkopolskiego (por. I. Lasak 1996, s. 6–7, ryc. 1), a ziemie w dorzeczu Ślęzy, Kaczawy i Widawy – Śląskiem środkowym¹¹; do pogranicza śląsko-wielkopolskiego włączyliśmy też tereny Wysoczyzny Rościszawickiej, zasiedlone we wczesnej epoce żelaza. Dorzecze górnej Noteci obejmuje obszary na styku Kujaw i Pojezierza Gnieźnieńskiego, międzyrzecze Warty i Noteci – zachodnią część Kotliny Gorzowskiej i wschodnią Pojezierza Chodzieskiego, po linię stanowisk Oborniki-Wilanowiec, wschodnia Wielkopolska – Wysoczyzny Turecką i Łaską.

Problemy datowania zespołów grobowych z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, związane przede wszystkim z brakiem precyzyjnych wyznaczników chronologicznych, były wielokrotnie podnoszone w literaturze (np. A. Gardawski, Z. Woźniak 1979, s. 24). Dla schronologizowania miseczek z omfalosem, z których tylko kilka współwystępowało z „datownikami” metalowymi, posłużyliśmy się systemami periodyzacyjnymi opartymi na zmienności cech ceramiki. Dostrzegalne w wyróżnianych odcinkach czasowych prawidłowości, np. w proporcjach omawianych naczyń lub parametrach ich omfalosów, świadczą, że podjęta przez nas próba nie była bezowocna.

Miseczki z epoki brązu staraliśmy się odnosić do IV EB lub V EB, czyli najogólniej rzecz ujmując – czasów rozwoju stylistyki uradzkiej i późnobrązowej. Dla niektórych zespołów wielkopolskich, przede wszystkim z Wartosławia i Kaliszan, podjęliśmy próbę weryfikacji dotychczasowych datowań. Podstawą było opracowanie materiałów kultury łużyckiej z epoki brązu z terenu zachodniej Wielkopolski, zawierające szczegółową typologię i cha-

¹¹ B. G e d i g a (1967, s. 10) do Śląska środkowego włączał tereny leżące w dorzeczu Baryczy, Obniżenie Milicko-Głogowskie i południowe części Wysoczyzn Leszczyńskiej i Kaliskiej, zaliczone przez I. Lasak do pogranicza śląsko-wielkopolskiego.

rakterystykę ceramiki z kolejnych faz stylistycznych (M. Kaczmarek 2002, s. 24–40, 67–74). Paraleli do znalezisk z obszaru Polski południowo-zachodniej szukaliśmy na stanowiskach z terenów Dolnych i Górnych Łużyc (R. Breddin 1989; D.-W. Buck 1989; T. Puttkammer 2008).

Charakteryzująca się znaczną zachowawczością form ceramika ze schyłku epoki brązu i początków wczesnej epoki żelaza z obszaru Wyżyny Śląsko-Krakowskiej datowana była w publikacjach zwykle na ten szeroki przedział czasowy (por. np. L. Gajewski 1959, s. 122–123; M. Gedl 1962a, s. 175; 1962b, s. 107; W. Galasińska-Hrebendowa 1989, s. 11). W naszym artykule miseczki odnosimy do dwóch faz: Zbrojewsko III–Przeczycze, przypadającej głównie na V EB, i Częstochowa-Raków–Kwaczała, obejmującej HaC, kiedy na stanowiskach pojawiły się wyroby żelazne (por. M. Gedl 1982b, s. 18, ryc. 13).

Zespoły wczesnohalsztackie z Kietrza, zaliczane do V fazy użytkowania cmentarzyska (M. Gedl 1979, s. 59–60) i fazy D rozwoju ceramiki na tym stanowisku w klasyfikacji Ł. Mrówki (2011, s. 81), dokładniej datowała S. Stegmann-Rajtár (1992, s. 126, ryc. 50, 51), wyróżniając fazy Va (HaC₁) i Vb (HaC₂). Cechy ceramiki z tych odcinków czasowych zostały przez autorkę na tyle dokładnie określone, że zdecydowaliśmy się na wydatowanie na tej podstawie inwentarzy z miseczkami.

Tabele korelacji typów naczyń i ich ornamentyki z wybranych cmentarzysk białowickiej strefy kulturowej, m.in. z Trzebul, opracował D.-W. Buck (1979, s. 22–39, ryc. 11, 12, 14, 16, 17, 19, 21, 22, zał. 2). W fazie I wyróżnił etapy: Ia (HaC₁), Ib (HaC₂) i Ic (HaD₁), w fazie następczej: IIa (HaD₂) i IIb (HaD₃/LTA–B/C). Wykorzystując określone przez D.-W. Bucka wyróżniki chronologiczne dokonaliśmy periodyzacji zespołów ze środkowego Nadodrza¹² i Pogórza Zachodniosudeckiego.

Metodą korelacji cech posłużyła się także U. Brosse-der (2004, s. 102–111, ryc. 73, 77), ustalając chronologię względną halsztackich zespołów z Cieszkowa i Wołowa na pograniczu śląsko-wielkopolskim¹³. Miseczki z omfalosem występowały tu w trzech fazach: 2, na którą przypada rozkwit ceramiki malowanej (HaC₁)¹⁴, 3a (HaC_{1/2}) i 3b

¹² Periodyzację materiałów z tego obszaru przedstawił wcześniej A. Kołodziejski (1975b, s. 11–13), wyróżniając trzy fazy: I (2. połowa V EB – połowa HaC), II (do początków HaD), III (do ok. połowy IV wieku p.n.e.).

¹³ Autorka wyróżniła 40 cech ceramiki (oznaczone numerami 1–40 typy naczyń i rodzaje ornamentów) o walorach datujących. Tabela z uporządkowanymi chronologicznie zespołami grobowymi wydaje się zawierać błędy techniczne, polegające na „przesunięciu” numerów cech wprowadzonych do kolumn na górze i dole. Do oczywistej pomyłki w tej numeracji, którą udało się nam skorygować, doszło też w komentarzu do tabeli, omawiającym wyroby typowe dla każdej fazy (U. Brosse-der 2004, s. 103–106, ryc. 71:1–21, 72:22–40, 73).

¹⁴ Inaczej na zachodnim skraju pogranicza śląsko-wielkopolskiego, gdzie w I fazie (datowanej na schyłek epoki brązu i HaC₁) luksusowe

(HaC₂). Zdefiniowane przez autorkę wyznaczniki zastosowaliśmy do datowania inwentarzy ze wschodniej części pogranicza śląsko-wielkopolskiego i Śląska środkowego.

W dalszych rozważaniach nie będziemy powtarzać odsyłaczy do wymienionych publikacji, podstawowych dla ustaleń chronologicznych ani do literatury cytowanej w katalogu, zawierającej komplet danych o okolicznościach odkrycia miseczek, towarzyszących im przedmiotach i datowaniu.

Rozległy obszar występowania miseczek, wykonywanych od 1. połowy III EB w Kietrze po początki okresu lateńskiego na Dolnych Łużycach, podlegał w tym bardzo długim okresie oddziaływaniom różnych ośrodków kulturowych. Odrębny rozwój poszczególnych rejonów przekładał się na zróżnicowanie elementów kultury materialnej, także omawianych przez nas niewielkich naczyń z omfalosem.

EPOKA BRĄZU

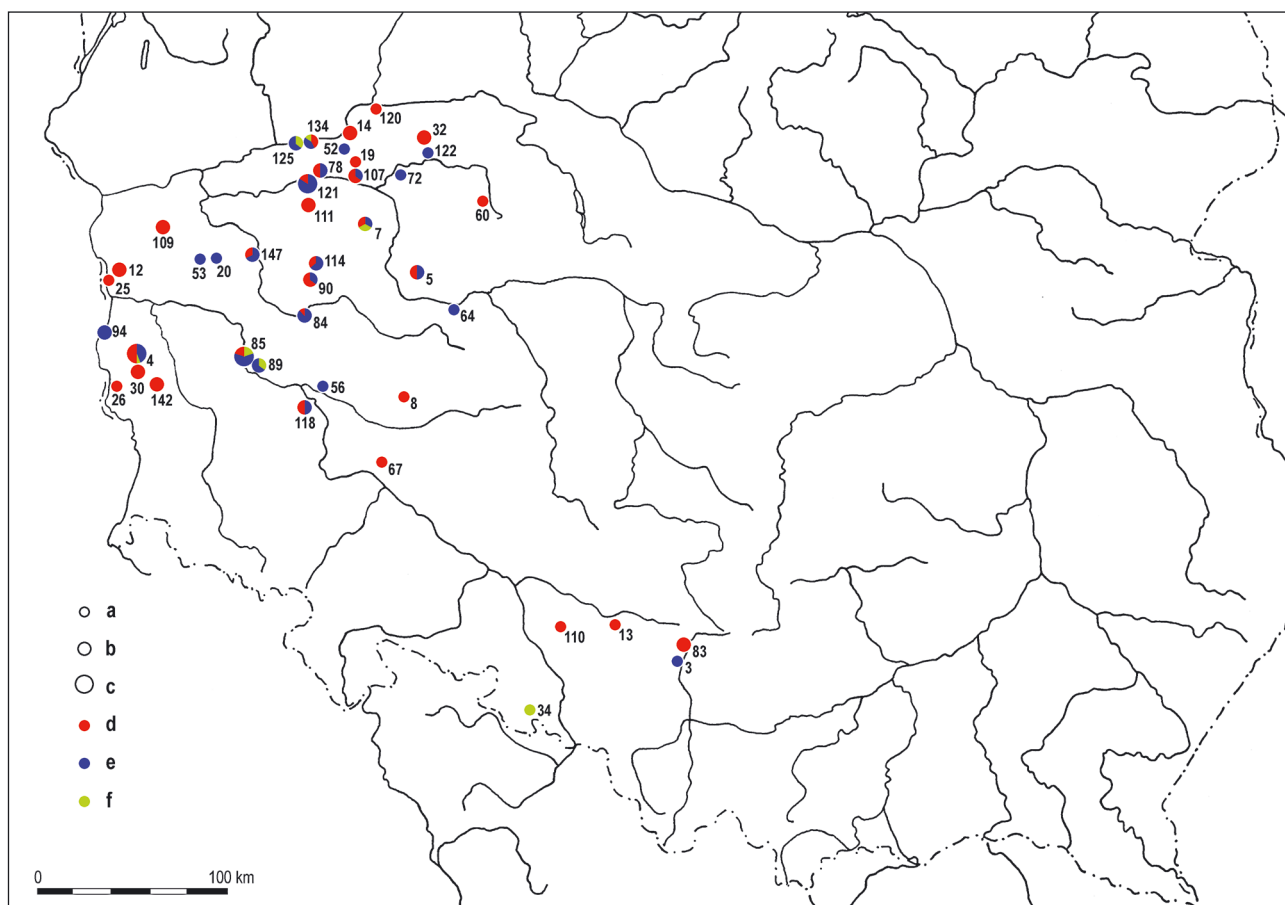
Większość miseczek z omfalosem (229 z 275 okazów) z epoki brązu należy do kategorii I. Formy z prostą krawędzią podtypu I/A₁ (161 egzemplarzy), wyposażone w zwykły, zaokrąglony omfalos wariantu 1/a, ponadczterokrotnie przeważają nad naczyniami z brzegiem zachylonym I/B₁ (38 egzemplarzy). Miseczki nieprofilowane innych podtypów – dwustożkowa I/B₃/1/a oraz egzemplarze z krawędzią odgiętą i brzegiem prostym lub zachylonym I/A₂/1/a i I/B₂/1/b – występują sporadycznie. Okazy kategorii II (46 egzemplarzy) należą do typów II/A i II/C oraz podtypów II/B₁ i II/D₁.

Obszar występowania miseczek podzieliliśmy na dwie strefy, różniące się od siebie nie tylko formami używanych naczyń, ale także zwyczajem wkładania do grobu jednego bądź kilku okazów z omfalosem.

Z tradycją wyposażania zmarłych w jedną miseczkę spotykamy się na południu Polski, gdzie formy profilowane występowały wcześniej od okazów w kształcie wycinka kuli, oraz na Wyżynie Śląsko-Krakowskiej, gdzie naczynia obu kategorii były używane równolegle. Na tych obszarach, nazywanych dalej **strefą wschodnią**, wyróżniane są: wczesnołużycka grupa śląska, grupa górnośląsko-małopolska i tarnobrzeska kultura lużycka (por. M. Gedl 1989, ryc. 29–31; S. Czopek 2009, s. 15 – tu wcześniejsza literatura). Stęfa ta obejmuje również tereny, na których zarejestrowano nieliczne, głównie późnobrązowe zespoły mieszczące po jednym naczyniu kategorii I – wschodnią część pogranicza śląsko-wielkopolskiego, objętą przez osadnictwo młodszej fazy grupy śląskiej, oraz Wysoczyzną Kaliską ze skrajem zasięgu grupy brandenbursko-lubuskiej. Brak zespołów grobowych z dorzecza górnej

naczynia malowane i czernione występowały rzadko. Elementy kultury halsztackiej były liczniejsze w II fazie, czyli HaC₂ (A. Kołodziejski 1975b, s. 13–14, tabl. VII, VIII).

Ryc. 13. Głębokie, płytkie lub płaskie miseczki podtypu I/A₁ z omfalosami 1/a w epoce brązu.

a – 1 miseczka, b – 2–9 miseczek, c – 10 lub więcej miseczek, d – miseczka głęboka, e – miseczka płytka, f – miseczka płaska
 Fig. 13. Distribution of deep, shallow or flat bowls subtype I/A₁ with omphalos 1/a dated to the Bronze Age.
 a – 1 bowl, b – 2–9 bowls, c – 10 or more bowls, d – deep bowl, e – shallow bowl, f – flat bowl

Noteci uniemożliwia pewne zaliczenie tego obszaru do strefy wschodniej.

Południe Polski

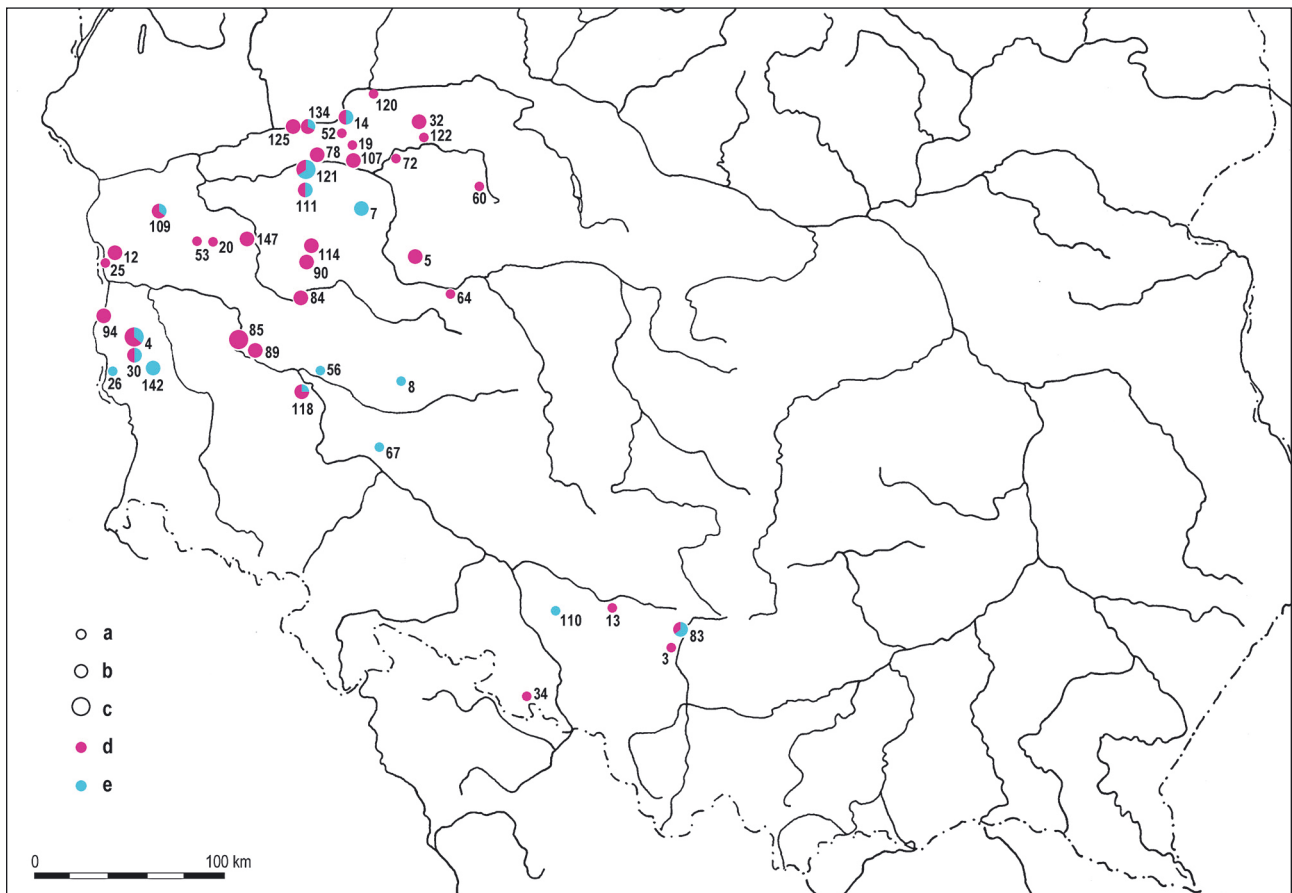
Miseczek profilowanych (42 okazy) zarejestrowaliśmy tu ponaddwukrotnie więcej niż w kształcie wycinka kuli (19). Formy podtypu II/B₁, z wysoką, wklęsłą szyjką i zaznaczonym załomem, znacznie przeważają nad naczyniami esowatymi typu II/A i o trójdzielnym profilu typu II/C, a okazy z prostym brzegiem typu I/A nad egzemplarzami z brzegiem zachylonym typu I/B. Pojedyncze miseczki nieprofilowane są wyposażone w omfalosy z dołkiem wariantu 1/b (Tab. 15, 16, 17A).

Najstarsze miseczki z omfalosem w strefie wschodniej, przeważnie wewnątrz czernione i dekorowane wzorami grup Ia i Ib, pochodzą z Kietrza (Ryc. 26¹⁵, 27, tab.

¹⁵ Na rycinach 13–29 przedstawiono rozprzestrzenienie miseczek w kolejności zgodnej z wydzielonymi typami i podtypami. Ryciny 13–20 prezentują najliczniej występujące naczynia I/A₁/1/a i I/B₁/1/a pod kątem ich proporcji i parametrów omfalosów, z podziałem na epokę brązu i wczesną epokę żelaza.

5, 6, 9, 12, 15). Głęboki, ostro profilowany egzemplarz II/C/1/a z uchem, pionowo żłobkowany poniżej karbowanego załomu (kat. 34:21)¹⁶, M. Gedl (1992, s. 16 nn.) umieszcza w fazie IIb/c, przypadającej na BD, a Ł. Mrówka (2011, s. 76, 85–86, ryc. 6) datuje na BC₂–BD, czyli podfazę A1 rozwoju ceramiki w Kietrze, w której takie formy (typu C4) były szczególnie popularne. Dwa płytkie, ostro i łagodniej profilowane naczynia II/C/1/a z karbowanymi załomami (Ryc. 10:b; kat. 34:24) znaleziono w grobach typu kietrzańskiego, datowanych przez M. Gedla na BD. W ujęciu Ł. Mrówki (2011, s. 77, ryc. 4) takie miseczki (typu M2) wykonywano w Kietrze dopiero

¹⁶ Ostro profilowane formy typu II/C nawiązują kształtem do niezdobionych mis i czerpaków, wykonywanych od fazy wczesnożyłkowskiej (przed BD) na obszarze Moraw, a wywodzonych z naddunajskiego środowiska pól popielnicowych. Na Morawach karbami na załomie i pionowymi żłobkami w dolnej części dekorowano głównie naczynia wazowate i dwustożkowe (V. Dohnal 1977, s. 12, przyp. 1, np. ryc. nr 151, 240, 248, 261, 270, 271, 356, 369; J. Nekvasil 1982, np. ryc. 2:3.6, 3:14, 4:4.20, 7:24, 8:9).

Ryc. 14. Misczki podtypu I/A₁ z wąskimi lub szerokimi omfalosami 1/a w epoce brązu.
 a – 1 misczka, b – 2–9 misczek, c – 10 lub więcej misczek, g – omfalosy wąskie, h – omfalosy szerokie
 Fig. 14. Distribution of bowls subtype I/A₁ with or narrow or broad omphalos 1/a dated to the Bronze Age.
 a – 1 bowl, b – 2–9 bowls, c – 10 or more bowls, g – narrow omphalos, h – broad omphalos

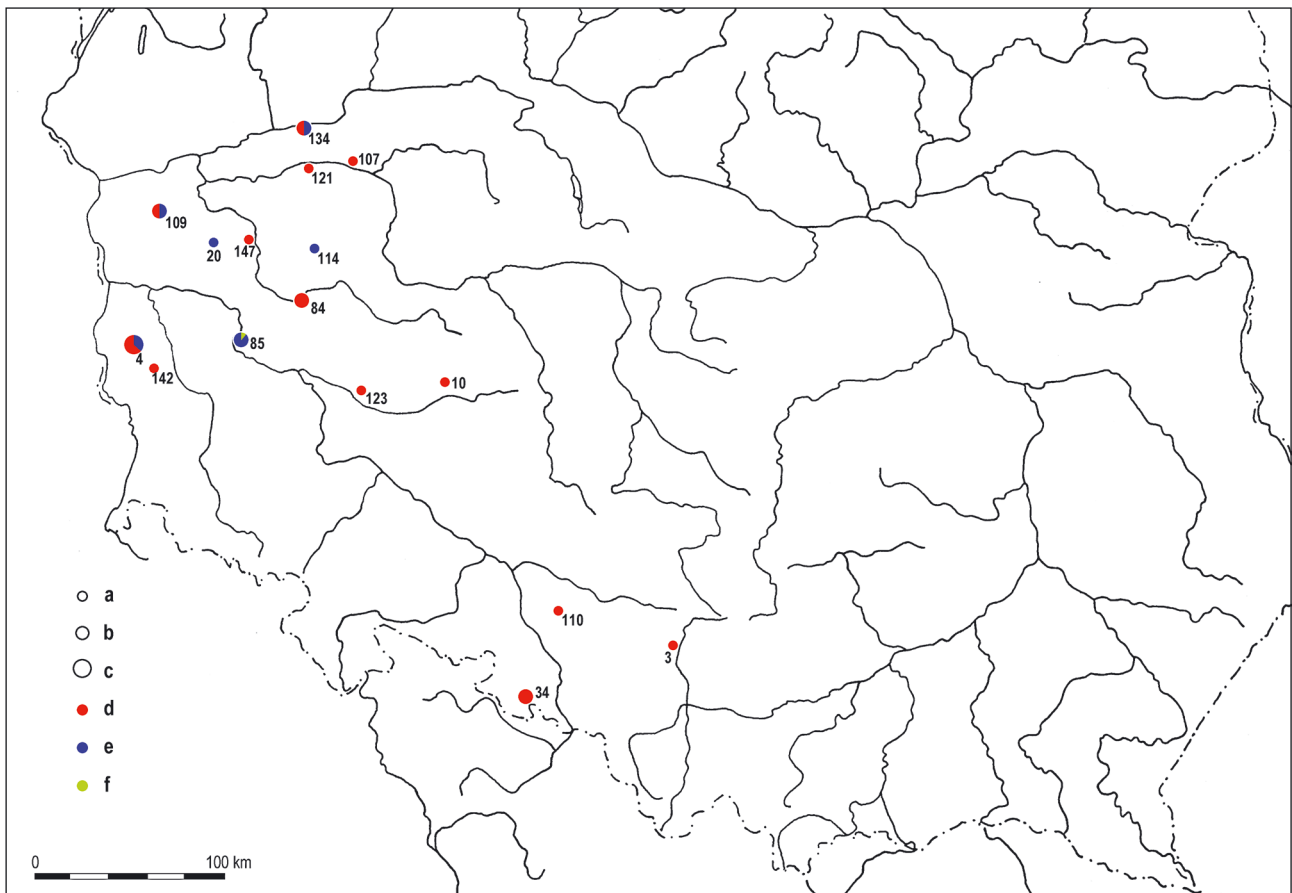
w podfazie A2, czyli HaA₁. Głęboki okaz II/B₁/1/a, zdobiony na załamie i w części dolnej (Ryc. 9:f), pochodzi z fazy Kietrz IIc/HaA₁ (M. Gedl 1996, s. 29). Chronologia ta jest zgodna z ustaloną przez Ł. Mrówkę (2011, s. 75–76, 86–87, ryc. 4), w opinii którego w przypadającej na wymieniony okres podfazie A2 takie misczki (typu M1) wykonywano już mniej licznie niż dawniej.

Okaz II/B₁/1/a z Krakowa - Nowej Huty - Pleśzowa, z pionowymi żłóbkami poniżej załomu (Ryc. 9:g, 26, tab. 9, 10, 12, 15), współwystępował z ceramiką guzową w typie śląskim, datującą zespół na 2. połowę III i początki IV EB (por. A. Rachwaniec 1982, s. 69; M. Cabalska 1983, s. 9).

Pozostałe misczki z omfalosem z południa Polski pochodzą z V EB. W tym czasie w Kietrz używano form w kształcie wycinka kuli (Ryc. 13–16, 23, tab. 1–4, 7, 8, 10, 15). Głębokie, czernione wewnątrz naczynie I/B₁/1/a z pętelkowatym uszkiem wystającym ponad krawędź, odkryto w grobie 1169 z fazy Kietrz IVa. Grób 249, wyposażony w egzemplarz z brzegiem zachylonym, oraz grób 371, zawierający płaski, obustronnie czerniony okaz I/A₁/1/a, dekorowany na ścianie zewnętrznej

wątkami grup IIIb i IVb (Ryc. 5:e) – mieszczą się w fazie Kietrz IVb. Odpowiada ona fazie C rozwoju ceramiki, trwającej od schyłku HaB₁ po HaB₃, kiedy misczki z brzegiem prostym (typu M4) i zachylonym (typu M3) zyskiwały na popularności (Ł. Mrówka 2011, s. 80, 90, 92, ryc. 4, 5). Głęboki, grafitowany wewnątrz okaz I/A₂/1/a z grobu 1008 jest zdobiony płaskim, podwójnie pionowo przekłutym pseudouszkiem grupy IXa, i na brzegu po przeciwnej stronie naczynia trzema guzkami grupy VIIIa (Ryc. 6:k).

Podobnie dekorowane są misczki profilowane z Wyżyny Śląsko-Krakowskiej (Ryc. 25–27, tab. 5–8, 12, 15). Na wydętości niemal wszystkich naczyń typu II/A znajdują się guzkowate pseudouszka: w Siemoni spiczaste (Ryc. 9:e; kat. 97:1) i czworokątne (kat. 97:3), „zwykłe” lecz masywne w Zbrojewsku (Ryc. 9:a). W Siemoni bardzo głęboki egzemplarz z wąskim, wysokim omfalosem wyróżnia rzadko spotykany na tym terenie ornament żłóbkowy (Ryc. 9:e). W pseudouszka zaopatrzone blisko ⅓ większych naczyń podtypu II/B₁ i okaz typu II/C z Ligoty Samborowej (Ryc. 10:a). Czasem na brzegu powyżej nibuszka znajdują się po trzy

Ryc. 15. Głębokie, płytkie lub płaskie miseczki podtypu I/B₁ z omfalosami 1/a w epoce brązu (legenda – zob. ryc. 13)
 Fig. 15. Distribution of deep, shallow and flat bowls subtype I/B₁ with omphalos 1/a dated to the Bronze Age (key – see Fig. 13)

guzki (Ryc. 9:n, 10:a) lub – wyjątkowo – trzy półkoliste wycięcia (Ryc. 9:j). Nieliczne miseczki w kształcie wycinka kuli reprezentują podtypy I/A₁ (formy przeważnie zmminiaturyzowane) i I/A₂ (Ryc. 6:l), oraz podtypy I/B₁ (Ryc. 7:b) i I/B₂ (Ryc. 8:j, 13–16, 23, 24, tab. 1–4, 7, 8, 10, 11). Dwa naczynia podtypu I/A₁ z Będzina-Łagiszy, tak jak egzemplarze kategorii II, ozdobo pseudouszkami i guzkami na krawędzi: na naczyniu ze zwykłym omfalosem guzki rozmieszczono regularnie na całym obwodzie wylewu (Ryc. 5:c), a na okazy z wypukłością z dołkiem 1/b – po obu stronach pseudouszka uformowano po trzy guzki (Ryc. 6:a). Wyjątkowa miseczka I/B₂/1/b o ciemnej powierzchni, znaleziona w Przeczycach, jest dekorowana krzyżem z pojedynczych żłobków (Ryc. 8:j).

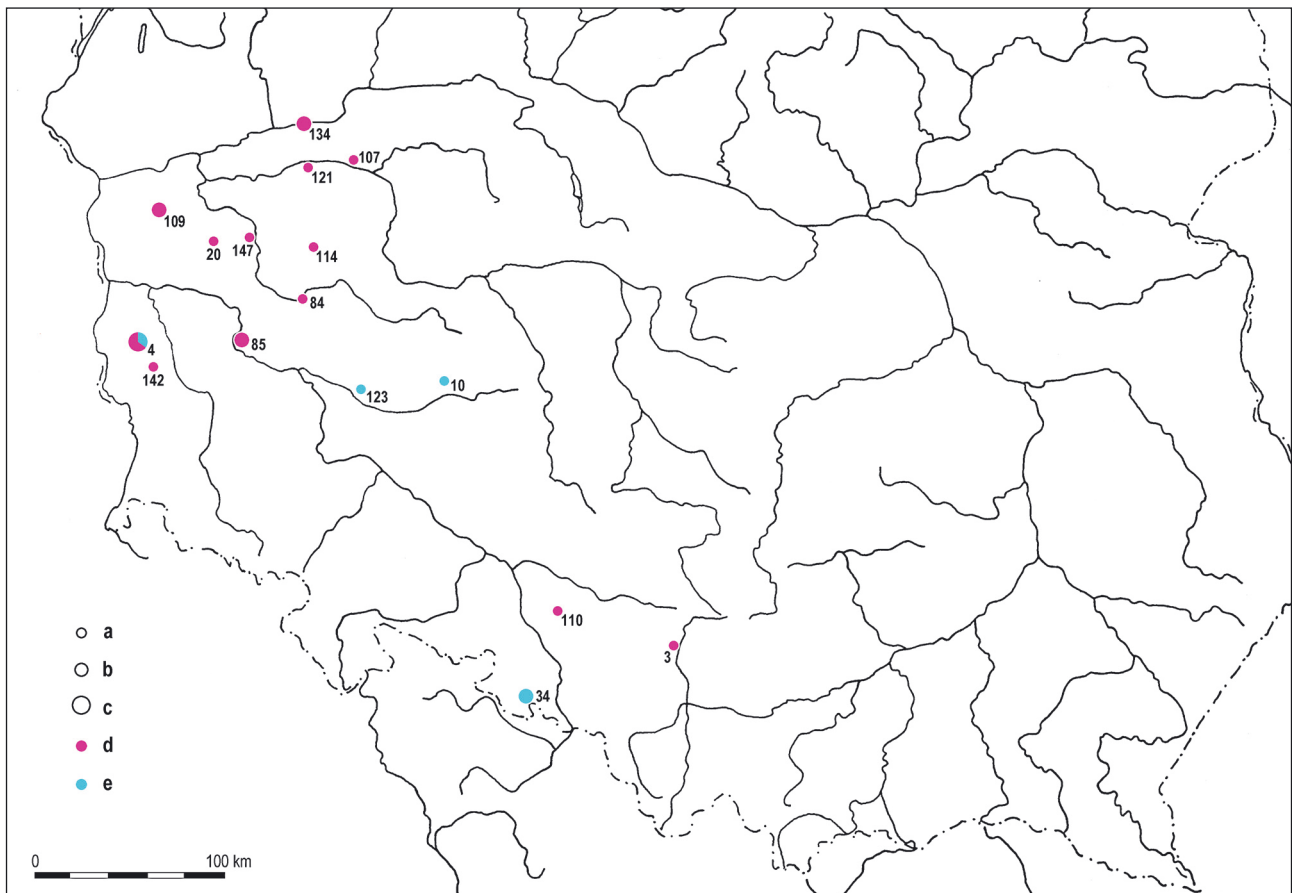
Naczynie II/B₁/1/a z Rychnowa (kat. 92) na Równinie Oleśnickiej, z trzema guzkami na brzegu powyżej pseudouszka (Ryc. 26, tab. 5, 6, 12, 15), jest datowane na V EB przez amforę z wyodrębnioną szyjką, zdobioną pionowymi żłobkami na przemian z parami dużych dołków (M. Krawczyk 2004, ryc. 5:a).

Podobną metrykę przyjęliśmy dla miseczek II/B₁/1/a z południowo-wschodniej Polski (Ryc. 26, tab. 5, 6, 12, 15). Czerniony okaz pochodzi z osady w Tarnowcu (kat. 148), gdzie współwystępował z fragmentami

naczyń zdobionych pionowymi żłobkami (A. Szpunar, J. Okoński 2003, tabl. 15:k, 16:b). Naczynie dekorowane na największej wyđętości pasmem ukośnych żłobków i parami guzków (Ryc. 9:k) znaleziono w grobie 509 w Bachórze-Chodorówce, zaliczonym przez M. Gedla (1994, s. 39, 55–57) do grupy BC obiektów z fazy późnobronzowej użytkowania cmentarzyska. Podobną chronologię dla takich mis (typu 11) podaje M. S. Przybyła, łącząc je z fazą IIA rozwoju grupy tarnobrzezkiej, przypadającą na HaB₂. W Polsce południowo-wschodniej ornamenty złożone z pasm żłobków i guzków wykonywano od III EB (M. S. Przybyła 2003, s. 30, 40, tabl. II:5–7.13.19, III:1.3.8, IX:1), podobnie jak i omfalosy. Większej misce z omfalosem z Bachórze-Chodorówki towarzyszył garnek tulipanowaty typowy dla fazy IA (M. Gedl 1994, s. 56, przyp. 75, tabl. XXIII:5.6, XCV:9; M. S. Przybyła 2003, s. 30, 42, tabl. I:1–4).

Pogranicze śląsko-wielkopolskie (część wschodnia)

Pięć miseczek nieprofilowanych, w większości głębokich, z omfalosami szerokimi, niskimi, jest datowanych na V EB. Okazy I/A₁/1/a pochodzą z cmentarzysk z Chojna-Golejewka (kat. 8), Miechowa (kat. 56) i Obornik Śląskich (kat. 67; naczynie obustronnie czarne), a I/B₁/1/a

Ryc. 16. Miseczki podtypu I/B₁ z wąskimi lub szerokimi omfalosami 1/a w epoce brązu (legenda – zob. ryc. 14)
 Fig. 16. Distribution of bowls subtype I/B₁ with narrow or broad omphalos 1/a dated to the Bronze Age (key – see Fig. 14)

z osady z Wąsosza (kat. 123) i z cmentarzyska z Cieszkowa, grób LXXIII (Ryc. 13–16, tab. 1, 2, 3, 4, 8, 16)¹⁷.

Wysoczyzna Kaliska

Płytkie naczynia podtypu I/A₁ mają wąskie, średniowysokie wypukłości (Ryc. 13–16, tab. 1, 3, 8, 10, 17A)¹⁸. Grób 18 z Nowego Miasta nad Wartą, wyposażony w pokrytą dołkami palcowymi miseczkę ze zwykłym omfalosem, jest datowany na przełom IV i V EB. Wymodelowana w trzy wydadne, trójkątne występy krawędź tego naczynia jest skośnie żłobkowana (Ryc. 5:g). Późnobrązowy zespół 2 z Osieka (kat. 71) zawiera czerniony egzemplarz z sęczeniem o zaokrąglonym wierzchołku wariantu 2/a.

Dorzecze górnej Noteci

Znamy pięć głębokich miseczek profilowanych z omfalosami 1/a (Ryc. 25–27, tab. 5, 6, 12, 17A)¹⁹. Okazy z częś-

ciowo opublikowanej osady w Łagiewnikach: typu II/A (Ryc. 9:c), zdobiony tak jak w Bachórze-Chodorówce pasmem ukośnych żłobków i guzkami, oraz podtypu II/B₁, pochodzą z I fazy osadniczej (IV–V EB). Naczynia II/B₁ i II/D₁ (Ryc. 10:e), odkryte na osiedlu w Sławsku Wielkim, mają analogie w późnobrązowych materiałach z II fazy osady w Siniarzewie, pow. aleksandrowski, stan. I, odpowiadającej IV horyzontowi rozwoju kultury łużyckiej na Kujawach (por. M. Ignaczak 2004, s. 201, ryc. 33:1.3.6, 32:7, 36:6.7).

Strefa zachodnia, w której typowe są formy w kształcie wycinka kuli, nieraz składane w grobach po kilka, obejmuje Dolne Łużyce z osadnictwem grupy sasko-łużyckiej oraz należące do grupy brandenbursko-lubuskiej tereny Ziemi Lubuskiej, zachodniej części pogranicza śląsko-wielkopolskiego, Pojezierza Poznańskiego i Chodzieskiego, a także Równiny Wrzesińskiej i międzyrzecza Warty i Noteci²⁰ (por. M. Gedl 1989, ryc. 29–31).

¹⁷ Niejasną chronologię mają: miniaturka znaleziona luźno we Włoszakowicach, egzemplarz ze zniszczonego grobu LXV z Cieszkowa i okaz stanowiący jedyne wyposażenie grobu LXXV z Wołowa (kat. 10:21, 127:1, 128:13). Ten ostatni obiekt znajdował się w północnej części nekropoli, gdzie dominowały pochówki ze schyłku epoki brązu (por. J. Gołubkowiak 1964, ryc. 1; U. Broszeder 2004, ryc. 75).

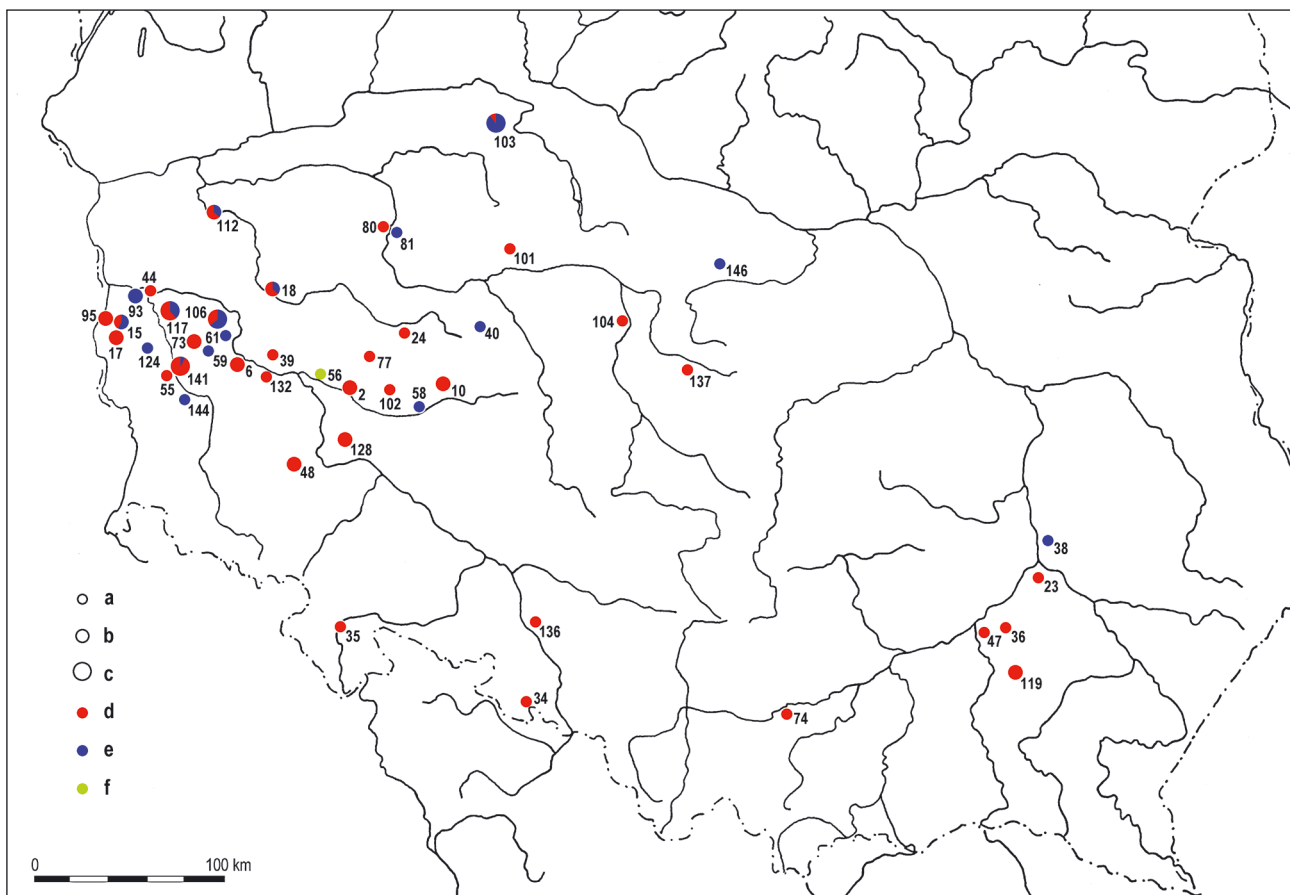
¹⁸ Niewydatowane miseczki z ukośną linią wylewu, z Kalisza-Majkowa Kolonii i Sierszewa (kat. 31:1, 98:1), są głębokie, z omfalosami średniej wysokości, odpowiednio wąskim i szerokim.

¹⁹ Poza rozważaniami, z uwagi na nieprecyzyjne datowanie, pozostaje

miseczka II/A/1/c (Ryc. 9:i) z II fazy osady w Łagiewnikach, przypadającej na przełom V EB i HaC.

²⁰ Obszary Równiny Wrzesińskiej i międzyrzecza Warty i Noteci (skąd znamy nieliczne zespoły zawierające pojedyncze miseczki z omfalosem) zaliczyliśmy do strefy zachodniej na podstawie typów serwisów charakterystycznych dla tej strefy (zob. niżej).

Ryc. 17. Głębokie, płytkie lub płaskie miseczki podtypu I/A₁ z omfalosami 1/a we wczesnej epoce żelaza (legenda – zob. ryc. 13)
 Fig. 17. Distribution of deep, shallow and flat bowls subtype I/A₁ with omphalos 1/a dated to the Early Iron Age (key – see Fig. 13)

Wielkopolska

Miseczki z prostym brzegiem podtypu I/A₁ stanowią 90% skatalogowanych, a blisko 1/5 z nich jest wyposażona w specjalne omfalosy wariantów 1/b, 2/a, 2/b lub 2/c. Płasko ścięty sęczonek 2/b znajduje się także w jednym z niewielu egzemplarzy z brzegiem zachylonym podtypu I/B₁. Jedno naczynie należy do podtypu I/B₃ (Ryc. 13–18, 24, tab. 1–4, 7, 8, 10, 11, 17B).

W międzyczeczu Warty i Noteci, poza dominującymi okazami I/A₁ (trzy z ukośną linią wylewu) z omfalosami zwykłymi lub z sęczonekami różnych wariantów, odkryto większość naczyń I/B₁ (m.in. okaz z guzem 2/b) oraz dwustożkową miniaturkę I/B₃.

Na IV EB lub przełom IV i V EB datowane są nieliczne, w większości płytkie miseczki I/A₁/1/a. Z IV EB pochodzi grób 1 z Popowa-Krzywołaki (kat. 78), zawierający parę naczyń o różnej głębokości. Na przełomie IV i V EB umieszczane są inwentarze z Wielenia (kat. 125)²¹. Do tych czasów odnosimy zespół z Czarnkowa (kat. 14). W wyposażeniu, oprócz głębokiej miniaturki z rzadkim na omawianym obszarze szerokim omfalosem, znajdo-

wały się wykonywane od IV EB kubki K41 i K43 w klasyfikacji M. Kaczmarka²² oraz mające paralele w późnym okresie epoki brązu dzban D41b i waza zdobiona grupami pionowych żłobków (L. J. Łuka 1951, ryc. 16:a.f.h.k).

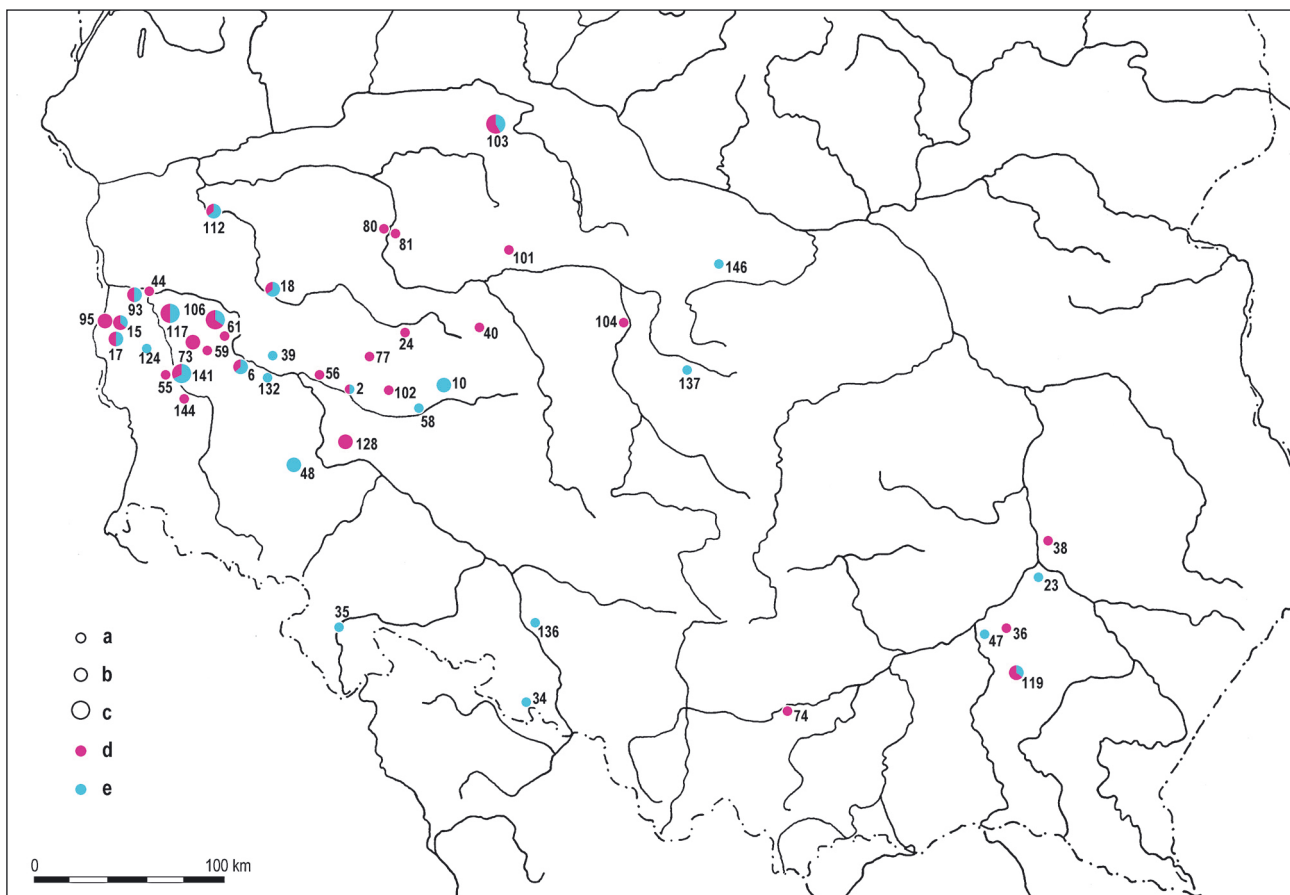
Większość miseczek późnobrązowych, o różnych proporcjach, ze zwykłymi omfalosami oraz sęczonekami odmiany 2, została znaleziona luźno. Formy zaopatrzone w guzy na omfalosach są dekorowane. Ornament płaskich okazów I/A₁/2/a z Lubasza (Ryc. 6:1) i Wilanowca (Ryc. 6:j) stanowią współśrodkowe okręgi grupy IIIb i krzyż grupy IVa. Płytkie naczynie I/B₁/2/b ze Stobnicy ma ornament złożony z okręgów i „promieni” grup IIIb i IVb (Ryc. 8:i), a płaski okaz I/A₁/2/c²³ – z „promieni” i krzyża IVa i IVb (Ryc. 6:f).

²² W dalszej części artykułu posługujemy się typologią M. Kaczmarka, nie odwołując się do publikacji źródłowej

²³ Guzy z wgłębieniem wariantu 2/c na obszarach na zachód od Odry wykonywano już w IV EB, o czym świadczy inwentarz odkryty w Neugolm, Kr. Fürstenwalde (ob. Neu Golm, Kr. Oder-Spree), zawierający ceramikę w stylu uradzkim (J. Schnei-der 1958, ryc. 7:6–8). Odpowiada on czasom upowszechnienia ceramiki ostro profilowanej i żłobkowanej, czyli starszej części 2. fazy cmentarzyska w Tornow, Kr. Calau (ob. Kittlitz, Kr. Oberspreewald-Lausitz) wg R. Bredina (1989, s. 137, por. ryc. 8:55.59) i etapowi IIIb/HaA₁ rozwoju grupy łuzyckiej w ujęciu D.-W. R. Buc-ka (1989, s. 82–83, por. ryc. 3).

²¹ Pominięto nieilustrowane miseczki z tej nekropoli (por. M. Grabska 1985, s. 19, tab. 14).

Ryc. 18. Miseczki podtypu I/A₁ z wąskimi lub szerokimi omfalosami 1/a we wczesnej epoce żelaza (legenda – zob. ryc. 14)
 Fig. 18. Distribution of bowls subtype I/A₁ with narrow or broad omphalos 1/a dated to the Early Iron Age (key – see Fig. 14)

Analogiami do miniaturki I/B₃/1/a z Wrzeszczyny, zdobionej na załamany do wnętrza brzegu pasmem ukośnych kresek (Ryc. 8:f, 24), są brązowe, dwustożkowe miseczki typu *Baumgarten* z V EB. Taka miseczka z ziem polskich, znaleziona właśnie w międzyrzeczu Warty i Noteci, w skarbie z Roska, stan. 6 (K. Szamałek 2009, s. 150, ryc. 71; M. Kaczmarek 2012, s. 324, 327, ryc. 140:7), jest jednak niezdobiona, podobnie jak analogiczne naczynie z obszaru Węgier (P. Patay 1990, nr 109; M. Gedl 2001b, s. 24, nr 24). Ornamentowane brzegi mają natomiast dwustożkowe czerpaki z brązu. Jeden, z depozytu z Radolinka, pow. czarnkowsko-trzcianecki (w sąsiedztwie Roska), jest zdobiony pasmem małych zakreskowanych trójkątów, identycznym z wykonanymi na miseczkach typu *Baumgarten* z terenu Czech i Austrii (M. Gedl 2001b, s. 23–24, nr 23; O. Kytlicová 1991, s. 65, 67, nr 36, tabl. 55:1; G. Prüssing 1991, s. 27–28, nr 18). Drugi czerpak, z wczesnohalszackiego skarbu ze Słupów, pow. aleksandrowski, miał pod wylewem zygzak (M. Gedl 2001b, s. 23–24, nr 24; M. Kaczmarek 2002, s. 89, ryc. 34; 2006, s. 170). Gliniana miniaturka z Wrzeszczyny może być naśladownictwem naczyń metalowych.

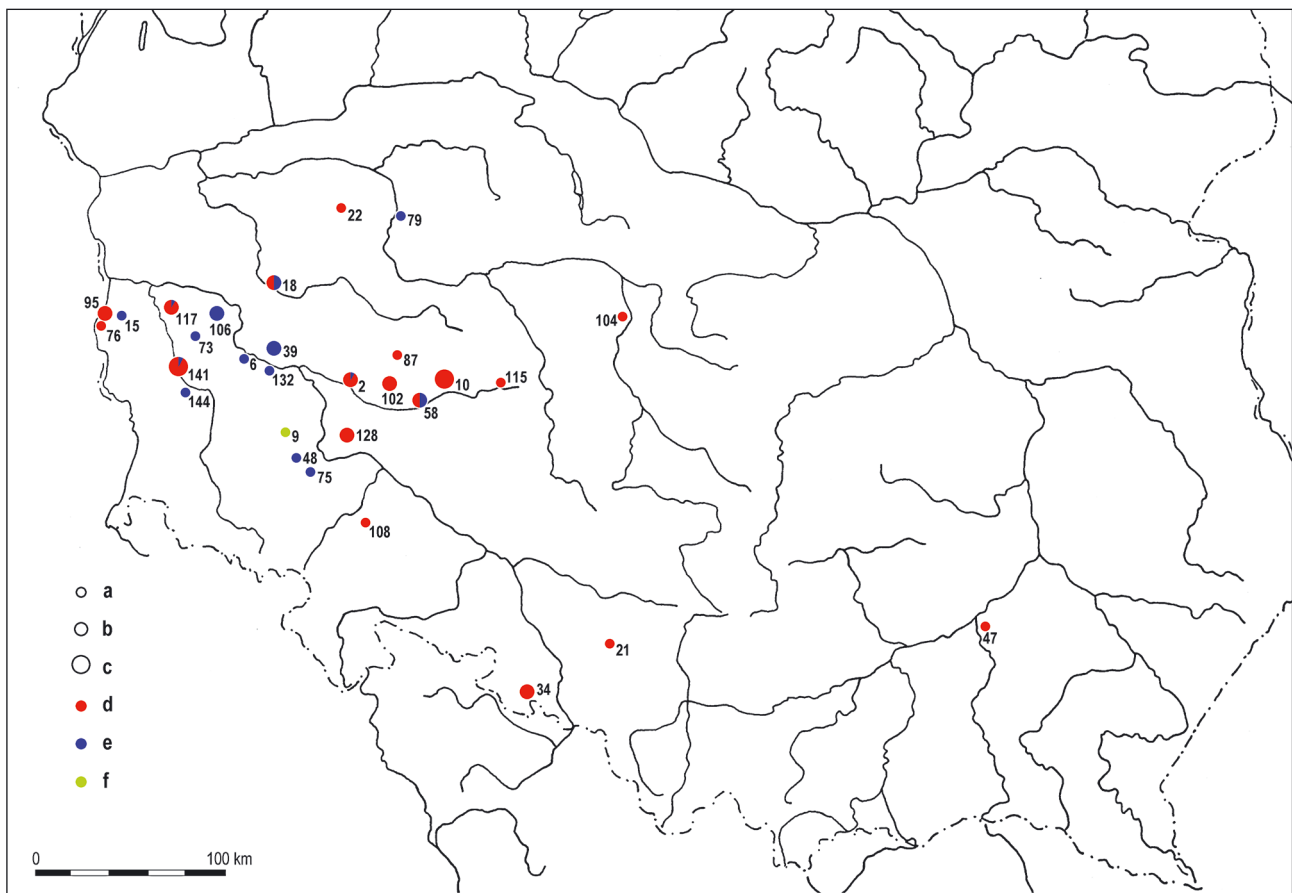
Z kilkunastu miseczek datowanych szeroko na IV i V EB, trzy są zdobione: okaz z okolicy Ujścia (kat.

120) – grupą żłobków na krawędzi, egzemplarz z Wrzeszczyny – pojedynczymi guzkami na brzegu (kat. 134:1), naczynie z Lubasza – dwoma dołkami na spodzie, obok omfalosa (kat. 52:1).

Na Pojezierzu Chodzieskim – w czterech zespołach grobowych i luźno w Parkowie (kat. 72) – odkryto sześć głębokich lub płytkich naczyń podtypu I/A₁, wyposażonych w omfalosy wąskie o średniej wysokości (Ryc. 13, 14, tab. 1, 3, 7, 17B). Grób 55 z Kaliszana, datowany na IV EB, zawiera miseczkę z ukośną linią wylewu i zwykłym omfalosem oraz egzemplarz z wypukłością z dołkiem 1/b, a grób 27 z przełomu IV i V EB – okaz z sęczkiem 2/c zaopatrzonym w głęboki „kanalik” (Ryc. 6:c). We współczesnym mu inwentarzu z Wągrowca (kat. 122) znajduje się naczynie I/A₁/1/a. Analogiczne formy występowały też w V EB (Kaliszany, grób 39, Parkowo).

Odkryty na Pojezierzu Gnieźnieńskim głęboki okaz I/A₁/1/a, z omfalosem wąskim, średniowysokim, pochodzi z nekropoli z Modliszewa (kat. 60), użytkowanej w IV EB (Ryc. 13, 14, tab. 1, 3, 17B)²⁴.

²⁴ Naczynia I/A₁/1/a z Janowca i Przebędowa nie mają sprecyzowanego datowania (kat. 29:1, 82:1).

Ryc. 19. Głębokie, płytkie lub płaskie miseczki podtypu I/B₁ z omfalosami 1/a we wczesnej epoce żelaza (legenda – zob. ryc. 13)
 Fig. 19. Distribution of deep, shallow and flat bowls subtype I/B₁ with omphalos 1/a dated to the Early Iron Age (key – see Fig. 13)

Dwa naczynia I/A₁/1/a (płytki okaz większy i głęboka miniaturka) z obszaru Równiny Wrzesińskiej wchodziły w skład inwentarzy późnobrażowych z Bieratek (kat. 5:1.2; ryc. 13, 14, tab. 1, 3, 17B)²⁵.

Na Pojezierzu Poznańskim, gdzie ponad połowę z 26 zespołów grobowych z miseczkami z omfalosem odkryto w Wartosławiu, poza okazami z prostym brzegiem podtypu I/A₁ (wśród nich egzemplarz z omfalosem 1/b i dwa z sęczkami 2/b), zarejestrowano dwa naczynia z brzegiem zachylonym I/B₁ (Ryc. 13–16, 21, tab. 1–4, 7, 8, 10, 17B)²⁶. W IV EB inwentarze zawierały na ogół po jednej miseczce (wyjątkiem jest grób XXII z Wartosławia z parą naczyń), a późniejsze chronologicznie czasami po dwie lub trzy.

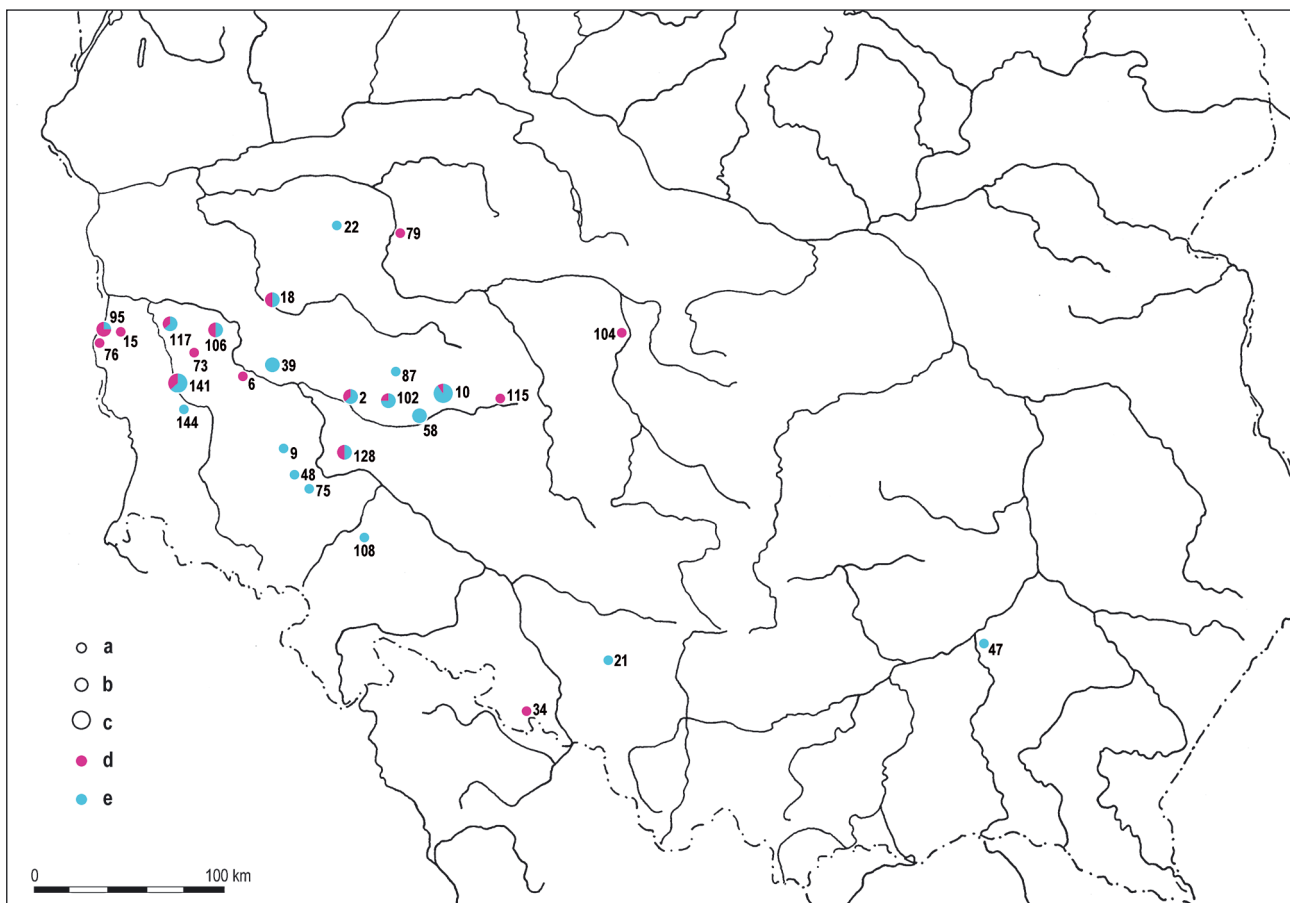
Z IV EB pochodzi płytki okaz I/B₁/1/a z Terespotockiego, z brzegiem nieznacznie zachylonym i wąskim, niskim omfalosem (kat. 114:1). W miseczkach I/A₁/2/b z Warto-

sławia, płytkiej (kat. 121:10) i płaskiej (kat. 121:4), wykonano omfalosy wąskie, średniowysokie²⁷. Naczynia I/A₁/1/a (dwa z ukośną linią wylewu) mają różne proporcje i parametry omfalosów. W okazach głębokich ze Śródki i Wartosławia wypukłości wąskie są wysokie (kat. 111:1, 121:8), a szerokie – wysoka (kat. 121:5) i średniowysoka (kat. 121:6). Płytkie miseczki z Wartosławia mają omfalosy szerokie – średniowysokie (kat. 121:7) i niski (kat. 121:9), oraz wąski o średniej wysokości (kat. 121:17).

²⁷ Obie te miseczki z sęczkami 2/b w publikacji źródłowej zostały uznane za późnobrażowe, ponieważ *miseczki z sęczeniem datuje się wyłącznie na V EB* (J. Łopata 1964, s. 69). Analogią do nich miała być miska bez omfalosa z Wrzeszczyny, z centralnie osadzonymi wewnątrz dwoma wysokimi, walcowatymi guzami, wyposażonymi w wąskie, nieprzekłute do końca kanaliki. Miska ta, dodatkowo zdobiona wewnątrz charakterystycznym dla stylu późnobrażowego ornamentem zapełnionych, zakreskowanych pól (D. Durczewski, W. Śmigieński 1966, tabl. 15:1; por. M. Kaczmarek 2002, s. 73, ryc. 24; D. Durczewski 2005, s. 18, np. tabl. 14:27, 30:10) nie może stanowić paraleli do form z płasko ściętymi, pełnymi guzami. Zaopatrzone w nie miseczki w zachodniej części pogranicza śląsko-wielkopolskiego występowały już w IV EB. Za takim datowaniem egzemplarzy z Wartosławia przemawia ich kontekst, o czym więcej w następnym rozdziale.

²⁵ Nie można dokładnie datować miseczek odkrytych w Zaniemiślu – okaz I/A₁/1/a, o najwyższym wśród miseczek z omfalosem wskaźniku głębokości wynoszącym 6,5 (kat. 138:1), Orzechowie – egzemplarz I/B₁/1/a (kat. 70:1), i Sławiu – czernione naczynie II/E/1/a (Ryc. 10:j).

²⁶ Niepewną chronologię mają miseczki luźno znalezione na stanowiskach użytkowanych zarówno w epoce brązu, jak i wczesnej epoce żelaza, z Cerekwicy (kat. 7:3.4) i Kowalewka (kat. 41:1.2)

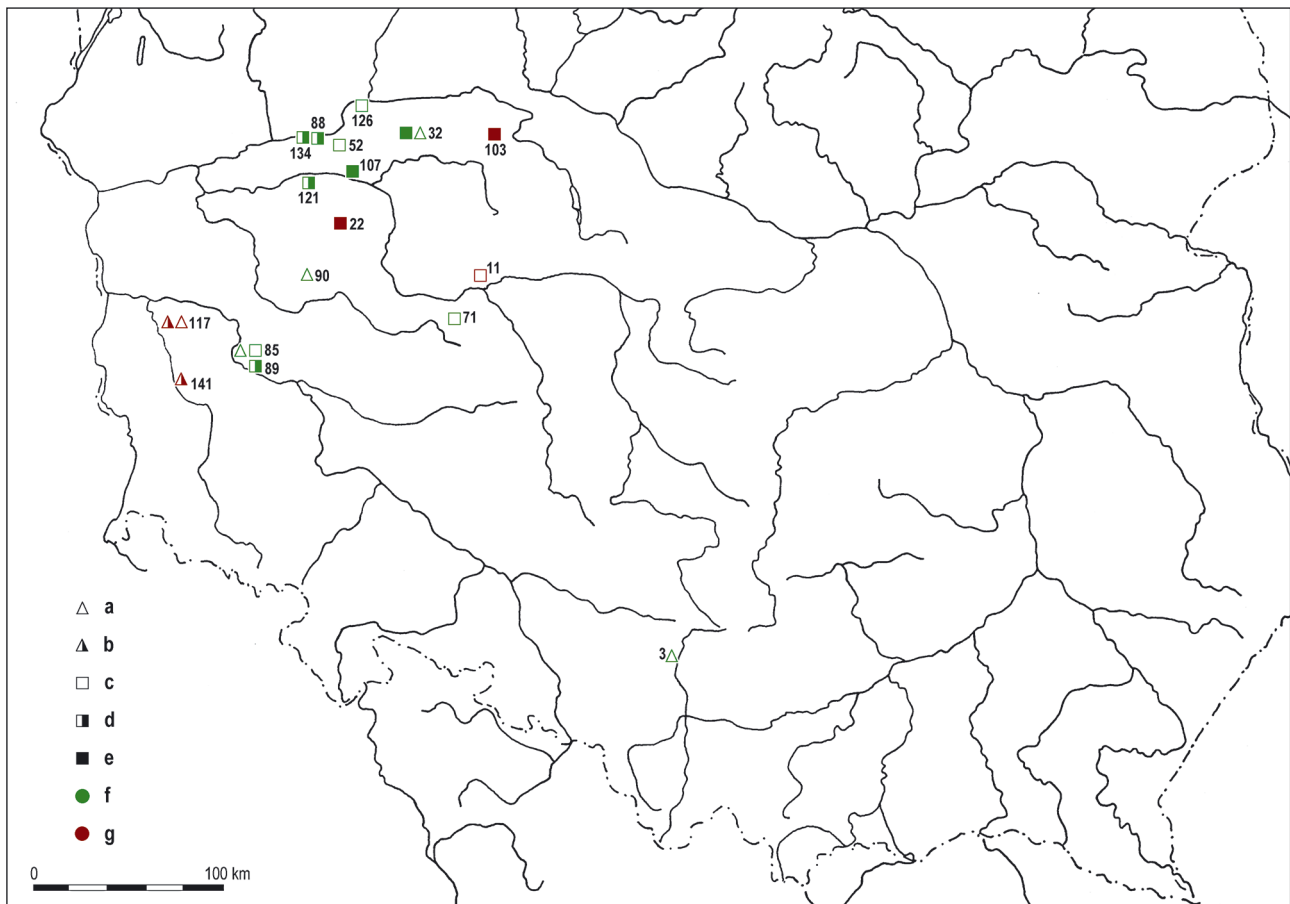
Ryc. 20. Miseczki podtypu I/B₁ z wąskimi lub szerokimi omfalosami 1/a we wczesnej epoce żelaza (legenda – zob. ryc. 14)
 Fig. 20. Distribution of bowls subtype I/B₁ with narrow or broad omphalos 1/a dated to the Early Iron Age (key – see Fig. 14)

Większość egzemplarzy I/A₁/1/a z przełomu IV i V EB, w tym dwie miniatury, jest płytka z omfalosami szerokimi o różnej wysokości (kat. 7:2, 121:3.11–14), oraz wąskimi, średniowysokimi (kat. 114:2, 121:8). W płaskiej miseczce z Cerekwicy omfalos jest szeroki, niski (kat. 7:1), a w głębokiej, z falistą krawędzią, ze Śródki – szeroki, średniowysoki (kat. 111:2). Większość tych naczyń pochodzi z Wartosławia, w tym okazy czernione wewnątrz (groby LXXIX i XCII; kat. 121:11–15). Grób XCII, w którym znaleziono dwie płytkie miseczki podtypu I/A₁ i jeden okaz I/B₁ (głęboki, z wąskim, wysokim omfalosem), datowany w publikacji źródłowej na IV EB, poza ceramiką w stylu uradzkim zawierał także późnobrązowy puchar P41 i dzban D41b (J. Łopata 1964, ryc. 97:1–3.7.8), co pozwala przesunąć jego metrykę na przełom IV i V EB.

Z V EB znamy wyłącznie formy podtypu I/A₁ (m.in. okaz z ukośną linią wylewu i dwie miniatury), płytkie lub głębokie, zwykle z omfalosami wąskimi, średniowysokimi, wyjątkowo z wypukłością z dołkiem 1/b. Omfalos szeroki znajduje się w płytkiej miniaturce z dwoma otworkami pod krawędzią (Ryc. 5:d) ze zniszczonego

grobu V z Wartosławia (w publikacji niedatowanego), z którego zachowała się poza tym tylko miniaturowa waza. Niewielkie wazy zamykane pokrywkami (taką funkcję pełniła zapewne omawiana miseczka) występowały w Kietrze w fazie IVb przypadającej na HaB₂ i być może początki HaB₃ (M. Gedl 1975, s. 100; 1982a, s. 19, 21; 1987, s. 17, tabl. LXIV:14.15, LXXVIII:7.8). Za późnobrązowy uznaliśmy również grób XXVIII z wymienionego cmentarzyska, wyposażony w płytką miseczkę miniaturową oraz wazy typu W61a.b, W62 i W63b (por. J. Łopata 1964, ryc. 41:2–5.7–9.15).

Bardzo podobny wzór do efektownej, żłbkowo-dołkowej kompozycji grupy V, zdobiącej płytkie naczynie z wąskim, wysokim omfalosem z grobu II z Wartosławia (Ryc. 5:l), umieszczono na późnobrązowej miseczce (?) z grobu I z wymienionej nekropolii (J. Łopata 1964, ryc. 3:13; M. Kaczmarek 2002, tabl. 22). Zbliżone ornamenty, ale nie tak bogate i złożone tylko ze żłbków, znane są z inwentarzy o podobnej chronologii z Lasków, pow. kępiński, i Sławia (T. Malinowski 1988, s. 29; 1990, s. 26; 1993, nr 2957; D. Durczewski 2005, s. 18, tabl. 9:13). Po-

Ryc. 21. Miseczki podtypu I/A₁ z omfalosami 1/b (a), 1/c (b), 2/a (c), 2/b (d) i 2/c (e) (f – epoka brązu, g – wczesna epoka żelaza)
 Fig. 21. Bowls subtype I/A₁ with omphalos 1/b (a), 1/c (b), 2/a (c), 2/b (d) and 2/c (e) (f – Bronze Age, g – Early Iron Age)

dobnie dekorowana miseczka z Niederkainy, Kr. Bautzen (ob. Bautzen-Niederkaina) jest datowana na fazę 3a/HaB₁ (T. Puttkammer 2008, s. 162, ryc. 48).

Pogranicze śląsko-wielkopolskie (część zachodnia)

Miseczki z prostym brzegiem podtypu I/A₁ (10% z nich z omfalosami 1/b, 2/a lub 2/b) stanowią ok. 80% skatalogowanych na tym obszarze. Wśród naczyń z brzegiem zachylonym I/B₁ aż 1/3 była wyposażona w specjalne wypukłości 1/b i 2/b (Tab. 16)²⁸.

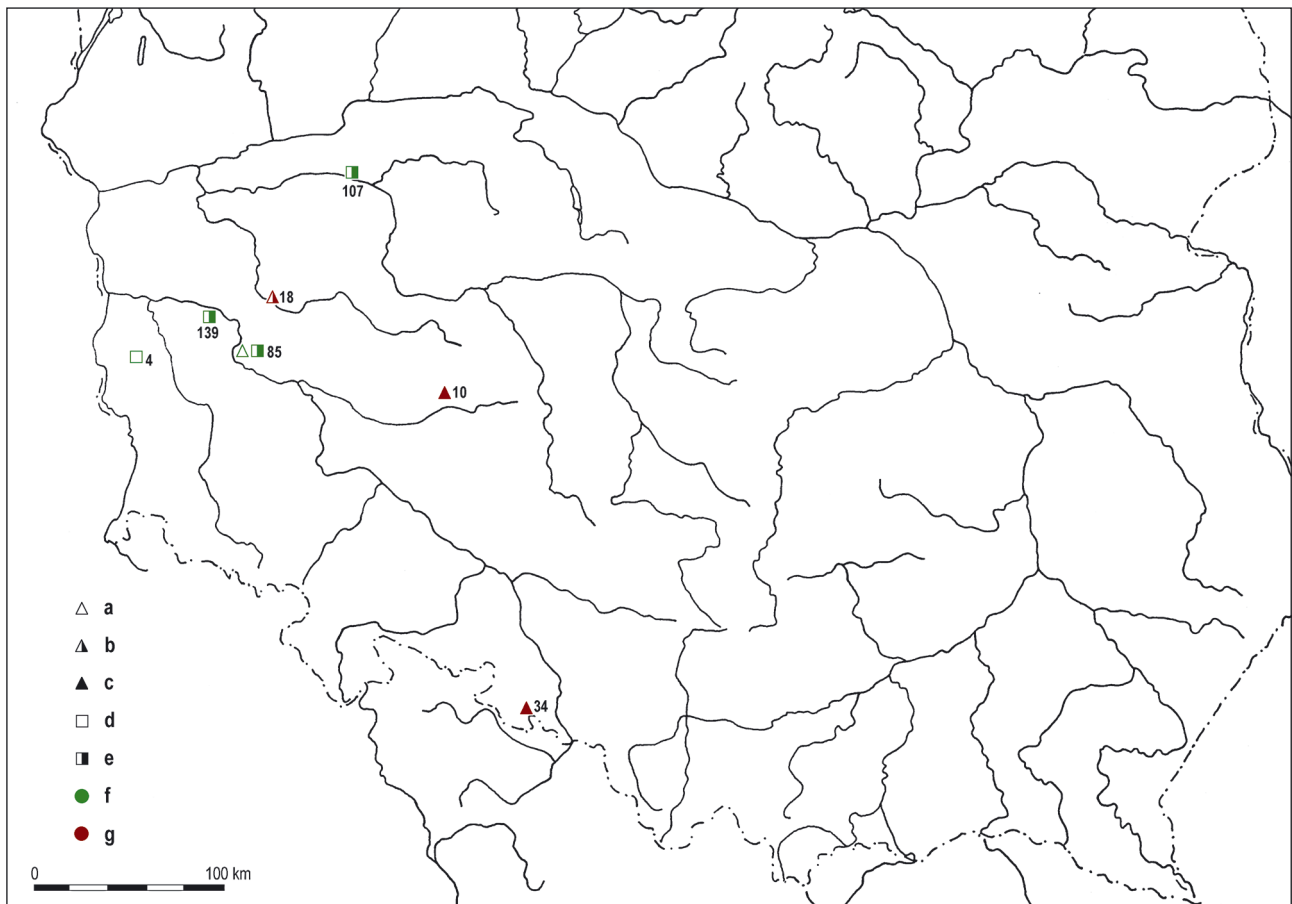
Większość miseczek pochodzi z sąsiadujących ze sobą nekropoli z Przyborowa – dobrze rozpoznanej i opracowanej, i z Różanówki (kat. 89) – badanej ratowniczo i opublikowanej wyrywkowo. Dostępne niekompletne inwentarze z tego cmentarzyska, zawierające formy charakterystyczne dla stylu uradzkiego, są datowane na przełom IV i V EB (J. Orlicka-Jasnoch 2007, s. 107 nn., ryc. 5:7.8, 6:3, 8:6).

Na omawianym obszarze, inaczej niż na Pojezierzu Poznańskim, miseczki mają standardowo omfalosy wąskie, przeważnie średniej wysokości. Większość form I/A₁/1/a jest płytka (60%), a okazów płaskich jest niewiele mniej niż głębokich. Ukośną linię wylewu ma siedem naczyń (Ryc. 5:f), a jedno falistą krawędź (kat. 85:20). Miseczki podtypu I/B₁ z Przyborowa są płytke i płaskie, a z Przemętu – głębokie. Czernienie powierzchni, zwykle wewnętrznej, dotyczy nielicznych egzemplarzy z przełomu IV i V EB oraz z V EB, na ogół zaopatrzonych w omfalosy z sęczkami (Ryc. 13–16, 21, 22, tab. 1–4, 7, 8, 10, 11).

Datowane na IV EB zespoły 57, 93 i 159 z Przyborowa zawierały po jednej miseczce I/A₁/1/a (kat. 85:2.35) lub I/B₁/2/b (kat. 85:5). W części inwentarzy młodszych znajdowało się po kilka okazów. Na przełomie IV i V EB groby wyposażano w naczynia z brzegiem prostym i zachylonym, z omfalosami 1/a, 1/b²⁹ oraz 2/b. Okaz I/A₁/1/a

²⁸ Nieznane są okoliczności odkrycia miniaturki z Przemętu (kat. 84:7) i okazu z okolicy ustrzyn z Przyborowa (kat. 85:1).

²⁹ Formy z omfalosami 1/b, jakie w Przyborowie odkryto w czterech zespołach z przełomu IV i V EB oraz V EB, wykonywano także po zachodniej stronie Odry. Płaski okaz z Wilmersdorf, Kr. Beeskow

Ryc. 22. Miseczki podtypu I/B₁ z omfalosami 1/b (a), 1/c (b), 1/d (c), 2/a (d) i 2/b (e) (f – epoka brązu, g – wczesna epoka żelaza)
 Fig. 22. Bowls subtype I/B₁ with omphalos 1/b (a), 1/c (b), 1/d (c), 2/a (d) and 2/b (e) (f – Bronze Age, g – Early Iron Age)

z grobu 101 jest zdobiony rzędem rzadko rozmieszczonych kolistych dołków grupy IIa (kat. 85:6), a egzemplarze z szczkami wzorami grupy IIIb; na naczyniu I/A₁/2/b z Różanówki dekoracja jest obustronna (Ryc. 6:h), a na czernionym, wyświecanym wewnątrz okazie I/B₁/2/b z Przyborowa znajduje się tylko wewnątrz (Ryc. 8:h).

Z V EB znamy przede wszystkim miseczki podtypu I/A₁ z omfalosami 1/a, 1/b i 2/a oraz kilka podtypu I/B₁ ze zwykłymi wypukłościami, m.in. pokrytą dołkami palcowymi miniaturkę z ukośną linią wylewu z Przemętu (kat. 84:7). Młodszy chronologicznie od innych wydaje się wyposażony w piecyk grób 29 z tej nekropoli (E. Kihl-

(ob. Wilmersdorf bei Beeskow, Kr. Oder-Spree) pochodzi najprawdopodobniej z IV EB. Towarzysząca mu zdobiona amfora (J. Schnei-der 1958, s. 70, ryc. 15:5.6) nawiązuje kształtem do niezdobionych, bezuchych garnków grupy lużyckiej z fazy IIIa Bucka, przypadającej na starszą część BD, a płaskim, szerokim brzegiem i dekoracją żłobkową do ceramiki z fazy IIIb (por. D.-W. Buck 1989, s. 82–83, ryc. 3:B/2, C/2a.25a, 9). W Niederkainie miseczki z omfalosem 1/b – typu 2, wariantu 1 wg T. Puttkammera (2008, s. 162, ryc. 47, 96) – są odnoszone do późnobrązowej fazy 3b.

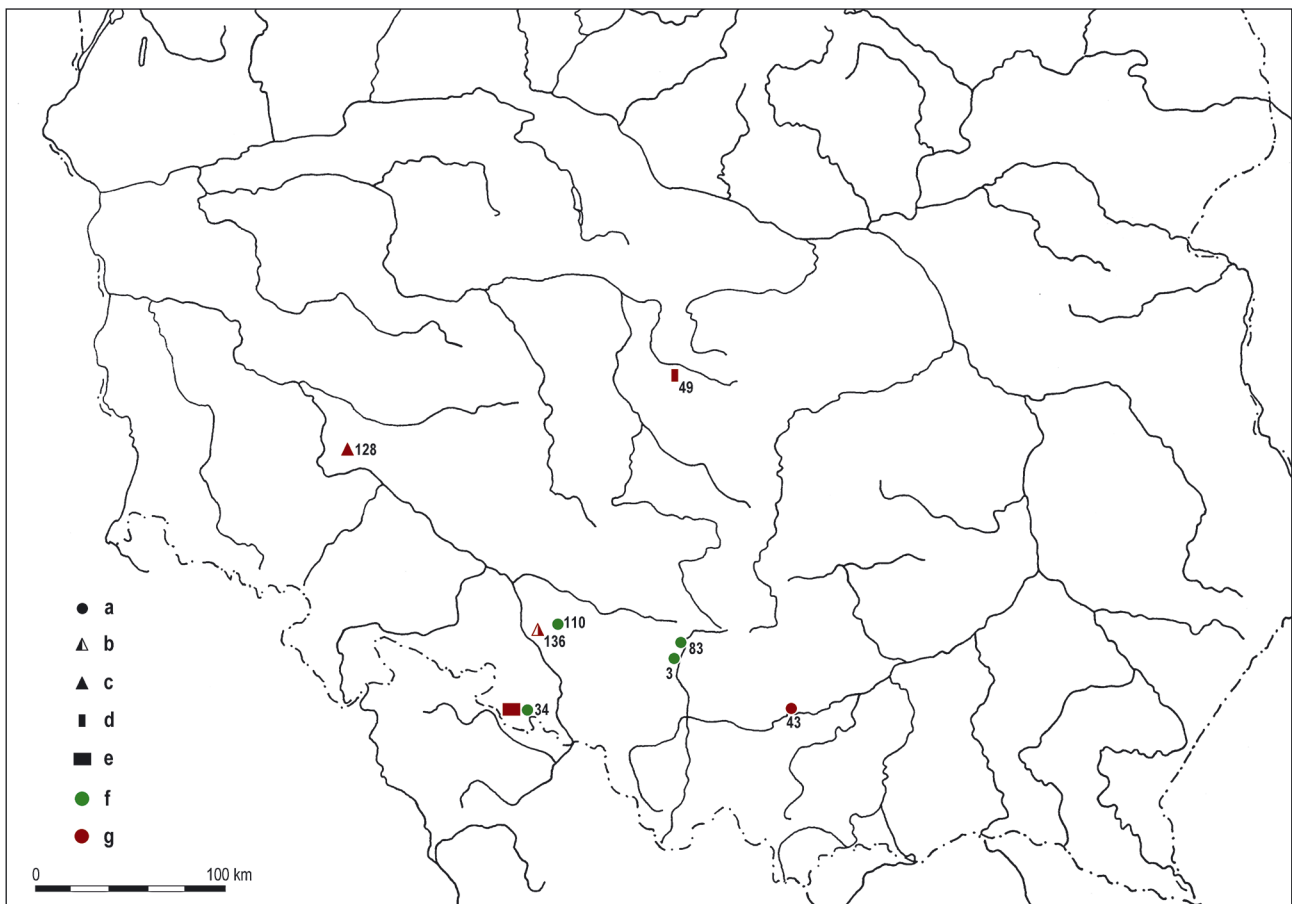
-Byczkowa 1970, tabl. 7:3). Dwie miseczki I/A₁ z grobu 129 z Przyborowa, zawierającego osiem okazów z omfalosem, są zdobione „fazami” grupy VIIb – dookólnym rowkiem wokół omfalosa (Ryc. 5:b) lub bruzdami na spodzie wgniecenia (kat. 85:28). Podobnie profilowany jest spód lekko wklęsłego dna miseczki z Cybinki (Bieganowa), grób 33 (A. Marcinkian 1984b, tabl. II:32), i miski z Zawady, grób 2 (B. Kres 1965, ryc. 5:17); oba te inwentarze (kat. 12, 139) omawiamy w dalszej części artykułu. Częściowo czerniony okaz I/A₁/2/a z Przyborowa ma na krawędzi dwa symetrycznie rozmieszczone guzki (Ryc. 6:d).

Niejasne jest datowanie naczynia I/A₁/1/a z ukośną linią wylewu z okolicy ustryny z Przyborowa (kat. 85:1), opublikowanego razem z czerpakiem z omfalosem i liczną ceramiką wczesnołużycką (M. Zeylandowa, 1959, s. 150–151, ryc. 13, 14). Gdyby całość tego materiału (zebranego w niewiadomych okolicznościach) uznać za zespół, to miseczka mogłaby pochodzić z III EB.

Środkowe Nadodrze

Odkryto tu 1/3 miseczek z omfalosem z epoki brązu, wśród których blisko 75% stanowią formy I/A₁/1/a. Pozostałe

Ryc. 23. Miseczki podtypu I/A₂ z omfalosami 1/a (a), 1/c (b) i 1/d (c) oraz podtypów I/A₃ (d) i I/A₄ (e) z omfalosami 1/a (f – epoka brązu, g – wczesna epoka żelaza)

Fig. 23. Bowls subtype I/A₂ with omphaloi 1/a (a), 1/c (b) and 1/d (c), and bowl subtype I/A₃ (d) and I/A₄ (e) with omphalos 1/a (f – Bronze Age, g – Early Iron Age)

naczynia, w tym pojedyncze z sęczkami 2/a i 2/b, reprezentują podtyp I/B₁, z brzegiem zachylonym (Ryc. 13–16, 21, tab. 1–4, 7, 10, 18).

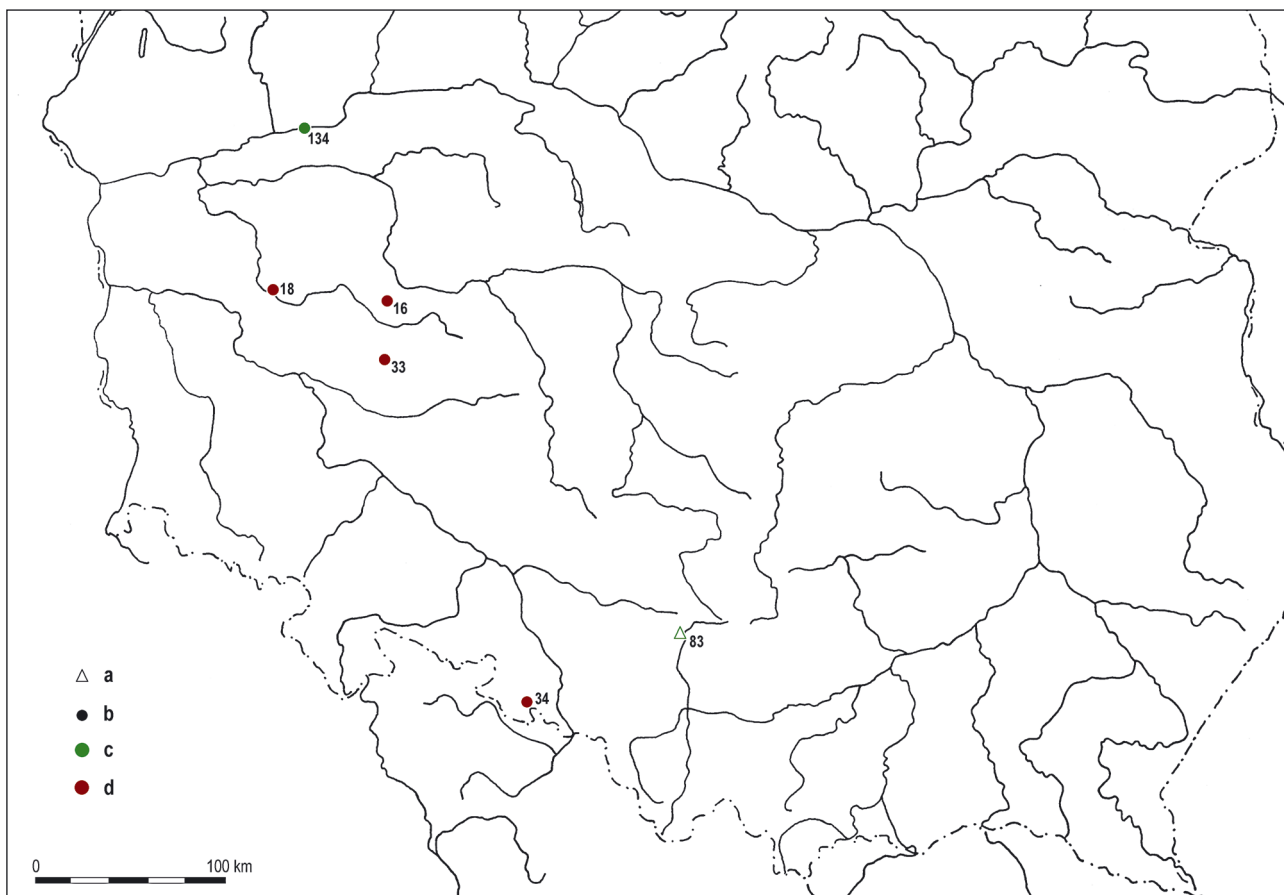
Ponad 70% miseczek zarejestrowanych na D o l n y c h Ł u ż y c a c h pochodzi z cmentarzyska w Białkowie, reszta ze stanowisk słabo rozpoznanych oraz liczącej ponad 1000 obiektów, ale opublikowanej w niewielkim stopniu nekropoli z Jagłowic (kat. 26)³⁰. Datowany na IV EB zespół 55 z Sękowic, stan. 1, zawiera płytką miseczkę (kat. 94:2) i naczynia w stylu uradzkim. Inwentarze z Białkowa i przemieszane z Żar, stan. 2 (kat. 142), łączone są z przełomem IV/V EB. Podobnie, opierając się na paralelach z cmentarzyska w Niederkainie, wydatowaliśmy grób 1319 z Jagłowic. Naczynie dwustożkowe, amfora ze

³⁰ Z obszaru Dolnych Łużyc skatalogowaliśmy ponadto 31 okazów w kształcie wycinka kuli podtypów I/A₁ i I/B₁, niemających kontekstu archeologicznego i dokładniej niedatowanych – z Trzebieli i Żar, stan. *Lausch* (kat. 116, 143, tab. 1–4, 7, 8, 10). Większość jest głęboka z szerokimi omfalosami, dwa czernione (w tym miniaturka; kat. 143:1), siedem z ukośną linią wylewu, jeden z pojedynczymi guzkami symetrycznie rozmieszczonymi na krawędzi (kat. 143:2).

stożkową szyjką i garnek esowaty są typowe dla fazy 3a/HaA₂–B₁, a dzbany dla fazy 3b/HaB₂ (por. T. Puttkammer 2008, s. 165, ryc. 37, 40, 43, 46, 96). W Jasieniu (kat. 30)³¹ miseczki odkryto w obiektach późnobrązowych.

Blisko 70% grobów z Białkowa zawierało tylko naczynia I/A₁, 22% formy podtypów I/A₁ i I/B₁ (m.in. okaz z zaokrąglonym sęckiem 2/a), a dwa groby (55 i 58) pojedyncze egzemplarze podtypu I/B₁ (kat. 4:55.58). Ponad 60% miseczek ma omfalosy wąskie, wśród których średniowysokie niemal dwukrotnie przeważają nad niskimi. Wśród omfalosów szerokich różnica ilościowa między wypukłościami obu przedziałów wysokości jest znacznie mniejsza. Około 65% naczyń (w tym wszystkie miniatury) to egzemplarze głębokie (Ryc. 5:m), blisko dwukrotnie mniej – płytkie (Ryc. 8:b), płaskie jest jedno. Ukośną linię wylewu stwierdziliśmy w siedmiu naczyniach I/A₁/1/a i jednym I/B₁/1/a. Proste zdobienia ograniczają

³¹ Pominęliśmy 12 miseczek z grobów 23–25 i 27 z tego cmentarzyska, opublikowanych bez kompletu danych (por. M. G e d l 1968, s. 36, 37, 39, tabl. IV:18.23, V:2.16).

Ryc. 24. Miseczki podtypu I/B₂ z omfalosem 1/b (a) oraz podtypu I/B₃ z omfalosami 1/a (b) (c – epoka brązu, d – wczesna epoka żelaza)
 Fig. 24. Bowls subtype I/B₂ with omphalos 1/b (a), and bowls subtype I/B₃ with omphalos 1/a (b)
 (c – Bronze Age, d – Early Iron Age)

się do krzyża równoramiennego (Ryc. 5:m) i par żłobków na uchwytach miniaturki (kat. 4:59).

Na Ziemi Lubuskiej³² miseczki podtypów I/A₁ i I/B₁ występują z podobną częstością jak na Dolnych Łużycach. Dominują formy głębokie (Ryc. 5:a, 7:a.i), zaopatrzone w omfalosy wariantu 1/a, w większości wąskie o średniej wysokości (Ryc. 7:i). Dwa okazy mają falistą krawędź (Ryc. 7:a; kat. 12:1), dwa inne ukośną linię wylwu (Ryc. 13–16, tab. 1–4, 7, 11, 18). Jedną miseczkę z Lutola Mokrego znaleziono luźno (kat. 147:4), pozostałe – w siedmiu grobach i trzech jamach osadniczych na rozpoznanych wykopaliskowo dużych stanowiskach. W pełni opracowane zostały tylko materiały z Lutola Mokrego i Lubrzy (kat. 53).

Na 1. połowę IV EB są datowane naczynia z cytowanego już grobu 33 z Cybinki (A. Marcinkian 2007, s. 43), na IV EB naczynia z Lutola Mokrego, zaś na przełom IV i V EB naczynia z Lubrzy. Miseczki odkryte na osiedlach są zdobione na spodzie wokół omfalosa kolistymi (kat. 53:1) lub podłużnymi (kat. 147:1) wgłębieniami grupy

³² Opracowanie problematyki kultury łużyckiej na Ziemi Lubuskiej A. Marcinkiana (2010a; 2010b) stało się dla nas osiągalne zbyt późno, aby można je było w całości uwzględnić w artykule.

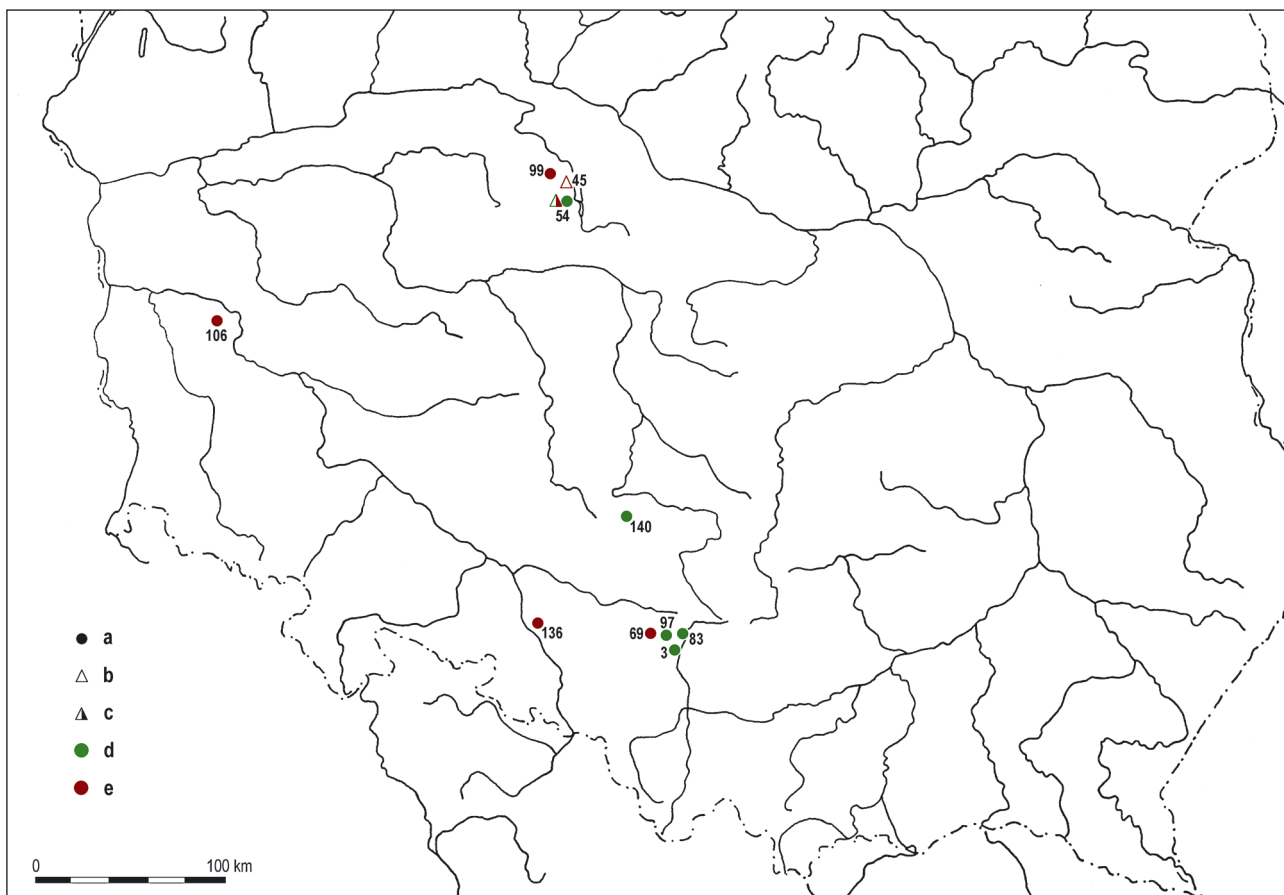
IIIa³³. Zespoły późnobrązowe odkryto w Grzmiącej (kat. 25), Glińsku (Ryc. 5:a, 7:a) i Sulęcinie (kat. 109). Płytką miseczka z brzegiem zachylonym z grobu 6 z Sulęcina jest ormantowana efektywnym, starannie rozplanowanym motywem grupy V (Ryc. 7:i)³⁴. Bardzo podobna kompozycja zdołała znaleźć się wewnątrz płaskiej miski z umocowaną pośrodku figurką ptaka z obiektu 12 z Glińska, w którym odkryto także parę miseczek z omfalosem (Ryc. 5:a, 7:a; P. Wawrzyniak 2004, ryc. 12:2).

Inwentarz z płaskim egzemplarzem I/B₁/2/b ze wspomnianej wcześniej nekropoli z Zawady na Dolnym Śląsku jest datowany na V EB (Ryc. 22, tab. 2, 4, 18)³⁵.

³³ Podobnie dekorowane naczynia na Dolnych Łużycach po zachodniej stronie Odry występowały już w fazie IIIa wg Bucka, tj. starszej części BD (W.-D. R. Buck 1989, s. 82, ryc. 3:A/3.5a).

³⁴ U. Brosse (2004, s. 226, ryc. 151, lista 11) niesłusznie umieściła tę miseczkę razem z wczesnohalsztackimi, bawarskimi i czeskimi formami z dnami zdobionymi zakreskowanymi trójkątami, dekoracja taka była bowiem popularna w V EB zarówno na obszarze Pojezierza Wielkopolskiego, jak i pogranicza śląsko-wielkopolskiego (I. Lasak 2001, tabl. XV:9.14; M. Kaczmarek 2002, s. 73, ryc. 24).

³⁵ Pominięto schematycznie narysowane i źle wyskalowane późnobrązowe okazy kategorii I z Mirocina Dolnego (kat. 59), w tym zapewne płaski egzemplarz z sęczkiem 2/a (J. Orlicka 1995, s. 275, ryc. 2:32.33).

Ryc. 25. Miscezki typu II/A z omfalosami 1/a (a), 1/b (b) i 1/c (c) (d – epoka brązu, e – wczesna epoka żelaza)
 Fig. 25. Bowls type II/A with omphalos 1/a (a), 1/b (b) and 1/c (c) (d – Bronze Age, e – Early Iron Age)

WCZESNA EPOKA ŻELAZA

Z wczesnej epoki żelaza pochodzi 365 miseczek, czyli znacznie więcej niż z epoki brązu. Formy w kształcie wycinka kuli stanowią ok. 62%, zmalała różnica między liczbą naczyń z prostym brzegiem I/A₁/1/a (137 sztuk) i egzemplarzy z brzegiem zachylonym I/B₁/1/a (92); inne typy morfologiczne reprezentuje tylko osiem miseczek nieprofilowanych. Większość spośród 103 miseczek kategorii II, naczyń o różnorodnych kształtach i zazwyczaj zaokrąglonych omfalosach wariantu 1/a, jest zdobiona.

Przeobrażenia kulturowe zachodzące na ziemiach polskich pod wpływem oddziaływań płynących z kręgu kultury halszackiej skutkowały zmianą zasięgów stref występowania miseczek. Typowe dla **strefy wschodniej** zespoły z jednym naczyniem (z reguły głębokim, z szerokim omfalosem) występują teraz jedynie w grupie górnośląsko-małopolskiej i tarnobrzesckiej kulturze łużyckiej (por. M. Gedl 1989, ryc. 33, 34; S. Czopek 2009, s. 15).

Południe Polski

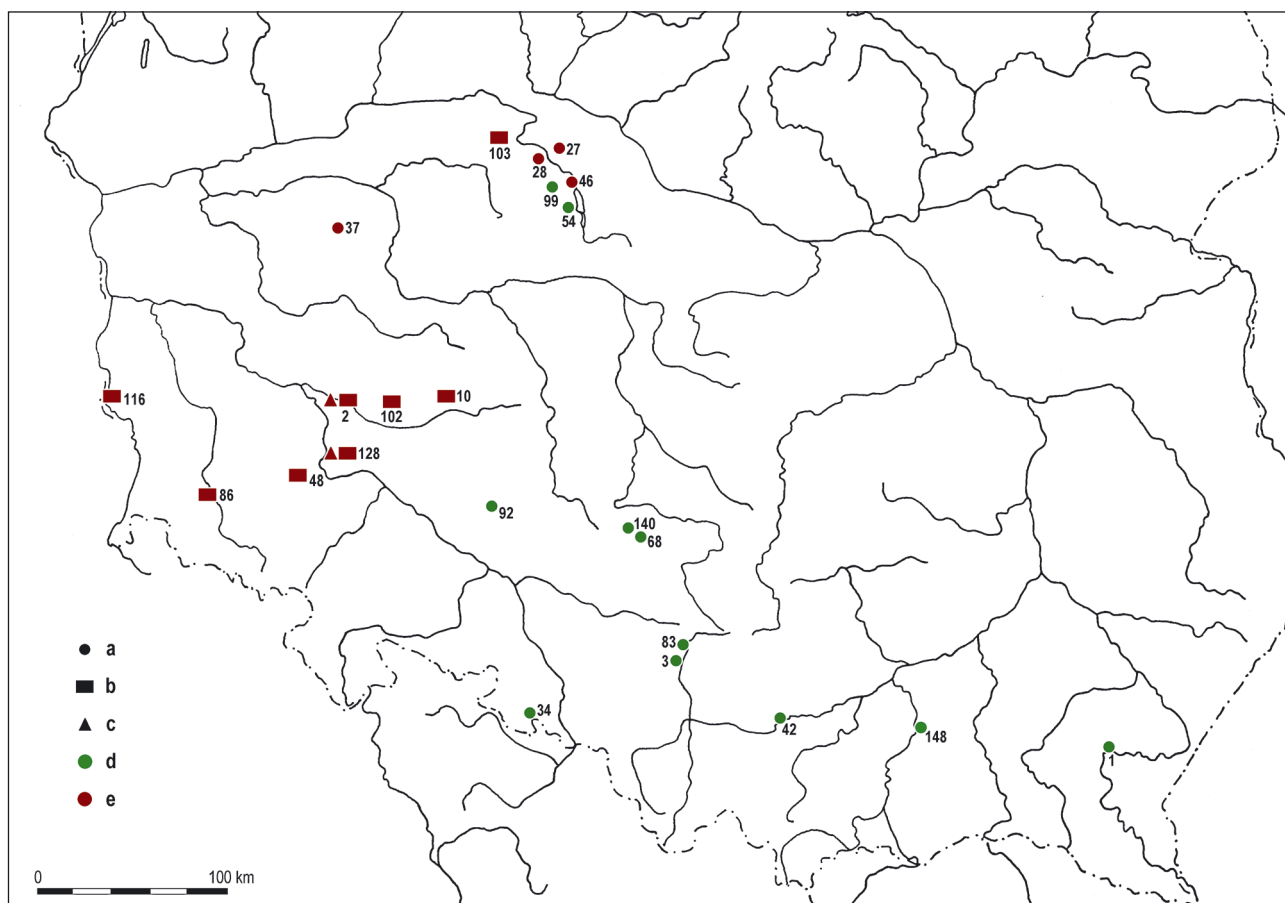
Na Wyżynie Śląsko-Krakowskiej miseczki z omfalosem były używane w okresie wczesnohalszackim. W porównaniu z epoką brązu liczba omawianych naczyń jest niewielka. Okaz I/B₁/1/a z Gliwic-Łabęd-Przysówki (kat. 21) i wyposażony w pseudouszko eso-

waty egzemplarz II/A/1/a z Orzecha (kat. 69) należały do inwentarzy grobowych. Pozostałe naczynia odkryto na osadzie w Zakrzowie (kat. 136), położonej na skraju zachodnim omawianego obszaru. Pochodząca stąd miseczka I/A₁/1/a jest zdobiona w połowie wysokości dużym, kolistym dołkiem, miseczka I/A₂/1/c zaopatrzona w guzek na krawędzi, a miniaturka II/A/1/a nie ma pseudouszka, standardowo umieszczanego na formach tego typu (Ryc. 17–20, 23, 25, tab. 1–6, 19A).

Do znalezisk z obszaru Wyżyny Śląsko-Krakowskiej przystaje kulturowo głęboka miseczka I/B₁/1/a, z wąskim omfalosem o średniej wysokości, odkryta na nekropoli w Topoli Wielkiej na Wyżynie Kaliskiej (kat. 115; ryc. 19, 20, tab. 2, 4, 19A).

Na osadach w rejonie krakowskim odnotowaliśmy dwie głębokie miseczki typu I/A ze zwykłymi omfalosami 1/a, wąskimi o średniej wysokości (Ryc. 17, 18, 27, tab. 1, 3, 5, 10, 19A). Naczynie z prostym brzegiem podtypu I/A₁, odkryte luźno w Podłężu, jest odnoszone do okresu halszackiego (kat. 74:1), a egzemplarz ze skupiska 333 z Krakowa-Nowej Huty-Wyciąża – z odgiętą krawędzią podtypu I/A₂ (Ryc. 6:m), zdobiony kolistym dołkiem tak jak omówiony wcześniej okaz z Zakrzowa – do późnej fazy kultury łużyckiej, czyli HaD/LT.

Ryc. 26. Miseczki podtypu II/B₁ z omfalosami 1/a (a) oraz podtypu II/B₂ z omfalosami 1/a (b) i 1/d (c)
(e – epoka brązu, f – wczesna epoka żelaza)

Fig. 26. Bowls subtype II/B₁ with omphalos 1/a (a), and bowls subtype II/B₂ with omphalos 1/a (b) and 1/d (c)
(d – Bronze Age, e – Early Iron Age)

Nieprofilowane, niezdobione i przeważnie głębokie miseczki z zaokrąglonymi omfalosami 1/a z obszaru P o l s k i p o ł u d n i o w o - w s c h o d n i e j – siedem podtypu I/A₁ (w tym dwie z ukośną linią wylewu i dwie miniatury) i jedna podtypu I/B₁ – pochodzą z pięciu dużych nekropoli przebadanych archeologicznie. Omfalosy wąskie mają naczynia datowane na HaC: miniaturka z Knap (kat. 36), z fazy B funkcjonowania cmentarzyska, i płytki egzemplarz z Kosina (kat. 38), współwystępujący z wagą nadańską (por. S. Czopek 2001, s. 183–185). Trzy naczynia pochodzą z nekropoli w Trzęsówce (kat. 119), użytkowanej najwcześniej w HaD (S. Czopek 1999, s. 139). Pozostałe, w tym okaz I/B₁ z Krzemienicy (kat. 47:2), datowane są ogólnie na okres halsztacki (Ryc. 17, 18, tab. 1, 3, 7, 19A).

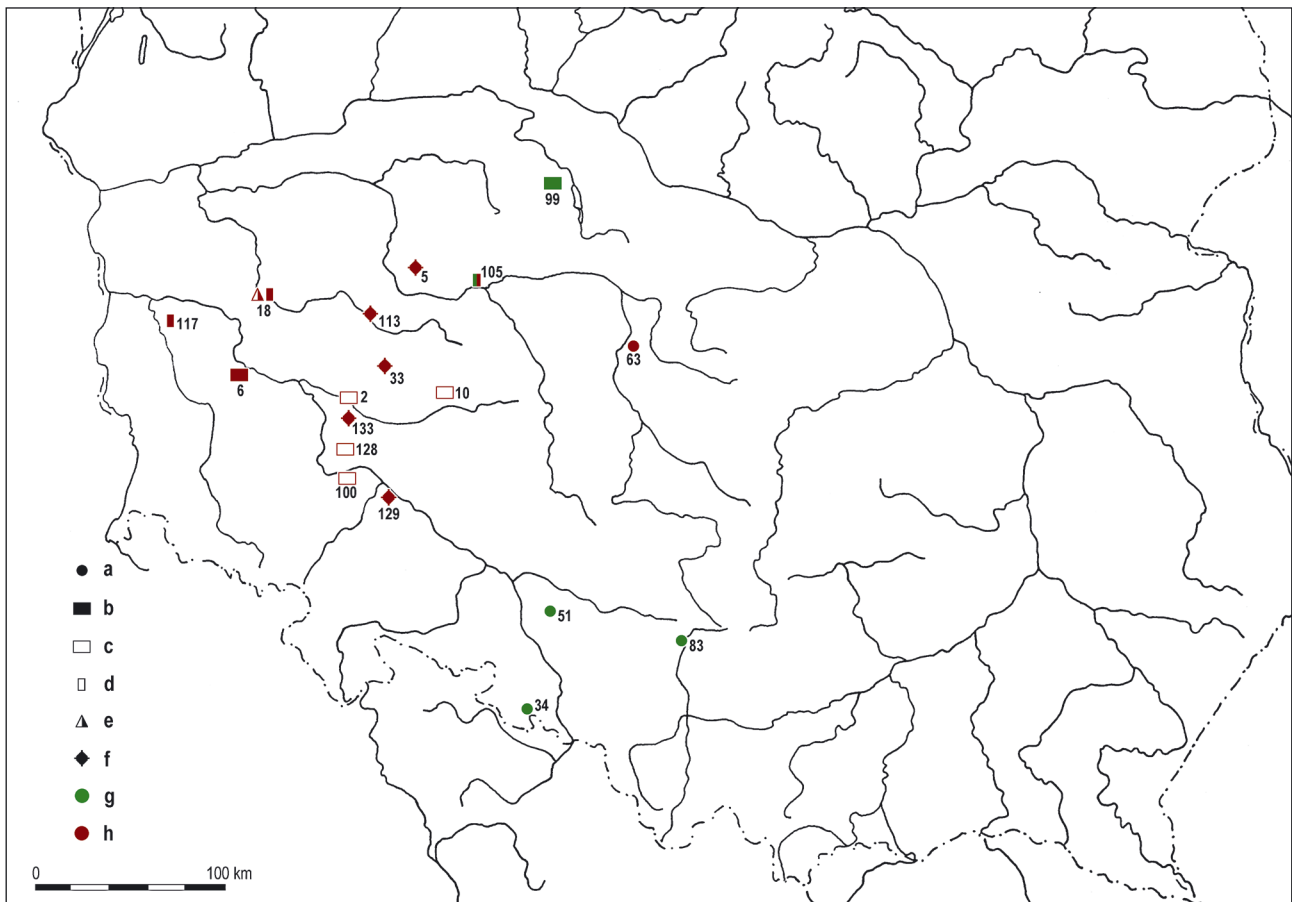
Wielkopolska (część wschodnia)

Osadniczy charakter większości znalezisk z omawianego obszaru nie pozwala na jednoznaczne zaliczenie go do konkretnej strefy. Nieliczne inwentarze grobowe wydają się nawiązywać do wyposażenia z południa Polski.

Na grodzisku w Sobiejuchach we wschodniej części Pojezierza Gnieźnieńskiego, odkryto 12 na-

czyn podtypu I/A₁, z prostym brzegiem i częściej wąskimi niż szerokimi, zwykłymi omfalosami 1/a, wgniecionymi na różną wysokość. Większość naczyń jest płytka, dwa mają falisty brzeg (kat. 103:2.3), jedno ukośną linię wylewu (Ryc. 17, 18, tab. 1, 3, 7, 20A). Powierzchnia zewnętrzna kilku miseczek jest niestarannie opracowana. Trzy czernione miseczki podtypu I/A₁ są wyposażone w sęczki 2/c (Ryc. 21, tab. 1, 3, 8, 20A). Egzemplarz z guzem (kat. 103:13), bardzo podobnym do wykonanego w V EB w naczyniu ze Stobnicy (por. ryc. 6:f), jest umieszczany w fazie I osiedla, przypadającej na początki HaC lub nawet koniec V EB. Miseczki z wyższymi, owalnymi w przekroju guzami uważa się za późniejsze chronologicznie. Miniaturka z sęczkiem rozszerzonym na wierzchołku (Ryc. 6:g) jest datowana na fazę II osiedla, czyli HaC, okaz większy (kat. 103:15) na fazę III, czyli HaC/D³⁶.

³⁶ Jako analogia do naczyń z sęczkami z Sobiejuch przytaczana była miska z okolicy Szamotuł, pow. *loco*, z masywnym, płasko ściętym sęczkiem wariantu 2/b (E. Blum e 1912, s. 80, ryc. 24; Z. Bukowski 1960, s. 209), która jednak nie stanowi dobrej paraleli ani pod względem cech formalnych, ani chronologii. Datowanie znanych nam miseczek z guzami 2/b nie wykracza poza V EB (por. tab. 15–17).

Ryc. 27. Miseczki typu II/C (a) oraz podtypów II/D₁ (b) i II/D₂ (c) z omfalosami 1/a, typu II/E z omfalosami 1/a (d) i 1/c (e) oraz typu II/F z omfalosami 1/a (f) (g – epoka brązu, h – wczesna epoka żelaza)

Fig. 27. Bowls type II/C (a) and subtypes II/D₁ (b) and II/D₂ (c) with omphalos 1/a, bowls type II/E with omphaloi 1/a (d) and 1/c (e), and type II/F with omphalos 1/a (f) (g – Bronze Age, h – Early Iron Age)

Profilowany egzemplarz z niską szyjką i zaznaczonym załosem II/B₂/1/a zdobi wzór grupy IIb (Ryc. 9:s, 26, tab. 5, 6, 13, 21B). Zbliżone formy, charakterystyczne dla stylu późnołużyckiego, rozwijającego się na obszarze Pojezierza Wielkopolskiego w HaC i początkach HaD, odnotowano w Karczynie, stan. 23/24, i w Lachmirowicach, stan. 3, w pow. inowrocławskim (por. K. Szamałek 2009, s. 123, ryc. 64:1, 65:7, tab. 1).

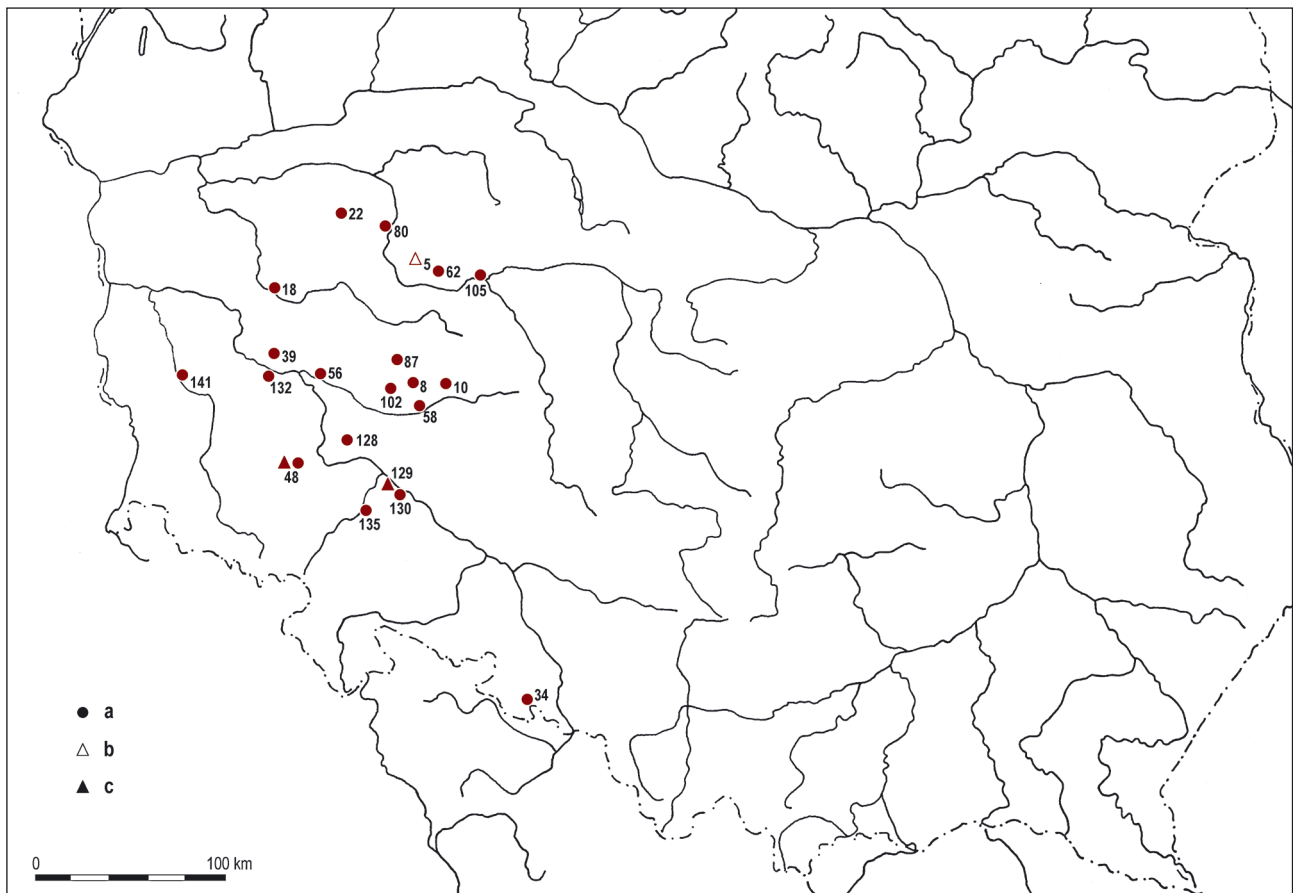
Późnohalsztacka miniaturka I/A₁/1/a, znaleziona we wschodniej części Równiny Wrzesińskiej, na osiedlu obronnym w Słupcy (kat. 101), ma wąski omfalos o średniej wysokości i niestaranny ornament grupy Ia w postaci linii dookolnej, grup żłobków i kratki (Ryc. 17, 18, tab. 1, 3, 10, 20A).

W dorzeczu górnej Noteci występowały – tak jak w epoce brązu – miseczki profilowane: esowate typu II/A oraz egzemplarze z wysoką wklęsłą szyjką i zaznaczonym załosem brzuśca podtypu II/B₁ (Ryc. 25, 26, tab. 5, 6, 12, 21A). Poza okazem z nekropoli w Jaksicach (Ryc. 9:l), odkryto je na osadach otwartych w Sławsku Wielkim, Jankowie i Kruszwy, stan. 2/4 (kat. 28, 46, 99) oraz w osiedlu obronnym w Kruszwy, stan. 1 (kat. 45).

Większość ma zwykle omfalosy 1/a, wąskie lub szerokie o średniej wysokości. Wszystkie są dekorowane popularnym tu od epoki brązu pasmem ukośnych żłobków grupy Ia (Ryc. 9:h.l.m), wyjątkowo umieszczonym poniżej linii dookolnych (Ryc. 9:d).

Nieliczne późnohalsztackie inwentarze grobowe, znane z obszaru Wielkopolski wschodniej, zawierały po jednym głębokim naczyniu z omfalosem. Zaokrąglone wypukłości wariantu 1/a są przeważnie wąskie i mają różną wysokość. W nieprofilowanych okazach z brzegiem prostym lub zachylonym podtypów I/A₁ (Ryc. 5:i) i I/B₁ ze Spicymierza (Ryc. 17–20, tab. 1–4, 8, 20A), oraz egzemplarzu o trójdzielnym profilu typu II/C z Niemysłowa (Ryc. 10:c, 27, tab. 5, 6, 21A) omfalosy są uformowane pośrodku płaskiego dna³⁷. Na miseczce I/A₁ z szerokim wybrzuszeniem, z Zalewu II, znajduje się 14 regularnie rozmieszczonych pionowych rzędów po cztery dołki palcowe na przemian z rzędami po cztery zagłębienia

³⁷ Taki omfalos ma także większa miska ze Spicymierza, grób XIII (H. Różańska 1958, tabl. LIX:4)

Ryc. 28. Miseczki podtypu II/G₁ z omfalosami 1/a (a), 1/b (b) i 1/d (c) we wczesnej epoce żelaza
 Fig. 28. Bowls subtype II/G₁ with omphaloi 1/a (a), 1/b (b) and 1/d (c) dated to the Early Iron Age

wykonane paznokciem (Ryc. 5:k³⁸, 17, 18, tab. 1, 3, 10, 20A). Znalezione luźno naczynie I/A₃ z Kwiatkowic jest datowane na okres halszacki (Ryc. 6:n, 23, tab. 1, 3, 20A).
 Nizina Środkowomazowiecka
 Na osadzie w Kaszewach-Kolonii (kat. 146) znaleziono płytki egzemplarz I/A₁/1/a z szerokim, średniowysokim omfalosem (Ryc. 17, 18, tab. 1, 3, 20A).

Strefa zachodnia we wczesnej epoce żelaza obejmowała cmentarzysko w Kietrzu, obszary Śląska środkowego³⁹, pogranicza śląsko-wielkopolskiego, Doliny Środkowej Obrzy, Pojezierza Poznańskiego, północnej części Wyżyny Kaliskiej i zachodniej partii Równiny Wrzesińskiej położone w zasięgu grupy śląskiej, a także Dolny Śląsk, Dolne Łużyce, Bory Dolnośląskie i Pogórze Zachodnio-sudeckie objęte przez osadnictwo grupy białowickiej (por. M. Gedl 1989, ryc. 33, 34) oraz charakterystyczne dla grupy górzyckiej cmentarzysko w Sękowicach, stan 8, pow. krośnieński, i osadę w Świętym Wojciechu.

³⁸ Na zamieszczonym rysunku brakuje rzędów dołków paznokciowych, dobrze widocznych na rycinie w artykule J. Fitzkego (1936).

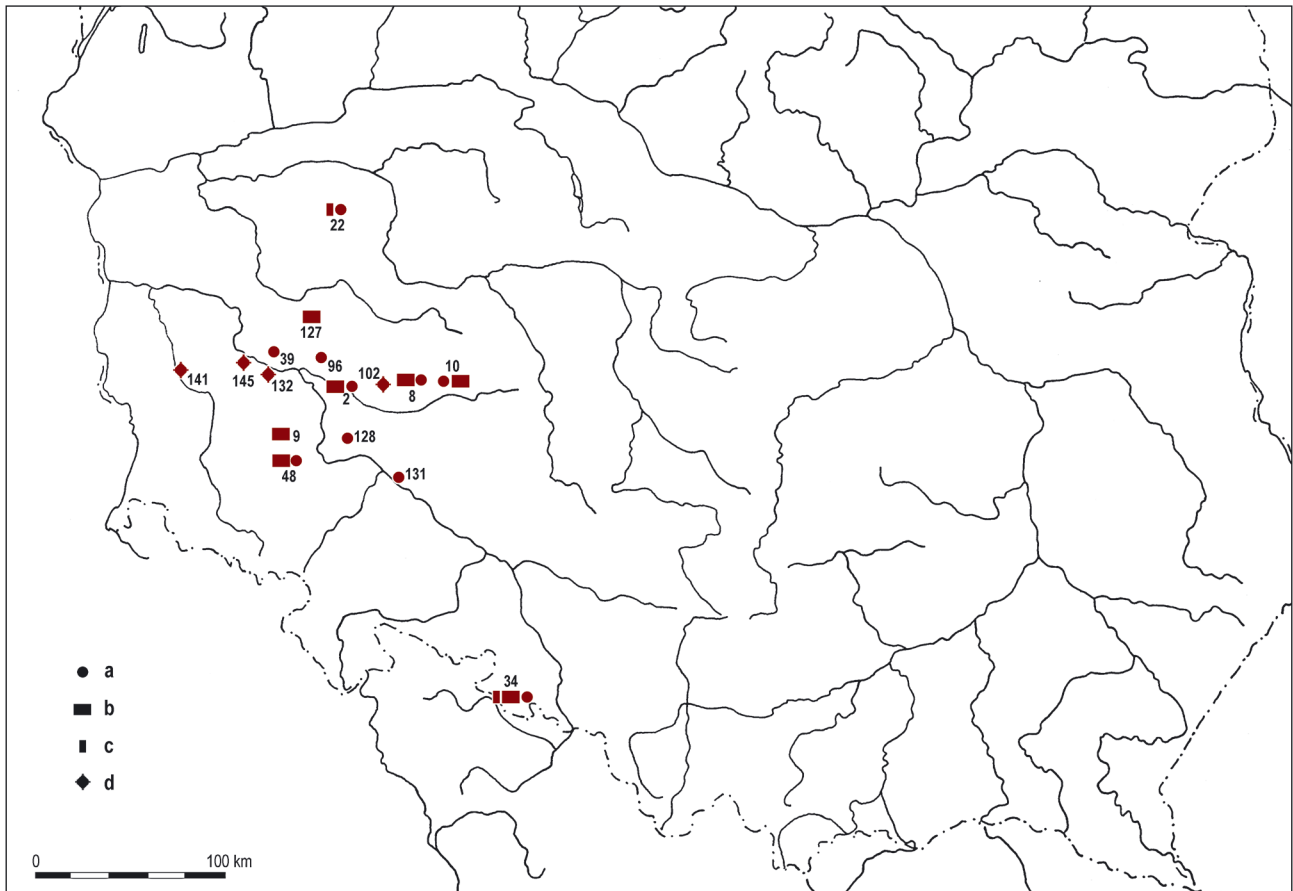
³⁹ Daleko na południe od skupienia środkowośląskiego, na wczesnohalszackiej osadzie w Kłodzku-Książku (kat. 35) w Sudetach środkowych, odkryto głęboką miseczkę I/A₁/1/a, z szerokim, niskim omfalosem (Ryc. 17, 18, tab. 19B).

Kietrz

Głębokie naczynia w kształcie wycinka kuli, często z omfalosami wąskimi, średniej wysokości, zwykle zaokrąglonymi wariantu 1/a, stanowią 75% skatalogowanych. Przeważają okazy z brzegiem zachylonym podtypu I/B₁, z których jeden jest zaopatrzone w wypukłość 1/d. Nieliczne naczynia profilowane typu II/G, każde z inaczej ukształtowanym brzuścem, nie mają pogrubionych brzegów. Większość miseczek jest czerniona lub grafitowana: wszystkie okazy podtypów I/B₁ i I/B₃, okaz z szerokim, silnie rozchylonym brzegiem I/A₄, naczynie II/G₁ z zaokrągloną wydatością i II/G₃ z szerokim, cylindrycznym brzuścem (Ryc. 17–21, 27, 28, tab. 1–6, 8–11, 14, 19B).

Dwanaście zespołów pochodzi z HaC₁, w tym groby 20 i 102 wydatowane na tę fazę przez S. Stegmann-Rajtár. Zawierają one naczynia grafitowane: I/A₄/1/a – dekorowane na brzegu żłobkami (Ryc. 6:o)⁴⁰ oraz II/G₃/1/a – za-

⁴⁰ Podobne do miseczki I/A₄/1/a talerze typu XIId-f wg D. Koutc k ý' e g o (1993, s. 32, 34, ryc. 17), na ogół bez omfalosa, niekiedy bardzo płaskie i z mocniej wychylonym kołnierzem, występowały od HaC₁ w kulturze bylańskiej (U. Brosseder 2004, s. 91–93, ryc. 57:14, 59:B/4.6, 60:13). W grupie horakowskiej zaliczane są do starszego stylu rozwoju ceramiki (S. Stegmann-Rajtár 1992, s. 137, 140, ryc. 53:15).

Ryc. 29. Miseczki podtypów II/G₂ (a), II/G₃ (b) i II/G₄ (c) oraz typu II/H (d) z omfalosami 1/a we wczesnej epoce żelaza
 Fig. 29. Bowls subtype II/G₂ (a), II/G₃ (b) and II/G₄ (c) and bowls type II/H (d) with omphalos 1/a dated to the Early Iron Age

opatrzone w trapezowaty uchwyt pod wylewem i zdobione ornamentem grupy IIb (Ryc. 12:o)⁴¹.

Egzemplarz II/G₄/1/a (por. przyp. 41) o czerwonej powierzchni, wyposażony w nietypowy, szpiczasty uchwyt, zdobiony namalowanym na ściance zewnętrznej rzędem rombów (Ryc. 12:s), współwystąpił w grobie 80 z czernionym, grafitowanym wewnątrz okazem I/B₁/1/a. Grób ten oraz zespoły 79, 103, 121 i 500 z miseczkami z brzegiem zachylonym łączą z HaC₁ naczynia o trójdzielnym profilu oraz czepaki esowate lub z wyodrębnionym, lejkowatym brzegiem (M. Gedl 1973, tabl. XXXIV:5.7.11, XXXV: 8.10.16.17, XXXVI:6, XLVIII:2.4.6, LVII:8.16, CI:7.8.11).

Naczynie I/B₁ z grobu 167 (Ryc. 8:d), zaopatrzone w wydatny omfalos z wgłębieniem i guzkiem 1/d (różny od innych wypukłości tego wariantu – por. ryc. 11:s.t), z nieprzekłutym pseudouszkiem grupy IXa, zdobione trójkątami i dookólnymi liniami, znaleziono razem z bogato ornamentowaną ceramiką, m.in. o trójdziel-

nym profilu (M. Gedl 1973, tabl. LXXII:5.7). Nieco łagodniej profilowane trójdzielne formy (M. Gedl 1973, tabl. CVII:5.7–9.13; U. Brosseder 2004, lista 151, ryc. 159) towarzyszą w grobie 507 czerwonemu okazowi II/G₂/1/a z rowkiem wokół omfalosa, pomalowanemu w ciemniejsze wzory (Ryc. 12:c). Ze starszej części HaC wydaje się także pochodzić grób 394, wyposażony w grafitowane naczynie II/G₁/1/a z wysokim brzegiem, zdobione pasmem pionowych kresek (Ryc. 11:a), oraz inwentarze 31 i 65 z dwustożkowymi miseczkami I/B₃/1/a (por. M. Gedl 1973, tabl. XIII:5–7, XXIV:5–7.15).

Zespół 24, zaopatrzony w miseczkę I/A₁/1/a, S. Stegmann-Rajtár odnosi do HaC₂. Niesprecyzowane pozostaje natomiast datowanie grobów 27 i 112, w których dominują formy misowate (M. Gedl 1973, tabl. XI:3–9, LIII:26–31); czerniona miseczka I/B₁/1/a z grobu 27 ma nieprzekłute pseudouszko i „fazowany” na wierzchu omfalos (Ryc. 7:c).

Śląsk środkowy

Na tym obszarze, inaczej niż w Kietrze, przeważają miseczki profilowane (68% egzemplarzy). Najliczniej występują formy typu II/G z wyodrębnionym, na ogół niepogrubionym brzegiem, przede wszystkim podtypu II/G₁ (niektóre z omfalosami 1/d), rzadziej II/G₂ i II/G₃ oraz

⁴¹ Miski zbliżone do okazów podtypu II/G₃ – *amphorenartige Schale* typu IXc.f oraz formy typu IXa wg D. Koutecký'ego z dwustożkowym (jak w okazach II/G₄), zwykle bardzo szerokim brzuścem są spotykane w kulturze bylańskiej w okresie wczesnohalsztackim (D. Koutecký 1993, s. 9, 11, 13, 32, ryc. 15, 24:2.9, 26:7, 28:5; U. Brosseder 2004, s. 92–93, 96–97, ryc. 59:B/6, 60:8, 64:21, 65:25).

pojedyncze okazy typu II/F i podtypów II/B₂ i II/D₂. Miseczki w kształcie wycinka kuli podtypu I/A₁ są głębokie, a formy I/B₁ płytkie i jedna płaska (na cmentarzyskach), oraz jedna głęboka na osadzie w Strachowie (kat. 108). Omfalosy formowano szerokie, niskie i rzadziej o średniej wysokości. Czerniona lub grafitowana jest ⅓ misecek – po kilka II/G₁/1/d i I/B₁/1/a oraz jedna II/F/1/a. Okazy barwione (typu II/G i egzemplarz podtypu I/B₁) stanowią zaledwie 18%. Poza znaleziskami luźnymi ze Słupa i Wrocławia-Księża Wielkiego (Ryc. 10:g, 11:i) miseczki wystąpiły w 14 grobach i jednym obiekcie osadniczym. Ponad połowę naczyń, w tym wszystkie formy I/A₁/1/a, odkryto na najpełniej rozpoznanej nekropoli w Kunicach (Ryc. 17–20, 26–29, tab. 1–11, 13, 14, 22).

Na HaC₁ datowane są cztery zespoły i pozbawiona kontekstu miseczka II/D₂/1/a ze Słupa, odpowiadająca formalnie miskom typu 39 według U. Brosseder⁴², uznany za dobry wyznacznik chronologiczny fazy 2. Wnętrze naczyń ze Słupa wypełnia żłobkowo-dołkowa kompozycja grupy V – *Wirbelmuster* (Ryc. 10:g; U. Brosseder 2004, lista 186, ryc. 161). Okaz II/G₁/1/d z Wrocławia-Grabiszyna współwystępował z typowym dla początków okresu halsztackiego, zdobionym poziomymi kanelurami, głębokim kubkiem typu 25 (H. Jankowska 1969, ryc. 3). Inne inwentarze zawierały charakterystyczną przede wszystkim dla omawianego czasu liczną ceramikę malowaną, m.in. barwione miski typu 39. W grobie 29 z Kunic naczyń malowane towarzyszyły miniaturce I/A₁/1/a z ukośną linią wylewu, a w grobie 5 grafitowanemu okazowi II/G₁/1/a, zdobionemu pionowymi kreskami (Ryc. 11:u; R. Mikłaszewska-Balcer 1971, ryc. 12:a–c.e, 13:c.e; 1981, s. 110, tabl. XII:6.7.10.13, XIV:1.2). Podobne naczynie z Zachowic, pow. wrocławski, współwystępowało z formami barwionymi i naczyniem dekorowanym wzorem *Wolfneg* (por. J. Domańska 1969, ryc. 11:f.i, 12:i).

Wyposażony w trzy dekorowane miseczki grób 4 z Kunic umieszczamy w HaC_{1/2}. Płaskie, masywne naczynie II/G₁/1/d ma na wydeńcu ornament grupy IIb, a wewnątrz charakterystyczny przede wszystkim dla HaC₁ wzór grupy IVb – *Strahlen mit hoher Symmetrie*, połączone z wypchniętymi od spodu guzkami (Ryc. 11:s). Podobny wzór, ale nie z czterema a z ośmioma „promieniami” i dużymi kolistymi dołkami na co drugim z nich, umieszczono wewnątrz okazu I/A₁/1/a (Ryc. 5:o). W środku grafitowanego egzemplarza I/B₁/1/a wyświecony jest ornament grupy V – *Stern mit Doppelzacken, Dreier-Symmetrie* – stosowany przede wszystkim w HaC₂ (Ryc. 7:j; U. Brosseder 2004, s. 256, lista 143, 145, 164, ryc. 158, 161, 168).

Pozostałe obiekty ze Śląska środkowego nie zawierały zdefiniowanych przez U. Brosseder wyróżników

chronologicznych. Znalezione w nich miseczki, poza okazami kategorii I z Kunic, grób 9 (kat. 148:5), i osady w Strachowie (kat. 108:1), są dekorowane przede wszystkim układami żłobków lub żłobków i dołków: okaz II/B₂/1/a – *spiegelsymmetrische Verzierung* (Ryc. 9:t; U. Brosseder 2004, lista 142, ryc. 162), II/F/1/a (Ryc. 10:o) i II/G₃/1/a (Ryc. 12:i) – różnymi wzorami grupy Ia. Tę ostatnią miseczkę, odkrytą w grobie 23 z Kunic, wyróżnia wąski, wysoki omfalos wypchnięty pośrodku płaskiego, „fazowanego” dna. Bliźniacze, płytkie, grafitowane okazy II/G₁/1/d w grobie 24 z tej nekropoli mają na zewnątrz, u nasady brzegu, delikatnie wyryty ornament grupy Ia, a wewnątrz kompozycję grupy V – *Stern-hinter-Strahlen* (Ryc. 11:t; U. Brosseder 2004, lista 151, ryc. 159). Dekoracjami grupy V ozdobione są także miseczki I/B₁/1/a: okaz z Polanki – kompozycją *Stern-im-Stern* (Ryc. 7:k; U. Brosseder 2004, lista 153, ryc. 159), egzemplarz z Chróstonika – wyświeconą dekoracją *Stern-hinter-Strahlen*; wewnątrz tego naczynia i na zewnątrz pod wylewem zachowały się ślady czarnej farby (Ryc. 7:f). Towarzyszący mu egzemplarz II/G₃/1/a o żółtej powierzchni ma namalowane czerwone pionowe pasy oraz czarne różnorodne figury i grupy kresek (Ryc. 12:n).

Ornamenty malowane nie powtarzają się. Na żółtym okazie II/G₁/1/a z Wrocławia-Księża Wielkiego (Ryc. 11:i; U. Brosseder 2004, lista 16, 113, ryc. 165, 174) znajduje się czarny wzór złożony z różnych motywów, m.in. trójkątów *Dreieck-im-Dreieck* w typowym układzie (w wiszący duży trójkąt wpisany jest mniejszy skierowany wierzchołkiem ku górze; utworzone w ten sposób małe trójkąty w narożnikach dużego zamalowywano a wpisany, środkowy pozostawał pusty). Jedno z ostro profilowanych naczyń II/G₂/1/a z grobu 19 z Kunic, ma „fazowaną” ściankę (Ryc. 12:f), a na drugim okazie namalowano nachyłone w przeciwne strony grupy ukośnych, ciemnobrązowych kresek i trójkąty *Dreieck-im-Dreieck* (kat. 48:11). Miseczkę z Wrocławia-Zakrzowa zdobią czerwone kąty (Ryc. 12:k).

Pogranicze śląsko-wielkopolskie (część zachodnia)

Dominują tu, podobnie jak na Śląsku środkowym, formy profilowane (62%), przede wszystkim typu II/G z niepogrubionym brzegiem (większość podtypu II/G₁ i jeden okaz podtypu II/G₂) oraz kilka baniastych typu II/H z „fazowaną” ścianką i egzemplarz podtypu II/D₁ z lejkowato rozchylonym brzegiem. Miseczki podtypu I/A₁ (na omawianym terenie niezdobione) podobnie jak okazy środkowos Śląskie są głębokie a I/B₁ – płytkie. Zaokrąglone omfalosy wariantu 1/a, wąskie lub szerokie (te przeważały w okazach kategorii I), mają niską lub średnią wysokość. Ponad połowa (54%) naczyń profilowanych podtypów II/G₁, II/G₂ i typu II/H jest malowana, formy II/D₁ i II/G₁ zdobione motywami ze żłobków i dołków, a wyjątkowo guzkami na krawędzi. Miseczki pochodzą

⁴² Inne formy datujące ze Śląska środkowego i pogranicza śląsko-wielkopolskiego nazywamy zgodnie z typologią U. Brosseder (2004; por. przyp. 13).

z czterech cmentarzysk, rozpoznanych i opracowanych w różnym zakresie. Poza okazem bez kontekstu z Żukowic (kat. 145) znaleziono je w ośmiu grobach (Ryc. 17–20, 26–29, tab. 1–3, 6, 7, 9–11, 13, 14, 22).

Groby z Bytomia Odrzańskiego są datowane na HaC₁⁴³. Grób 9 zawierał cztery miseczki nieprofilowane, grób 4 – czerniony egzemplarz podtypu II/D₁ dekorowany grupami żłobków na wydętości i brzegu (Ryc. 10:d). Równie wczesną chronologię ma malowane naczynie typu II/H z Żukowic (Ryc. 12:w). Analogie do pasma pionowych zygzaków umieszczonego na „fazach”, przypominającego splot tkaniny (A. Kołodziejcki 1975b, s. 13–14, tabl. VII:4), znane są przede wszystkim z Bawarii, a także Węgier i Czech (U. Brosseder 2004, s. 232, ryc. 154, lista 137).

Zespoły z Wróblina Głogowskiego łączymy z HaC_{1/2}. Grób 7, wyposażony w dwie miseczki barwione, zawierał małe naczynie wazowate z lejkowatą szyjką (flaszowate) typu 16, najczęściej spotykane w fazie 3a (A. Dobrowolski 1995, ryc. 9:g). Zdobienia obu okazów z omfalosem składają się z namalowanych *Embleme* (barwne plamy bez dodatkowych elementów) i ukośnych kresek, które na naczyniu podtypu II/G₁ znajdują się na wydętości (Ryc. 11:f), a na egzemplarzu typu II/H, z obu stron „fazowanym” omfalosem, na wypukłym pasie poniżej wylewu. Na „fazach”, wyprofilowanych w środkowej części ścianki, a nie w górnej jak w innych formach baniastych, namalowano rzędy kropek i kreseczek (Ryc. 12:x). Grób 33, w którym złożono pięć misek obu kategorii, poza naczyniem flaszowatym typu 16 zawiera datującą amforę z nisko osadzonym brzuścem i krótkim, wychylonym na zewnątrz brzegiem typu 17 (A. Dobrowolski 1995, ryc. 11:b, 13:j). Miseczki podtypu II/G₁ są zdobione ornamentami grupy Ia – przeciwnie skierowanymi wiązkami ukośnych żłobków (kat. 132:5), IIb (Ryc. 11:o) i wyjątkowo guzkami na krawędzi (Ryc. 11:g).

W większości wczesnohalsztackich inwentarzy z Kotli umieszczono po jednym naczyniu z omfalosem. Czernione miseczki podtypu II/G₁ ornamentowane są wzorami grupy Ia: przeciwnie skierowanymi wiązkami długich, ukośnych kresek (kat. 39:1) lub szerokimi bruzdami i rzędami krótkich nacięć, a dodatkowo „fazami” na omfalosie (Ryc. 11:b). Egzemplarz zdobiony pasmem pionowych kresek (kat. 39:8) współwystępował z okazem podtypu II/G₂, pomalowanym na czerwono na ścianie zewnętrznej i od środka na brzegu (Ryc. 12:e). Barwione na czerwono są także dwa egzemplarze typu II/G₁: jeden tylko w części przydennej i obustronnie na brzegu (Ryc. 11:c), a drugi w całości, oraz dodatkowo pomalowany w czarne pasy (kat. 39:5).

⁴³ Oba inwentarze zawierają zarówno ceramikę o cechach schyłkowo-brązowych, jak i wczesnożelaznych (por. A. Kołodziejcki 1971, s. 243; I. Lasak 2001, s. 188).

Pogranicze śląsko-wielkopolskie (część wschodnia)

Miseczki w kształcie wycinka kuli (44 okazy) skatalogowaliśmy niemal tyle samo ile profilowanych (46). Zwykle głębokie formy kategorii I są wyposażone w omfalosy wąskie lub szerokie, wgniecione na niską lub średnią wysokość. Nieliczne naczynia są czernione na jednej albo na obu ściankach. Miseczki z brzegiem zachylonym typu I/B ponaddwukrotnie przeważają nad okazami z brzegiem prostym I/A. Wśród form profilowanych dominują (75%) naczynia typu II/G z różnie uformowanym brzuścem. Znaczna ich część, przede wszystkim podtypów II/G₂ i II/G₃ oraz nieliczne II/G₁, mają pogrubione brzegi (Ryc. 17–20, 23, 24, 26, 28, 29, tab. 1–11, 13, 14, 23). Miseczki pochodzą z 62 zespołów grobowych, dziewięć jest znaleziskami luźnymi (Ryc. 10:i, 11:h,v, 12:b,j; kat. 10:1, 77:1, 127:2, 128:15). Materiały z ponad 900 grobów odkrytych w Miłosławicach (kat. 58) są opublikowane w niewielkim zakresie. Na nekropolach w Cieszkowie i Wołowie, bazyliki dla ustaleń periodyzacyjnych U. Brosseder, z dokumentowano po ponad 100 obiektów, na innych – od siedmiu w Grabonogu (kat. 24) do 44 w Słupi Kapitulnej (kat. 102).

W HaC₁ miseczki nieprofilowane, wśród których dominowały formy I/B₁ (jedna z omfalosem 1/d), nieco przeważały nad okazami kategorii II. Około 30% omalowanych naczyń jest czernionych obustronnie lub tylko na jednej powierzchni i podobny udział mają formy dekorowane. Przeszło połowa misek profilowanych reprezentuje typ II/G. Egzemplarze podtypu II/G₁ ustępują liczbowo okazom II/G₂ i II/G₃, zazwyczaj zaopatrzonym w pogrubiony brzeg i standardowo dekorowanym ukośnymi żłobkami na przemian z barwnymi pasami. Barwione są także naczynia typu II/H i podtypu II/D₂. Ornamenty ze żłobków wykonano na okazach II/B₂/1/d, II/D₂/1/a i II/F/1/a (ok. 21%), z których część jest czerniona. W 16 inwentarzach umieszczono po jednej miseczce, w sześciu po dwie lub trzy.

U. Brosseder wydatowała groby XXIV, XLI, XCV i CVIII z Cieszkowa oraz XXII, XXXI, LXV i LXX z Wołowa, zawierające po jednej miseczce w kształcie wycinka kuli oraz groby XVIII z Wołowa i L z Cieszkowa z pojedynczymi naczyniami kategorii II. Egzemplarz I/B₁/1/a z grobu LXX z Wołowa jest zdobiony parami guzków na krawędzi, a okaz z grobu XCV z Cieszkowa kompozycją grupy V – *Rautendreieckornament* – typową dla początków okresu halsztackiego, wykonaną techniką wyświecania i pokrywającą całe wnętrze naczynia (Ryc. 7:l). Podobny wzór, ale złożony tylko z obrysów figur, umieszczony jest na miseczce z Rogowa, grób 8 (kat. 87:1; U. Brosseder 2004, ryc. 168, lista 111, z błędnie podanym odsyłaczem do tabl. 8:11 zamiast 8:12). Grób 39 ze Słupi Kapitulnej z okazem I/B₁/1/a zawierał datowniki w postaci czerpaka typu 25 i miski z wyodrębnionym brzegiem

typu 40 (E. Kihl-Byczko 1972, ryc. 70:4.10), zespół VII z Bęcza Małego z podobną miseczką zdobioną parami guzków na krawędzi (Ryc. 7:d) – amforę z wyodrębnioną szyjką i brzegiem lekko wychylonym na zewnątrz typu 19 oraz głęboki, esowaty kubek typu 24 (J. Gołubkow 1972, ryc. 11:b, 12:g,h), grób 10 z Karca, z bardzo niesymetrycznym okazem I/B₃/1/a (Ryc. 8:e) – charakterystyczną dla V EB misę pokrytą dołkami palcowymi oraz miskę z brzegiem zachylonym typu 37 i typową dla HaC₁ kompozycją *Stern mit schmalen Zacken und hoher Symmetrie* (W. Śmigielski 1965, tabl. 7:25, 8:2; U. Brosse-der 2004, lista 158, ryc. 158). Płytki, czerniony okaz II/B₂/1/d z Wołowa, grób XVIII, zdobiony jest na ścian- ce zewnętrznej pasmem ukośnych kresek, a wewnątrz wzorem *Wirbelmuster* (Ryc. 9:w; U. Brosse-der 2004, li- sta 186, ryc. 161), naczynie II/G₃/1/a z Cieszkowa, grób L – typowym dla takich form ornamentem z ukośnych żłobków i barwnych pasów (kat. 10:18).

Czarną miseczkę II/F/1/a z Karca, dekorowaną gru- pami długich i krótkich żłobków ukośnych (kat. 33:1), na HaC₁ datuje miska typu 39 (W. Śmigielski 1965, tabl. 7:11), a okaz II/G₂/1/a z grobu XLII z Sicin (kat. 96), z namalowanymi na „fazach” rzędami brązowych kresek, miska typu 39 i naczynie dwustożkowe typu 2 (J. Gołub- kow 1982, ryc. 5:a.d.h).

Miseczka II/D₂ z Wołowa wyróżnia się nie tylko kształ- tem (o czym pisano wcześniej), ale i ornamentem. Na brzegu, w miejscach gdzie krawędź jest nacinana są na- malowane trzy czerwone prostokąty, a na wierzchołku omfalosa koło (Ryc. 10:i). W grobie XXIII z Bęcza Ma- łego (Ryc. 10:f) i w wydatowanym przez U. Brosse-der inwentarzu XXII z Cieszkowa (Ryc. 10:h, 12:l) znajdowały się miseczki II/D₂/1/a i II/G₃/1/a – zdobione ukośnymi żłobkami i kolorowymi pasami. Naczynie podtypu II/D₂ z Cieszkowa ma wzory namalowane czerwoną farbą, a czerniony okaz z Bęcza Małego – żłobki i nacięcia na brzegu.

Cztery groby były wyposażone w dwie lub trzy mi- seczki obu kategorii. Zespoły z Cieszkowa wydatowała U. Brosse-der. W grobie 73/XLV znajdował się czernio- ny wewnątrz okaz I/B₁/1/a i egzemplarz II/G₂/1/a bez standardowych „faz” na ścian- ce, a zdobiony czterema ukośnymi bruzdami wypełnionymi czerwoną farbą (Ryc. 12:d). Inwentarz LXXXI zawierał miseczkę II/G₃, którą wyróżnia sporadycznie spotykany w Cieszkowie wąski, średniowysoki omfalos oraz umieszczony w nim intencjonalnie duży otwór (Ryc. 12:r), oraz dwa okazy z brzegiem zachylonym podtypu I/B₁; płytki egzemplarz z omfalosem 1/d z tego grobu jest zdobiony na brzegu grupami żłobków, a wewnątrz wyświeconym ornamen- tem grupy V (Ryc. 8:g). W Słupi Kapitulnej, w grobie 18 naczyniu I/A₁/1/a i barwionemu na czerwono okazowi II/H/1/a (Ryc. 12:z) towarzyszyły wyznaczniki chronolo- giczne w postaci naczynia z lejkowatym brzegiem typu 6,

kubka typu 24, bogato malowanej misy i czerpaka zdobio- nego wzorem *Wolfneg* (E. Kihl-Byczko 1972, ryc. 35:1.4. 5.14.15). W obiekcie 520 z Miłosławic, datowanym przez naczynia dwustożkowe zbliżone do typu 1, naczynie zdo- bione wzorem *Wolfneg* i liczną ceramikę barwioną (I. La- sak, R. Preis, W. Krasuski 2008, ryc. 3:1.6.11.15), znajdo- wał się niezdobiony okaz I/B₁/1/a i para miseczek II/G₁/ 1/a, malowanych w grupy kresek pod krawędzią i mo- tywy *Dreieck-im-Dreieck* w podstawowym układzie; na jednej z malowanych miseczek – egzemplarzu z niskim brzegiem – pas pod wylewem ma inną barwę niż reszta ścianki, a dopełniające ornament *Embleme* są otoczone przez promieniście rozchodzące się kreseczki (kat. 58:6).

W HaC_{1/2} wśród miseczek z omfalosem przeważały (60%) okazy kategorii II. Ciągłe dominowały formy typu II/G, teraz przede wszystkim podtypu II/G₂ wyposażone w pogrubione brzegi. Naczynia te oraz egzemplarze pod- typu II/G₃ i typu II/H były barwione, a pozostałe – typu II/F oraz podtypów II/B₂ i II/G₁ – w większości czer- nione, dekorowane żłobkami i niekiedy także dołkami. Wśród miseczek w kształcie wycinka kuli (udziały na- czyni czernionych i dekorowanych jak w HaC₁) jest kil- ka miniatur. Do 11 grobów włożono po jednym okazy z omfalosem, do siedmiu po dwa lub trzy.

W dziewięciu zespołach odnotowaliśmy po jednej mi- seczce profilowanej. Dwa z nich wydatowała U. Brosse- der: w grobie XLV z Cieszkowa znajdował się egzemplarz II/G₃/1/a z pogrubionym brzegiem i pseudouchwytem pod krawędzią, zdobiony skierowanymi przeciwie (a nie standardowo w tę samą stronę) grupami ukośnych żłob- ków i przedzielających je czerwonych plam, natomiast grób LXXXVIII z Wołowa zawierał naczynie II/G₂/1/a, dekorowane wzorem namalowanym czerwoną farbą⁴⁴.

Czerwony, „fazowany” okaz II/G₂/1/a z grobu XVIII z Bęcza Małego współwystępował z datującym naczy- niem z wyodrębnioną szyjką i prostą krawędzią typu 13 oraz faszowatym typu 16 (J. Gołubkow 1972, ryc. 26:a.d, 27:f), a egzemplarz II/G₃/1/a z grobu XXXVII z tego sta- nowiska, zaopatrzony w ekstremalnie szeroki brzusec, dekorowany *Wolfzahnmuster*, czerwono-czarnym mo- tywem *Dreieck-im-Dreieck* w rozbudowanym układzie i grupami kresek (Ryc. 12:p), z naczyniem typu 16 (J. Go- łubkow 1972, ryc. 43:l; U. Brosse-der 2004, lista 16, 188, ryc. 165). Żółtej miseczce II/H/1/a z grobu 12 ze Słupi Kapitulnej, z namalowanymi na „fazach” czerwonymi prostokątami, towarzyszył czerpak zdobiony wzorem *Sterne mit Doppelzacken*, popularnym w omawianej fazie (E. Kihl-Byczko 1972, ryc. 24:6; U. Brosse-der 2004, ryc. 158, lista 143 – omyłkowo jako grób 13). Najprawdopo- dobniej w HaC_{1/2} złożono zespoły XIII i XXV z Bęcza Małego, w których znajdowały się barwione naczynia

⁴⁴ Ornament wspomniany w opisie naczynia nie jest widoczny na rysunku (por. J. G o ł u b k o w 1964, s. 90, ryc. 39:c).

II/G₂/1/a i czerpaki dekorowane ornamentem *Stern-hinter-Strahlen* (J. Gołubkow 1972, ryc. 21:g, 36:c; U. Brosse-der 2004, lista 151, ryc. 159). Na „fazach” jednej miseczki namalowane są grupy ciemnobrązowych kresk (kat. 2:16), na drugiej czerwone prostokąty i pod wylewem grupy brunatnych kresk (kat. 2:6). Płytki okaz II/B₂/1/d z grobu XXII z Bełcza Małego, zdobiony nad załosem parą linii dookólnych a wewnątrz ornamentem grupy V (Ryc. 9:v), współwystępował z naczyniem typu 13 (J. Gołubkow 1972, ryc. 33:e). We Wrzącej Śląskiej, pow. górski, naczyniu II/F/1/a zdobionemu grupami kresk (Ryc. 10:m) towarzyszyły flaszkowate formy typu 16 (J. Gołubkow 1973, ryc. 50:f, 51:b).

Dwa inwentarze – grób 20 ze Słupi Kapitulnej i datowany przez U. Brosse-der zespół LX z Cieszkowa – zawierały pary miseczek profilowanych, z których jedna była czerniona, ornamentowana żłobkami i dołkami, a druga „fazowana” o żółtej powierzchni. Czarny okaz II/G₁/1/a z Cieszkowa, towarzyszący naczyniu II/G₂/1/a, jest zaopatrzony w pseudouchwyt pod krawędzią i zdobiony nachylonymi w przeciwne strony grupami ukośnych żłobków na przemian z otoczonymi wieńcem dołczków kolistymi wgłębieniami z guzkiem pośrodku. W Słupi Kapitulnej egzemplarz II/G₁/1/a, dekorowany wewnątrz grupami „promieni” ze żłobków i dołczków (kat. 102:6), oraz okaz II/H/1/a z rowkiem na spodzie wokół dna (kat. 102:7), współwystępowały z datującym naczyniem typu 16 i formami zdobionymi kompozycjami *Wirbelmuster*, *Stern-hinter-Strahlen* i *Sterne mit Doppelzacken* (E. Kihl-Byczko 1972, ryc. 39:2.17.24.21; U. Brosse-der 2004, lista 143, 151, 186, ryc. 158, 159, 161).

Zaledwie do dwóch grobów włożono tylko po jednej miseczce I/B₁/1/a. Grób XII z Bełcza Małego, z okazem z ukośną linią wylewu, zdobionym grupą trzech guzków na krawędzi, datują naczynia typu 13 i formy z nisko osadzonym brzuścem i krótkim, rozchylonym brzegiem typu 17 (J. Gołubkow 1972, ryc. 20:c.h), a grób 44 ze Słupi Kapitulnej – formy typów 13 i 16 (E. Kihl-Byczko 1972, ryc. 79:1.10).

Inwentarz 194 z Miłosławic, z parą płytkich miseczek I/A₁/1/a i I/B₁/1/a (obie z ukośną linią wylewu), umieszczają w HaC_{1/2} naczynia typów 13 i 16 oraz miska zdobiona wzorem *Stern-im-Stern* (J. Baron 2001, ryc. 4:a.e.g). Zespół IV z Bełcza Małego, wyposażony w jedną miniaturkę I/A₁/1/a i parę okazów I/B₁/1/a (jeden na zewnątrz czerniony) datuje naczynie typu 16 (J. Gołubkow 1972, ryc. 8:o).

Dwa obiekty zawierały miseczki obu kategorii. W datowanym przez naczynie typu 13 grobie XIV z Miecho- wa (J. Gołubkow 1970, ryc. 10:a), znajdował się płaski, czerniony wewnątrz okaz I/A₁/1/a z ukośną linią wylewu i omfalosem otoczonym głębokimi „fazami” (Ryc. 5:j) oraz żółtawe naczynie II/G₁/1/a z pogrubionym brze- giem, malowane w czerwone plamy. W Bełczu Małym,

grób XIX, parze miseczek I/B₁/1/a (głęboka jest czerniona, płytka ornamentowana parą guzków na krawędzi i „fazami” na wierzchu i spodzie omfalosa) towarzyszył płytki, czarny na zewnątrz egzemplarz II/B₂/1/a, deko- rowany wzorem grupy IIb (Ryc. 9:o). Inwentarz ten da- tuje naczynie typu 16 i miska zdobiona popularnym od HaC₂ ornamentem *positive Strahlen mit Gitterdreiecken* (J. Gołubkow 1972, ryc. 28:h.i; U. Brosse-der 2004, lista 162, ryc. 186).

W nielicznych grobach z HaC₂, zawierających miseczki z omfalosem, okazy w kształcie wycinka kuli (niezdo- bio- ne, nieczernione) nieznacznie przeważały nad formami kategorii II. Połowa naczyń profilowanych – nale- żących do podtypów II/B₂ i II/G₁ – jest czerniona lub deko- rowana układami żłobków, a egzemplarze II/G₁ i II/G₂ oraz naczynie II/G₃ (zaopatrzone w pogrubiony brzeg) są ma- lowane. W ośmiu zespołach miseczki obu kategorii wy- stępowały pojedynczo, w dwóch znajdowały się dwa lub trzy okazy w kształcie wycinka kuli.

Cztery obiekty wyposażono w naczynia nieprofilowa- ne. U. Brosse-der wydatowała inwentarze XXXIII z Ciesz- kowa i XXXVI z Wołowa, zawierające pojedyncze okazy I/B₁/1/a, oraz zespół XXVIa z Cieszkowa, zaopatrzo- ny w trzy takie miseczki (przy dnie jednej z nich – kat. 10:11 – znajduje się otwór). Grób XX z Bełcza Małego, wyposażony w miniaturkę I/A₁/1/a i większy egzemplarz I/B₁/1/a, zawierał wyznacznik chronologiczny w postaci garnka typu 5 (J. Gołubkow 1972, ryc. 29:q).

W sześciu obiektach znajdowały się miseczki profilo- wane. Datowanie trzech z nich, z pojedynczymi okazami z omfalosem, ustaliła U. Brosse-der. W grobie LX z Wo- łowa znajdował się żółty egzemplarz II/G₁/1/a, zdobiony nachylonymi w tę samą stronę grupami po trzy czerwone kreski. Okaz II/G₃/1/a z grobu XLVIII z Cieszkowa, stan- dardowo dekorowany ukośnymi żłobkami i czerwonymi pasami, jest także malowany czarną farbą (Ryc. 12:m). Z wymienionego cmentarzyska, z grobu 73/XLV, po- chodzi czerniona miseczka II/G₂/1/a (typu 35 według U. Brosse-der), ornamentowana zakreskowanymi trójką- tami (Ryc. 12:a). Pozostałe zespoły, wyposażone w mi- seczki kategorii II, zawierały charakterystyczne dla HaC₂ garnki. W grobie 73/VII z Cieszkowa niezdo- bio- ne, słabo profilowane, czarne wewnątrz naczynie II/B₂/1/a współ- występowało z garnkiem typu 4 (J. Domańska 1973, ryc. 31:d), a w grobie LXIII z Wołowa miseczka II/B₂/1/a, zdobiona kompozycją grupy V, z garnkiem typu 5 (J. Go- łubkow 1964, ryc. 27:l). Podobny garnek (D. Durczew- ski 1963c, ryc. 20:7) umieszczono w grobie 2 z Rogowa, z obustronnie czernionym egzemplarzem II/G₁/1/a, or- namentowanym linią dookólną oraz wsuwanymi w sie- bie kątami i zakreskowanymi figurami z wiązek żłobków.

Bez uszczegółowionej chronologii pozostaje 13 ze- społów (w każdym po jednym naczyniu z omfalosem) i osiem miseczek znalezionych luźno (kat. 8:2–5, 10:1,

77:1, 127:2, 128:15). W ośmiu inwentarzach znajdowały się formy w kształcie wycinka kuli, m.in. czerniony okaz I/B₁/1/a z ukośną linią wylewu z Cieszkowa, grób LXX, i miniaturka tego podtypu zdobiona rzędem kolistych dołków ze Słupi Kapitulnej, grób 41. Kolejne dwa okazy to dekorowane naczynia typu I/A. Na odkrytym w Grabonogu egzemplarzu I/A₁/1/a z prostym brzegiem umieszczono wzór *Stern-hinter-Strahlen* w postaci czterech gładkich „promieni” i ramion „gwiazdy” wypełnionych kątami lub zygzakami, a na okazie z krawędzią wygiętą na zewnątrz I/A₂/1/d z grobu XXIII z Wołowa – pary ukośnych i pionowych żłobków oraz duże, koliste zagłębienia z guzkiem pośrodku, identyczne z wykonanymi na wierzchołku omfalosa. Większość miseczek profilowanych z wyposażenia grobowych jest czerniona i dekorowana. Na egzemplarzu podtypu II/B₂ ze Słupi Kapitulnej, grób 4, znajdują się promieniście rozmieszczone żłobki, a na takim naczyniu z Wołowa, grób LXIII – wzór grupy V bazujący na motywie wpisanych w siebie trójkątów. Miseczka II/G₁/1/a z grobu 25 z Rogowa jest zdobiona pasmem wpisanych w siebie kątów z grup kresiek, a okaz z grobu 506 z Miłosławic efektowną, sięgającą do części przydennej inkrustowaną dekoracją złożoną z „jodełek” i grup ukośnych linii (Ryc. 11:p). Żółta miseczka II/G₂/1/a z grobu LXVIII z Wołowa ma namalowane na „fazach” grupy kresiek. Nieornamentowany jest okaz II/B₂/1/a z grobu 73/XLa z Cieszkowa (Ryc. 9:u), równie słabo profilowany jak podobne naczynie z grobu 73/VII z tej nekropoli, datowanego na HaC₂ (kat. 10:2).

Wszystkie znalezione luźno i bliżej niedatowane naczynia profilowane to okazy barwione. Na czerwonej miniaturce II/G₁/1/a z Chojna-Golejewka znajduje się pasmo białych trójkątów (Ryc. 11:h), a na większym okazie z pogrubionym brzegiem z tego stanowiska – dekoracja złożona z wielu wątków (Ryc. 11:v; U. Brosseder 2004, lista 30, ryc. 163). Okaz II/G₂/1/a z Chojna-Golejewka wyróżnia bardzo szeroki brzusec i pokryte rzędami kresiek „fazy”, przerwane przez czerwone *Embleme* (Ryc. 12:b), a miseczka II/G₃/1/a jest zdobiona standardowym wzorem żłobkowo-malowanym (Ryc. 12:j). Na okazie podtypu II/G₃ z Włoszakowic towarzyszące grupom żłobków ślady malowania zachowały się w stopniu uniemożliwiającym rozpoznanie motywów. Na żółtym naczyniu II/G₁/1/a z Wołowa umieszczono czerwono-czarne trójkąty *Dreieck-im-Dreieck* i pod krawędzią grupy kresiek (kat. 128:15).

Wielkopolska (część zachodnia)

Miseczek w kształcie wycinka kuli skatalogowaliśmy prawie tyle samo co profilowanych (Tab. 20B, 21B). Okazy z prostym brzegiem podtypu I/A₁ (zaopatrzone w zwykłe omfalosy lub sęczi – zaokrąglone 2/a lub z wgłębieniem 2/c) nieznacznie przeważają nad naczyniami z brzegiem zachylonym podtypów I/B₁ (z omfalosami 1/a i 1/c) oraz I/B₃. Większość egzemplarzy profilowanych (z omfalosa-

mi 1/a, 1/b i 1/c) stanowią formy typu II/G, sporadycznie zaopatrzone w pogrubiony brzeg. Blisko połowę miseczek znaleziono luźno (15 z 33 znanych egzemplarzy), pozostałe w 15 grobach i dwóch obiektach osadniczych.

Nekropola w Dębówcu⁴⁵, położona w Dolinie Środkowej Obrzy, na obrzeżu pogranicza śląsko-wielkopolskiego, zarówno wysoką frekwencją form kategorii I, jak i udziałem okazów o ciemnych ściankach – ponad 70% (Ryc. 17–22, 24, 27, tab. 1–4, 8, 10, 11) – przystaje do materiałów z Kietrza. Naczynia w kształcie wycinka kuli są tu jednak nie tylko głębokie, ale i płytkie, omfalosy wąskie lub szerokie, a miseczki I/A₁/1/a czernione częściej niż ustępujące im liczbowo formy podtypu I/B₁, z których jedną zaopatrzone w omfalos 1/c (Ryc. 8:a). Okazy dekorowane – I/A₁ linią dookolną (kat. 18:5), I/B₁ grupami po dwa i trzy guzki na krawędzi (Ryc. 7:e) – mają szerokie, wysoko wypchnięte, zaokrąglone wypukłości 1/a. Naczynia z wgłębieniem pod krawędzią typu II/E ozdobiono wątkami grupy Ia. Na egzemplarzu grafitowanym z omfalosem 1/c znajduje się linia dookolna i grupy ukośnych żłobków (Ryc. 10:k), na innym wiązki pionowych kresiek (kat. 18:10). „Fazowane” naczynie II/G₁/1/a jest powleczone beżowo-żółtą gliną (Ryc. 11:l).

Miseczki znalezione luźno na Pojezierzu Krzywińskim mają omfalosy niskie. Wąski wykonano w datowanym na okres halsztacki płytkim okazie I/B₃/1/a z parą guzków na brzegu, znalezionym w Dalewie (kat. 16), szeroki – we wczesnohalsztackim egzemplarzu II/F/1/a z pseudouchwytem pod krawędzią, pochodzącym ze Świńca (kat. 113), dekorowanym typowym dla pogranicza śląsko-wielkopolskiego wzorem ze żłobków i barwnych pasów (Ryc. 24, 27, tab. 2, 4–6, 11, 13).

Na Pojezierzu Poznańskim miseczki, w większości profilowane (Ryc. 19–21, 26, 28, tab. 1–6, 8–10, 12, 14), występują na sąsiadujących ze sobą stanowiskach wielokrotnie omawianych w literaturze: cmentarzysku z Gorszewic użytkowanym w HaC i w początkach HaD oraz późnohalsztackim osiedlu obronnym z Komorowa (kat. 37).

⁴⁵ Nekropola w Dębówcu była datowana na HaC, a groby XXV i XLVII nawet na początki tego okresu (por. E. Naumowiczówna 1959, s. 200). Tymczasem w niektórych inwentarzach występują naczynia faszowate typu 16 (por. E. Naumowiczówna 1959, ryc. 51:6, 53:1, 59:1), będące w Cieszkowie i Wołowie wyznacznikami fazy późniejszej. W wyposażeniach są obecne łagodnie profilowane formy baniaste z krótką szyjką, okazy z nisko umieszczonym załomem, nieduże amfory i wazy z lejkowatym brzegiem, rejestrowane także na późnohalsztackim cmentarzysku w Poznaniu-Psarskich (por. E. Naumowiczówna 1959, ryc. 19:3, 21:9, 31:3.7.12.13.15, 33:10.12.15, 33a:23, 44:5.6, 68:14; K. Dębska-Lutowa 1966, ryc. 5:3.7.8, 6:5.7.3, 9:9.10.13–15, 10:2, 11:3.4.7). Wydaje się zatem, że nekropola w Dębówcu funkcjonowała przede wszystkim w młodszej części HaC i początkach HaD, co odpowiadałoby w przybliżeniu fazie 3b na pograniczu śląsko-wielkopolskim.

W Gorszewicach zarejestrowaliśmy naczynia w kształcie wycinka z kuli, z szerokimi omfalosami. Głęboka miseczka I/B₁/1/a (kat. 22:4), zarówno proporcjami, jak i parametrami omfalosa przystaje do form rozpowszechnionych na pograniczu śląsko-wielkopolskim. Płytki, czerniony egzemplarz podtypu I/A₁ jest zaopatrzony w sęczonek 2/c otoczony wieńcem dołączków; pośrodku miseczkowatego zagłębienia w wierzchołku guza wykonano płytki, spiczasty dołek (Ryc. 6:e). Grafritowaną miseczkę podtypu II/G₁ z grobu 60 z HaC/D ozdobiono inkrustowanym ornamentem grupy IIb (Ryc. 11:k). Na znalezionym luźno naczyniu II/G₂ z pogrubionym brzegiem (jak na pograniczu śląsko-wielkopolskim) wykonano wzór złożony ze żłobków i czerwonych trójkątów (Ryc. 12:h). Dwustożkowe, „fazowane” formy II/G₄ (naczynie tego podtypu wystąpiło także w Kietrzu; ryc. 12:s) różnią się barwą powierzchni: egzemplarz z grobu I jest żółty (Ryc. 12:u), jeden okaz znaleziony luźno – czerwony (Ryc. 12:v), a drugi, z pogubionym brzegiem i namalowanym na omfalosie czerwonym rombem – czerwony na zewnątrz (Ryc. 12:t).

Okazy II/B₁/1/a z Komorowa mają analogie na późnohalsztackich osadach z terenu Czech (por. U. Brosseder 2004, s. 82, 84, ryc. 50:B/23.27, 51:3.5). Słabo profilowany, czerniony okaz jest niezdobiony (Ryc. 9:p), drugi, z nisko osadzonym ostrym załomem, spłaszczony w części dolnej⁴⁶, ma na szyjce dookołny wzór „drabinkowy”, a niżej grupy płytkich, pionowych żłobków (Ryc. 9:r).

Z obszaru P o z n a n i a pochodzą miseczki z najprostszymi omfalosami 1/a, przeważnie kategorii I (Ryc. 17–20, 28, tab. 1–8, 10, 11). Znaleziono luźno dwa płytkie, czernione okazy podtypów I/A₁ z Poznania (Szelaża) i I/B₁ z Poznania, stan. Brama-Kaliska (miniatura z ukośną linią wylewu, dekorowana na krawędzi przeciwnie skierowanymi grupami ukośnych żłobków), zaopatrzone w wąskie omfalosy, są datowane na okres halsztacki (kat. 79:1, 81:1). Zdobiony parą guzków na krawędzi okaz I/A₁ (kat. 80:2) oraz naczynie II/G₁, dekorowane dookołnymi rowkami, może naśladować „fazowanie” ścianki (Ryc. 11:e), pochodzą z grobów późnohalsztackich z Poznania-Psarskich.

Miseczki z części zachodniej R ó w n i n y W r z e - s i ń s k i e j – siedem okazów obu kategorii⁴⁷, przeważnie bez kontekstu archeologicznego – są datowane na HaC

⁴⁶ Podobnie spłaszczone są także niektóre późnohalsztackie okazy ze wschodniej Wielkopolski (Ryc. 6:n, 9:d) oraz miska z omfalosem, zdobiona na załomie dookołnym pasmem „jodełki”, odkryta na grodzisku w Kamieńcu, pow. toruński (B. Zi e l o n k a 1955, s. 168, tabl. XXVII:20a.21); drugi egzemplarz z tego osiedla pokrywa ornament, przypominający efektowną dekorację naczynia z Miłosławic (Ryc. 11:p). Nie uwzględniliśmy tu okazów z Kamieńca o nieznanym wymiarach.

⁴⁷ W rozważaniach pomijamy miseczkę II/E/1/a ze Spławia (Ryc. 10:j), z grobu 19 datowanego na przełom V EB i HaC.

(Ryc. 21, 27, 28, tab. 1, 3, 5, 6, 8, 10). Naczynia w kształcie wycinka kuli z prostym brzegiem podtypu I/A₁ z Ciesli Wielkich mają sęczonek 2/a. Egzemplarz płytki z wąską, wysoką wypukłością, na której uformowano niski guz, jest czerniony (kat. 11:2), a okaz płaski z grobu XVII z wyższym sęczonek na nisko wgniecionym omfalosie zdobiony wewnątrz najprawdopodobniej krzyżem grupy IVa (kat. 11:1).

Naczynie II/G₁/1/a z grobu 14 ze Spławia ma wysoki brzeg pomalowany na kolor brązowożółty, ciemniejszy niż pozostała część ścianki, a na brzuchu pasmo zakreślonych trójkątów ze żłobków (Ryc. 11:d). Egzemplarze II/F/1/a z Biernatek, inaczej niż takie formy ze Śląska środkowego i pogranicza śląsko-wielkopolskiego, są barwione. Okaz żółto-brunatny jest zdobiony żłobkami i ciemnoczerwonymi pasami (Ryc. 10:n), a „fazowany” miejscami pociągnięto brudno-czerwoną farbą (kat. 5:4). Pseudouchwył pod krawędzią ma czerwona miseczka II/G₁/1/a z Nadziejewa (kat. 62), i czerniony okaz z Biernatek, zaopatrzony w omfalos z dołkiem 1/b, dekorowany pionowymi żłobkami o zmiennej szerokości (Ryc. 11:n).

Datowany na okres halsztacki okaz I/A₁/1/a z jamy 86 z osady w Kotlinie (kat. 40), w północnej części W y s o - c z y z n y K a l i s k i e j, ma wąski, wysoki omfalos spłaszczony na wierzchołku (Ryc. 17, 18, tab. 1, 3).

Ś r o d k o w e N a d o d r z e

Ze 138 skatalogowanych przez nas miseczek zaledwie dziewięć reprezentuje kategorię II. Okazy w kształcie wycinka kuli często mają ukośną linię wylewu (Tab. 24, 25B, 26B)⁴⁸.

Na obszarze B o r ó w D o l n o ś l ą s k i c h (Tab. 24) omawiane naczynia znaleziono w Żaganiu-Kolonii (kat. 147; 64 egzemplarze w 35 grobach) i Żelisławiu (kat. 144; dwie miseczki). Okazy z prostym brzegiem podtypu I/A₁ (35, w tym dwa z omfalosem z wgłębieniem 1/c i cztery miniaturowe) nieco przeważają nad formami z brzegiem zachylonym I/B₁/1/a (27, w tym miniatura). Trzy naczynia są profilowane: z zaokrąglonym brzuchem i rozchylonym brzegiem (prostym lub pogrubionym) podtypu II/G₁ oraz baniaste typu II/H (Ryc. 17–27, 21, 28, 29, tab. 1–7, 11, 14).

W HaC₁ w Żaganiu-Kolonii przeważały groby (68–70, 73, 74, 78 i 80) wyposażone w jedną miseczkę. W grobach 31, 48 i 62 umieszczono po dwa okazy, w grobie 57 – trzy, a w grobie 11 – cztery. Naczyn I/B₁/1/a było w tym czasie więcej niż I/A₁/1/a. Większość omfalosów jest średniej wysokości, częściej szerokie niż wąskie, a niskie umieszczono w naczyniach podtypu I/B₁. Blisko 1/3

⁴⁸ Pozbawione kontekstu dwie głębokie miseczki I/A₁/1/a o nieustalonej chronologii pochodzą z Lasowa. Miniaturka ze śladami grafitowania wewnątrz (kat. 50:1) może być datowana najwcześniej na V EB (por. T. P u t t k a m e r 2008, s. 41).

okazów w kształcie wycinka kuli ma ukośną linię wylewu, a falistą krawędź jeden egzemplarz z grobu 11 (kat. 141:3), wyposażonego też w formy zdobione. Kompozycja grupy V na miseczce z brzegiem zachylonym była rozplanowana tak jak wzory *Stern-hinter-Strahlen*: cztery „promienie” wypełniała krataczka, a ramiona „gwiazdy” grupy ukośnych kresiek (Ryc. 7:h). Motywy te rozmieszczono odwrotnie niż było to przyjęte w północno-wschodniej części kręgu halsztackiego, gdzie kratką pokrywano motywy gwiazdy (por. U. Brosseder 2004, s. 286, 288, lista 162, 163, ryc. 186). Szczególny jest także trójbarwny wzór na okazie II/G₁/1/a z wymienionego grobu, złożony z brunatno-czerwonych *Embleme* z ciemniejszym okręgiem z punktem pośrodku i wieńcem z kropek, ciemnych grup kresiek i niestandardowych (pustych i skośnie zakreskowanych) trójkątów *Dreieck-im-Dreieck* (Ryc. 11:j).

Ceramika z grobu 66, z którego pochodzi sześć miseczek obu kategorii, jest charakterystyczna zarówno dla HaC₁ – dwuczęściowe naczynie typu 7200 według D.-W. Bucka (1979, s. 125–126), jak i HaC₂ – miski z brzegiem zachylonym (A. Kołodziejcki, A. Marcinkian 1977, tabl. XLII:1.4.5). Na czerwonym, profilowanym okazie II/G₁/1/a z pseudouchwytem pod krawędzią jest namalowany ciemniejszy wzór (Ryc. 11:m), a na egzemplarzu czernionym, z wysokim, pogrubionym brzegiem i ukośną linią wylewu – wykonany ornament grupy IIb (Ryc. 11:r).

W HaC₂ zaledwie cztery groby (9, 16, 63 i 72) z Żagania-Kolonii zawierały po jednej miseczce, także w czterech (27, 30, 55 i 79) – oraz w Żeliszawiu – znaleziono po dwa naczynia, w dwóch grobach (18 i 64) po trzy, a w dwóch kolejnych (15 i 25) po cztery. Inwentarze te są datowane przez niezdobione amfory⁴⁹ i miski z brzegiem zachylonym (A. Marcinkian 1972b, ryc. 24:d.f.i.j; A. Kołodziejcki, A. Marcinkian 1977, tabl. III:11.12, VII:11, VIII:7.10, IX:1, X:2.3.8, XII:6.15, XVIII:3.12, XX:14, XXII:9.12, XXXIII:5.11, XXXVIII:2.9, XXXIX:5.7, XLIV:14, LI:5). Formy podtypu I/A₁ ponadtrzykrotnie przeważają nad formami I/B₁. Omfalosy, najczęściej o średniej wysokości, są szerokie i nieco rzadziej wąskie. Około ¼ naczyń nadano ukośną linię wylewu, dwa egzemplarze zaopatrzone w omfalos 1/c (Ryc. 6:b; kat. 141:10), sporadycznie wykonywano formy płytkie lub czernione oraz miniatury⁵⁰. Egzemplarz II/H/1/a z grobu 15, „fazowany” na ścianie i spodzie omfalosa, jest malowany ciemną farbą (Ryc. 12:y).

⁴⁹ Dla ceramiki grupy białowickiej posługujemy się terminologią używaną przez D.-W. B u c k a (1979, s. 37–38, 116 nn.): waza (typ 1100), wysoka waza (typ 1200), garnek baniasty (typ 1300), garnek dwustozkowy (typ 1400), garnek z listwą (typ 1500), amfora (typ 2100), dzbanuszek ostrodeny (typ 2200). Garnkami nazywamy formy typów 3200 i 5100.

⁵⁰ Dobrą analogią do miniatury miseczki z Żeliszawia (kat. 144:1) wydaje się czarna, niedatowana miniaturka z Żar, stan. *Lausch* (kat. 143:1; por. przyp. 30).

W HaD₁ w Żaganiu-Kolonii tylko jeden grób (23) wyposażono w cztery miseczki, a osiem innych (5, 12, 35, 37, 39, 41, 45, 58) w pojedyncze okazy. Obiekty te datują niezdobione wysokie wazy (A. Kołodziejcki, A. Marcinkian 1977, tabl. II:8, VI:10, XV:4, XXV:1.11, XXVII:7, XXVIII:9, XXIX:3, XXXV:13). Podobnie jak w HaC₁ częściej występują miseczki z brzegiem zachylonym; dwie z nich są płytkie, a jedna ma ukośną linię wylewu.

Na D o l n y m Ś l ą s k u zarejestrowaliśmy 48 okazów z omfalosem (Tab. 25B). Znalezione w okolicach Krosna Odrzańskiego i Modrzycy (kat. 44, 61) nie mają kontekstu archeologicznego, pozostałe należą do 28 wyposażzeń grobowych z Pierzwina i Starego Kisielina (kat. 73, 106) oraz Mirocina Dolnego i Trzebul. Miseczek I/B₁/1/a jest ponadczterokrotnie mniej od form z prostym brzegiem podtypu I/A₁, wyjątkowo z omfalosami 1/b i 1/c. Trzy naczynia profilowane z zaokrąglonymi omfalosami 1/a reprezentują typ II/A – o esowatym profilu, i II/E – z wgłębieniem pod krawędzią (Ryc. 17–21, 25, tab. 1–7, 10, 12).

Łączony z HaC₁ grób 9 z Trzebul⁵¹ zawierał głęboką miseczkę I/A₁/1/a z wąskim omfalosem.

W HaC₂ cztery groby (20, 24, 28 i 45) ze Starego Kisielina były zaopatrzone w pojedyncze miseczki, w dwóch grobach (22 i 25) umieszczono po dwa okazy, a w jednym (23) – trzy. Zespoły te datowane są przez niezdobione amfory, misy z brzegiem zachylonym i miniaturowe dzbanuszki ostrodenne (A. Kołodziejcki 1967, ryc. 7:7.10.14.20.26.27.32–34, 8:3.9.20, 9:4.6.7.13.15.17.18.30, 10:1.2, 15:1.5). W Trzebulach w grobach 15, 18 i 26 znaleziono po jednym naczyniu z omfalosem, a w grobie 4 – cztery egzemplarze, w tym jedyny w omawianej fazie podtypu I/B₁. Miseczki z prostym brzegiem I/A₁ (płytkie lub głębokie, dwie z ukośną linią wylewu, połowa zminiaturyzowana) wyposażano w omfalosy 1/a, częściej wąskie o różnej wysokości niż szerokie, niskie lub średnio-wysokie. W miniaturce i okazie z brzegiem zachylonym z grobu 4 wierzchołki omfalosów są spłaszczone (kat. 117:4.5). Dwie miseczki I/A₁/1/a z grobu 23 ze Starego Kisielina ozdobiono krzyżami grupy IVa. W jednym naczyniu grupy żłobków tworzące ramiona krzyża urywają się na omfalosie (kat. 106:6), w drugim jedna wiązka kresiek jest poprowadzona przez wypukłość w dnie (kat. 106:5). Egzemplarz II/E/1/a z Trzebul, grób 26, jest ornamentowany rzędem dołeczków (Ryc. 10:l).

Większość inwentarzy łączonych z HaD₁ pochodzi z Trzebul. Groby 2, 39 i 40 zawierają po jednej miseczce, grób 13 – trzy okazy (z omfalosami 1/a, 1/b⁵² i 1/c),

⁵¹ Zespoły z tego cmentarzyska wydatował D. - W. B u c k (1979, ryc. 21, 22).

⁵² Odpowiadające formom I/A₁/1/b *Omphalosschale* typu 4240 wg D.-W. B u c k a zarejestrowano także w Bielawie Dolnej, pow. zgorzelecki, w grobach z HaC₂ i HaD₁, oraz w inwentarzu z HaC₂ z Groß Särchen, Kr. Hoyerswerda (D. - W. B u c k 1977, tabl. 51:22/7; 1979, ryc. 11, 25).

a grób 42 – cztery. Grób 49 ze Starego Kisielina, datowany przez niezdobioną wysoką wazę (A. Kołodziejski 1967, ryc. 16:6), jest wyposażony w trzy egzemplarze. Miseczki są zwykle głębokie (dwie z ukośną linią wylewu), a omfalosy szerokie, w większości niskie. Frekwencja form I/B₁/1/a wynosi ok. 30%. Zdobione jest naczynie ze spłaszczonym wierzchołkiem omfalosa z Trzebul, grób 42 (Ryc. 5:n). Analogiczny wzór – trzy „promienie” z grup żłobków – znany z Groß Särchen z HaC₂ (m.in. z naczynia z omfalosem 1/b; por. przyp. 52) i HaD₂ (D.-W. Buck 1977, tabl. 51:22/7, 60:59/6) oraz z Kotli na zachodnim skraju pogranicza śląsko-wielkopolskiego, z miski i czerpaka (A. Kołodziejski 1972, tabl. XIX:6, XXVIII:11).

Większość zespołów z HaD₂ była wyposażona w jedną miseczkę: groby 27, 28, 46, 50 i 54 z Trzebul oraz grób 161 z Mirocina Dolnego. Grób 40 ze Starego Kisielina, datowany przez garnek dwustożkowy (A. Kołodziejski 1967, ryc. 13:2), zawierał dwa okazy. Cztery miseczki odkryto w obiekcie z Pierzwina, który tak jak wymieniony wyżej grób z Mirocina Dolnego zawierał datownik w postaci baniastego garnka (A. Kołodziejski 1975a, tabl. I:1; J. Orlicka 1998, tabl. V:1). Dominują miseczki I/A₁/1/a (połowa z ukośną linią wylewu) o różnych proporcjach i parametrach omfalosów. W Trzebulach przeważają formy głębokie i wypukłości szerokie, na innych cmentarzyskach liczniej występują okazy płytkie z omfalosami wąskimi. Dekorowana obustronnie krzyżami z grup żłobków jest miseczka I/B₁/1/a z Pierzwina (Ryc. 7:g).

Datowany ogólnie na HaC jest skromny inwentarz grobu 37 ze Starego Kisielina (A. Kołodziejski 1965c, ryc. 12:5.12), zawierający płytki okaz I/B₁/1/a z ukośną linią wylewu, oraz naczynie I/A₁/1/a z okolic Krosna Odrzańskiego, zdobione czterema grupami ukośnych żłobków. Dekorowany dookólnymi liniami okaz II/A/1/a z grobu VIII ze Starego Kisielina (Ryc. 9:b) współwystępował z *dolną częścią naczynia beczułkowatego*, mogącą stanowić fragment niezdobionej wysokiej wazy albo baniastego garnka, umieszczających zespół najwcześniej w HaD₁. Odniesienia do materiałów późnohalsztackich ma też pozostała ceramika z tego obiektu, charakteryzująca się ubóstwem form, łagodnym profilowaniem i brakiem zdobień (por. A. Kołodziejski 1965c, s. 31, tabl. II:9–16, III:1–4). Płytkie naczynie z Modrzycy, z omfalosem o spłaszczonym wierzchołku, jest datowane na okres halsztacki.

Z obszaru *D o l n y c h Ł u ż y c* skatalogowaliśmy 13 miseczek w kształcie wycinka kuli, przede wszystkim I/A₁/1/a, wchodzących w skład dziewięciu inwentarzy grobowych z siedmiu cmentarzysk. Jedyne naczynie profilowane znaleziono luźno w Trzebieli (Ryc. 17–20, 26, tabl. 1–7, 13, 26B).

Groby wczesnohalsztackie z Marszowa, Polanowic i Wiciny (kat. 76, 55, 124) są wyposażone w pojedyncze miseczki z wąskim omfalosem o średniej wysokości. Najstarszy chronologicznie jest inwentarz z Polanowic,

zawierający okaz I/B₁/1/a z ukośną linią wylewu oraz ceramikę o cechach późnobrązowych (G. Domański 1983, ryc. 10:d–g, 11:a.b.e.f). Zespół z Wiciny, z płytką miniaturką I/A₁/1/a, z uwagi na obecność niezdobionych amfor oraz misek esowatych i z brzegiem zachylonym, można umieścić w HaC₂ (T. Purowski 2010, ryc. 1:a.d.e.h).

W większości obiektów późnohalsztackich – grobach IV i VII z Czarnowic (kat. 15) oraz zespołach z Datynia i Sarbii (kat. 17, 93) – znajdowały się pary miseczek, a groby III i VI z Czarnowic były zaopatrzone w pojedyncze okazy. Groby III i IV z tej nekropoli zawierały wiele małych, niezdobionych form o złagodzonej profilu, charakterystycznych dla HaD (A. Kołodziejski 1965a, tabl. V:4–10, VI, VII). Dokładniej datowane – na HaD₂ – są groby VI i VII z Czarnowic oraz obiekt z Datynia, wyposażone w baniaste garnki (A. Kołodziejski 1965a, s. 17, tabl. VIII:8; G. Domański 1968, ryc. 5:a), a także grób z Sarbii, z kłmram żelazną o analogiach środkowolateńskich (A. Kołodziejski 1974, s. 132, tabl. I:1). Miseczki z inwentarzy schyłkowo-halsztackich są głębokie lub płytkie, zwykle zminiaturyzowane i z ukośną linią wylewu.

Naczynie II/B₂/1/a z Trzebieli⁵³, datowane na okres halsztacki, jest zdobione na wydętości czterema festonami złożonymi z trzech łukowatych linii na przemian z pojedynczymi kolistymi dołkami, a na omfalosie „promieniami” z krzyżujących się żłobków (kat. 116:30).

W Sękowicach, stan. 8 (Tab. 26A), w pięciu obiektach z 2. fazy funkcjonowania nekropoli (HaD₂–LTA/B), odkryto po jednej głębokiej miseczce I/A₁/1/a lub I/B₁/1/a (m.in. okaz z ukośną linią wylewu)⁵⁴. Omfalosy, niektóre o spłaszczonych wierzchołkach (kat. 95:1.2.4), są średnio-wysokie, zwykle wąskie (Ryc. 13–16, tabl. 1–4).

Naczynia I/A₁/1/a z osady w Świętym Wojciechu na *Z i e m i L u b u s k i e j* (Ryc. 13, 14, tabl. 1, 3, 25A) mają omfalosy o średniej wysokości – szerokie w okazach głębokich, a wąskie, słabo wysklepiony od góry w okazie płytkim, z ukośną linią wylewu.

P o g ó r z e Z a c h o d n i o s u d e c k i e

Naczynie II/B₂/1/a z Rakowic Wielkich (kat. 86), tak jak analogiczny okaz z Trzebieli, ma wewnątrz promieniście rozmieszczone żłobki grupy IVb, a na zewnątrz żłobkowo-dołkowy wzór grupy IIb (Ryc. 27, tabl. 5, 6, 9, 13, 26B). Zespół datuje na HaC₂ niezdobiona amfora (A. Handerek 1975, ryc. 21:e).

* * *

Przeprowadzona analiza chronologiczno-przestrzenna wykazała, że w **epoce brązu** prawie połowa najpopularniejszych miseczek z prostym brzegiem podtypu I/A₁

⁵³ Miseczki w kształcie wycinka kuli z tego stanowiska swoimi proporcjami i parametrami omfalosów nawiązują do form z wczesnej epoki żelaza (por. przyp. 30).

⁵⁴ Stanowisko włączono do strefy zachodniej na podstawie typów serwisów, omówionych w dalszej części artykułu.

i zwykłym omfalosem, używanych w obu strefach (poza Polską południowo-wschodnią i dorzeczem górnej Noteci) była głęboka (Ryc. 5:f.m), niewiele mniej było naczyń płtykich (Ryc. 5:a.c.d.g.h.l), a tylko kilkanaście płaskich (Ryc. 5:b.e, tab. 27). Formy głębokie dominowały na Wyżynie Śląsko-Krakowskiej, Dolnych Łużycach, Ziemi Lubuskiej i w międzyrzeczu Warty i Noteci, a płtykie i płaskie w zachodniej części pogranicza śląsko-wielkopolskiego (Ryc. 13). Ponad 70% omawianych naczyń ma omfalosy wąskie, przede wszystkim średniej wysokości (Ryc. 5:b.e.g.h, tab. 28), wypukłości niskich jest ponadtrzykrotnie mniej, zaś bardzo nieliczne są wypukłości wysokie (Ryc. 5:a.c.f.l). Omfalosy wąskie, standardowe w zachodniej części pogranicza śląsko-wielkopolskiego, przeważały na Ziemi Lubuskiej i w Wielkopolsce, gdzie jednak na niektórych stanowiskach dominowały omfalosy szerokie (Ryc. 5:d, 14). Wypukłości szerokie wykonywano we wschodniej części pogranicza śląsko-wielkopolskiego i często na Dolnych Łużycach (Ryc. 5:m, 14, tab. 29).

Znacznie słabiej reprezentowane niż okazy z prostym brzegiem są miseczki I/B₁/1/a, które mają też bardziej ograniczony zasięg występowania. Nie odnotowaliśmy ich w Polsce południowo-wschodniej, w dorzeczu górnej Noteci, na Pojezierzach Chodzieskim i Gnieźnieńskim oraz na Równinie Wrzesińskiej (Ryc. 15). Okazy głębokie stanowią ok. 66% naczyń tego wariantu omfalosa (Ryc. 7:b, tab. 27), pozostałe są płtykie (Ryc. 7:a.i) i jeden okaz płaski. Formy wyłącznie płtykie i naczynie płaskie znamy z zachodniej części pogranicza śląsko-wielkopolskiego, gdzie podobne proporcje ma też większość egzemplarzy I/A₁/1/a. Miseczki płtykie występują również na Ziemi Lubuskiej (Ryc. 7:a), Dolnych Łużycach, w międzyrzeczu Warty i Noteci, oraz na Pojezierzu Poznańskim. Blisko 80% omfalosów wykonanych w naczyniach I/B₁/1/a jest wąskich, prawie 60% ma średnią wysokość, a pozostałe są niskie i nieco rzadziej wysokie (Ryc. 7:a.b.i, tab. 28). Wypukłości szerokie, średniowysokie lub niskie, umieszczano w miseczkach na Dolnych Łużycach, we wschodniej części pogranicza śląsko-wielkopolskiego (tu szerokie wypukłości miały też wszystkie okazy I/A₁/1/a) i w Kietrze (Ryc. 16, tab. 29).

W epoce brązu różnice między strefami wschodnią i zachodnią nie polegały wyłącznie na posługiwaniu się albo miseczkami profilowanymi, albo w kształcie wycinka kuli, czy wkładaniu do grobu jednego bądź także kilku naczyń z omfalosem. W strefie wschodniej form z brzegiem zachylonym I/B₁/1/a używano częściej niż w zachodniej. W Kietrze było ich więcej niż okazów z prostym brzegiem, we wschodniej części pogranicza śląsko-wielkopolskiego niemal tyle samo, a na Wyżynie Śląsko-Krakowskiej czterokrotnie mniej. W strefie zachodniej formy I/B₁ najczęściej współwystępowały w grobach z miseczkami I/A₁. W międzyrzeczu Warty

i Noteci oraz w zachodniej części pogranicza śląsko-wielkopolskiego okazów z brzegiem zachylonym było sześciokrotnie mniej niż form podtypu I/A₁, a na Pojezierzu Poznańskim dwunastokrotnie. Wyjątkiem jest obszar Dolnych Łużyc, gdzie okazów z prostym brzegiem było tylko trzy razy więcej niż form I/B₁.

W strefie wschodniej omfalosy specjalne – wariantu 1/b na Wyżynie Śląsko-Krakowskiej (Ryc. 6:a, 8:j, 21) i 2/a na Wysoczyźnie Kaliskiej (Ryc. 22) – wykonywano sporadycznie w V EB. Wśród omfalosów odmiany 2, charakterystycznych dla strefy zachodniej (Ryc. 21, 22), przeważają spłaszczony guzy 2/b, wykonane w dziewięciu okazach: z IV EB z Pojezierza Poznańskiego, z IV EB oraz przełomu IV i V EB z zachodniej części pogranicza śląsko-wielkopolskiego (Ryc. 6:h, 8:h), z V EB z międzyrzeczem Warty i Noteci (Ryc. 8:i) oraz Dolnego Śląska. Sęczki 2/a mają cztery miseczki: z przełomu IV i V EB z Dolnych Łużyc (Ryc. 8:b), z V EB z zachodniej części pogranicza (Ryc. 6:d) i z międzyrzeczem Warty i Noteci (Ryc. 6:i.j) oraz najprawdopodobniej z Dolnego Śląska (por. przyp. 35). Dwa naczynia z sęczkami z wgłębieniami 2/c, datowane na przełom IV i V EB oraz V EB, pochodzą z Pojezierza Chodzieskiego (Ryc. 6:c) i międzyrzeczem Warty i Noteci (Ryc. 6:f). Omfalosy 1/b odnotowaliśmy w sześciu miseczkach: z IV EB z Pojezierza Chodzieskiego, z przełomu IV i V EB z zachodniej części pogranicza śląsko-wielkopolskiego i z V EB z Pojezierza Poznańskiego.

Naczynia z ukośną linią wylewu z epoki brązu (37 egzemplarzy) stanowią ok. 1/3 wszystkich miseczek z taką, celowo nadaną, asymetrią (Ryc. 5:f, 6:k, 9:e.j, tab. 7, 30), a formy czernione, przeważnie wewnątrz, nieco ponad 1/4 okazów o ciemnych ściankach (Tab. 8, 9, 31). Ciemną barwę mają częściej miseczki profilowane (ok. 20%) niż w kształcie wycinka kuli (ok. 8%). W strefie wschodniej czarne wewnątrz są trzy z czterech naczyń z III EB z Kietrza (Ryc. 9:f, 10:b) i wszystkie cztery egzemplarze z V EB ze Zbrojewskiej (Ryc. 9:a.n). Późnobrązowy, grafitowany wewnątrz okaz z Kietrza jako jedyny ma również ukośną linię wylewu (Ryc. 6:k). Obustronnie czernione naczynia, datowane na V EB, odnotowaliśmy w Kietrze (Ryc. 5:e), we wschodniej części pogranicza śląsko-wielkopolskiego, na Wyżynie Śląsko-Krakowskiej (m.in. egzemplarz z omfalosem 1/b – ryc. 8:j), Wysoczyźnie Kaliskiej (okaz z sęczkiem 2/a o zaokrąglonym wierzchołku) oraz w południowo-wschodniej Polsce. W strefie zachodniej, na Pojezierzu Poznańskim i w zachodniej części pogranicza śląsko-wielkopolskiego, ścianki miseczek sporadycznie czerniono dopiero od przełomu IV i V EB. Czarne wewnątrz bywają formy I/A₁/1/a oraz podtypu I/B₁ ze zwykłym omfalosem 1/a, z dołkiem 1/b lub płasko ściętym guzem 2/b, a na obu powierzchniach okazy podtypu I/A₁ ze specjalnymi omfalosami 1/b lub 2/a (Ryc. 6:d).

Zdobiona jest 1/5 miseczek z epoki brązu (Tab. 32–34), ponad połowa których pochodzi ze strefy wschodniej.

Wysoki odsetek okazów dekorowanych (75%) stwierdziliśmy w Kietrze, gdzie nieornamentowane są tylko formy I/B₁/1/a. W III EB żłobkami dekorowano tu załomy i części przydenne naczyń (Ryc. 9:f,g, 10:b), w V EB używano żłobków (Ryc. 5:e) i elementów plastycznych (Ryc. 6:k), które stały się niezwykle popularne na Wyżynie Śląsko-Krakowskiej: przede wszystkim pseudouszka (Ryc. 6:l, 7:b, 9:a), nad którymi w krawędziach naczyń profilowanych wykonywano niekiedy guzki (Ryc. 9:n, 10:a) lub wycięcia (Ryc. 9:j). W egzemplarzach podtypu I/A₁ guzki są rozmieszczone inaczej (Ryc. 5:c, 6:a) niż w formach profilowanych. Wzory ze żłobków – nieregularne kreski i krzyż równoramienny – zdobią naczynia o cechach szczególnych: bardzo głęboki okaz II/A/1/a z ukośną linią wylewu i wąskim, wysokim omfalosem (Ryc. 9:e), oraz egzemplarz podtypu I/B₂ z omfalosem z dołkiem 1/b (Ryc. 8:j). Ornament złożony z ukośnych żłobków i guzków na wydętości odnotowaliśmy na miseczkach z Polski południowo-wschodniej (Ryc. 9:k) i dorzecza górnej Noteci (Ryc. 9:c), a dekorację z wątków trzech grup ornamentacyjnych na naczyniu z ubogiej w znaleziska miseczek z omfalosami Wysoczyzny Kaliskiej (Ryc. 5:g).

W strefie zachodniej zdobienia występują sześciokrotnie rzadziej niż w strefie wschodniej i w zasadzie nie są tu łączone z czernieniem powierzchni. Najniższy udział form ornamentowanych (ok. 3%) stwierdziliśmy na Dolnych Łużycach (Ryc. 5:m) i na Pojezierzu Poznańskim (Ryc. 5:l). Dekorowane są przede wszystkim miseczki płytke i płaskie. Te ostatnie (15 okazów, niektóre z sęczkami 2/a lub 2/b) znamy z zachodniej części pogranicza śląsko-wielkopolskiego i z międzyrzecza Warty i Noteci. Na obszarze pogranicza zdobienia form płaskich ograniczyły się na przełomie IV i V EB do współśrodkowych okręgów (Ryc. 6:h, 8:h), a w V EB – do „faz” na spodzie naczyń (Ryc. 5:b) bądź guzków na krawędzi (Ryc. 6:d). W międzyrzeczu Warty i Noteci w V EB wykorzystywano krzyż równoramienny (Ryc. 6:j) i wzory złożone z różnych motywów (Ryc. 6:f, 8:i). Ornament łączący wątki krzyża i promieni, podobny do umieszczonego na naczyniu ze Stobnicy (Ryc. 8:i), wykonano także w Kietrze (Ryc. 5:e). Miseczki o innych proporcjach zdobiono niekiedy wgłębieniami wokół dna a wyjątkowo także guzkami uformowanymi na omfalosie (Ryc. 5:h) lub żłobkami albo guzkami na brzegu. Ornamentami wspólnymi dla obu stref są zatem tylko guzki na krawędzi (dużo popularniejsze w strefie wschodniej) i krzyże równoramienne.

We **wczesnej epoce żelaza** znacznie więcej niż w epoce brązu było form głębokich (Tab. 27): prawie 70% miseczek z prostym brzegiem I/A₁/1/a (Ryc. 5:i.k.n.o) i blisko 80% okazów z brzegiem zachylonym I/B₁/1/a (Ryc. 7:c.d.h.l), pozostałe to egzemplarze płytke (Ryc. 7:e.g.j.k) i – wyjątkowo – płaskie (Ryc. 5:j, 7:f). Płytke naczynia I/A₁/1/a znamy przede wszystkim z Pojezierza Gnieźnieńskiego, Dolnego Śląska i Dolnych Łużyc, I/B₁/1/a o takich

proporcjach ze Śląska – Dolnego i środkowego – oraz z zachodniej części pogranicza śląsko-wielkopolskiego (Ryc. 17, 19).

Omfalosalosy wąskie (Ryc. 18, tab. 28), odnotowane w blisko połowie miseczek I/A₁/1/a (a zatem w ok. 1/3 naczyń mniej niż w epoce brązu) przeważały na Dolnym Śląsku, Dolnych Łużycach i w Wielkopolsce. Wypukłości średniowysokie (ok. 64%; ryc. 5:i.j) dominują nad niskimi i nieco rzadszymi od nich wysokimi (Ryc. 5:n). Omfalosów szerokich (Ryc. 18, tab. 29) o średniej wysokości jest ok. 60% (Ryc. 5:k), a pozostałe to przede wszystkim wypukłości niskie (Ryc. 5:o). W omfalosalosy wąskie (Ryc. 20, tab. 28) zaopatrzone ok. 37% miseczek I/B₁/1/a, przede wszystkim z Dolnych Łużyc i z Kietrza. Średnią wysokość ma 70% takich wybrzuszeń (Ryc. 7:g), inne niską lub – dwukrotnie rzadziej – wysoką (Ryc. 7:c). Ponad połowa omfalosów szerokich (Ryc. 20, tab. 29) jest niska (Ryc. 7:j.l), pozostałe przede wszystkim średniowysokie (Ryc. 7:d.f.h.k) lub sporadycznie wysokie (Ryc. 7:e).

W miseczkach I/A₁/1/a z wczesnej epoki żelaza omfalosalosy wąskie i szerokie we wszystkich ustalonych przedziałach wysokości występują z podobną częstością jak w epoce brązu (Tab. 28, 29), można zatem sądzić, że nie zmieniła się technika ich wykonywania. Omfalosalosy wąskie halsztackich miseczek I/B₁/1/a są bardziej zestandaryzowane niż w epoce brązu (stąd wyższy niż wcześniej udział wypukłości średniowysokich), a wśród dominujących w tym czasie omfalosów szerokich przeważają niskie. Taka unifikacja parametrów wybrzuszeń (Ryc. 7:d.e.f.h.k) może świadczyć o podobnym sposobie ich uzyskiwania, najprawdopodobniej przy pomocy podkładek. Uwagi na ten temat sformułowaliśmy już na wstępie, na podstawie analizy serii miseczek z Trzebieli.

Halsztacka strefa wschodnia nie obejmuje już ani Kietrza ani wschodniej części pogranicza śląsko-wielkopolskiego. Należą do niej nadal obszary południowo-wschodniej Polski i prawdopodobnie rejonu krakowskiego, a także Wyżyna Śląsko-Krakowska i przypuszczalnie wschodnia część Wielkopolski. Na Wyżynie Śląsko-Krakowskiej, w dorzeczu górnej Noteci i we wschodniej Wielkopolsce używano miseczek profilowanych typów II/A (Ryc. 9:d.h) i II/C (Ryc. 10:c) oraz podtypu II/B₁ (Ryc. 9:l.p.r), popularnych w epoce brązu. Okazy nadnoteckie, tak jak dawniej, dekorowane są ukośnymi żłobkami (Ryc. 9:d.h.l.m). Skromny zasób zdobień umieszczonych na innych miseczkach obejmuje wgłębienia palcowe (Ryc. 5:k) oraz pojedyncze dołki umieszczone w połowie wysokości naczyń (Ryc. 6:m), a także pseudouszka i guzki na krawędzi, tradycyjnie wykonywane na Wyżynie Śląsko-Krakowskiej. Omfalosalosy z dołkiem lub wgłębieniem wariantów 1/b lub 1/c znamy z dorzecza górnej Noteci (Ryc. 9:d.i), sęczi 2/c w miseczkach nieprofilowanych ze wschodniego skraju Pojezierza Gnieźnieńskiego (Ryc. 6:g).

W strefie zachodniej, w zasięgu grupy śląskiej miseczek są bardzo zróżnicowane. Formy kategorii I, często czernione, przeważają w Kietrzu – podtypów I/B₁, zaopatrzone w guzkowate pseudouszko (Ryc. 7:c) lub także omfalos 1/d (Ryc. 8:d), i I/B₃, oraz w Dębówcu w Dolinie Środkowej Obry – podtypów I/A₁, I/B₁ (m.in. z omfalosem 1/c; ryc. 8:a) i I/B₃ (Ryc. 8:c). W Kietrzu nieliczne miseczki profilowane, czernione lub barwione, czasem z wydatnym uchwytem, należą do typu II/G (Ryc. 11:a, 12:c.o.s), a w Dębówcu do typu II/E (m.in. z wypukłością 1/c; ryc. 10:k) i podtypu II/G₁ (Ryc. 11:l). Na Śląsku środkowym i w zachodniej części pogranicza śląsko-wielkopolskiego dominują miseczki kategorii II, głównie typu II/G – na Śląsku różne, w większości czernione (Ryc. 11:i.s–u, 12:f.i.k.n), na pograniczu niemal wyłącznie podtypu II/G₁, barwione i, nieco rzadziej, czernione (Ryc. 11:b.c.f.g.o, 12:e) oraz typu II/H (Ryc. 12:w.x). Miseczki I/B₁ na obu tych obszarach wykonywano przeważnie płytkie – okazy z cmentarzysk ze Śląska środkowego są efektownie dekorowane (Ryc. 7:f.j). Nieliczne egzemplarze podtypu II/G₁ mają ozdobne omfalosy 1/d (Ryc. 11:s.t). We wschodniej części pogranicza śląsko-wielkopolskiego miseczki w kształcie wycinka kuli (najczęściej głębokie podtypu I/B₁, niekiedy zdobione kompozycjami grupy V lub guzkami na krawędzi – ryc. 7:d.e.k.l, 8:e, wyjątkowo z omfalosem 1/d – ryc. 8:g) ustępują liczbowo formom profilowanym tylko w HaC_{1/2}. W tym czasie oraz w HaC₁ używano przede wszystkim miseczek podtypów II/G₂ i II/G₃, dekorowanych przeważnie ornamentem ze żłobków i wątków malowanych – ryc. 12:j.l.r), a egzemplarz czerniony jest datowany na HaC₂ (Ryc. 12:a). Naczynia typu II/G mają często pogrubione brzegi (Ryc. 11:v, 12:d.g.l.m.p.r), jakie na innych obszarach spotyka się okazjonalnie. Wzory ze żłobków lub żłobków i dołków zdobią formy typu II/F (Ryc. 10:m), podtypu II/B₂ (Ryc. 9:o) i część egzemplarzy II/G₁ (Ryc. 11:p). Zarejestrowano tu większość miseczek II/D₂/1/a (Ryc. 10:f.h.i). Omfalosy wariantu 1/d spotyka się w okazach podtypu II/B₂ (Ryc. 9:v.w) oraz w wyjątkowym na omawianym obszarze okazy z odgiętym brzegiem podtypu I/A₂. Miseczki analogiczne do znanych ze wschodniej części pogranicza śląsko-wielkopolskiego – głęboką I/B₁/1/a oraz II/G₂/1/a z pogrubionym brzegiem (Ryc. 12:h) – odkryto w Gorszewicach. Z nekropoli tej pochodzą miseczki podtypu II/G₄ (Ryc. 12:t.u.v), mające paralele w Kietrzu (Ryc. 12:s). Z Wielkopolski znamy też naczynia typu II/F – barwione (Ryc. 10:n), a nie czernione jak na Śląsku środkowym i pograniczu śląsko-wielkopolskim, oraz podtypu II/G₁ (Ryc. 11:d.e.k.l), wyjątkowo z omfalosem 1/b (Ryc. 11:n). Nieliczne miseczki z prostym brzegiem podtypu I/A₁, podobnie jak w epoce brązu, są zaopatrzone w sęczki – zaokrąglone wariantu 2/a lub z wgłębieniem 2/c (Ryc. 6:e).

W części strefy zachodniej objętej przez osadnictwo grupy białowickiej, podobnie jak w grupie sasko-łuży-

ckiej w epoce brązu, rozpowszechnione były miseczki w kształcie wycinka kuli, które sporadycznie zaopatrywano w omfalosy 1/b (Ryc. 6:b) lub 1/c. Ornamentyka miseczki I/B₁/1/a (Ryc. 6:h) i formy naczyń profilowanych II/G₁ (Ryc. 11:j.m.r) i II/H (Ryc. 12:y) z obszaru Borów Dolnośląskich nawiązują do znalezisk grupy śląskiej. Na Dolnym Śląsku do ozdobienia zarówno naczyń w kształcie wycinka kuli, jak i okazów profilowanych typów II/A i II/E, użyto wątków tradycyjnych (Ryc. 5:n, 7:g, 9:b, 10:l). Tradycyjne wzory, złożone ze żłobków i dołków, umieszczono także na obustronnie dekorowanych miseczkach podtypu II/B₂ z Dolnych Łużyc i Pogórza Zachodniosudeckiego.

Analiza miseczek pod kątem ich chronologii i zasięgów występowania pokazuje kierunki, jakimi idea wykonywania takich naczyń rozprzestrzeniała się na obszarze ziem polskich. Już w 1. połowie III EB profilowane okazy z omfalosem występowały w strefie wschodniej, w Kietrzu (Ryc. 9:f, 10:b, 26, 27), położonym na przedpolu Bramy Morawskiej, ważnej drogi napływu zza Karpat prądów kulturotwórczych. Na przełomie III i IV EB znajomość takich form dotarła w rejon krakowski (Ryc. 9:g), może już w IV EB w dorzecze górnej Noteci (Ryc. 9:c), w V EB na Wyżynę Śląsko-Krakowską (Ryc. 9:j.n, 10:a) i do Polski południowo-wschodniej (Ryc. 9:k).

Typowe dla strefy zachodniej okazy w kształcie wycinka kuli najwcześniej⁵⁵, w 1. połowie IV EB, pojawiły się na Ziemi Lubuskiej, z opóźnieniem w stosunku do znalezisk zza Odry. Od IV EB naczyń z omfalosem używano na Dolnych Łużycach (Ryc. 5:m, 8:b), na zachodnim skraju pogranicza śląsko-wielkopolskiego (Ryc. 5:b.f, 6:d.h, 8:h) oraz Pojezierzach Chodzieskim (Ryc. 6:c), Gnieźnieńskim i Poznańskim (Ryc. 5:d.l) oraz w międzyrzeczu Warty i Noteci (Ryc. 5:h, 6:f.i.j, 8:i). W strefie wschodniej rejestrowano je na przełomie IV i V EB na obszarze Wysoczyzny Kaliskiej (Ryc. 5:g), w V EB w Kietrzu (Ryc. 5:e), we wschodniej części pogranicza śląsko-wielkopolskiego i, zwykle zminiaturyzowane, na Wyźnie Śląsko-Krakowskiej (Ryc. 5:c, 6:a, 7:b), a we wczesnej epoce żelaza w Polsce południowo-wschodniej.

Rozmieszczenie na ziemiach polskich importów halstackich odtwarzać ma przebieg tzw. szlaku bursztynowego. Na tej „trasie”, w Kietrzu (Ryc. 6:o) i Komorowie (Ryc. 9:p.r), odkryto miseczki o paralelach zakarpaccich. Wszystkie egzemplarze podtypu II/G₄ pochodzą z Kietrza i Gorszewic; na omfalosach dwóch naczyń (Ryc. 12:s.t) jest namalowany romb, motyw spotykany na obszarze Moraw (M. Gedl 1973, s. 50; U. Brosseder 2004, s. 85, 159–160, ryc. 52:11, 110). Podobne do wymienionych okazów profilowane formy dwustożkowe lub za-

⁵⁵ O ile pozostaniemy przy przypadkowym związku miseczki i ceramiki wczesnołużyckiej z okolicy ustryny w Przyborowie, co omówiliśmy wcześniej.

opatrzone w szeroki, cylindryczny brzusiec (zbliżone do podtypu II/G₃) wykonywano w kulturze bylańskiej na obszarze Czech. Halsztackie miseczki podtypu I/B₃, z brzegiem załamanym dwustożkowo, najpierw pojawiły się w Kietrze i na pograniczu śląsko-wielkopolskim (Ryc. 8:e), później w Dolinie Środkowej Obry (Ryc. 8:c, 24). Wzdłuż „szlaku” rozprzestrzeniała się też barwiona lub czerniona ceramika luksusowa. Charakterystyczne dla pogranicza śląsko-wielkopolskiego i Śląska środkowego formy typów II/F (Ryc. 10:m.o) i II/G (11:b.c.f–j.l.p.s–v, 12:a.b.d–g.i–n.p.r) oraz podtypu II/B₂ (Ryc. 9:o.t–w) występowały również w pasie pojezierzy wielkopolskich (Ryc. 9:s, 10:n, 11:d.e.k.l.n). Miseczki, których omfalosy były uformowane pośrodku płaskiego dna, wykonywano w HaC na Śląsku środkowym i pograniczu śląsko-wielkopolskim (Ryc. 5:j, 12:i.p), w HaD w dorzeczu górnej Noteci i we wschodniej Wielkopolsce (Ryc. 5:i, 9:d, 10:c). Większa miska z takim omfalosem, analogiczna do odkrytych w Spicymierzu, znana jest z Kietrza, ze schyłku okresu halsztackiego (M. Gedl 1985, s. 33, tabl. I:3).

Obecność na terenie Borów Dolnośląskich już w HaC₁ luksusowych naczyń podtypu II/G₁ (Ryc. 11:j. m.r) i typu II/H (Ryc. 12:y), typowych dla pogranicza śląsko-wielkopolskiego i Śląska środkowego, wskazuje na relacje między tymi obszarami, obejmujące m.in. wymianę ceramiki (por. D.-W. Buck 1979, s. 80, ryc. 67, 68). Jak się wydaje, na uboczu tych oddziaływań pozostawał obszar Dolnego Śląska, gdzie miseczki z omfalosem były używane częściej dopiero od HaC₂. Rejestrowane tu (i w Kozowie na Ziemi Lubuskiej; por. przyp. 3) formy typu II/A (Ryc. 9:b) mają paralele na obszarze Wyżyny Śląsko-Krakowskiej i dorzecza górnej Noteci (Ryc. 9:h.i, 25), a typu II/E (Ryc. 10:l) w Dolinie Środkowej Obry (Ryc. 10:k) i na Równinie Wrzesińskiej (Ryc. 10:j, 27). Na powiązania obszaru Wielkopolski ze Środkowym Nadodrziem wskazuje też rozprzestrzenienie naczyń z omfalosami spłaszczonymi na wierzchołku. Poza egzemplarzem odkrytym na osadzie w Kotlinie na Wysoczyźnie Kaliskiej, skupiały się one na Dolnym Śląsku (Ryc. 5:n) i Dolnych Łużycach. Egzemplarz podtypu I/A₂ z Wołowa na pograniczu śląsko-wielkopolskim ma analogie na południu Polski (Ryc. 19), a okaz II/B₂/1/a z Sobiejuch (Ryc. 9:s, 26) przede wszystkim na terenach Śląska środkowego i wschodniej części pogranicza śląsko-wielkopolskiego.

W dalszej części spróbujemy odpowiedzieć na pytania, dlaczego wykonywano omfalosy i jaką funkcję przeznaczano zaopatrzoną w nie miseczkom.

FUNKCJA MISECZEK

Omphalós od najdawniejszych czasów towarzyszy wierzeniom i obrzędom. Najwcześniej czczono go na starożytnym Wschodzie, gdzie symbolizował więź między niebem i ziemią oraz zajmował ważne miejsce w rytua-

łach związanych z kultem Ziemi – Bogini Matki. Miejsca, w których oddawano cześć siłom przyrody, były omfalosami – pępkami świata i Matki Ziemi, otwierającymi przejścia z jej wnętrza na powierzchnię (A. Chodźko-Domaniewska 1951, s. 70; M. Eliade 1966, s. 231; 1993, s. 66–67, 71, 72; 1996, s. 32, 74).

W starożytnej Grecji wykonane z białego marmuru wizerunek omfalosa z wypisanym imieniem Matki Ziemi znajdował się w słynnej świątyni Apollina w Delfach, w „pępku ziemi” wyznaczonym przez miejsce spotkania orłów wypuszczonych przez Zeusa z dwóch krańców ziemi. Pytia zasiadała w wyroczni w środku świata przy złotych orłach Zeusa albo na omfalosie, utożsamianym z grobem zamordowanego przez Apolla świętego węża Pytona, strzegącego swą mocą przejścia z ziemi do podziemia (Pauzaniaś X:XVI/3; A. Chodźko-Domaniewska 1951, s. 57–59, 61, 70; R. Graves 1982, s. 80, 85; M. Eliade 1966, s. 230; s. 408). Formę omfalosa, wyobrażonego kopczykiem mocno ubitego popiołu, pobielonego wapna, muszli morskich, kwarcu lub białego marmuru, miał także delficki wizerunek bogini Hestii, patronki ogniska domowego (R. Graves 1982, s. 27). Mniej słynny kamienny omfalos znajdował się w grocie Eleusis, utożsamianej z wejściem do świata podziemi (A. Chodźko-Domaniewska 1951, s. 70; K. Kerényi 2004, s. 117; L. Kolankiewicz 2004, s. 54).

Na długo przed rozwojem ośrodka w Delfach omfalosy formowano w miseczkach. Metalowe naczynia w starożytnym Egipcie, na ogół płytkie lub płaskie (jak wiele okazów z epoki brązu z ziem polskich), miały wypukłości wąskie, średniowysokie lub niskie. Miedziane, stożkowate miseczki o średnicy otworu ok. 15 cm, wykonane na wzór naczyń glinianych lub kamiennych⁵⁶ pochodzą z początków panowania I dynastii (3080–2860 p.n.e.). Większy, płaski egzemplarz w kształcie wycinka kuli, niewiele młodszy chronologicznie, bardzo przypomina gliniane okazy kultury łużyckiej (por. A. Radwan 1983, s. 7, 8, 11, 12, nr 11, 12, 21).

Metalowe miseczki z omfalosem odpowiadające formalnie podtypowi I/A₁ oraz egzemplarze z brzegiem zachylonym jak w egzemplarzach I/B₁⁵⁷ stały się liczniejsze w czasach Nowego Państwa, zwłaszcza XVIII dynastii

⁵⁶ Na innych terenach sytuacja była odwrotna i w glinie naśladowano naczynia metalowe (por. H. Matthäus 1985, s. 138; K. Lewartowski 1998, s. 38).

⁵⁷ Miseczki takie, które w okresie halsztackim na pograniczu śląsko-wielkopolskim i Śląsku środkowym wchodziły w skład każdego wyposażenia grobowego (U. Brosseder 2004, s. 104), w starożytnym Egipcie wytwarzano masowo od czasów predynastycznych z gliny, kamienia i fajansu, za panowania V dynastii (2484–2336 p.n.e.) z miedzi. Okazy o średnicy otworu poniżej 15 cm miały służyć do picia, m.in. także formy odpowiadające wyróżnionym przez nas podtypom II/D₂ i II/G₁ (ten był szczególnie ulubiony) ze Starego i Nowego Państwa (A. Radwan 1983, s. 8, 52, 53, 55, 57, 98, 103, 104, 106, nr 13, 130C.D, 132B, 140, 262–267, 268, 277, 295, 297, 298).

(1550/1534–1292 p.n.e.). Jeden omfalos uformowany był pośrodku dużego płaskiego dna, tak jak w kilku halszackich okazach z ziem polskich. Wykonane z brązu miseczki (z omfalosem lub bez), naczynie-pojemnik i cedzidło składały się na serwisy do wina⁵⁸ używane przez elitę społeczeństwa. Najstarszy taki „garnitur” pochodzi z czasów Średniego Państwa (III/II tys. p.n.e.). Zastosowanie naczyń obrazuje relief z Amarny – małżonka faraona Amenhotepa IV nalewa trunki do miseczki przez cedzidło (A. Radwan 1983, s. 8, 104, nr 13, 265).

W starożytnym Kanaanie metalowe serwisy do wina były podobne do egipskich, a wchodzące w ich skład naczynia (niektóre z omfalosem) odpowiadały podtypowi I/A₁. Płaskie okazy z wyodrębnionym w stopkę dnem, pośrodku którego (tak jak w Egipcie) formowano omfalos, wykonywano między XVII/XVI a XIII wiekiem p.n.e., formy głębokie w kształcie wycinka kuli w XIV–XIII wieku p.n.e. (L. Gershuny 1985, s. 4 n., 23 nn., 46 n., nr 29–37, tabl. 16, 17).

Na Cyprze zestaw naczyń z omfalosem był większy niż w Egipcie i Kanaanie. Poza wykonanymi z brązu i gliny głębokimi i płytkimi miseczkami w kształcie wycinka kuli (ok. 1050–625 p.n.e.), spotyka się egzemplarze o szczególnych formach (H. Matthäus 1985, s. 108, 119, 137–138, nr 308–310, 340, 376). Zapewne w wyniku kontaktów ze Wschodem, głównie ok. 625–480 lat p.n.e., rozpowszechniły się brązowe, srebrne i gliniane fiale (*phiale*). Wydatne omfalosy w tych obrzędowych, płaskich miseczkach z brzegiem prostym lub zachylnym otaczano niekiedy wałeczkami lub koncentrycznymi żłobkami (H. Matthäus 1985, s. 137 nn., nr 377–400).

W starożytnej Grecji fiale używane były od schyłku IX wieku p.n.e. Wypełnione trunkiem ustawiano przed hermami z wizerunkiem Dionizosa, boga winnej latorośli i twórcy bachanaliów. W czasie drugiej części zwyczajowej biesiady, zwanej *symposion* (dosł. wspólna pijatyka) – libacji na cześć Dionizosa, z fial wylewano w ogień wino zastępujące krew ofiarną (por. U. Kobylińska 2014, s. 245, ryc. 7.28–30).

W Grecji i na Krecie serwis do wina składał się początkowo z mieszalnika, dzbanka i czarek, z czasem znacznie się powiększył obejmując: krater jako najczęściej używane mieszalniki, czerpaki (częściej metalowe niż gliniane) do przelewania trunku do dzbanków, kyliksy, kantarosy, czary, kubki i rytony służące do picia (J. Ziomecki 1975, 367 nn., 381, ryc. 22, tabl. III, IV; H. Matthäus 1985, s. 138; R. Abłamowicz 2009, s. 29, 31 nn.; M. Węcowski 2011, s. 48 nn.). W Grecji zatem pito zarówno z miseczek, jak i kubków, którym od ok. połowy II tysiąclecia

p.n.e. coraz częściej nadawano kształt półkuli (K. Lewartowski 1998, s. 73).

Kilka metalowych miseczek w kształcie wycinka kuli zarejestrowano w Europie Środkowej. Dwie miedziane (głęboka i płytka) z wąskimi, wysokimi omfalosami wchodziły w skład skarbu z Riesy-Gröby, Kr. Meißen, z HaA₁/XII wieku p.n.e. (J. Martin 2009, s. 30–31, nr 22, 23). Trzy naczynia ze stopu miedzi odkryto na terenie Węgier: dwa płytkie z wąskimi, średniowysokimi omfalosami, uformowanymi pośrodku płaskiego dna, tak jak w starożytnym Egipcie lub Kanaanie, trzecie płaskie, *stricte* półkuliste. Ze względu na brak analogii naczynia te uznano za półfabrykaty (P. Patay 1990, s. 86, nr 171–173). Tymczasem metalowe miseczki z zaokrąglonym dnem wykonywano w starożytnym Egipcie od czasów wczesnodynastycznych, a w XIII–XII wieku p.n.e. były pospolite w Kanaanie i na Cyprze, wchodząc niekiedy w skład serwisów do picia (A. Radwan 1983, s. 8, 96 nn., nr 16A.B, 234–260, tabl. 48; L. Gershuny 1985, s. 2–4, nr 1–28, tabl. 17:C.D). Z obszaru Krety i Grecji znanych jest zaledwie kilka takich, podobnie datowanych naczyń (H. Matthäus 1980, s. 277–278, nr 414–418). Wydaje się, że nieliczne metalowe egzemplarze środkowoeuropejskie wywodzić można z południowo-wschodniej części basenu Morza Śródziemnego.

Na związki z tymi dalekimi obszarami zdaje się wskazywać także zawartość skarbow brązowych oraz wyposażenia grobowych podkurhanowych pochówków męskich, datowanych na BD/XIII wiek p.n.e. na obszarze zachodnich i środkowych Czech i najwcześniej na HaA₂/XI wiek p.n.e. w Saksonii i Saksonii-Anhalcie. Zawierały brązowe (niekiedy gliniane) elementy serwisów: duże pojemniki, kubki (na ziemiach polskich od HaA₂–B₁), czasem czerpaki i cedzidła. Cedzidła brązowe, zwłaszcza typu *Středoluky-Dresden* według O. Kytlicovéj, datowane na HaA₂, bardzo przypominają zbieżne chronologicznie kanaanejskie cedzidła z XIII–XII wieku p.n.e. wariantu A według L. Gershuny. Z obszaru Czech i Niemiec znanych jest dziewięć cedzideł brązowych (tylko samo co z Kanaanu), stanowiących spójną grupę wytworów, bez odpowiedników w innych rejonach Europy. Na terenie Syrii i Cypru w zasadzie cedzideł nie było, w kreteńsko-mykeńskiej Egei znaleziono pięć całych egzemplarzy oraz fragmenty kilku innych. Odkrycie na niewielkim, czesko-niemieckim obszarze serwisów z cedzidłami (identyfikowanych przez J. Martina z zestawami używanymi w czasie sympozjonów), jakie do XIII wieku p.n.e. nie były tu znane i potrzebne, świadczy o zaistnieniu konkretnych czynników oddziałujących na miejscową społeczność (A. Radwan 1983, s. 162–164, nr 449–454C; L. Gershuny 1985, s. 14–17, 31, 42, 44, nr 110–118; O. Kytlicová 1991, s. 68–76, ryc. 1; M. Gedl 2001b, s. 15–19; J. Martin 2009, s. 46–47, 138–139, tabl. 30:121, 31:120; M. Węcowski 2011, s. 227).

⁵⁸ Znajomość wina rozprzestrzeniła się z obszaru Kaukazu, gdzie trunki ten umiano otrzymać już przed 7 tysiącami lat, przez starożytną Mezopotamię i wybrzeże Lewantu do Egiptu, przez tereny dzisiejszej Turcji do Grecji, gdzie dotarła w II tysiącleciu p.n.e. (R. Abłamowicz 2009, s. 29).

W okolicach Cottbus/Chociebuża, w Klein Lieskow, Kr. Spree-Neiße, stan. 1, gliniane miseczki w kształcie wycinka kuli występowały już w fazie IIIa według D.-W. Bucka (1989, s. 82, ryc. 3:A/3.5a.b), czyli starszej części III EB/XIII wieku p.n.e. W tym czasie podobne naczynia wytwarzano w Kanaanie, na terenie Czech pojawiły się elementy serwisów, a w Kietrze najstarsze profilowane okazy z omfalosem. Na te czasy przypada początek *Fremdgruppenzeit* – okresu obcych oddziaływań o nawiązaniach południowo-europejskich (por. A. Marcinkian 2007, s. 37–38), zbieżnego chronologicznie z tzw. wędrówką ludów, wywołującą wielkie zmiany osadnicze w Europie Środkowej i Południowej (A. Mierzwiński 2012, s. 25–26). W 1. połowie IV EB/XI wieku p.n.e., czyli w czasach występowania serwisów saskich, idea wykonywania miseczek kategorii I, niewątpliwie z zachodu, dotarła na Ziemię Lubuską. Wydaje się, że dostrzegany we wczesnej epoce żelaza „szlak” między rejonem Chociebuża a ujściem Nysy Łużyckiej (por. D.-W. Buck 1979, s. 76, ryc. 65) funkcjonował już w epoce brązu. Napływały nim na środkowe Nadodrze i dalej w międzyrzecze Warty i Noteci wyroby brązowe o cechach warsztatów brandenbursko-sasko-turyńskich (M. Kaczmarek 2006, s. 15, 163, 172). Nasilenie tych kontaktów, związane ze wzrostem zainteresowania solą i surowcami metalowymi z dorzecza Soławy, nastąpiło u schyłku epoki brązu (A. Mierzwiński 2012, s. 105).

Przykładów posługiwania się miseczkami z omfalosem dostarczają sceny elitarnych uczt zobrazowane na północnoitałskich i wschodnioalpejskich wyrobach toreutycznych (A. Eibner 2007, s. 435). Dostojnik wyobrażony na brązowej klamrze z grobu 48 z Carceri, Regione Veneto (Włochy), trzyma naczynie w wyciągniętej ręce. Zgodnie z tradycją grecką i etruską mężczyzna leży, a trunek nalewany jest z dzbanka (O.-H. Frey 1966, s. 51–52, ryc. 2). Wyciągnięty na siedzisku arystokrata przedstawiony na situli z Kuffarn, Bez. Krems-Land (Austria) trzyma profilowaną miseczkę w dłoni za spód i wylew, zaś obsługujący go mężczyzna podaje napój zaczerpnięty z kotła (G. Kossack 1964, s. 96, ryc. 1). W innych scenach dostojnicy przedstawiani są na siedząco. Na situli z Este, Regione Veneto, odkrytej na obszarze majątku Benvenuti, chwytają oni od dołu stożkowate małe naczynie: jeden wznosi je do góry, drugi przechyla otworem na zewnątrz. Za nim stoi mężczyzna z półkulistą miseczką utrzymaną, tak jak w Kuffarn, za spód i wylew (O.-H. Frey 1966, ryc. 9; A. Eibner 2007, s. 436, ryc. 1). Na situli z Vače, občina Litija (Słowenia) w taki sposób ujmują profilowane naczynia kobiety stojące przed dostojnikami; jedna z nich zbliża do twarzy mężczyzny czerpadło z długim uchwytem. Podobnie podawany jest trunek biesiadnikowi grającemu na multance, a usługujący mężczyzna trzyma w drugiej ręce pojemnik na wino (O.-H. Frey 1966, s. 65; A. Eibner 2007, ryc. 6). Zbliżone

przedstawienia znajdują się na situlach z Magdalenskej Gory, občina Grosuplje (A. Eibner 2007, ryc. 5) i Bolonii (G. Kossack 1964, s. 98, ryc. 3).

Omfalos miał nie tylko znaczenie symboliczne, ale i praktyczne. Zapewniał stabilność stawianemu naczyniu i pozwalał na pewniejsze jego uchwycenie. Kciuk umieszczano na brzegu a końce palców środkowego i wskazującego w zagłębieniu w dnie (D.-W. Buck 1979, s. 121; L. Gershuny 1985, s. 46; H. Matthäus 1985, s. 137).

Miseczki z omfalosem wspomnieli A. Mierzwiński (2012, s. 94) w kontekście obserwowanej na cmentarzyskach swoistej obrzędowości grupy białowickiej. *Omphalosschale* i inne naczynia obrzędowe omówił najszerzej D.-W. Buck (1979, s. 103, 105, 120, 129); wskazał na słabe technologicznie, typowo grobowe formy, jak niewielkie garnki, piecyki, niektóre czerpaki, kubki, dzbanuszki ostrodenne i miniatury stanowiące „zamienniki” dużych naczyń. Miseczki kładzione przy pochówku miały służyć do spełnienia ofiary, inne – do jej przygotowania (D.-W. Buck 1979, s. 103, 122 nn.; W. Coblenz, L. D. Nebelsick 1997, s. 28). A. Gramsch (2004, s. 413–415, ryc. 1, 2, 5, 6) dzban i pary omawianych naczyń i/lub kubków uznał za elementy późnobrązowych rytualnych serwisów, w jakie na obszarze Dolnych Łużyc wyposażano dzieci. A. Mierzwiński (2012, s. 61) idzie dalej, uważając wszystkie naczynia towarzyszące pochówkom za elementy ceremonialnych serwisów.

Funkcję, jaką pełniły miseczki w czasie obrzędów pogrzebowych, staraliśmy się określić na podstawie analizy zawartości i rozmieszczenia wyposażenia grobowych, zgodnie z przeświadczeniem, że asortyment, wzajemne układy naczyń w grobach i kolejność ich składania nie mogły być przypadkowe (por. J. Orlicka-Jasnoch 2011, s. 97, przyp. 2). Dostępne w publikacjach dane na ten temat przeważnie nie były kompletne. Jedynie w opracowaniach cmentarzysk z Biernatek, Cieszkowa i Słupi Kapitulnej, poza planami grobów zostały zamieszczone także ich profile (L. Krzyżaniak 1963; E. Kihl-Byczko 1972; J. Domańska, J. Gołubkow 1977), pozwalające na wnioskowanie o porządku składania naczyń. Za ważne uznaliśmy zarówno umiejscowienie miseczek w grobie, jak i ich ustawienie. Uważa się, że na boku lub dnem do góry kładzione były naczynia albo po dokonaniu ofiary libacyjnej, albo jeszcze w trakcie jej spełniania. Egzemplarze ułożone przy pochówku, może tak jak pozostawione przy głowie (twarzy) zmarłego niespalonego, miały na celu włączenie osoby pochowanej w sprawowane obrzędy (por. A. Mierzwiński 2012, s. 62–63, 109). Miseczkami znajdowanymi w otoczeniu pochówku (w naszym rozumieniu znajdującymi się między naczyniami zgromadzonymi przy nim lub na obrzeżu takiego skupiska ceramiki) albo lokowanymi osobno, posługiwano się zapewne także w innych sprawowanych wówczas czynnościach obrzędowych.

Analiza inwentarzy grobowych wykazała nie tylko powtarzalność niektórych form ceramicznych, ale i ich wzajemnych układów. Zauważone konfiguracje występowały w wielu rejonach ziem polskich, zarówno w epoce brązu, jak i wczesnej epoce żelaza. Wyróżniliśmy zestawy, które tworzy miseczka (lub inna forma misowata z omfalosem lub bez) i włożone do niej inne naczynie. W zestawie A jest to czerpak lub kubek, w zestawie B – dzban lub dzbanuszek ostrodenny, w zestawie C – waza lub amfora, w zestawie D – inna miseczka lub większa misa, w zestawie E – naczynie dwustożkowe, w zestawie F – garnek. Miseczkę w czerpaku lub kubku (oraz odpowiednio w innym naczyniu) nazywamy **odwrotnym zestawem A–F**. Okazy pozostawiane w grobach obok siebie lub jeden nakrywający drugi (tu także popielnice zamknięte formami misowatymi) tworzą **elementy zestawów**. Termin **komplet** oznacza czerpak lub kubek umieszczony w garnku. Ustawione obok siebie lub jeden nakrywający drugi to **elementy kompletu**. Na współwystępowanie garnków i czerpaków zwrócił uwagę A. Mierzwiński (2012a, s. 29–31).

Analizując zawartość wyposażenia ceramicznych wydzieliliśmy kilka typów serwisów. Wychodząc z założenia, że całość ceramiki odkrywanej w grobach była wykorzystana w czasie ceremonii pogrzebowej, pod uwagę braliśmy zarówno naczynia całe, jak i zachowane częściowo, nieraz reprezentowane przez jeden fragment. Do serwisów nie włączaliśmy popielnic (choć teoretycznie w czasie pogrzebu mogły służyć nie tylko jako opakowanie szczątków), aby porównywalne stały się wyposażenia ceramiczne grobów inhumacyjnych oraz ciepłopalnych popielnicowych i bezpopielnicowych. **Serwis** zawiera pojemniki – garnki lub formy wazowate (wazy, amfory, naczynia dwustożkowe lub baniaste), okazy z uchem do nabierania i rozlewania napoju (czerpaki, kubki, dzbany, dzbanuszki ostrodenne) i miseczki. W **serwisach niestandardowych** brakuje miseczek albo form do czerpania. Ze względu na rodzaj i wielkość pojemników wyróżniliśmy **serwisy: z garnkiem** (dużym⁵⁹), **z formą wazowatą** (co najmniej średniej wielkości), **mieszane** z pojemnikami obu rodzajów, **pseudomieszane** z pojemnikiem jednego rodzaju i niewielkim „modelem” drugiego oraz **zastępcze** wyłącznie z niedużymi „zamiennikami” naczyń-zasobników. Serwisy z pojemnikami bywały zwykle rozszerzone o ich niewielkie „modele” lub ceramikę specjalną (talerze, piecyki, naczynia podwójne, piętrowe itp.). **Serwisy do picia** (spełnienia ofiary) składały się z miseczek lub czasem także większych misek (zestawów D lub elementów zestawów D) albo form misowatych i naczyń do nabiera-

nia i rozlewania napoju (zestawów A lub B, odwrotnych zestawów lub ich elementów).

Osiedla

Na osiedlach – czterech obronnych i 18 otwartych, włączając osadę podgrodową w Jankowie – rozpoznanych i opublikowanych w nierównomiernym zakresie, zarejestrowaliśmy 48 miseczek z omfalosem. Odsetek obiektów z naczyniami z omfalosem wynosi 0,7% w Kotlinie, 1,2% w Kłodzku-Książku i Zakrzowie, 2% w Tarnowcu, 2,6% w Strachowie i 3,6% w Świętym Wojciechu. Kontekst archeologiczny ma 19 okazów z osad otwartych i jeden z grodziska (Ryc. 9:p)⁶⁰.

Nieliczne miseczki odkryto w pozostałościach zabudowy z wczesnej epoki żelaza w Krakowie-Nowej Hucie-Wyciążu (Ryc. 6:m), w Świętym Wojciechu, obiekt 33 (kat. 112:1), i chacie 3 w Komorowie (Ryc. 9:p). „Chata” nie pełniła najprawdopodobniej funkcji mieszkalnej, za czym przemawia jej odmienna od pozostałych tutaj „domostw” orientacja i mniejsze rozmiary. Poza czernioną miseczką o analogiach w kulturze bylańskiej zawierała ułamki różnych naczyń, polepę, grudki brązu, przedmioty kościane, bryłki zwietrzałego bursztynu oraz kości zwierzęce (T. Malinowski 2006, s. 121).

Równie rzadko ułamki miseczek razem z licznymi fragmentami ceramiki rejestrowano w paleniskach o konstrukcjach kamiennych. Palenisko datowane na V EB odkryto w Wąsoszu (kat. 123:1), a użytkowane w HaC w Zakrzowie. W obiekcie tym ułamki naczyń z dołkiem w połowie wysokości (kat. 136:2), skorupy innych naczyń, kamienie i glina najprawdopodobniej posłużyły do budowy paleniska. W pozostałościach ogniska (?) z V EB z Tarnowca dominowały fragmenty miseczek, może pochodzące z serwisu do picia.

Halsztackie naczynia ze Świętego Wojciecha (kat. 112:2.3) i miniaturka z Zakrzowa (kat. 136:1) wystąpiły w obiektach gospodarczo-zasobowych. W Sławsku Wielkim, w jamie śmietniskowej z HaC, znaleziono egzemplarz ornamentowany ukośnymi żłobkami (Ryc. 9:h). Podobny charakter może mieć obiekt z epoki brązu z Lubrzy, w którym poza miseczką dekorowaną wgłębieniami przy dnie (kat. 53:1) wystąpiły m.in. przepalone ułamki naczyń i resztki spalonych konstrukcji naziemnych. Z jam o nieokreślonej funkcji, zawierających od kilku do kilkuset ułamków ceramiki, pochodzą okazy z epoki brązu z Lutola Mokrego i Sękowic, stan. 1 (kat. 94:1, 147:1.2), oraz wczesnożelazne z Kłodzka-Książka i Strachowa (kat. 35:1, 108:1). Na późnohalsztackiej osadzie w Kaszewach-Kolonii w zagłębieniu obok mieszkalnej półziemianki zarejestrowano części serwisu do picia: miseczkę (kat. 146:1) i czerpak z omfalosem (R. Brzejszczak, J. T. Ma-

⁵⁹ Zgodnie z terminologią stosowaną w tab. 35–51 i 57:1–5 (por. przyp. 7).

⁶⁰ Nieznane są okoliczności znalezienia dziewięciu naczyń z osad otwartych (kat. 28:1, 46:1, 54:1–3, 74:1, 99:2–4) oraz 19 z osiedli obronnych (kat. 37:2, 45:1, 101:1, 103:1–16).

tysiak 2011, s. 131, ryc. 2, 5:7). Zawartością wyróżnia się halsztacka jama z Kotlina, w której natrafiono na kości zwierzęce i zniszczony serwis, najprawdopodobniej pseudomieszany (o ile ułamek chropowacony z rzędem zagłębień palcowych pochodzi z garnka; por. M. Zeylandowa 1974, ryc. 129:1) z pojemnikiem-amforą, rozszerzony o talerz. Poza miseczką z wąskim, wysokim, spłaszczonym na wierzchołku omfalosem (kat. 40:1) w jego skład wchodziły co najmniej trzy inne miseczki i trzy czerpaki.

Omawiane naczynia trafiały także do obiektów o charakterze symbolicznym. Trzy dekorowane miseczki, w tym zaopatrzona w omfalos (Ryc. 9:g), razem z trzema zdobionymi kubkami ustawionymi w dolnej części płytkiej, płaskodennej jamy z przełomu III i IV EB z Krakowa-Nowej Huty-Pleszowa, tworzyły serwis do picia. Wczesnohalsztacki obiekt 40/II z Zakrzowa mieścił dar wotywny w postaci naczyń wstawionych w warstwę spalenizny wypełniającą dolną część zagłębienia. Wśród kilkuset ułamków ceramiki znajdował się fragment miseczki z omfalosem z wgłębieniem 1/c i guzkiem na krawędzi (kat. 136:3).

Okoliczności występowania miseczek na osiedlach wskazują, że do większości obiektów dostały się one wtórnie. W materiałach osadniczych naczynia takie spotyka się na tyle rzadko, że raczej nie były one używane w codziennych zajęciach gospodarczych⁶¹, podobnie jak *Omphalosschale* w grupie białowickiej (D.-W. Buck 1979, s. 103).

Cmentarzyska

Miseczki z omfalosem pochodzą ze 121 nekropoli, na których wystąpiły w 354 grobach (649 egzemplarzy). Pojedyncze okazy odkryto ponadto w dwóch jamach związanych z funkcjonowaniem nekropoli w Sękowicach, stan. 8 (kat. 95:1.5) oraz w okolicy ustrzyny w Przyborowie (kat. 85:1). Na żadnym stanowisku pochówki wyposażone w omawiane naczynia nie tworzyły oddzielnych skupień.

EPOKA BRĄZU

Analizą objęliśmy 103 groby wyposażone w miseczki z omfalosem: 44 ze strefy wschodniej – w każdym po jednym okazie z wypukłością w dnie – i 59 ze strefy zachodniej, mieszczących 100 takich egzemplarzy. Ze względu na niewielką i mało reprezentatywną liczbę tych zespołów opracowanie rozszerzyliśmy (określając typy serwisów) o inwentarze z miseczkami z inaczej ukształtowanym dnem, zachowanymi w stopniu pozwalającym określić

ich kształt, ze stanowisk, na których odkryto także okazy z omfalosem (por. tab. 35–42 i przyp. 62, 64–67, 70, 71, 73, 76, 79–81) oraz ze Spławia, gdzie w epoce brązu wystąpiły jedynie miseczki z dnem płaskim (por. przyp. 74). Pod uwagę wzięliśmy także serwisy z grobów z miseczkami z omfalosem, pominiętych w szczegółowej analizie z przyczyn omówionych niżej (por. przyp. 68–70, 72, 76, 80, 81).

Strefa wschodnia

Południe Polski

Nekropola w K i e t r z u, wyjściowa dla rozważań nad biesiadno-libacyjnymi obrzędami pogrzebowymi w nadodrzańskie strefie pól popielnicowych (A. Mierzwiński 2012, s. 19 nn.), zaledwie w ośmiu z 1709 grobów z epoki brązu (por. M. Gedl 1982a, s. 14; 1984, s. 8; 1991, s. 14; 1992, s. 10; 1996, s. 10) dostarczyło wszystkich wzorców zastosowań miseczek. Pełniły tu one funkcję popielnicy, pokrywy i innego elementu rytualnej ceramiki (Tab. 35).

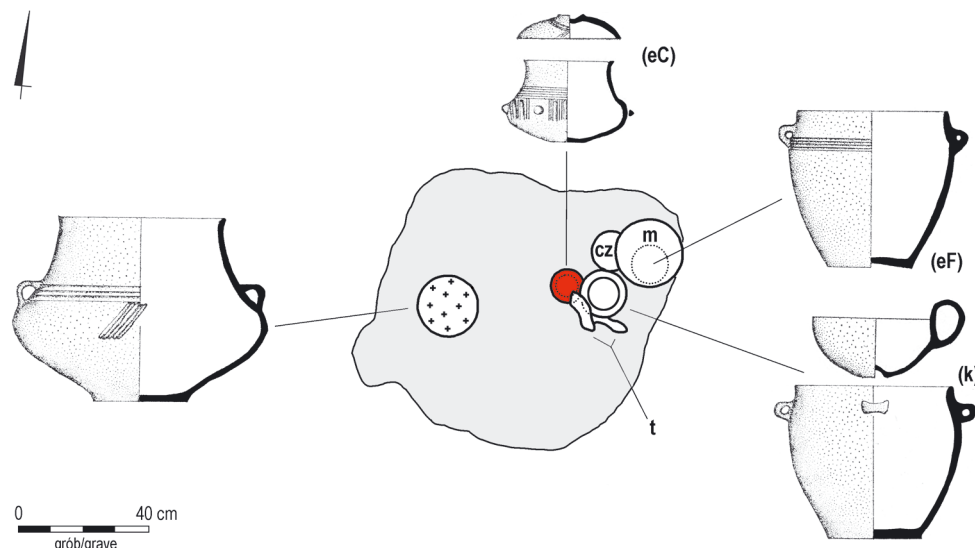
W III EB w takie naczynia wyposażano przeważnie dorosłych, zwłaszcza kobiety. W grobie 2330 (typu kietrzańskiego) miseczka-popielnica (Ryc. 10:b) i pozostałe naczynia stały na szczątkach rozsypanych w drewnianej trumnie (Tab. 35:1). W podobnym grobie 2350, zaopatrzonym w serwis do picia i fragment przepalanej rękojeści noża, sztyletu albo miecza z brązu, miseczkę i czerpak (elementy zestawu A) ulokowano z dala od kości (Tab. 35:2). Nakryte misami dwustożkowe popielnice (z intencjonalnymi otworami w dnach), w których umieszczono skromne wyposażenie ceramiczne – garnek, formy czerpakowate i miseczki (Ryc. 9:f, kat. 34:21), złożono w zagłębieniach o czarnych wypełniskach. W jamach leżały wyroby brązowe: nit i fragment blachy pod dnem popielnicy w grobie 1965, zaopatrzonym w podstawowy serwis z garnkiem (Tab. 35:4), tarczka spiralna i ułamki szpili w obiekcie 1534 z serwisem do picia (Tab. 35:3)⁶².

Omówione inwentarze pochodzą z fazy Kietrz II, kiedy nie rozwinęły się jeszcze pogrzebowe obrzędy biesiadno-libacyjne. Metryczną strukturę ceramiki używanej w tych czasach A. Mierzwiński (2012a, ryc. 3–6, tab. 3) zobrazował wykresem oznaczonym M1⁶³. Form misowatych jest dwukrotnie więcej niż czerpakowatych, czerniona jest 1/5 naczyń, ustawianych zazwyczaj (podobnie jak i później) dnem do góry. Zdaniem cytowanego autora niskie ucha kubków i czerpaków pozwalały bez zamoczenia palców

⁶¹ W osiedlach miseczki były lepiące i przechowywane. Na późnobrązowej osadzie z Klein Görigk, Kr. Spree-Neiße, stan. 18, stos czterech takich naczyń (serwis do picia) odkryto w stropie zniszczonej pożarem chaty (obiekt 77). Miseczka z omfalosem znajdowała się również w obiekcie 57 – jamie wypełnionej spalenizną i wieloma fragmentami różnych naczyń (U. H l, E. B ö n i s c h 2008, ryc. 156, 180, 181). Na pięć okazów z omfalosem natrafiono przy studni na osadzie w Heinersbrück, Kr. Spree-Neiße, stan. 125 (P. S c h ö n e b u r g, H. R ö s l e r 2008, s. 92, ryc. 102).

⁶² W Kietrze, w 2. połowie III EB, w użyciu były także profilowane miseczki o dnach przeważnie płaskich. Wystąpiły po jednej w pięciu grobach (na 997 odkrytych) o czarnych wypełniskach: 867 (noworodek; miseczka nakrywała szczątki), 1358 (mężczyzna), 1129 (kobieta?; miseczka w dwustożkowej urnie z otworem w dnie), 1275 (miseczka była pokrywą popielnicy-garnka) i 2000 – mężczyzna pochowany w popielnicy 8 wyposażony był w serwis do picia (M. G e d l 1991, s. 93, 115, 123; 1992, s. 40; 1996, s. 155–156). Zob. ryc. 55.

⁶³ W dalszej części artykułu odwołujemy się do wykresów modeli A. M i e r z w i ń s k i e g o, bez cytowania autora.

Ryc. 30. Kietrz (34). Plan grobu 371 z zastępczym serwisem mieszanym (cz – czerpak profilowany ustawiony dnem do góry; m – misa nakrywająca garnek; t – talerz nakrywający komplet). Wg: M. Gedl 1982.

Legenda (ryc. 30–54): barwa czerwona – miseczki z omfalosem; barwa niebieska – pojemniki; (A) ... (D) – zestawy A–D; (eA) ... (eF) – elementy zestawów A–F; (k) – komplet; (ek) – elementy kompletu; (oC) – odwrotny zestaw C

Fig. 30. K i e t r z (34). Grave 371 with the pseudo-mixed substitute service (cz – profiled scoop placed upside down; m – bowl covering a jar; t – plate covering the set). After: M. Gedl 1982.

Key (Fig. 30–54): red colour – omphalos bowls; blue colour – containers; (A) ... (D) – selections A–D; (eA) ... (eF) – elements of selections A–F; (k) – a set; (ek) – elements of a set; (oC) – reversed selection C

nabierać napój z płytkiego, szerokiego pojemnika, np. dużej misy (takiej, jak nakrywająca popielnicę), której obecność w wyposażeniach grobowych ma świadczyć o libacyjnym charakterze ceremonii. Wkładanie ceramiki, m.in. miseczek, do popielnic z otworem w dnie koresponduje z teorią o zatapianiu skremowanych kości zmarłego w ceremonialnym napoju. Nadawanie ceramice ciemnej barwy ma odniesienia do magii i symboliki metalurgicznej, rytualnego utożsamienia form glinianych z metalowymi (por. A. Mierzwiński 2012, s. 25 nn., 31, 43, 84, 102, 106 nn., tab. 3–6, 8).

W IV EB, na którego starszą część (fazę Kietrz III/ HaA₂) miał przypadać początek kształtowania się biesiadnych zwyczajów pogrzebowych, nadal dominowały większe formy misowate, brak natomiast miseczek. Nieco zmienioną strukturę ceramiki grobowej przedstawiają modele M2 i M3 (A. Mierzwiński 2012, s. 27, 31, ryc. 7, tab. 3–6, 8).

Późnobrązowa faza Kietrz IV, z której znamy cztery miseczki kategorii I ze zwykłymi omfalosami (Tab. 35:5–8), charakteryzuje się przewagą naczyń do nabierania napoju oraz wysokim udziałem ceramiki o ciemnych powierzchniach. Ucha wyniesione ponad krawędź czerpaków i kubków, używanych zapewne także do picia, miały pozwalać uczestnikom obrzędów samodzielnie czerpać trunki z głębszych pojemników. Metryczną strukturę ceramiki grobowej ilustrują modele M3 i M4 (A. Mierzwiński 2012, s. 41, 43, ryc. 8, 9, tab. 4–6, 8, 9). Miseczki należące do serwisów pseudomieszanych z po-

jemnikiem-garnkiem umieszczano albo przy pochówku, jak w grobie 1169 (Tab. 35:8), najstarszym wśród omawianych obiektów, albo w otoczeniu popielnicy, jak w zespole 1008 (Ryc. 6:k, tab. 35:7). Groby 249 i 371, pierwszy wyposażony w serwis mieszanym, drugi w zastępczy mieszanym (Ryc. 30), miały ciemne wypełniska (Tab. 35:5.6); naczynia z omfalosem złożono w osobnych skupiskach z kompletami oraz czerpakami (ustawionymi dnem do góry) i miniaturowymi wazami, z których jedna została nakryta dekorowaną płaską miseczką (Ryc. 5:e, 30)⁶⁴. Szczątki oznaczone antropologicznie we wszystkich wymienionych obiektach należą do osób dorosłych.

W innych rejonach strefy wschodniej naczynia z omfalosem były używane przede wszystkim w V EB i przeważnie ustępowały liczbowo formom z inaczej ukształtowanym dnem. W południowo-wschodniej Polsce, we wschodniej części pogranicza śląsko-wielkopolskiego oraz na Wysoczyźnie Kaliskiej

⁶⁴ Po jednej miseczce profilowanej lub w kształcie wycinka kuli, z dnem zwykle płaskim, odkryto w siedmiu grobach (z 581 łączonych z V EB). Jamowy grób 341 był wyposażony w serwis z pojemnikiem wazowatym (M. Gedl 1982a, s. 14), a cztery pochówki w zastępcze serwisy mieszane: grób 976 (szczątki małego dziecka były nakryte elementami zestawu D – miseczką i inną formą misowatą), 1221 (młoda kobieta), 1230 (miseczkę włożono do garnka – odwrotny zestaw F) i 1145 (bez kości). W grobie 973 miseczka stała obok pochówku umieszczonego w komplecie, a w grobie 843 okaz z zaokrąglonym dnem i stojący w nim garnek (zestaw F) pełniły funkcję popielnic (M. Gedl 1987, s. 27 nn.). Zob. ryc. 55.

były na ogół związane z popielnicami, tworząc z nimi charakterystyczne układy.

Miseczka profilowana (Ryc. 9:k) nakrywała wazę ze szczątkami osoby dorosłej w Bachórze-Chodorówce (Tab. 36:5), a w Chojnie-Golejewku okaz kategorii I zamknął kubek, stojący osobno; przy większej popielnicy zgromadzono resztę serwisu z pojemnikiem-garnkiem (Tab. 36:1). Grób LXXIII z Cieszkowa wyposażony był jedynie w miseczkę ułożoną przy popielnicy (Tab. 36:2). Struktura ceramiki na tej nekropoli odpowiada modelowi M4, formy z uchem są blisko dwukrotnie liczniejsze od misowatych, typowe jest wstawianie naczyń jedno w drugie, ponad 1/3 ceramiki ma czarne powierzchnie (por. A. Mierzwiński 2012, tab. 3–6, 8)⁶⁵.

Serwisy zastępcze mieszane ułożone przy popielnicach zawierały po jednym garnku. W grobie XLII z Miechowa garnek tworzył komplet z czerpakiem, a miseczka układ z małą wazą (Tab. 36:3). W Nowym Mieście nad Wartą naczynie z omfalosem (Ryc. 5:g) stało obok elementów zestawu A i elementów kompletu (Tab. 36:6). Ceramika z tej nekropoli przystaje do modelu M1, formy do czerpania są liczniejsze od misowatych i rzadko występuje czernienie powierzchni. Wśród szczególnych ustawień naczyń przeważa wkładanie jednego w drugie (A. Mierzwiński 2012, tab. 3–6, 8). Czernione miseczki w serwisach zastępczych z jednym lub dwoma garnkami (bez form wazowatych) znajdowały się w otoczeniu popielnic. W Obornikach Śląskich miseczka stała przy talerzu, fragmentach ceramiki i węglach drzewnych,

⁶⁵ W Bachórze-Chodorówce miseczki bez omfalosa odnotowano w 12 obiektach (na 870 odkrytych). Okazy profilowane z dnem płaskim pochodzą z III EB (groby: 91 – osoba dorosła, 329 – *infans* I oraz 443 i 771 – nieoznaczone antropologicznie), IV EB (groby 447 – nieoznaczony antropologicznie, i 517 – osoba młodociana) i V EB (grób 458 – mężczyzna?) oraz bliżej niedatowanego grobu 21 (bez kości). Miseczkę kategorii I z dnem zaokrąglonym znaleziono w dziecięcym grobie 667 z V EB, a okazy z dnem płaskim w zespołach 199, 373 i 786, nieokreślonych chronologicznie i antropologicznie. Miseczki z reguły towarzyszyły popielnicom (często mającym formę garnków): jedna była pokrywą (grób 373), inne wkładano do urn (groby 329 i 458) albo umieszczono obok nich – z niewielkim naczyniem (grób 443), parą czerpaków (grób 517) lub w układach z garnkami (groby 91, 199 i 771). Serwis z pojemnikiem-garnkiem (bez naczyń do czerpania) w grobie 447 umieszczono na misie nakrywającej popielnicę (M. G e d l 1994, s. 55 n., 72 nn.). Zob. ryc. 55.

W Chojnie-Golejewku typowa dla ceramiki uradzkiej miseczka donicowata z płaskim dnem wchodziła w skład serwisu do picia (skupisko 9), a okaz w kształcie wycinka kuli (skupisko 6), oparty zaokrąglonym dnem o popielnicę, należał do późnobraźowego serwisu z pojemnikiem wazowatym (W. Z i e m l i Ń s k a 1956, s. 5, 8). W Cieszkowie nieprofilowane miseczki bez omfalosa odkryto w dwóch inwentarzach spośród 36 datowanych na V EB (por. J. D o m a Ń s k a, J. G o ł u b k o w 1979, s. 64; U. B r o s s e d e r 2004, ryc. 73): w grobie X, w popielnicy, i w grobie XXX, w serwisie zastępczym mieszanym (J. D o m a Ń s k a, J. G o ł u b k o w 1975, s. 93, 95). W Obornikach Śląskich miseczka bez omfalosa znajdowała się w grobie XV (J. D o m a Ń s k a 1971, s. 72). Zob. ryc. 55.

a inne naczynia przy popielnicy, m.in. elementy zestawu A i komplet (Tab. 36:4; por. przyp. 65). W Osieku okaz z sęczkiem 2/a umieszczono na obrzeżu skupiska naczyń, a osobno parę form do czerpania (Tab. 36:7)⁶⁶.

Na nekropolach birytualnych z Wyżyny Śląskiej inwentarze z miseczkami z omfalosem nie były liczne⁶⁷. Stanowią 1,9% w Przeczycach,

⁶⁶ Na Wysoczyźnie Kaliskiej miseczki bez omfalosów występowały równie sporadycznie jak okazy z wypukłością w dnie i tak jak one były umieszczane przy pochówkach. Egzemplarz w kształcie wycinka kuli z dnem płaskim (z zestawu A) z grobu 25 z Nowego Miasta nad Wartą należał do późnobraźowego zastępczego serwisu mieszanego (M. P e r z y Ń s k a 1961, s. 83–84, ryc. 51). W zniszczonym grobie 1 z Osieka zachowały się fragmenty trzech miseczek z dnem płaskim i zaokrąglonym (E. R a j k o w s k a 1984, s. 1). Zob. ryc. 55.

⁶⁷ Liczba okazów z omfalosem może być zaniżona na skutek niewłaściwego sklasyfikowania przez nas niektórych den wklęsłych na podstawie rysunków zamieszczonych w publikacjach. W Będzinie-Łagiszy, gdzie za formy z omfalosem uznaliśmy 12 egzemplarzy, wystąpiło 16 miseczek z dnem wklęsłym, 10 z płaskim i dwie z zaokrąglonym. Towarzyszyły 18 pochówkom uznawanym za dziecięce (groby 4, 5, 72 [podwójny: inhumacyjny i ciałopalny], 76, 81, 82, 197, 112, 115, 117, 132, 181, 184, 185, 196, 224 i 281) i 10 innym (groby 62, 65, 74, 80, 135, 145, 215 i 340). Miseczki bez omfalosów najczęściej wchodziły w skład serwisów zastępczych z garnkiem (groby 5, 72, 80, 81, 132, 196, 181, 184, 224 i 281), większość których składała się z trzech naczyń – garnka oraz miseczki i czerpaka. Serwisy z pojemnikami-garnkami umieszczono w grobach inhumacyjnych 62 i 65 (w obu liczne brązy i po dziewięć naczyń) oraz 185, „garnitury” do picia w grobach 4, 72 (inhumacyjny), 76 i 82, a zastępcze mieszane w grobach 74 i 340 (por. W. G a l a s i Ń s k a - H r e b e n d o w a 1989, s. 15 nn.). Zob. ryc. 55.

W Przeczycach miseczek bez omfalosów było trzykrotnie więcej niż zaopatrzonych w wypukłość w dnie: 28 z dnem wklęsłym, 21 z płaskim i pięć z zaokrąglonym. Znajdowały się w 21 pochówkach dziecięcych (groby 3, 20, 75, 99, 117, 309, 382, 402, 422, 590, 619, 631, 658, 703, 706, 710, 713, 781, 782, 809 i 819) i 30 innych (groby 1, 10, 14, 109, 173, 247, 248, 280, 347, 354, 384, 387, 441, 448, 463, 529, 598, 600, 616, 646, 651, 654, 670, 692, 697, 732, 751, 755, 761 i 785), w większości inhumacyjnych. Przeważały zastępcze serwisy z garnkiem, złożone z trzech podstawowych naczyń (groby 1, 20, 117, 247, 248, 387 [ciałopalny jamowy], 441, 448, 598, 619, 651, 654, 658, 706, 751 i 781), rzadziej czterech-pięciu (groby 382, 692, 697 i 710), a wyjątkowo ośmiu (grób 785 [ciałopalny jamowy]). Dużo rzadziej występowały serwisy zastępcze mieszane (groby 3, 99, 347, 422, 755 i 809), do picia (groby 14, 402, 616, 631, 713 i 782), z pojemnikami-garnkami (groby 10 i 109A [oba ciałopalne jamowe]) i pseudomieszane z pojemnikiem-amforą (groby 600 [ciałopalny jamowy] i 670), a wyjątkowo, w grobie 384, pseudomieszany z pojemnikiem-garnkiem (E. S z y d ł o w s k a 1968, s. 21 nn.). Zob. ryc. 55.

W Szymiszowie miseczka z omfalosem z obiektu XVI (ciałopalny jamowy), źle zilustrowana w opracowaniu źródłowym i pominięta przez nas w tym artykule, należała do serwisu z pojemnikiem-garnkiem i grzechotką, wrzuconego do jamy z kośćmi. Miseczki z dnem wklęsłym znajdowały się także w grobach ciałopalnych jamowych: podwójnym obiekcie XII – w serwisie do picia, przy szczątkach osoby w wieku *maturus* (Tab. 37:28), i obiekcie XIV – przy szczątkach osoby młodocianej, w zastępczym serwisie z garnkiem (L. G a j e w s k i 1959, s. 124–126). Inhumacyjny grób 3 mieścił serwis pseudomieszany z pojemnikiem-garnkiem (M. G e d l 1962b, s. 105). Zob. ryc. 55.

W Zbrojewsku miseczek z dnem płaskim (groby inhumacyjne: 121, 144, 170, 174, 178, 194 i 1249, ciałopalne jamowe: 2, 215, 552, 600, 616

3,5% w Będzinie-Łagiszy (na obu nekropolach metryczna struktura ceramiki przystaje do modelu M1), 8,8% w Szymiszowie, pow. strzelecki (dla znacznie mniejszej liczby obiektów) i zaledwie 0,3% w Zbrojewsku, położonym na północy omawianego obszaru, o modelu M3-M4 (typowym dla fazy Kietrz IV). W Będzinie-Łagiszy czernione jest zaledwie 7,5% naczyń, w Przeczycach jeszcze mniej, natomiast w Zbrojewsku blisko 70%, w tym wszystkie miseczki z omfalosem. Na wymienionych nekropolach kubki i czerpaki przeważają nad formami misowatymi (najbardziej w Będzinie-Łagiszy), standardem jest wkładanie naczyń jednego w drugie (por. A. Mierzwiński 2012, tab. 3–6, 8), co wydaje się tłumaczyć liczne występowanie zestawów A. Uwzględniliśmy 32 pochówki (przeważnie inhumacyjne), złożone w 24 grobach pojedynczych i czterech podwójnych oraz obiekt symboliczny (Tab. 37)⁶⁸. Przeważają pochówki dziecięce (20 z 26 oznaczonych antropologicznie), a niewielkie rozmiary jam grobowych ze Zbrojewska wskazują, że i w nich mogły zostać pochowane dzieci. W obiektach podwójnych z Przeczyc (groby 452 i 824) i Szymiszowa (grób XIII) miseczki złożono przy młodszym zmarłym (Tab. 37:14.22.25).

Dominują serwisy zastępcze lub do picia, kładzione w grobach inhumacyjnych zazwyczaj na krańcach jam (por. M. Gedl 1964, s. 87–88). „Garnitur” z pojemnikiem (dużym garnkiem) z grobu 746 z Przeczyc znajdował się

i 1325, oraz popielnicowy: 1636), wyjątkowo lekko wklęsłym (grób inhumacyjny 151) było czterokrotnie więcej niż okazów z omfalosem. Wystąpiły w 15 grobach z 531 datowanych na V EB (por. U. Bąk, B. Szybowski 2007, s. 38). Dominowały serwisy zastępcze z garnkiem, złożone z trzech (grób 552, 600, 616, 1249 i 1325) lub czterech naczyń (grób 178). Podobnej wielkości serwisy zastępcze z formą wazowatą umieszczono w grobach 194 i 215. Zastępcze serwisy mieszane liczyły osiem naczyń w grobie 170 i 15 w grobie 1636 (kobieta i pięcioro dzieci). Serwis do picia wystąpił w grobie 174. W grobach 2, 121, 144 i 151 nie określono typów serwisów (K. Dzięgielewski, U. Bąk 2007, s. 56; M. Gedl 1966, s. 92; 1971, s. 153, 158; 1974, s. 64, 66, 67, 72, 77; 1999, s. 92, 109, 113; 2000, s. 61; 2001a, s. 60). Zob. ryc. 55.⁶⁸ Pomijamy cztery obiekty o niejasnym charakterze z miseczkami z omfalosem: grób 1324 z Opatowa (kat. 68; serwis do picia), grób 684 z Przeczyc (tylko miseczka), grób XXV z Szymiszowa (zniszczony) i grób 136 ze Zbrojewska (serwis nieokreślony) oraz pięć zespołów o nieznanym rozplanowaniu: inhumacyjne – dziecięce z Będzina-Łagiszy, grób 55 (serwis zastępczy z dwoma garnkami), i Ligoty Samborowej, grób 4 (serwis zastępczy z garnkiem); grób 3 bez oznaczeń antropologicznych z Czarkowa (kat. 13; serwis do picia), oraz ciałopalne – niemowlęcy grób 377 z Przeczyc (serwis zastępczy z garnkiem) i nieoznaczony grób 4 z Siemoni (serwis mieszany). Nie uwzględniono też wyrabowanych grobów inhumacyjnych z niepełnym inwentarzem: dorosłej kobiety z Przeczyc, grób 661, oraz bez danych antropologicznych z Będzina-Łagiszy, grób 92, naruszonego wkopem, zapewne obrzędowym (por. A. Mierzwiński 2012, s. 103), w którym miseczka z omfalosem 1/b (Ryc. 6:a) i amfora sąsiadowały ze skupiskiem węgla drzewnych. Poza analizą, z uwagi na brak korelacji między opisem i planem grobu, pozostał także przystający kulturowo do omawianych ciałopalny obiekt 5, z pochówkiem dziecięcym (serwis zastępczy z garnkiem), z Rychnowa na Równinie Oleśnickiej. Zob. ryc. 55.

w stropie obiektu, a przy zmarłym pozostawiono niestandardowy (bez form misowatych) zastępczy serwis mieszany (Tab. 37:20).

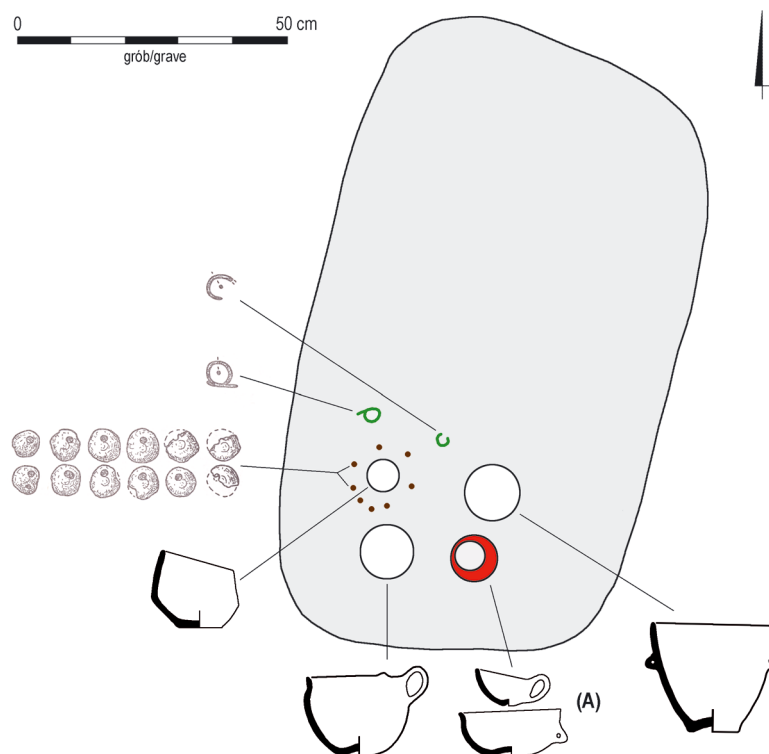
W siedmiu grobach zarejestrowaliśmy serwisy zastępcze z garnkiem. Trzy mieściły jedynie garnek, miseczkę i czerpak. W obiekcie bez danych antropologicznych (Będzina-Łagisza, grób 71) formy te (miseczka II/A/1/a) zostały wrzucone do jamy grobowej (Tab. 37:2). W grobach dziecięcych posłużono się okazami podtypu II/B₁ tworzącymi z czerpakami zestawy A (Tab. 37:7.17). W Będzinie-Łagiszy, grób 231, cały serwis (garnek na boku) znajdował się na północy jamy, w Przeczycach, grób 509, czerniona miseczka z wycięciami w krawędzi (Ryc. 9:j) stała przy kolanie zmarłego, a garnek na południu. Powiększone o kubek serwisy dziecięce z Będzina-Łagiszy także zawierały miseczki II/B₁/1/a (Tab. 37:3.8): w grobie 95 naczynia stały w części północnej jamy (miseczka tworzyła układ z garnkiem z kompletem), a w grobie 242 w partii środkowej ułożono zestaw A z grzechotką wewnątrz czerpaka, a w północnej miniaturowy garnek leżący na boku (Tab. 37:8). Serwis pozostawiony w nogach młodego mężczyzny na północnym skraju grobu 471 z Przeczyc był powiększony o formę misowatą; elementy zestawu D z miseczką II/B₁ stały obok kompletu (Tab. 37:15). W grobie 481 (starszy mężczyzna) z tego cmentarzyska, wyposażonym w spektakularne wyroby z brązu (m.in. grot strzały, nóż i brzytwę), do serwisu dodano miskę i drugi czerpak; ceramika ustawiona w rzędzie na południu jamy nie tworzyła układów, a czerniona miseczka podtypu I/B₂ została zaopatrzona w omfalos z dołkiem 1/b (Ryc. 8:j, tab. 37:16).

„Garnitur” z dwoma garnkami, złożony w części południowej dziecięcego grobu 762 z Przeczyc, zwyczajowo mieścił zestaw A z miseczką II/B₁/1/a (z guzkami na krawędzi) i czerpakiem (Tab. 37:21).

Dwoje dzieci wyposażono w serwisy z amforą (bez garnka) i miseczką II/B₁/1/a. Złożony z podstawowych trzech naczyń (w tym zestawu A) w grobie 68 w Będzinie-Łagiszy stał w południowej partii obiektu (Tab. 37:1). Większy, z dodatkową miseczką i czerpakiem, z podwójnego grobu 452 z Przeczyc, był rozstawiony w dwóch miejscach obok młodszego zmarłego: przy głowie stała miniaturowa miseczka bez omfalosa, a pozostałe cztery naczynia w nogach na północy jamy (Tab. 37:14). Serwis z amforą z symbolicznego grobu XIII z Szymiszowa obejmował siedem naczyń, w tym miskę (ułożoną powyżej) i cztery czerpaki (Tab. 37:26).

Zastępcze serwisy mieszane z grobów dziecięcych składały się z czterech (Tab. 37:4.13.23) lub pięciu naczyń (Tab. 37:5.27), a miseczki z omfalosem tworzyły zestawy A z czerpakami. W grobach 138 z Będzina-Łagiszy i 381 z Przeczyc użyto naczyń podtypu I/A₂; w pierwszym ceramikę zgromadzono przy głowie zmarłego na południu jamy (Ryc. 31, tab. 37:5), w drugim (noworodek)

Ryc. 31. Będzin-Łagisza (3). Plan grobu 138 z serwisem zastępczym mieszanym (legenda – zob. ryc. 30).

Wg: W. Galasińska-Hrebendowa 1989

Fig. 31. Będzin-Łagisza (3). Grave 138 with with the pseudo-mixed substitute service (key – see Fig. 30).

After: W. Galasińska-Hrebendowa 1989

serwis, niemal w całości zminiaturyzowany, umieszczono na północy obiektu (Tab. 37:13). Zestawy A z formami II/B₁ stały w części północnej grobów (Tab. 37:4.23): 96 z Będzina-Łagiszy – w narożniku razem z garnkiem, obok przylegającego do grobu zaciemnienia ze spalenizną (na południu amfora miniaturowa) i 834 z Przeczyc (w części południowej garnek i dwustożkowa miniaturka). W południowej części grobu 161 ze Zbrojewska, przy głowie zmarłego ułożono elementy zestawu A z kubkiem, amforę miniaturową i czerpak, zaś garnek w części środkowej (Tab. 37:27).

Niemowlę z grobu 860 z Przeczyc zaopatrzone w nieokreślony serwis zastępczy. Naczynia, wśród których zidentyfikowano miniaturkę II/A/1/a i czerpak, oraz grzechotkę wrzucono do jamy; być może inaczej potraktowano, zachowaną w całości, miniaturową amforę (Tab. 37:24).

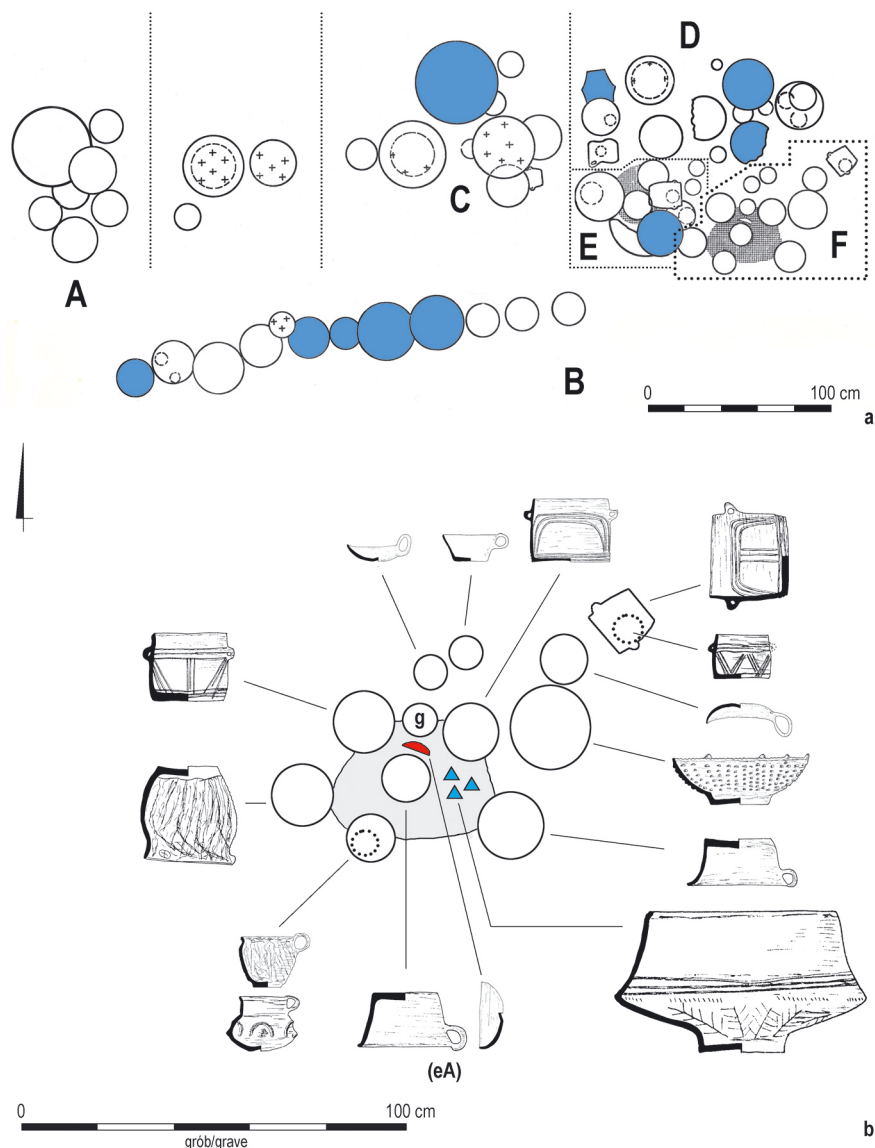
Serwisy do picia (Tab. 37:6.9.12.28) ustawiano na ogół w północnej części jam. Najprostsze składały się z zestawu A (Będzin-Łagisza, grób 269 – w nogach zmarłego; tab. 37:9) lub jego elementów (Przeczyc, grób 331; tab. 37:12). W grobie 824 z Przeczyc zestaw A i czerpak umieszczono przy głowie pochowanego (Tab. 37:22), w grobie 175 ze Zbrojewska odwrotny zestaw A (z okazem zaopatrzonym w wąski, wysoki omfalos i guzki na krawędzi) włożono do miski ustawionej w narożniku

jamy (Tab. 37:28). W grobie 653 (noworodek) z Przeczyc elementy zestawu A z nieprofilowaną miniaturką stały na południu przy głowie, a osobno forma misowata (Tab. 37:19).

Do grobu 169 z Będzina-Łagiszy włożono jedynie miseczkę miniaturową z pomysłowo rozmieszczonymi guzkami na krawędzi i wąskim, wysokim omfalosem (Ryc. 5:c, tab. 37:6).

Serwisy pozostawione w grobach ciałałpalnych są bardziej rozbudowane niż te z grobów inhumacyjnych (por. A. Mierzwiński 2012, s. 101). W serwisach zastępczych z garnkami część ceramiki była rozbita. W dziecięcym grobie 320 z Będzina-Łagiszy przy skupisku przepalonych kości, węgielków drzewnych i skorup z miski i czerpaka, umieszczonych w części wschodniej prostokątnej jamy grobowej, stał zestaw A z miseczką II/B₁ i garnek (Tab. 37:10). W Przeczycach, w grobie 255, przy przepalonych szczątkach osoby dorosłej, zgromadzonych na południu owalnej jamy grobowej (w niej fragmenty dwóch garnków i miski), umieszczono zestaw A z naczyniem I/A₁/1/a i komplet (Tab. 37:11).

Serwis do picia ofiarowany dziecku pochowanemu w grobie 536 z Przeczyc składał się z zestawu D i grzechotki wrzuconej do jamy (Tab. 37:18). W Szymiszowie, w podwójnym grobie XII, każdy pochówek był zaopatrzony w miseczkę, miskę i dwa czerpaki, ułożone

Ryc. 32. Cybinka (Bieganów) (12). a – plan grobu 33 z sześcioma serwisami: A – zastępczym z wazą, bez misek, B – mieszanym, bez misek, C – pseudomieszanymi z pojemnikiem-amforą, D, E – mieszanymi, F – pseudomieszanym z pojemnikiem wazowatym. b – plan rozmieszczenia naczyń z serwisu F (g – grzechotka; legenda – zob. ryc. 30). Wg: A. Marcinkian 1984b

Fig. 32. Cybinka (Bieganów) (12). a – grave 33 with six services: A – substitute service with a basin, without bowls, B – mixed service, without bowls, C – pseudo-mixed services with a container (an amphora), D, E – mixed services, F – pseudo-mixed service with a basin-like container. b – arrangement of the service F vessels (g – rattle; key – see Fig 30). After: A. Marcinkian 1984b

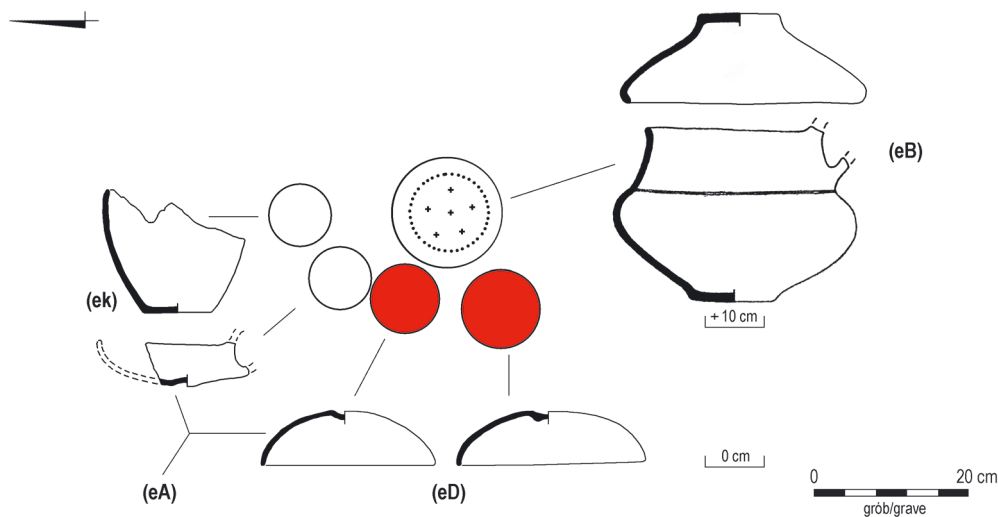
w stos. Naczynie formy I/A₂/1/a (Ryc. 6:l) towarzyszyło szczątkom osoby w wieku *iuvenis* (Tab. 37:25). W grobie 264 ze Zbrojewska siedem naczyń, wśród nich miseczka II/A/1/a (Ryc. 9:a), miska oraz leżący na boku zestaw A, umieszczono na różnych poziomach powyżej ciała-palenia (Tab. 37:29).

Strefa zachodnia

Typowe były miseczki w kształcie wycinka kuli, przeważnie z prostym brzegiem podtypu I/A₁, a w skład serwisów wchodziło nieraz po kilka naczyń z omfalosem. Zwyczaj stawiania naczyń dnem do góry, a nie jak w strefie wschodniej wkładania jednego w drugie, powodował, że dużo rzadziej występują typowe zestawy ceramiki.

Datowany na 1. połowę IV EB grób 33 z Cybinki (Bieganowa) na Ziemi Lubuskiej⁶⁹ zawierał sześć popielnic i blisko 70 nieczernionych naczyń, mogących wchodzić w skład sześciu serwisów, przeważnie zaopatrzonych w pojemniki (Ryc. 32:a, tab. 38). Obie miseczki z omfalosem znajdowały się we wschodniej części grobu, w okolicy małej, przepalanej popielnicy-amfory, wśród

⁶⁹ Nie znamy rozmieszczenia inwentarzy z miseczkami z omfalosem, odkrytych w Glińsku, Grzmiącej, Sulęcinie i Lutolu Mokrym (kat. 20:1.2, 25:1, 109:1-5, 147:3). Obiekt 12 z Glińska był wyposażony w serwis mieszany, zawierający dwie miseczki z omfalosem i okaz z dnem płaskim (Ryc. 5:a, 7:a; P. Wawrzyniak 2004, ryc. 9-17). Zob. ryc. 56.

Ryc. 33. Kaliszany (32). Plan grobu 55 z zastępczym serwisem z garnkiem (legenda – zob. ryc. 30). Wg: D. Durczewski 1987
 Fig. 33. Kaliszany (32). Grave 55 with the substitute service with a jar (key – see Fig 30). After: D. Durczewski 1987

ponad 40 innych form ceramicznych (w tym wszystkich miniatur i grzechotek). Okaz z falistym brzegiem z serwisu mieszanego stał między pojemnikami w otoczeniu pochówku, a egzemplarz z ukośną linią wylewu należał do „garnituru” pseudomieszanego, związanego z jedną z jam ze spalenizną – opierał się on wylewem odwrócony do góry dnem donicowaty kubek (elementy zestawu A), stojący pośrodku tej jamy (Ryc. 32:b). Część naczyń w serwisach mieszanych była przepalona: duża misa ułożona przy drugiej jamie ze spalenizną oraz sąsiadujące ze sobą amfora, dzban i kubek, ustawione na wylewach wzdłuż południowej ściany grobu, w rzędzie z innymi naczyniami.

Wielkopolska

Wśród niewielu grobów znanych z tego obszaru (analizie poddaliśmy zaledwie 17 zespołów) nie ma obiektów podobnych do odkrytego w Cybinie. Miseczki, przeważnie związane z popielnicami, tworzyły z nimi często typowe układy (Tab. 39, 40).

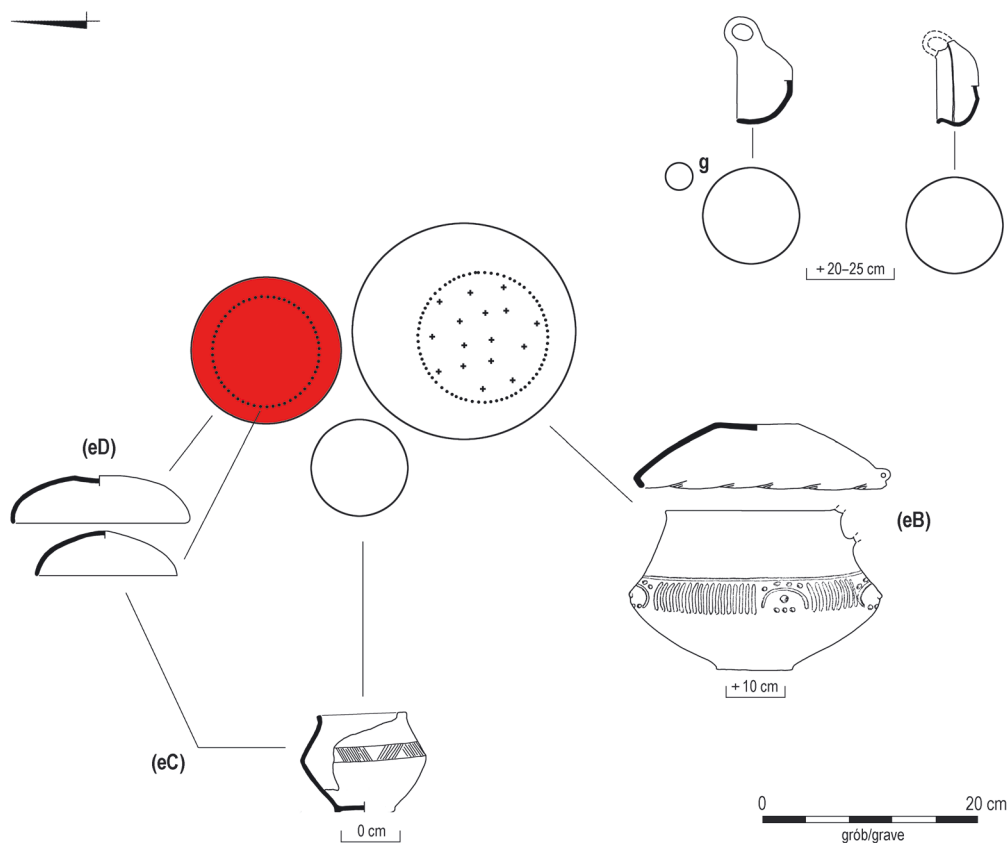
Nie wszystkie groby z międzyrzecza Warty i Noteci były wyposażone w serwisy. Inwentarz 11 z przełomu IV i V EB z Wielienia zaopatrzone jedynie w płaski okaz z ukośną linią wylewu, który oparto wylewem o duży garnek pełniący funkcję popielnicy (Tab. 39:3). Dwóm niewielkim popielnicom-dzbanom (jeden zamknięty płytką miseczką z ukośną linią wylewu, a drugi czerpakiem) z grobu 57 z wymienionej nekropolii towarzyszył tylko garnek (Tab. 39:4). Pochówek z Czarnkowa, umieszczony w czarnej ziemi, był wyposażony w serwis pseudomieszany z pojemnikiem-garnkiem. Przy popielnicy oprócz miseczki znajdowały się kubki (Tab. 39:1). „Garnitury” mieszane były różnie rozmieszczane. W grobie 10 z Wielienia naczynia otaczające popielnicę (poza dwoma misami i elementami zestawu E) stały na wylewach (Tab. 39:2), a w późnożyłowym grobie 4 ze

Stobnicy serwis (zasobny w formy do czerpania) tworzył zwarte skupisko – miseczkę ułożono na jego skraju, tuż przy pochówku (Tab. 39:5)⁷⁰.

Datowany na IV EB dziecięcy grób 55 z Kaliszany na Pojezierzu Chodzieskim był wyposażony w zastępczy serwis z garnkiem (wszystkie naczynia we wzajemnych konfiguracjach), złożony niżej (a zatem zapewne wcześniej) od popielnicy-dzban (Ryc. 33, tab. 39:6). W grobie 27 z tej nekropolii, z przełomu IV i V EB, miseczką z sęcikiem 2/c zaopatrzonym w głęboki, cylindryczny dołek (Ryc. 6:c), przykryto nieliczne prochy (dziecka?) zsypane do dolnej części naczynia (Tab. 39:7). W Wągrowcu rozszerzony serwis pseudomieszany z pojemnikami wazowatymi półkołem otaczał pochówek: blisko urny stały naczynia mniejsze (między nimi płyt-

⁷⁰ W międzyrzeczu Warty i Noteci miseczek używano częściej niż wynikałoby to ze znikomej liczby omówionych inwentarzy. W Wieleniu były obecne w 15 inwentarzach, z których w opracowaniu uwzględniliśmy trzy: grób 10 (w nim także dwa okazy z dnem zaokrąglonym), 11 i 57 (por. przyp. 21, tab. 39:1–3). W omfalosy najprawdopodobniej było zaopatrzonych także siedem miseczek z grobów 7 (serwis mieszany), 13 (miseczka nakrywała popielnicę), 18 (serwis mieszany), 42 („garnitur” z pojemnikiem-amforą, bez form czerpakowatych) i 43, a w dna zaokrąglone pięć egzemplarzy z grobów 6 (serwis do picia), 37 (serwis mieszany), 56 (serwis zastępczy mieszany), 63 (serwis zastępczy mieszany) i 68 (zniszczony). Dna miseczek z grobów 50 (serwis zastępczy z garnkiem) i 54 („garnitur” nieokreślony) nie zachowały się (M. Grabska 1985, s. 19, 33 nn., tab. 15). Zob. ryc. 56.

Opracowanie cmentarzyska w Czarnkowie wielokrotnie wymieniam *małe misy* z dnem wklęsłym (groby VIII LXI, LXXV, LXXXIXb, CIIa, CVIII, CXI, CXVI, CXVII, CXXIVa, CXXXIV, CLXXXIII), lekko wklęsłym (groby VIII i CC), zaokrąglonym (np. groby XV i CCI), *prostym* (grób CXI, CXXIII) lub nienazwanym (groby XV, XIX, XXII, XXXVII, LXIV, XCIII, CXI, CXXXI, CLXV, CCI). Nieprecyzyjne opisy (nieraz bez wymiarów) tych w większości nieilustrowanych lub narysowanych schematycznie naczyń (por. L. J. Łuka 1951) nie pozwoliły uwzględnić ich w tym opracowaniu.

Ryc. 34. Kaliszany (32). Plan grobu 39 z zastępczym serwisem z wazą (g – grzechotka; legenda – zob. ryc. 30). Wg: D. Durczewski 1987
 Fig. 34. Kaliszany (32). Grave 39 with the substitute service with a basin-like vessel (g – rattle; key – see Fig 30). After: D. Durczewski 1987

ka miseczka), za nimi większe, tworzące elementy zestawów D i F (Tab. 39:8). Późnobrązowy grób 39 (dwoje dzieci) z Kaliszan, wyposażony w rozszerzony serwis zastępczy z wazą, znajdował się na trzech poziomach w jamie ze skorupami celowo zniszczonych naczyń (Ryc. 34, tab. 39:9)⁷¹.

Większość miseczek z omfalosem z Pojezierza Poznańskiego⁷² (18 okazów) pochodzi z Warto-

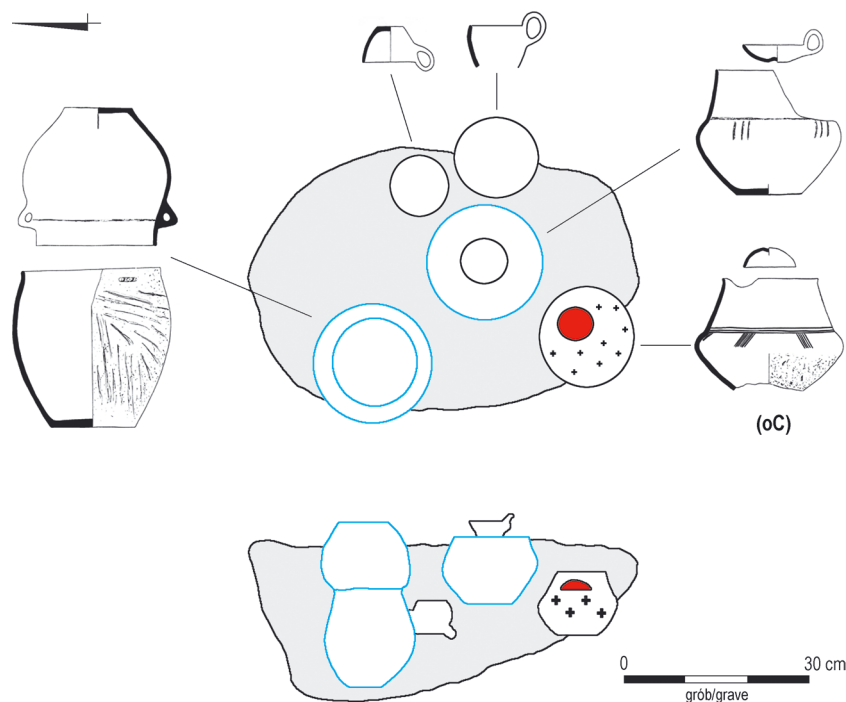
⁷¹ W Kaliszanach odkryto cztery nieprofilowane miseczki o dnach płaskich lub zaokrąglonych, które w grobach 8 (niemowlę; popielnica-garnek i serwis do picia) i 32 stanowiły jedyne dodatkowe wyposażenie. Nieokreślony jest serwis z grobu 4, z pochówkami mężczyzny i dziecka (D. Durczewski 1987, s. 43 nn.). Zob. ryc. 56.

⁷² Pominęliśmy wyposażone w miseczki z omfalosem obiekty zniszczone, o niekompletnych inventarzach lub nieznanym rozmieszczeniu wyposażenia. IV EB: Wartosław, groby XXII (dwie miseczki z omfalosem i donicowata z dnem płaskim znajdowały się w grupie głównie kubków nakrytych małymi miseczkami i czerpakami), LXXI, CXVII, CXVIII (w popielnicy-amforze przepalony czerpak; w garnku na warstwie spalenizny naczynie cylindryczne z kamiennym serkiem w środku). IV/V EB: Cerekwica, groby 2/58 i 3/58; Wartosław, groby IX, XXVIII (płytką miniaturka przy popielnicy, w jamie kawałki stopionego brązu i fragment małego sierpa brązowego; większość ceramiki odwrócona dnem do góry), LXXIX, XCII (dziecko; w popielnicy czerpak). V EB: Ruchoć, groby II, IV i VI (kat. 90); Terespotockie, grób 5; Wartosław, groby II (efektowna miseczka – ryc. 5:1 – obok kubków, na obrzeżu skupiska naczyń), V (miniaturowa waza i miseczka-

sławia, gdzie wystąpiły w 14,5% inventarzy. W grobach XIII, XX i LXIV z IV EB okazy zaopatrzone w omfalosy 1/a lub płasko ścięty sęczonek 2/b były pokrywami dziecięcych popielnic, przy których stawiano czerpak lub garnek (Tab. 40:2–4). W grobie IV ze Śródki, również z IV EB, przyciśnięta kamieniem głęboka miseczka z ukośną linią wylewu i małe naczynie dwustożkowe (elementy zestawu E) wchodziły w skład serwisu pseudomieszanego z pojemnikiem-garnkiem (bez form czerpakowatych), który znajdował się w jamie z węglami, ok. 20 cm wyżej od celowo rozbitej popielnicy (Tab. 40:1). W grobie 7 z Terespotockiego, datowanym na przełom IV i V EB, zastępczy serwis z garnkiem i płytką miseczką ustawiono na fragmencie naczynia, nakrywającym dziecięcą popielnicę-kubek (Tab. 40:6). Miseczka z ukośną linią wylewu i falistym brzegiem w serwisie mieszanym z podobnie datowanego grobu VIII ze Śródki została ulokowana między celowo rozbity wazą i ustawionymi na wylewach dwoma amforami, z których jedna nakrywała duży garnek, a pod drugą zarejestrowano resztki stosu; naczynia do czerpania zgromadzono przy garnku po drugiej stro-

-pokrywka? – ryc. 5:d), CII (zestaw D – miseczka płytka z omfalosem i nieokreślona – nakrywał niewielką popielnicę, ustawioną obok głównego grobu, nad jamą o czarnym wypełnisku z resztkami stosu i fragmentami ceramiki). Zob. ryc. 56.

Ryc. 35. Biernatki (5). Plan i profil grobu 38 z serwisem mieszanym (legenda – zob. ryc. 30). Wg: L. Krzyżaniak 1963
 Fig. 35. Biernatki (5). Grave 38 with the mixed service (key – see Fig 30). After: L. Krzyżaniak 1963

nie obiektu (Tab. 40:5). Pochówek dziecka z V EB (Terespotockie, grób 15) zaopatrzone w serwis do picia, złożony z dwóch miseczek (większa nakrywała popielnicę) i łyżki-poidełka (Tab. 40:7)⁷³.

W Biernatkach⁷⁴ na Równinie Wrzesińskiej struktura ceramiki jest zgodna z modelem M1, formy

⁷³ W Wartosławiu w sześciu grobach znajdowało się siedem miseczek donicowatych z dnem płaskim. Pięć inwentarzy zawierało pojedyncze okazy – grób LXVIII (jedynie mała popielnica cylindryczna nakryta miseczką), LXXXIX (serwis zastępczy mieszany), CXV (serwis pseudomieszany z pojemnikiem-garnkiem) oraz LV i XC o nieokreślonym typie serwisu. Dwa egzemplarze (grób XXXIX) w serwisie z pojemnikiem-amforą stały na obrzeżach skupiska naczyń. W późnobrzozowym grobie I podobne eksponowane położenie miały dwa okazy w kształcie wycinka kuli z dnem płaskim (wewnątrz jednej pięć figurek ptaków) i dwie zdobione formy misowate, z których jedna zaopatrzone była w wąską, wysoki omfalos (J. Łopata 1964, s. 13 nn., ryc. 3:14, 4).

W Terespotockiem miseczki w kształcie wycinka kuli z dnem płaskim lub wklęsłym były obecne w siedmiu zespołach. Jedna nakrywała popielnicę (grób 26 bez dodatkowego wyposażenia), inna należała do serwisu do picia (grób 29), pozostałe wchodziły w skład serwisu pseudomieszanego z pojemnikiem wazowatym (grób 30) i nieokreślonych „garniturów” zawierających uszkodzone formy wazowate (groby 2, 12 i 28). Cztery egzemplarze z grobu 33 należały do zastępczego serwisu mieszanego (W. Śmigiełski 1960, s. 3 nn.). Zob. ryc. 56.

⁷⁴ Poza rozważaniami pozostawiliśmy grób 28 (mężczyzna, 45–50 lat) z tego stanowiska o nieznanym rozmieszczeniu naczyń i nieokreślonym typie serwisu. W pięciu innych zespołach późnobrzozowych znajdowało się 11 miseczek bez omfalosa. W serwisie do picia wyposażono obiekt 51 (bez kości) i pochówek młodego mężczyzny (grób 20). „Garnitur” z pojemnikiem-garnkiem ofiarowano dzieciom (grób 49), a mieszany – młodej kobiecie (grób 48). Donicowata miseczka w ser-

misowate nieznacznie przeważają nad czerpakowatymi, 1/3 naczyń jest czerniona, a 1/3 ustawiona szczególnie, najczęściej na wylewie (por. A. Mierzwinski 2012, tab. 3–6, 8). Grób 38 (kobieta) z V EB o ciemnym wypełniku wyposażony był w serwis mieszany. Ustawione na różnych głębokościach naczynia wkładano do grobu w określonej kolejności (Ryc. 35, tab. 40:8).

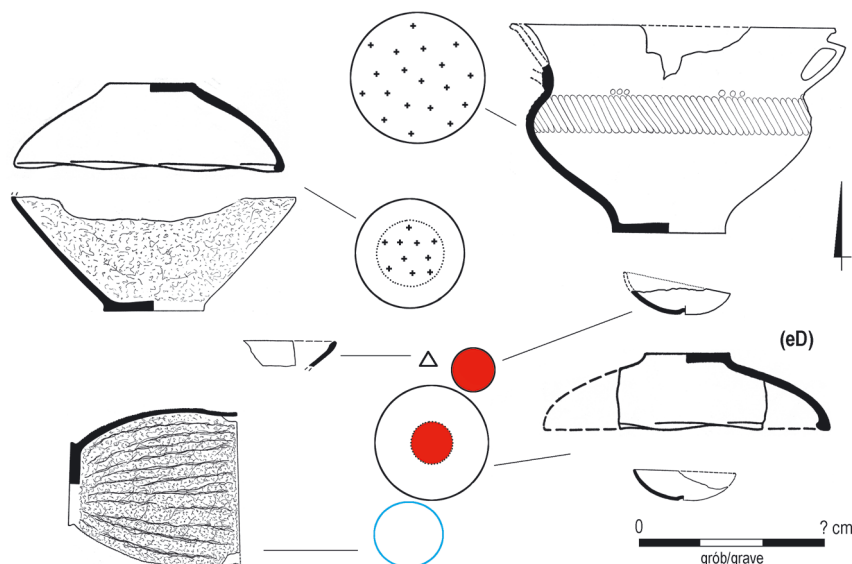
Pogranicze śląsko-wielkopolskie (część zachodnia)

Na najlepiej przebadanym i opracowanym cmentarzystku w Przyborowie miseczki z omfalosem znajdowały się w 12,5% zespołów⁷⁵, w których ceramika towarzysząca pochówkom została ustawiana w przeróżny sposób. Większość inwentarzy była rozszerzona o niewielkie wazy

wisie zastępczym z trzema wazami, towarzysząca starszemu dziecku (grób 60), była zakopana przy popielnicy, w połowie jej wysokości (L. Krzyżaniak 1963, s. 57 nn.). Zob. ryc. 56.

W Spławiu (V EB) używano jedynie miseczek z dnem płaskim, w które nie wyposażano dzieci. W 16 grobach (z 88 późnobrzozowych) odkryto łącznie 21 okazów, występujących pojedynczo (groby 11, 30, 38, 39, 41, 44, 46, 77, 78, 101 i 125) lub po dwa (groby 24, 50, 53, 121 i 130). Wchodziły one przede wszystkim w skład serwisów zastępczych: mieszanego (groby 30, 39, 41, 46, 50, 53 i 121) lub z amforą (groby 24, 38 i 78), a także pseudomieszanego z pojemnikiem wazowatym (grób 125). Zob. ryc. 56.

⁷⁵ Obliczeń dokonano dla 128 obiektów z IV–V EB: sześciu skupisk (nr 2–4, 6, 7, 9) odkrytych w 1955 roku (M. Zeylanowa 1959, s. 144–148, 150–151) i 122 grobów z badań w latach 1967 i 1968 (A. Marcinkian 1972a, tab. 1). Odsetek obliczany osobno dla inwentarzy z IV i V EB wynosi odpowiednio ok. 4% i ok. 27%.

Ryc. 36. Przybórow (85). Plan grobu 111 z serwisem z pojemnikiem-garnkiem, bez naczyń do czerpania (legenda – zob. ryc. 30). Wg: A. Marcinkian 1972a

Fig. 36. Przybórow (85). Grave 111 with the service with a jar-like container, without scoop-like vessels (key – see Fig 30).

After: A. Marcinkian 1972a

i amfory (większe naczynia tych typów służyły za popielnice), a w 1/3 z nich znajdowały się dzbany (Tab. 41). Miseczki kładzione przy popielnicach przeważnie miały inne proporcje niż umieszczane w ich otoczeniu, osobno lub w obiektach bez kości. Układy z innymi naczyniami (m.in. popielnicami) tworzyła blisko połowa miseczek. Analizę objęliśmy 20 zespołów z Przyborowa i Przemętu, zawierających 41 naczyń z omfalosem⁷⁶.

W IV EB w Przyborowie miseczki kładziono dnem góry. Płaski okaz podtypu I/B₁ z prosto ściętym sęczkiem 2/b z grobu 93 pełnił rolę pokrywy dziecięcej (?) popielnicy (Tab. 41:2), a płytką miseczkę w niestandardowym serwisie z pojemnikami wazowatymi w grobie 159 ulokowano przy pochówku (Tab. 41:3). W grobie 57, wyposażonym w serwis mieszany, naczynia były ustawione przeważnie na wylewach (elementy kompletu ulokowano osobno, egzemplarz głęboki z ukośną linią wylewu znajdował się w otoczeniu popielnicy-amfory, w której umieszczono czerpak⁷⁷); w jamie leżał fragment przedmiotu brązowego (Tab. 41:1).

⁷⁶ Pomijamy opublikowane niepełne inwentarze z Różanówki (por. J. Orlicka-Jasnoch 2007, s. 107–109, 111, ryc. 2) i późnobrązowy grób 2 z Trzęsowa (kat. 118; serwis mieszany), w wypadku którego niejasna jest lokalizacja miseczek. Struktura ceramiki na stanowisku w Trzęsowie odpowiada modelowi M1, formy czerpakowate nieco przeważają nad misowatymi, 1/3 naczyń jest czerniona, a wśród szczególnych ustawień dominuje odwracanie do góry dnem. Liczba blisko 50 naczyń w grobie 2 kilkakrotnie przekracza średnią (por. A. Mierzwiński 2012, tab. 3–6, 8). W grobie 22, w serwisie zastępczym mieszanym rozszerzonym o duży talerz, znajdowała się miseczka z dnem płaskim (A. Marcinkian 1977, s. 307). Zob. ryc. 56.

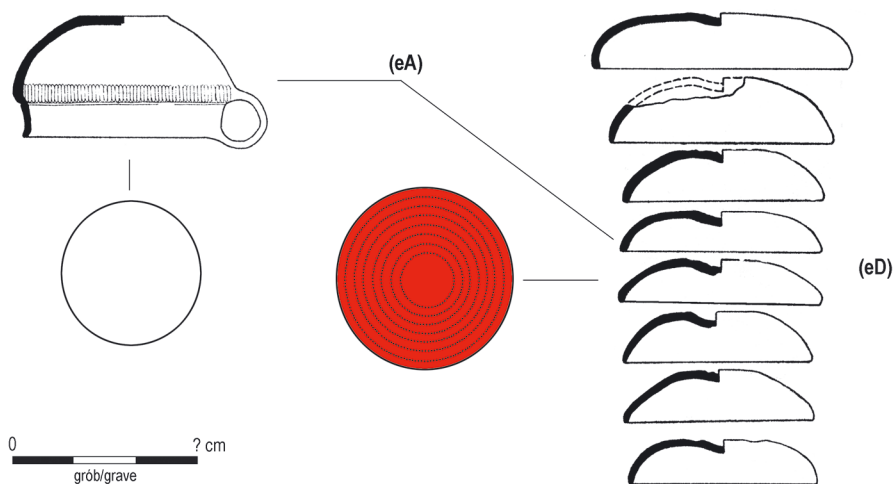
⁷⁷ W popielnicach pozostawiano nie tylko naczynia gliniane. W na-

Na przełomie IV i V EB na omawianym cmentarzysku pokrywami popielnic były miseczki z prostym brzegiem podtypu I/A₁. W grobie 105 okaz płaski, zaopatrzony w sęczek 2/b (Ryc. 8:h), i leżące na nim dwie misy zamykały dzban, umieszczony pod inną urną. Wokół popielnic zgromadzono przede wszystkim formy do czerpania, należące do serwisu z dużym pojemnikiem (Tab. 41:6). Głęboki okaz ze zwykłym omfalosem 1/a z grobu 122 nakrywał niewielką urnę ustawioną na podsypce ze stosu, wyposażoną w skromny serwis zastępczy z małą amforą i miniaturą wazy (Tab. 41:10). Blisko popielnicy znajdował się także zastępczy serwis mieszany z grobu 101. Do płaskiej miseczki z tego grobu (w pobliżu leżał na boku dzban miniaturowy) w zastępczym serwisie mieszanym był wstawiony garnek nakryty fragmentem czerpaka (Tab. 41:5).

W obiektach wyposażonych w serwisy z pojemnikami w formie garnków popielnicami były amfory. Serwis niestandardowy z grobu 111 nie zawierał naczyń do czerpania (Ryc. 36, tab. 41:7). Liczne formy czerpakowate umieszczono natomiast w grobie 63, zaopatrzonym w „garnitur” pseudomieszany rozstawiony wokół popielnicy; zestaw D, złożony z głębokiej miseczki z omfalosem i ukośną linią wylewu oraz okazu z zaokrąglonym dnem, był nakryty dużym kubkiem (Tab. 41:4).

Serwis mieszany z grobu 120, zawierający siedem w większości płytkich miseczek, przeznaczono do ob-

krytej misą dużej wazy z grobu 1 z Przyborowa znajdował się brązowy kubek typu *Jenišovice*, datowany na HaB₁ (A. Marcinkian 1972a, s. 174, ryc. 5, tabl. I:4; M. Gedl 2001b, s. 19, nr 16).

Ryc. 37. Przybórow (85). Plan grobu 129 z serwisem do picia (legenda – zob. ryc. 30). Wg: A. Marcinkian 1972a
 Fig. 37. Przybórow (85). Grave 129 with the libation service (key – see Fig 30). After: A. Marcinkian 1972a

rzędu, w czasie którego przy jednej z popielnic została wbita ukośnie w ziemię szpila brązowa. W pobliżu niej umieszczono dwa zestawy B z dzbanami ustawionymi na wylewach w miseczce z wąskim, wysokim omfalosem (kat. 85:19) i w misce. Pozostałe, egzemplarze z omfalosem (niektóre wewnątrz czernione), inne miseczki oraz czerpaki znajdowały się na skraju grobu w typowych układach (Tab. 41:9).

Prostokątny grób 113, przypominający obiekt z Cybiniki (Ryc. 32:a), wyposażono w cztery serwisy. Miseczki, podobnie jak w Cybince, znajdowały się w części wschodniej obiektu. Pięć okazów (na ogół płytkich) tworzyło serwis do picia, umieszczony w narożniku północnym. Między czernionymi egzemplarzami z omfalosami 1/b znajdował się zestaw D – zwrócone do siebie wylewami okazy I/B₁/1/a⁷⁸, a nieco dalej głęboka miseczka I/A₁/1/a. W narożniku południowym płaską miseczkę ustawiono na boku przy dziecięcej (?) popielnicy. Pozostałe serwisy, zastępczy i zaopatrzone w pojemniki, nie zawierały miseczek (Tab. 41:8).

W V EB ponad połowa omawianych naczyń znalazła się w obiektach bez kości. Grób 129 z Przyborowa zawierał serwis do picia złożony z kubka i ustawionych w stertę na *podspycie ze stosu* ośmiu miseczek (Ryc. 37, tab. 41:18). Grób 20 z Przemętu mieścił serwis zastępczy, w którym mała amfora i oparta o nią płytka miseczka z ukośną linią wylewu były umieszczone w misce (Tab. 41:12).

Dwa okazy z omfalosem włożono do popielnic. W grobie 17 z Przemętu naczyniu płytkiemu towarzyszyła zdeformowana w ogniu miniaturowa waza (Tab. 41:11). Egzemplarz płaski z grobu 59 z Przyborowa znajdował się

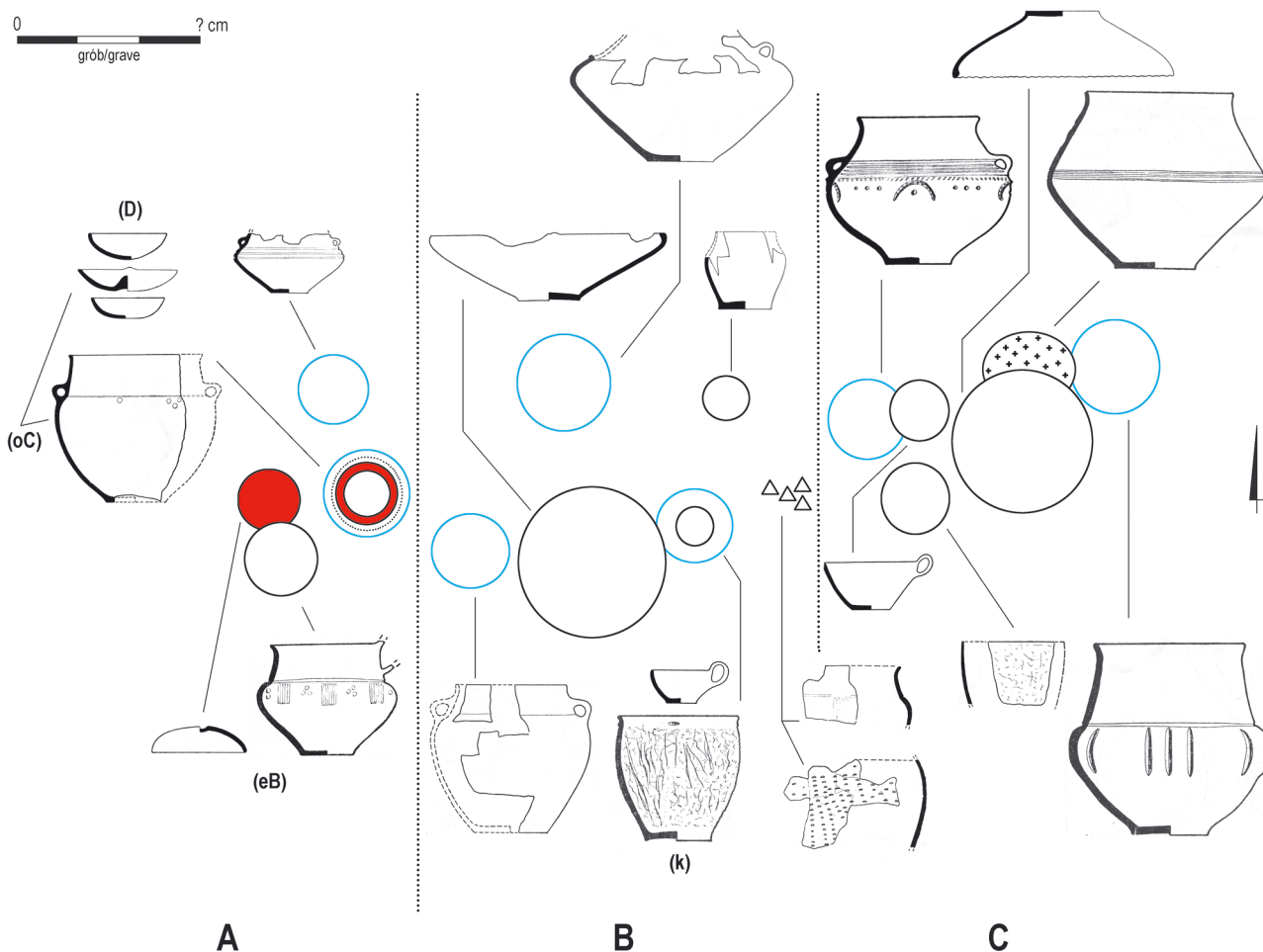
w większej popielnicy; ceramika ze zgromadzonego przy pochówkach serwisu mieszanego z trzema pojemnikami (amfora i duży garnek nieco z boku) była ustawiona na wylewach (Tab. 41:16). Głęboka miseczka podtypu I/B₁ z wysokim, wąskim omfalosem 1/a, pełniła funkcję popielnicy w grobie 24 z Przemętu, wyposażonym w zastępczy serwis mieszany. Miseczka ta stała między elementami kompletu i czerpakiem z miniaturową amforą wewnątrz, natomiast płytki okaz I/A₁/1/a ułożono blisko pochówku złożonego w małej wazie (Tab. 41:13).

Serwisy pseudomieszane z pojemnikiem-wazą z Przemętu liczyły po ponad 20 naczyń. Głęboka miseczka I/A₁ z grobu 35 była pokrywą małej popielnicy-amfory, oddzielonej od reszty wyposażenia ceramicznego trzema formami misowatymi (Tab. 41:15). W grobie 29, z centralnie ułożonym piecykiem, popielnicy-amforze (wewnątrz naczynia do czerpania) poza płytką miseczką towarzyszył pojemnik, talerz oraz formy misowate i wazowate (m.in. miniaturowa amfora z otworem w dnie) w charakterystycznych układach. W części jamy „za piecykiem” stała większość pozostałych naczyń, oprócz dwóch czerpaków i kubka pozostawionych na skraju obiektu (Tab. 41:14).

Prostokątny grób 110 z Przyborowa był wyposażony w trzy różne serwisy z pojemnikami. „Garnitur” zawierający miseczki znajdował się po przeciwnej stronie obiektu niż popielnica. Serwis pseudomieszany przy pochówku i mieszany w części środkowej obiektu, w sąsiedztwie brązowej bransolety i fragmentu szpili, nie zawierały miseczek (Ryc. 38, tab. 41:17).

Datowany na IV–V EB serwis do picia z grobu 123 składał się z czerpaka i zestawu D – w miseczce z omfalosem umieszczono okaz *stricte* półkulisty z gładzikiem kamiennym w środku (Tab. 41:19). Możliwe, że analogiczny serwis tworzyły miseczka i czerpak z okolicy

⁷⁸ Miseczki te oznaczone w publikacji numerami 10 i 11 są na planie grobu narysowane w dwóch miejscach: wymienionym tutaj i w pobliżu narożnika z małą popielnicą.

Ryc. 38. Przybórow (85). Plan grobu 110 z trzema serwisami: A – z dwoma pojemnikami-amforami, B – mieszanym, bez miseczek, C – pseudomieszanym z pojemnikami wazowatymi, bez miseczek (legenda – zob. ryc. 30). Wg: A. Marcinkian 1972a
 Fig. 38. Przybórow (85). Grave 110 with three services: A – with two amphora-like containers, B – mixed service, without bowls, C – pseudo-mixed service with basin-like containers, without bowls (key – see Fig 30). After: A. Marcinkian 1972a

ustrzyn, naczynia o niepewnej chronologii i nieznanym kontekście odkrycia (Tab. 41:20)⁷⁹.

Środkowe Nadodrze

Późnobrązowy grób 2 z Zawady na Dolnym Śląsku był wyposażony w serwis z pojemnikami wazowatymi, przy których zgromadzono przede wszystkim miseczki

⁷⁹ W Przyborowie miseczki, przeważnie z dnem zaokrąglonym, znajdowały się w dziewięciu obiektach. W grobach 63, 105, 110, 113, 120 i 123 współwystępowały z okazami z omfalosem (Tab. 41:4.6.8.9.17.19). W grobie 170, datowanym na IV–V EB, znajdowała się tylko miseczka z dnem płaskim. Na przełomie IV i V EB okazy z dnem zaokrąglonym należały do zastępczego serwisu z amforą z grobu 81 i pseudomieszanego z pojemnikiem wazowatym z grobu 112 (A. Marcinkian 1972a, s. 227, 252–253, 338). Zob. ryc. 56

Na późnobrązowej nekropoli w Przemęcie miseczki bez omfalosów zwykle miały dna płaskie. Po jednym naczyniu umieszczono w grobach 4 (w popielnicy) i 23, wyposażonych w serwisy pseudomieszanego z pojemnikami wazowatymi, oraz w zespole 28 (bez kości) z serwisem zastępczym, zawierającym pięć form wazowatych (E. Kihl-Byczkova 1970, s. 108, 112, 114). W grobach 29 i 35 współwystępowały z okazami z omfalosem (Tab. 41:14.15). Zob. ryc. 56.

i kubki. Płaskie naczynie I/B₁ z sęczeniem 2/b stało między popielnicami (Tab. 42:20).

Na Dolnych Łużycach na IV EB jest datowany obiekt 55 z Sękowic, stan. 1 (grób jamowy osoby dorosłej), z płytką miseczką I/A₁/1/a, zaopatrzony w serwis zastępczy z garnkiem (Tab. 42: 1).

Strukturę metryczną ceramiki z nekropoli w Białkowie, użytkowanej u schyłku IV i w początkach V EB, ilustruje model M1. Form misowatych stwierdzono tu więcej niż czerpakowatych, a czernienie powierzchni miało marginalne znaczenie (por. A. Mierziński 2012, tab. 3–6, 8). Miseczki (często po kilka) wchodziły w skład ponad połowy inwentarzy⁸⁰. Układy z innymi naczyniami tworzyła

⁸⁰ W rozpoznanym w mniejszym zakresie Jasieniu, funkcjonującym głównie w V EB, frekwencja inwentarzy z miseczkami z omfalosem jest ponaddwukrotnie mniejsza (ok. 22%). W grobach 2 (naczynie z dnem zaokrąglonym), 4, 20 (kat. 30:1.2) i 24 złożono pojedyncze okazy, w zespołach 23, 27 i 25 – odpowiednio dwa, trzy i sześć egzemplarzy. Wyróżniliśmy serwisy z pojemnikami wazowatymi (groby 2, 24 i 25), mieszane (groby 20 i 23) i zastępczy z amforą (grób 27).

ok. 1/3 okazów. Wiele serwisów zawierało dzbany i małe amfory, podczas gdy ich większe odpowiedniki sporadycznie bywały popielnicami. Na urny zazwyczaj przeznaczano wazy, natomiast rzadkie są ich małe formy, co wyraźnie różni to stanowisko od Przyborowa. Szczegółową analizą objęliśmy 18 grobów⁸¹, często naruszonych⁸², w których znajdowało się 36 naczyń podtypów I/A₁ i I/B₁ (Tab. 42).

Przeważały serwisy z pojemnikami, przeważnie wazowatymi. Miseczki najczęściej kładziono przy popielnicach lub w ich otoczeniu i tylko nieliczne występowały w innym kontekście. I tak: pełniący funkcję pokrywy niewielkiej urny płytki okaz z grobu 30 stanowił całe dodatkowe wyposażenie (Tab. 42:9), a podobny egzemplarz z grobu 43 należał do serwisu z pojemnikiem-garnkiem zasobnego w formy misowate (Tab. 42:16). Dwa głębokie naczynia (jedno z ukośną linią wylewu) wchodziły w skład serwisu z pojemnikiem-wazą i wieloma formami do czerpania, odkrytego nad grobem 31 (Tab. 42:10).

Umieszczenie misek w grobie nie zależało od typu użytego serwisu. Lokowane przy popielnicach pojedyncze, niegłębokie miseczki podtypu I/A₁ należały do zgromadzonych przy pochówkach różnych serwisów zastępczych: mieszanego bez naczyń do czerpania w dziecięcym (?) grobie 45 z popielnicą-dzbanem (Tab. 42:17), „garniturę” z trzema amforami i trzema formami czerpakowatymi w grobie 5 (Tab. 42:4) oraz inwentarza z pojemnikami wazowatymi w grobie 45 (Tab. 42:6). Dwie miseczki różnych podtypów i proporcji, stojące obok siebie przy popielnicy w grobie 47, wchodziły

w skład serwisu z pojemnikiem (Tab. 42:19), a trzy okazy umieszczone obok kubków i garnka w zwartym skupisku naczyń w grobie 42 – do „garniturę” mieszanego (Tab. 42:15). Inaczej rozplanowano grób 46 z resztkami stosu, zaopatrzony w dwa różne serwisy: zastępczy z amforą i miseczką I/B₁/1/a przy pochówku i niestandardowy (bez misek) z trzema pojemnikami, rozstawiony w kilku miejscach (Tab. 42:18).

Miseczki – jedną lub kilka – często umieszczano w otoczeniu popielnic. Głęboki egzemplarz z grobu 24 znajdował się w serwisie zastępczym z dwoma amforami i, zapewne nie przypadkiem, także dwoma dzbanami (Tab. 42:8; w omówionym wyżej podobnym serwisie z grobu 45 znajdowały się po trzy formy tego samego rodzaju), a głęboka miseczka z grobu 18 w „garniturze” pseudomieszanym, w którym małych amfor było więcej niż naczyń do czerpania (Tab. 42:7). Głębokie miseczki w serwisie z pięcioma pojemnikami z grobu 6 tworzyły charakterystyczne układy: odwrotny zestaw A, umieszczony przy dzbanach i kubkach, oraz zestaw C, w sąsiedztwie małych amfor i misek (Tab. 42:5). Trzy okazy różnych podtypów w zastępczym serwisie mieszanym z grobu 34 sąsiadowały z elementami kompletów, a w rzędzie form do czerpania ustawionym między popielnicami na boku leżał dzban (Tab. 42:11). W grobie 1 z jednej strony większej popielnicy stał rzędem serwis pseudomieszany z garnkiem; miseczki I/A₁ i I/B₁ razem z kubkiem i czerpakiem (elementy dwóch zestawów A) były nakryte misą i, według publikacji, umieszczone w naczyniu, co nie znajduje odzwierciedlenia na planie. Po drugiej stronie pochówku ustawiono rozbudowany serwis pseudomieszany z czterema pojemnikami i ułożonym na boku dzbanem, tak jak w omówionym już grobie 34 (Tab. 42:2).

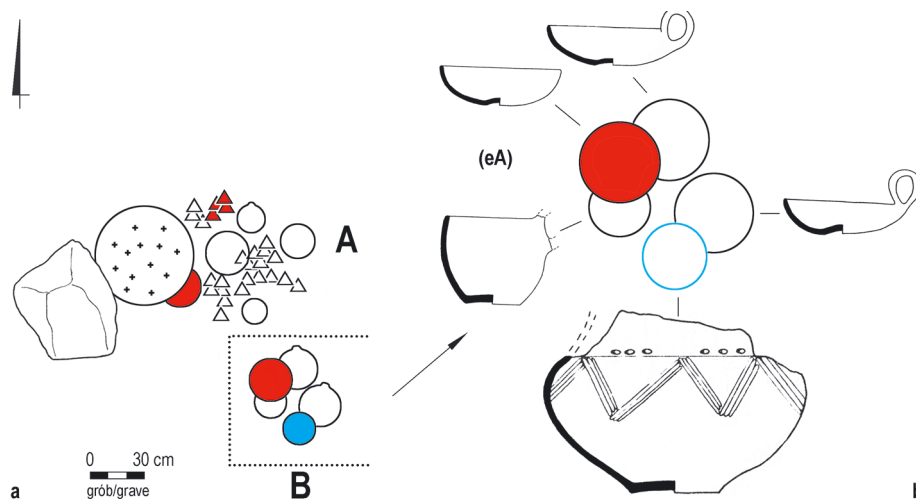
Osobno, z dala od pochówków kładzione były niektóre miseczki należące do serwisów z pojemnikami. W grobie 41 z resztkami stosu, wyposażonym w serwis mieszany, na obrzeżu w jednym narożniku stała płytki okaz I/A₁/1/a, w drugim nieokreślone miseczki, a pośrodku między nimi garnek; przepalone naczynie I/B₁/1/a umieszczono na fragmencie misy w otoczeniu pochówków (Tab. 42:14). Miseczka podtypu I/A₁ z ukośną linią wylewu i okaz I/B₁ stały przy popielnicy w grobie 2, w serwisie najprawdopodobniej mieszanym (pojemniki zachowane częściowo), a trzeci egzemplarz – płytki I/A₁/1/a – w ułożonym osobno niewielkim serwisie z wazą (Ryc. 39, tab. 42:3). Dwie miseczki (głęboka I/A₁ i ustawiona pionowo między misami płytki I/B₁) w serwisie z pojemnikiem-garnkiem, znajdowały się na obrzeżach grobu 40, między formami do czerpania i misami. Popielnicy towarzyszył serwis do picia z płytkim okazem podtypu I/B₁ (Tab. 42:13). W czteropoziomowym grobie 39 przy niżej umieszczonej popielnicy zgromadzono serwis mieszany, w którym miseczki znajdowały się przy pojemnikach ustawionych z dwóch stron pochówku.

W grobach zaopatrzonych w kilka misek pojemnikami były duże wazy (M. G e d l 1968, s. 24 nn., 49). Zob. ryc. 56.

⁸¹ Pominęliśmy obiekty zniszczone, ze zdekompletowanym inwentarzem, bez dokumentacji lub opublikowane w sposób uniemożliwiający identyfikację naczyń na planie: groby 3, 4, 10, 12, 14–16, 19, 32, 36, 37, 48 i 54. W grobach 4 i 15 znajdowały się serwisy z pojemnikiem-wazą, w grobie 16 – zastępczy z formami wazowatymi, w grobie 36 – mieszany. Grób 1319 z Jagłowic (z przełomu IV i V EB) o nieznanym rozmieszczeniu naczyń zaopatrzono w zastępczy serwis mieszany (A. M a r c i n k i a n 2007, tabl. C:27–32). Zob. ryc. 56.

W Białkowie jedynie w grobach 2 i 43 miseczkom z omfalosem (kat. 42:3.16) towarzyszyły okazy z dnem płaskim, a dwa pochówki wyposażono tylko w formy bez omfalosa: grób 35 – w egzemplarz z dnem lekko wklęsłym, grób 55 z serwisem pseudomieszanym z pojemnikami wazowatymi – w naczynie z dnem płaskim (A. K o ł o d z i e j s k i 1977a, s. 125, 156, 164). Grób 55 uznaliśmy za późnobrażowy ze względu na obecność dwuczęściowej amfory typu 7200 według D.-W. B u c k a (1979, s. 125). Zob. ryc. 56.

⁸² Z treści opracowania nie wynika, czy zniszczenia obiektów spowodowały naturalne czynniki postdepozycyjne, czy ingerencja człowieka, nie jest zatem jasne, czy opublikowane inwentarze stanowią całość pierwotnego wyposażenia. Opisy grobów na ogół nie podawały szczegółów dotyczących ustawienia ceramiki – układy naczyń odtwarzaliśmy na podstawie nakładających się na siebie obrysów naczyń, widocznych na planach jam grobowych. Próbowaliśmy identyfikować je ze zdefiniowanymi przez nas układami na podstawie ich wymiarów. Według A. M i e r z w i Ń s k i e g o (2012, tab. 8) w Białkowie typowe było odwracanie naczyń dnem do góry, co nie wynika z opisów obiektów.

Ryc. 39. Biłków (4). a – plan grobu 2 z dwoma serwisami: A – mieszanym, B – z pojemnikiem-wazą; b – plan rozmieszczenia naczyń z serwisu B (legenda – zob. ryc. 30). Wg: A. Kołodziejski 1977a
 Fig. 39. Biłków (4). a – grave 2 with two services: A – mixed, B – with a basin-like container; b – arrangement of the service B vessels (key – see Fig 30). After: A. Kołodziejski 1977a

W odległości ok. 60 cm od niego postawiono egzemplarz podtypu I/B₁, skierowany wysokim, zaokrąglonym sęczykiem 2/a do góry (Ryc. 8b). Wyżej odkryto tylko naczynie z brzegiem zachylonym (nie wiadomo, jak miały się do siebie kolejne poziomy), a przy pochówkach nad nim serwis pseudomieszany z pojemnikiem wazowatym. Miseczki (okaz podtypu I/A₁ z ukośną linią wylewu) stały tu w otoczeniu popielnic (Tab. 42:12).

WCZESNA EPOKA ŻELAZA

Analizie poddano 156 inwentarzy grobowych: 11 ze strefy wschodniej (w każdym po jednej miseczce) i 145 z zachodniej (z 218 naczyniami). Podobnie jak w przypadku materiałów z epoki brązu zebraliśmy informacje o zespołach z miseczkami bez omfalosów ze stanowisk uwzględnionych w tabelach zawartości inwentarzy grobowych – wszystkich ze strefy wschodniej (Tab. 43; por. przyp. 84, 85, 87–89) oraz Kietrza, Śląska środkowego, zachodniej części pogranicza śląsko-wielkopolskiego, Wielkopolski (Tab. 44–46, 51; por. przyp. 90–92, 95, 103–105) oraz Środkowego Nadodrza i Pogórza Zachodnio-sudeckiego (Tab. 52–57; por. przyp. 107, 110, 111, 116, 117) należących do strefy zachodniej. Z części wschodniej pogranicza śląsko-wielkopolskiego uwzględniliśmy zespoły z miseczkami bez omfalosów wyłącznie z datowanych przez U. Brosseder cmentarzysk w Cieszkowie i Wołowie (Tab. 47–50; por. przypisy 98, 100)⁸³. Pod uwagę wzięliśmy także serwisy z miseczkami z omfalo-

sem, z grobów pominiętych w szczegółowej analizie (por. przyp. 93, 101, 109, 112, 115).

Strefa wschodnia

Południe Polski

Na Wyżynie Śląsko-Krakowskiej miseczki z omfalosem towarzyszyły pochówkom inhumacyjnym w Orzechu, grób 25 i w Gliwicach-Łabędach-Przyszówce, grób 38 (osoba w podeszłym wieku). Należały do ustawionych w północnych częściach jam grobowych zastępczych serwisów z garnkiem, złożonych z trzech naczyń, i tak jak w epoce brązu tworzyły układy z formami do czerpania (Tab. 43:1.2). W Gliwicach, podobnie jak na nekropolach późnobrązowych, metryczna struktura ceramiki odpowiada modelowi M1, inwentarze są znacznie bardziej zestandaryzowane niż w epoce brązu⁸⁴, czernienie nie obejmuje nawet 10% naczyń, normą pozostało wkładanie jednego w drugie (A. Mierzwiński 2012, tab. 3–6, 8).

W Polsce południowo-wschodniej udział grobów wyposażonych w naczynia z omfalosem jest znikomy i wynosi ok. 0,7–0,9% w Gorzycach (kat. 23), Krzemienicy i Trzęsówce, oraz 0,3–0,4% w Kosinie i Knapach⁸⁵. Miseczki, stanowiące zwykle jedyne dodatkowe

⁸³ Uzyskane wyniki uznaliśmy za w pełni reprezentatywne dla wschodniej części pogranicza. Nekropole z Cieszkowa i Wołowa, położone na przeciwległych krańcach omawianego obszaru i znacznie różniące się od siebie, m.in. strukturą metryczną ceramiki, o czym więcej w dalszej części artykułu, dostarczyły odpowiednio liczne materiały porównawcze.

⁸⁴ Nieprofilowane miseczki z dnami na ogół płaskimi (zwykle tworzące zestawy A z czerpakami), zarówno w Gliwicach (groby 15, 21, 65, 69, 76 i 77), jak i w Orzechu (groby 14 i 22), najczęściej wchodziły w skład zastępczych serwisów z garnkiem umieszczanych zwykle na północy jam grobowych (R. A b ł a m o w i c z 1994, s. 35, 39; E. D o b r z a ń s k a - S z y d ł o w s k a, M. G e d l 1962, s. 21 nn.). Zob. też ryc. 57.

⁸⁵ Na trzech cmentarzyskach liczniej od okazów z omfalosem występowały miseczki (nieraz miniaturowe) z innym dnem, stanowiące często jedyne dodatkowe wyposażenie. W Knapach znajdowały się w 12 zespołach, datowanych na fazę A, tj. HaB₃/HaC (grób 170), B/HaC (groby 47, 65, 77, 193, 194, 226), C/HaD (grób 94) i bez uszczegółowionej

wyposażenie ceramiczne, tworzyły zestawy z popielnicami w formie waz lub garnków. Okazy z ukośną linią wylewu leżały wewnątrz urn na szczątkach dzieci⁸⁶ – w Krzemienicy, grób 61 (tu dnem do góry; tab. 43:10) i w Kosinie, grób 278 (Tab. 43:5). Naczynia z grobu 40 z Knapów, z grobu 154 z Krzemienicy oraz z grobów 120, 267 (w serwisie do picia z czerpakiem) i 317 z Trzęsówki umieszczono obok pochówków (Tab. 43:4.6–8.11). W grobie 4 z Gorzyc znajdował się serwis zastępczy z amforą (Tab. 43:9).

Wielkopolska

Serwis do picia odkryty w konstrukcji kamiennej grobu 115 z Topoli Wielkiej na Wysoczyźnie Kaliskiej składał się z wielu różnych form misowatych, m.in. okazu podtypu I/B₁, i czerpakowatych, jakich brakowało w ustawionym przy popielnicach inwentarzu pseudomieszanym z pojemnikiem-wazą (Tab. 43:3)⁸⁷.

Późnohalszackie serwisy ze Spycymierza w Wielkopolsce wschodniej, jak zdaje się wynikać z analizy opublikowanych, często zdekompletowanych inwentarzy, są zbliżone do używanych na stanowiskach berytualnych⁸⁸. Zupełnie inny charakter ma późnohalszacki

---

chronologii (groby 156, 159, 188, 212). Jedno dno było wklęsłe (grób 77), dwa płaskie (groby 94, 156, 188, 212), pozostałe zaokrąglone. Miseczki wkładano do popielnic (groby 47, 188, 193 i 194 – osoby dorosłe) lub umieszczano obok pochówku (groby 77 – dziecko, 156 – osoba dorosła, 170 – osoba w wieku dojrzałym, 226 – dorosła kobieta i niemowlę). Okazem z guzkiem na krawędzi nakryto kości dziecka (grób 212). Jeden serwis do picia – miseczkę i kubek – włożono do popielnicy ze szczątkami mężczyzny w wieku dojrzałym (grób 65), drugi – złożony z miseczki i miski wystąpił w grobie 159 (S. Czopek 2004, s. 21 nn., 108–109). W Krzemienicy miseczki (odkryte w 10 inwentarzach) miały dna płaskie lub sporadycznie zaokrąglone (groby 67 i 165). Pięć miseczek włożono do popielnic (groby 142 – dziecko, 144, 146, 165 i 174), a trzy umieszczono przy urnach – powyżej dna (groby 67, 136) lub na nieco poniżej otworu (grób 111). Serwis do picia w grobie 160 składał się z miseczki nakrywającej popielnicę i czerpaka położonego na szczątkach. Nie znamy położenia miseczki w zniszczonym grobie 23 (E. Szarek - Waszkowska 1975, s. 4 nn.). Formy bez omfalosa w Trzęsówce, obecne w 18 inwentarzach, częściej miały dna płaskie niż zaokrąglone (groby 1, 43, 45, 49, 126 oraz zniszczony 177). Większość znajdowała się wewnątrz popielnic – w grobach 1, 45 i 126 (w serwisach do picia z czerpakiem lub drugą miseczką), 49, 99, 102, 153, 242, 256, 265 i 273, nieliczne obok urn – w grobach 43, 160, 208 i 283. Okaz w grobie 245 nakrywał popielnicę, a w naczyniu w grobie 299 umieszczono przepalone szczątki i nieokreśloną formę miniaturową (K. Moskwa 1971, s. 11 nn.). Zob. ryc. 57.

⁸⁶ Analizę szczątków z Kosina wykonał dr Łukasz Maurycy Stanaszek, za co składamy mu serdeczne podziękowanie. Najprawdopodobniej dziecięcy był także pochówek z Krzemienicy ze zminiaturyzowaną miseczką i niewielką popielnicą w formie garnka (Tab. 45:9; E. Szarek - Waszkowska 1975, tabl. IV:3).

⁸⁷ W Topoli Wielkiej w miseczki z dnem płaskim było wyposażonych 10 grobów (D. Durzewski 1962, s. 62 nn.): 5, 6, 9, 22 (serwis zastępczy z garnkiem bez naczyń do czerpania), 33, 36, 45 (serwis zastępczy z formą wazowatą) oraz 51 i 54 (oba z zastępczymi serwisami mieszanymi). Zob. ryc. 57.

⁸⁸ W Spycymierzu, w zadokumentowanym fotograficznie grobie 13, garnek, czerpak i miska z omfalosem uformowanym pośrodku dna

pochówek z Zalewu II⁸⁹. Pełniąc funkcję popielnicy zdobiona miseczka (Ryc. 5:k), ustawiona na nóżkach ułożonej na grzbiecie, na dnie jamy grobowej z resztkami stosu, figurki zoomorficznej, oraz dwa czerpaki to formy typowe dla serwisu do picia (Ryc. 40, tab. 43:12).

Strefa zachodnia

We wczesnej epoce żelaza frekwencja inwentarzy wyposażonych w miseczki była większa niż w epoce brązu, a naczynia z omfalosem często współwystępowały z okazami z innymi dnami, które w wielu zespołach występowały również samodzielnie.

Kietrz

Ceramika halszacka przystaje do modelu M6. Przewaga form misowatych nad czerpakowatymi oraz częste metalizowanie ścianek naczyń mają świadczyć o organizowaniu tu obrzędów biesiadno-libacyjnych z obsługą rozlewającą trunki uczestnikom ceremonii (A. Mierzwiński 2012, s. 28–29, 31, 54, 95, ryc. 4–6, 8, 10).

Miseczki z omfalosem znajdują się w 5,6% inwentarzy wczesnohalszackich (w 15 z 276 obiektów; por. M. Gedl 1973, s. 14). W 10 zespołach występowały samodzielnie, a w grobach komorowych 20, 500 i 507, obiekcie 79 z konstrukcją słupową (Tab. 44:1.4.11.12) oraz tradycyjnym popielnicowym grobie 112, pominiętym przez nas w szczegółowej analizie – były obecne także okazy z innym dnem. Miseczki bez omfalosów odkryto w 24 obiektach⁹⁰.

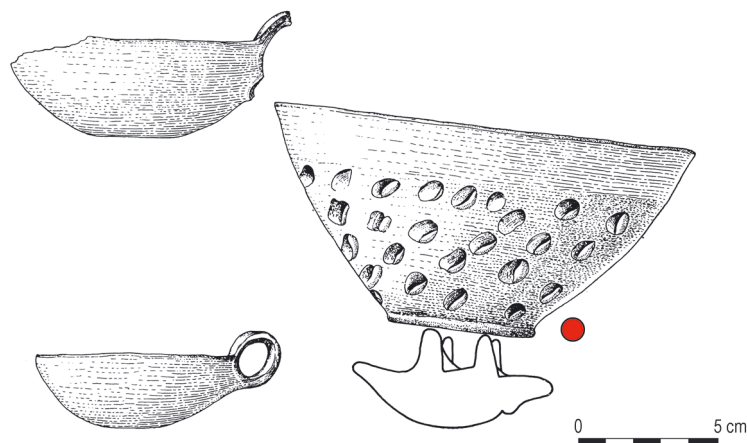
---

płaskiego, tak jak w egzemplarzach skatalogowanych, tworzyły najprostszy zastępczy serwis z garnkiem (H. Różańska 1958, s. 149, ryc. 3, tabl. LIX:4–6). Zespoły zaopatrzone w miseczki z omfalosem są pozbawione dokumentacji i przypuszczalnie niekompletne. W grobie 12 miseczka (Ryc. 5:i) współwystępowała z garnkiem, czerpakiem, miseczką nieokreśloną i miniaturową amforą, a w grobie 23 tylko z czerpakiem (kat. 104:2). Pojedyncze miseczki w kształcie wycinka kuli z dnem płaskim odkryto w grobach 1, 3 i 25, a dwa okazy (jeden z dnem zaokrąglonym) należące do zastępczego serwisu mieszanego – w grobie 9 (H. Różańska 1958, s. 146 nn.). Zob. ryc. 57.

⁸⁹ W Zalewie II miseczki z dnem płaskim zarejestrowano w grobach 71 (w serwisie do picia) i 147, a z dnem wklęsłym w grobach 114 i 131 (w serwisie mieszanym, rozszerzonym o talerz i fragment cedzidla; I. Jadczykówna 1990, s. 17 nn., tabl. XX:4). Zob. ryc. 57.

⁹⁰ Groby komorowe wydatowane na HaC₁ przez S. Stegmann - Rajtár (1992, s. 126) były wyposażone w serwisy pseudomieszane z pojemnikami-wazami: 78 (w jamie grobowej leżały guziki i małe naczynie z brązu, paciorki bursztynowe, ośelka kamienna, bransoleta szklana, wyroby żelazne, m.in. szpila) i 504 (dorosła kobieta; w jamie fragment szpili? żelaznej). Podobne serwisy znajdowały się w innych grobach komorowych: 105 (dziecko; w jamie drut żelazny), 107 (w jamie 2 noże i fragmenty ozdób żelaznych) i 109 (dorosła kobieta; w jamie fragment noża żelaznego, fragment brązu, paciorki szklane, tłuczek kamienny), a serwisy mieszane w grobach 171 (w jamie kółko brązowe, przęślik gliniany) i 506 (dorosły mężczyzna; w jamie nóż żelazny). W obiektach popielnicowych zidentyfikowano serwisy: mieszane w grobach 83 z HaC₁ i 152 (w obu jamach nóż żelazny); z pojemnikiem-wazą w grobie 77; zastępcze z garnkiem bez naczyń do czerpania w grobach 71 i 145; zastępcze z formą wazowatą w grobach 142 i 441 (bez form czerpakowatych); zastępcze mieszane w grobach 106 (w jamie fragment brązu), 172 i 497 (dwie osoby dorosłe). Grób

Ryc. 40. Z a l e w II, pow. Sieradz. Profil grobu 86 (legenda – zob. ryc. 30). Wg: H. Wiklak 1972
 Fig. 40. Z a l e w II, Sieradz County. Cross-section of grave 86 (key – see Fig 30). After: H. Wiklak 1972

Naczynia z omfalosem częściej lokowano w otoczeniu pochówków niż obok nich. Połowa tworzyła układy z innymi naczyniami, przede wszystkim formami wazowymi lub czerpakowatymi (Ryc. 41). Zwykle niewielkie garnki (czasem w kompletach) były zamykane pokrywkami – jak w halsztackim kręgu kulturowym. Serwisy mieściły przeważnie jeden taki egzemplarz, który w tradycyjnych grobach 24, 31 i 103 oraz obiekcie 80 z konstrukcją słupową ustawiono lub położono przy miskach (Tab. 44:2.5.7.13).

Większość inwentarzy zawierających miseczki z omfalosem pochodzi z HaC₁. Najliczniej reprezentowane serwisy pseudomieszane z jednym–czterema (najczęściej dwoma) pojemnikami-wazami o znacznych niekiedy rozmiarach, znajdowały się w grobie popielnicowym 103 (dziecko; tab. 44:7), grobach 79 i 80 z konstrukcją słupową o czarnych wypełniskach (Tab. 44:4.5) oraz obiektach komorowych 102, 500 i 507 (Ryc. 41) o wypełniskach z przepalonymi kośćmi i węglami drzewnymi (Tab. 44:6.11.12). W grobach komorowych występowały układy form misowatych i czerpaków. Z wyjątkiem tradycyjnego grobu dziecka, w którym miseczka była pokrywą popielnicy, omawiane naczynia były lokowane w otoczeniu pochówków, gdzie kładziono także narzędzia lub broń (?) z żelaza oraz brązowe lub żelazne szpile i fragmenty drutów. W komorowym grobie 20, zaopatrzonym w serwis mieszany z grafitowaną miseczką o nawiązaniach zakarpaccich (Ryc. 6:o), w jamie leżał nóż żelazny i grudki stopionego brązu (Tab. 44:1). Obiekt ten oraz groby 79 i 507 były podobnie rozplanowane. Miseczki stały na północny wschód od popielnicy, niedaleko pojemnika, a zarazem blisko przedmiotów metalowych. Okazowi (Ryc. 6:o)

z grobu 20 towarzyszył zestaw A, egzemplarzowi z grobu 79 mała waza i umieszczone z drugiej strony żelaznego noża elementy zestawu A, a naczyniu (Ryc. 12:c) z dziecięcego grobu 507 elementy zestawu A (Ryc. 41). W grobie 102 miseczka (Ryc. 12:o) znajdowała się przy dużym pojemniku, a w grobie 500 obok popielnicy.

Inaczej rozmieszczono serwis w grobie 80 (osoba dorosła), wyposażonym w dwa okazy z omfalosem i aż sześć (liczba w Kietrzu rekordowa) naczyń barwionych (por. M. Gedl 1973, s. 25, 32, 51). Obok popielnicy stało malowane naczynie o paralelach zakarpaccich (Ryc. 12:s), a okaz w kształcie wycinka kuli włożono do wazy stojącej z brzegu skupiska ceramiki, w sąsiedztwie kompletu i miski. Między żelaznym nożem i grotem (?), przy zestawie D, leżała grzechotka (Tab. 44:4).

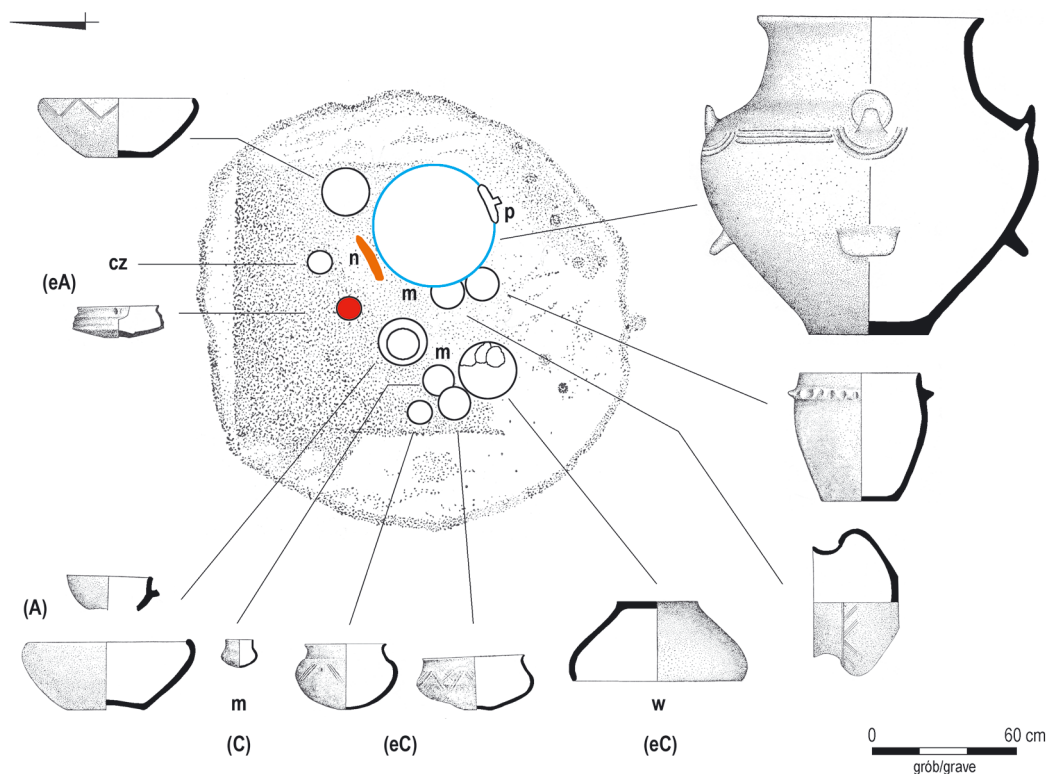
Serwisy mieszane (poza umieszczonym w komorowym obiekcie 20) znajdowały się w tradycyjnych grobach popielnicowych (Tab. 44:2.3.13). Grób 31 złożono pośrodku dużej, kolistej w planie jamy, wypełnionej czarną ziemią. Dwustożkowa miniaturka z domieszką szamotu stała obok zestawu A, między popielnicą i pojemnikiem, przy którym zgromadzono resztę ceramiki. W grobie 68 miseczkę ułożono przy pojemniku w otoczeniu popielnicy, a w grobie 24 (HaC₂) egzemplarz z prostym brzegiem podtypu I/A₁ oparto o garnek z pokrywką.

Serwis z pojemnikami-wazami w jamowym grobie 121 (miseczka dnem do góry) otaczał zagłębienie ze szczątkami (Tab. 44:7).

„Garnitury” zastępcze mieszane w tradycyjnych popielnicowych grobach 27 i 167 (osoba dorosła), mieściły miseczki szczególne (Tab. 44:9.14). Okaz z brzegiem zachylonym i wydatnym omfalosem 1/d z grobu 167 (Ryc. 8:d) stał blisko zestawu A razem z dekorowanymi miniaturkami wazy i dzbana. W grobie 27, bez uszczegółowionej chronologii, miseczka ze zdobionym na wierzchu omfalosem (Ryc. 7:c) była pokrywą popielnicy, obok której stała mała waza (dnem do góry), miniaturowy

jamowy 406 był wyposażony w „garnitur” pseudomieszany z garnkiem, bez naczyń do czerpania. Serwisów w grobach popielnicowych 54, 63, 86, 134 i 502 i jamowym 35 nie określiliśmy (M. Gedl 1973, s. 115 nn.). Zob. ryc. 58.

Ryc. 41. K i e t r z (34). Plan grobu komorowego 507 z serwisem pseudomieszanym z pojemnikiem-wazą (cz – czerpak, m – forma misowata, n – nóż żelazny, w – waza-popielnica; legenda – zob. ryc. 30). Wg: M. Gedl 1973
 Fig. 41. K i e t r z (34). Chamber grave 507 with the pseudo-mixed service with a basin-like container (cz – scoop, m – bowl-like vessel, n – iron knife, w – basin-urn; key – see Fig 30). After: M. Gedl 1973

dzban i dwie miski (na boku); pod miską z zestawu C leżała grzechotka.

W grobie 394 pełniącą funkcję popielnicy grafitowanej miseczce towarzyszyła tylko nakrywająca ją miska (Ryc. 11:a, tab. 44:10).

Ś r o d k o w y Ś ł ą s k

Nekropole, przebadane w niewielkim stopniu, z dużą liczbą zespołów zniszczonych, dostarczyły tylko wrywkowych informacji o serwisach. Miseczki (wszędzie dominowały okazy bez omfalosów, przeważnie profilowane) były obecne w większości inwentarzy.

We Wrocławiu-Grabiszynie, we wschodniej części omawianego obszaru, naczynia z omfalosem odkryto w ok. 9% obiektów⁹¹. Struktura ceramiki na tej nekropo-

li odpowiada modelom M2–M3, form misowatych jest więcej niż czerpakowatych, ok. 1/3 ceramiki ma czarne ścianki (sporadycznie grafitowane), a wśród szczególnych ustawień naczyń przeważa odwracanie dnem do góry (A. Mierzwiński 2012, s. 29, tab. 3–6, 8). W Kunicach, położonych w części zachodniej Śląska środkowego, omawiane formy wystąpiły w ośmiu zespołach (ok. 27%), zwykle zawierających również okazy z innym dnem⁹². Tutejsza ceramika przystaje do modelu M5 (?), dominują formy misowate, grafitowanie przeważa nad czernieniem; nie stwierdzono preferencji w ułożeniu naczyń (A. Mierzwiński 2012, tab. 3–6, 8). W analizie

⁹¹ Miseczki, zachowane w stopniu pozwalającym na określenie rodzaju dna, wystąpiły w blisko połowie zespołów. Okazy bez omfalosa odnotowano w grobach: III/1950, VI/1950, IV–VI/1951 i VIII/1951 o niepewnych inwentarzach (W. S a r n o w s k a 1958, s. 354, 355 nn.), oraz w grobie III, z serwisem mieszanym, i w grobie VI, z serwisem pseudomieszanym z pojemnikiem wazowatym, reprezentowanym przez fragment naczyń (H. J a n k o w s k a 1969, s. 116 nn.). W Zachowicach miseczki bez omfalosów znaleziono w grobach: I (serwis mieszany), II („garnitur” nieokreślony), III (serwis pseudomieszanym z pojemnikami-wazami; przy popielnicy nóż żelazny) i IV (serwis mieszany; przy pochówku szpila i naszyjnik z żelaza oraz paciorki bursztynowe), zawierającym ceramikę z ornamentyką typową dla HaC₁ (J. D o m a n i s k a 1969, s. 135 nn., ryc. 9:h,k,l, 10:k). Zob. ryc. 58.

⁹² Miseczki bez omfalosów odnotowaliśmy w grobach: 1 (kobieta), 2 (dwoje dzieci; nad popielnicą dwa paciorki gliniane), 3 i 9 (oba nieznaczone antropologicznie) oraz 25 (dwoje dzieci), wyposażonych w serwisy zastępcze mieszane, a także 17 (bez danych antropologicznych; serwis zastępczy z garnkiem) oraz 18 (kobieta) i 22 (dziecko) z serwisami z zachowanymi fragmentarycznie pojemnikami-wazami, oraz 27 (serwis zastępczy z formami wazowatymi). Groby 6 (serwis zastępczy z garnkiem) i 28 (serwis pseudomieszanym z pojemnikiem-wazą) na podstawie form ceramiki i zdobnictwa można datować na HaC₁ (R. M i k ł a s z e w s k a - B a l c e r 1971, s. 515 nn., ryc. 14:e,g, 15:f; 1981, s. 60 nn., tabl. X:6, XII:1.7). W Polance miseczki z dnem lekko wklęsłym wchodziły w skład serwisu pseudomieszanego z pojemnikiem-wazą w grobie I i zastępczego mieszanego (przy popielnicy szpila brązowa) w grobie II (T. K a l e t y n 1961, s. 104 nn.). Zob. ryc. 58.

uwzględniliśmy zaledwie osiem grobów⁹³, które zawierały 11 miseczek, znajdujących najczęściej w sąsiedztwie naczyń do czerpania, z którymi sporadycznie tworzyły układy (Tab. 45).

W grobie V z Polanki zastępczy serwis mieszany był rozstawiony wokół popielnicy, a miseczka (Ryc. 7:k) w układzie z czerpakiem stała obok garnka (Tab. 45:7). W zastępczym serwisie z formą wazowatą z grobu II z Chróstnika, skupionym po jednej stronie urny, miseczki (Ryc. 7:f, 12:n) stały najbliżej pochówku (Tab. 45:4).

W Kunicach, w grobach kobiecych wyposażonych w serwis zastępcze rozszerzone o piecyk, puchar lub pokrywkę, miseczki umieszczono w otoczeniu pochówków. W grobie 23 (przy piecyku garnek i para miseczek bez omfalosa) naczynie z wąską, wysoką wypukłością (Ryc. 12:i) zajmowało eksponowane położenie, na końcu rzędu różnych naczyń (Tab. 45:6). Grafitowany okaz (Ryc. 11:u) z grobu 5 z HaC₁ odkryto niedaleko zestawu A (Tab. 47:1), a trzy miseczki (Ryc. 5:o, 7:j, 11:s) z grobu 4 z HaC_{1/2} znajdowały się blisko siebie, pośrodku zwartego skupiska ceramiki (Tab. 45:3).

Okazy lokowane osobno od pochówków tworzyły układy z czerpakami. Grób II/1965–66 z Wrocławia-Grabiszyna (HaC₁) był wyposażony w dwa serwis. Przy popielnicy (obok niej fragment przedmiotu żelaznego) zgromadzono „garnitur” z pojemnikiem-wazą bez miseczek z omfalosem, a osobno zastępczy mieszany (Tab. 45:2). Podobny serwis z kobiecego grobu 9 z Kunice był dużo uboższy w formy misowate; zestaw A z miseczką umieszczono obok garnków (Tab. 45:5).

W serwisie pseudomieszanym z pojemnikiem wazowatym z grobu XI (bez kości) z Wrocławia-Zakrzowa miseczka z lekko ukośną linią wylewu (Ryc. 12:k) także sąsiadowała z czerpakiem i garnkiem (Tab. 45:8).

P o g r a n i c z e ś l ą s k o - w i e l k o p o l s k i e (c z ę ś ć z a c h o d n i a)

W Kotli i Wróblinie Głogowskim⁹⁴ wśród miseczek z omfalosem przeważały naczynia profilowane, a w Bytomiu Odrzańskim egzemplarze w kształcie wycinka kuli. Na nekropoli z Kotli formy z wypukłością w dnie odnotowaliśmy w pięciu z 30 obiektów wczesnohalsztackich (włączając grób 81, datowany w publikacji stanowiska na epokę brązu, a w rzeczywistości zawierający cera-

mikę halsztacką; por. A. Kołodziejski 1972, s. 118, tabl. XXXVII:3.5–12.14), w Bytomiu Odrzańskim w dwóch z czterech niezniszczonych obiektów. We wszystkich grobach wyposażonych w miseczki z omfalosem występowały też egzemplarze z innym dnem⁹⁵. W analizie uwzględniliśmy zaledwie siedem grobów, zawierających 14 omawianych naczyń (Tab. 46).

Serwisy zastępcze z formami wazowatymi zawierały po jednej miseczce zaopatrzonej w omfalos. W Bytomiu Odrzańskim, grób 6, była ona (Ryc. 10:d) ustawiona pionowo przy popielnicy, na przedmiocie brązowym, i tworzyła układ z miseczką z dnem płaskim (Tab. 46:1). W Kotli, w grobie 31 (kobieta), okaz z omfalosem ulokowano w otoczeniu pochówku za „modelami” pojemników (Tab. 46:5). Także w otoczeniu popielnicy, ale przy pojemniku, znajdowała się miseczka z grobu 10 z tej nekropoli (Tab. 46:3).

Rozmieszczenie i charakter ceramiki należącej do serwisów pseudomieszanych z pojemnikami wazowatymi wskazują, że odprawiane nimi obrzędy były bardziej złożone. W kobiecym grobie 93 z Kotli miseczka z omfalosem (Ryc. 11:c) stała w otoczeniu popielnicy, a przy pojemniku nakryty talerzem piecyk i czerpak (Tab. 46:6). Obok pochówku osoby dorosłej z grobu 96 z tej nekropoli znalazła się miseczka czerniona w układzie z garnkiem, a egzemplarze barwiony (Ryc. 12:e) i nieprofilowany towarzyszyły talerzowi (Tab. 46:7). W grobie 9 z Bytomia Odrzańskiego dwie miseczki stały razem z talerzem, trzecia w sąsiedztwie piecyka (kat. 6:2), a czwarta (kat. 6:4) była pokrywą dziecięcej (?) popielnicy-dzbaną (Tab. 46:2).

Mężczyźni pochowani w okazałym grobie 17 z Kotli⁹⁶ zostali wyposażeni w cztery serwis, rozmieszczone wzdłuż trzech ścian komory grobowej. Dwie miseczki, w tym profilowana (Ryc. 11:b), należały do „garnituru” pseudomieszanego, towarzyszącego jednej z popielnic (przy drugiej znajdował się zastępczy serwis mieszany bez form czerpakowatych), a trzecia do serwisu z pojemnikami wazowatymi, ustawionego po przeciwnej stronie grobu. Wzdłuż dłuższej ściany grobu rozmieszczony był serwis pseudomieszany (prawdopodobnie także bez naczyń do czerpania) rozszerzony o talerz i naczynie podwójne (Tab. 46:4).

⁹³ Z powodu braku danych o rozmieszczeniu naczyń w analizie pominęliśmy następujące zespoły z miseczkami z omfalosem: HaC₁ – Kunice, grób 29 (kobieta w wieku dojrzałym i dziecko; serwis z pojemnikiem-wazą), Zachowice, grób V (serwis zastępczy mieszany, obok popielnicy naszyjnik żelazny i paciorki szklane i bursztynowe); HaC: Grabonóg, grób 5 (serwis zastępczy z formą wazowatą), Kunice, grób 19 (mężczyzna, późny *maturus*; serwis z pojemnikiem-wazą), 21 (kobieta; serwis z pojemnikiem wazą), 24 (kobieta, *iuvenis*; serwis nieokreślony), Wrocław-Grabiszyn, grób IV/1950. Zob. ryc. 58.

⁹⁴ Pomijamy groby 7 i 33 z tego stanowiska, opublikowane w sposób uniemożliwiający identyfikację pełnych inwentarzy i rozmieszczenia ich elementów.

⁹⁵ W Kotli miseczki bez omfalosów wchodziły w skład serwisów: z pojemnikami-wazami (groby 1, 23 i 33), pseudomieszanego z pojemnikami-wazami (grób 18), zastępczych z formami wazowatymi (groby 31 – kobieta, i 75 – mężczyzna), zastępczych mieszanych (groby 21 i 81 – kobiety, 36, 50, 65 – dziecko, między naczyniami wbita szpila brązowa, 71 – mężczyzna w wieku dojrzałym) i nieokreślonego (grób 19; A. Kołodziejski 1972, s. 25 nn.; J. Pióntek 1972b, tab. 1). W Bytomiu Odrzańskim pojedyncze miseczki z dnem płaskim odkryto w grobach 2 (serwis zastępczy mieszany) i 5 (A. Kołodziejski 1971, s. 212 nn.). Zob. ryc. 58.

⁹⁶ Zidentyfikowane w nim zostały także szczątki dziecka (*infans* I) i osoby dorosłej.

Pogranicze śląsko-wielkopolskie (część wschodnia)

Na położonych w części zachodniej tego obszaru cmentarzyskach z Sicin i Miechowa⁹⁷ miseczki z omfalosem wystąpiły w pojedynczych obiektach, w Wołowie były obecne w 14% zespołów⁹⁸, a w Bełczu Małym w ok. 30%. Sąsiadujące ze sobą cmentarzyska z Miechowa i Sicin przystają do siebie strukturą ceramiki odpowiadającą modelowi M1. Form misowatych jest tu dwukrotnie więcej niż czerpakowatych, ok. 1/3 ceramiki ma ciemne ścianki, a połowa naczyń była ustawiona szczególnie, najczęściej na wylewie. W Wołowie, przy modelu M1-M2, dominują formy do czerpania, blisko 1/3 naczyń jest czerniona i mniej niż połowa potraktowana wyjątkowo (przede wszystkim włożona jedno w drugie). W Bełczu Małym (model M4) udział ceramiki metalizowanej jest taki jak w Wołowie, ale przeważają formy misowate i aż 3/4 naczyń ustawiono szczególnie, bez preferencji co do pozycji. Na cmentarzyskach ze środkowej części pogranicza śląsko-wielkopolskiego, w Karcu, Rogowie i Słupi Kapitulnej, odsetek zespołów z miseczkami z omfalosem wynosi odpowiednio ok. 3%, ok. 12% i ok. 18%⁹⁹, a w Cieszkowie na wschodnim skraju pogranicza – ok. 15%¹⁰⁰ (dla 77 obiektów wczesnohalsztackich). Struk-

tura ceramiki w Karcu odpowiada modelowi M1, przeważają naczynia do nabierania napoju (jak w Wołowie), ok. 1/3 ceramiki jest czerniona lub grafitowana i ponad 2/3 naczyń ustawione szczególnie, przede wszystkim dnem do góry. W Słupi Kapitulnej i Cieszkowie dominują formy misowate, metalizowana jest odpowiednio 1/3 i 1/5 naczyń (nieliczne grafitowane), specyficznym (głównie dnem do góry) ustawiono 1/3 i 2/3 okazów. Skład ceramiki grobowej w Słupi mieści się w modelu M4, w Cieszkowie w modelu prawdopodobnie M4-M5 (A. Mierzwiński 2012, tab. 3–6, 8). W analizie uwzględniliśmy 49 inwentarzy grobowych zawierających 65 miseczek z omfalosem (Tab. 47–50)¹⁰¹.

W HaC₁ miseczki z omfalosem wchodziły w skład serwisów zastępczych, w większości mieszanych, oraz zaopatrzonych w zasobniki, wśród których przeważały pseudomieszane z pojemnikami wazowatymi. „Garnitur” zastępczym częściej niż pseudomieszanym towarzyszyły leżące w jamie grobowej wyroby metalowe, a formy specjalne (piecyki i talerze) występowały z podobną częstością w inwentarzach obu rodzajów. Zastępcze serwisy mieszane, w których miseczki ustawiano przede wszystkim w otoczeniu popielnicy lub osobno, oprócz form specjalnych zawierały czasem garnki zaopatrzone w pokrywki, nieobecne w innych serwisach. Ponad 1/3 miseczek z omawianych czasów tworzyła układy z czerpakami lub (rzadziej) innymi formami misowatymi (Tab. 47).

⁹⁷ W Miechowie miseczki bez omfalosów odkryto w 14 grobach z HaC: IV, V, IX, XIII, XV, XVII, XX, XXI, XXVII, XXVIII, XXXIII, XXXVI, XXXVIII oraz XLIV – omyłkowo określonym w publikacji jako późnobrązowy (J. Gołubkow 1970, s. 48 nn., por. ryc. 21, 22). Grób XLV, wyposażony w piecyk, nóż żelazny i fragmenty dużych pojemników, wyróżnia obecność cedzidła (J. Gołubkow 1970, s. 73, 75, ryc. 23:b).

⁹⁸ W Wołowie w miseczki z omfalosem wyposażono 13 obiektów (w sześciu występowały także okazy z innym dnem), a w formy bez omfalosów – 17 (T. Różycka, K. Różycki 1961, s. 42 nn.; J. Gołubkow 1964, s. 42 nn.). Inwentarze wydawane przez U. Brosedera (2004, ryc. 73) na HaC₁ tworzyły serwisy: pseudomieszane z pojemnikiem-garnkiem (grób LXI – ze szpilą żelazną w jamie), pseudomieszane z pojemnikami-wazami (grób XXX), zastępczy z garnkami (grób LXXXVII, bez kości) i zastępczy mieszany (grób XL), a odnoszone do HaC_{1/2} serwisy: zastępcze z formą wazowatą (groby XXIV, LXXX – niestandardowy, bez naczyń do czerpania) i zastępcze mieszane (groby LII i LXXXIV). Pochówki umieszczane w HaC zaopatrzone w serwisy pseudomieszane z pojemnikami wazowatymi (groby XXXII, LXXXI – ze szpilą i nożem z żelaza), zastępcze mieszane (groby LXVII – ze szpilą brązową, LII i LXIX – ze szpilami żelaznymi i LXXXIX). Dla grobów XXXIV, XLIII, LXIII i LXXXVI nie określiliśmy typów serwisów. Zob. ryc. 58.

⁹⁹ Miseczki bez omfalosów w Słupi Kapitulnej towarzyszyły okazom z wypukłością w dnie w pięciu grobach (nr 12, 18, 20, 39 i 41), a w ośmiu występowały samodzielnie (nr 2, 13, 17, 24–26, 36 i 37; E. Kihl-Byczko 1972, s. 89 nn.).

¹⁰⁰ W Cieszkowie grobów wyposażonych w miseczki z omfalosem było 19 (w 11 – nr 73/VII, 73/XIV, 73/XLa, 73/XLV, XXII, XXIV, XLI, XLV, LX, LXXIV i CVIII – znajdowały się też formy z innym dnem), a 42 zawierały tylko okazy bez omfalosa (J. Domańska 1973, s. 143 nn.; J. Domańska, J. Gołubkow 1975, s. 95 nn.; 1976, s. 80 nn.; 1977, s. 112 nn.; s. 51 nn.; 1979, s. 64). W HaC₁ (według datowań U. Brosedera) inwentarze tworzyły serwisy: mieszany (grób 73/

XXXI – bez kości), pseudomieszane z pojemnikami wazowatymi (grób XLIII – kobieta i niemowlę), zastępczy z garnkiem (grób CVII – bez kości) i zastępcze mieszane (groby 73/XVII – ze szpilą brązową w jamie, i 73/XXIII). W HaC_{1/2} wyróżniono „garnitur” zastępcze mieszane (groby 73/XXVIII – ze szpilą brązową i naszyjnikiem żelaznym, i XLIV – niemowlę), w HaC₂ pseudomieszane z pojemnikiem-wazą (groby 73/X – ze szpilą brązową, i XCIXa – osoba młodociana lub dorosła kobieta, z nożem żelaznym) i zastępcze mieszane (groby 73/XXVI – ze szpilą brązową, XXXIV – niemowlę, i CIII – dorosła kobieta, bez naczyń-czerpadeł), w HaD₁ – serwis zastępczy mieszany w grobie C (dziecko, z paciorkami *salta leone* i szpilą z brązu, paciorkiem szklanym i sprzączką żelazną). Na HaC datowane są serwisy pseudomieszane z pojemnikami-wazami (groby 73/XXXVI, XXXVIIIa – dziecko, i LXXV – kobieta i mężczyzna) i zastępcze mieszane (groby XXXIX/73 – z naszyjnikiem żelaznym, i LXVI – dorosła kobieta, ze szpilą żelazną). Dla grobów 73/XVIII, 73/XXX, 73/XLIII, 73/XLVIII, X, XXXV, XXXVIII, LI, LII, LXII–LXIV, LXVII, LXIX, LXXII, LXXIX, LXXXV, XCI, XCII, XCVIII, CI, CII, CVI i CXIII nie zidentyfikowaliśmy typów serwisów. Zob. ryc. 58.

¹⁰¹ Pominęliśmy 12 zespołów wyposażonych w miseczki z omfalosem o nieznanym układzie ceramiki. HaC₁: Cieszków, grób 73/XLV (serwis zastępczy mieszany, przy popielnicy szpila brązowa); Wołów, groby 13, XVII, XXII (serwis pseudomieszany z pojemnikami-wazami, przy popielnicy brązowa główka szpili i szydło żelazne) i XXXI (serwis zastępczy z formami wazowatymi). HaC_{1/2}: Miłosławice, grób 194. HaC₂: Cieszków, groby 73/XIV (serwis pseudomieszany z pojemnikiem-garnkiem) i 73/XLa (serwis mieszany); Wołów, grób XXXVI (serwis zastępczy mieszany). HaC: Cieszków, grób VII/73 (serwis pseudomieszany z pojemnikami-wazami); Grabonóg, grób 5; Wołów, groby XX (serwis zastępczy z garnkiem, bez czerpaków) i XXIII (serwis do picia). Zob. ryc. 58.

Serwisy odkryte w obiektach bez kości nie zawierały form specjalnych. W Cieszkowie, w grobie XCV wyposażonym w „garnitur” pseudomieszany, miseczkę (Ryc. 7:l), garnek i czerpak pozostawiono przy największym pojemniku (Tab. 47:8). W grobie L na tym stanowisku, zaopatrzone w podobny serwis (przy pojemniku leżał nóż żelazny), miseczka i czerpak stały na skraju obiektu (Tab. 47:6). W serwisie zastępczym z garnkami, w grobie 39 ze Słupi Kapitulnej, najpierw w narożniku jamy umieszczono dnem do góry miskę (obok szpila brązowa), a następnie (nieco wyżej) w rzędzie pozostała ceramika – miseczki bliżej miski, najdalej naczynia do czerpania (Tab. 47:16).

Najwięcej misek położono z dala od pochówków. Serwis mieszany w grobie 9 z Karca rozmieszczono w dwóch skupiskach. Czerniona miseczka stała z formami typowymi dla serwisu do picia, tworzącymi elementy zestawów A i D (Tab. 47:10). Podobnie rozlokowany był „garnitur” pseudomieszany w grobie 10 z tej nekropoli, w którym między grupami naczyń znajdował się piecyk. Szczególną, niesymetryczną miseczkę (Ryc. 8:e) otaczały formy typowe dla zastępczego serwisu mieszanego (Tab. 47:11). W podwójnym grobie XXIV z Cieszkowa (przy pochówku mężczyzny inwentarz zastępczy bez okazji z omfalosem i naczyń czerpakowatych, z miską stojącą na nożu żelaznym, obok popielnicy ze szczątkami kobiety m.in. talerz) serwis pseudomieszany, w którym miseczka sąsiadowała z pojemnikiem i szpilą żelazną, złożono wyżej od popielnic (Tab. 47:4). Zastępczy serwis mieszany w Wołowie, grób LXX, tworzył dwa skupiska: w jednym stały m.in. garnki z pokrywkami, w drugim czerniona miseczka w układzie z czerpakiem i piecyk (Tab. 47:18). Obok dekorowanego okazu z grobu 8 z Rogowa odkryto brązową główkę szpili żelaznej (Tab. 47:13). W grobie LXV z Wołowa szpila żelazna leżała między dwoma zastępczymi serwisami mieszanymi (jeden bez misek). Do okazu z omfalosem należącego do „garnituru” z piecykiem i parą talerzy włożono nóż żelazny (Tab. 47:17). W dwa różne serwisy zastępcze wyposażony był grób CVIII z Cieszkowa; między miseczką w układzie z czerpakiem a kompletem, należących do „garnituru” mieszanego, pozostawiono sierp żelazny (Tab. 47:9).

Podczas obrzędów, do których używano piecyków i talerzy oraz pozostawianych w jamie przedmiotów żelaznych, miseczki kładziono w otoczeniu pochówków. W grobie VII z Bełcza Małego (przy popielnicy nóż żelazny, nieco dalej para żelaznych bransolet) zestaw A z miseczką (Ryc. 7:d) sąsiadował z miską, miniaturą wazy i naczyniem w kształcie rogu (Tab. 47:1). Mężczyzna pochowany w grobie 520 z Miłosławic był wyposażony w zastępczy serwis mieszany; bliżej pochówku stała miseczka w kształcie wycinka kuli i m.in. piecyk, a dalej, za szpilą żelazną, formy malowane tworzące zestaw D, garnek i czerpak (Tab. 47:12).

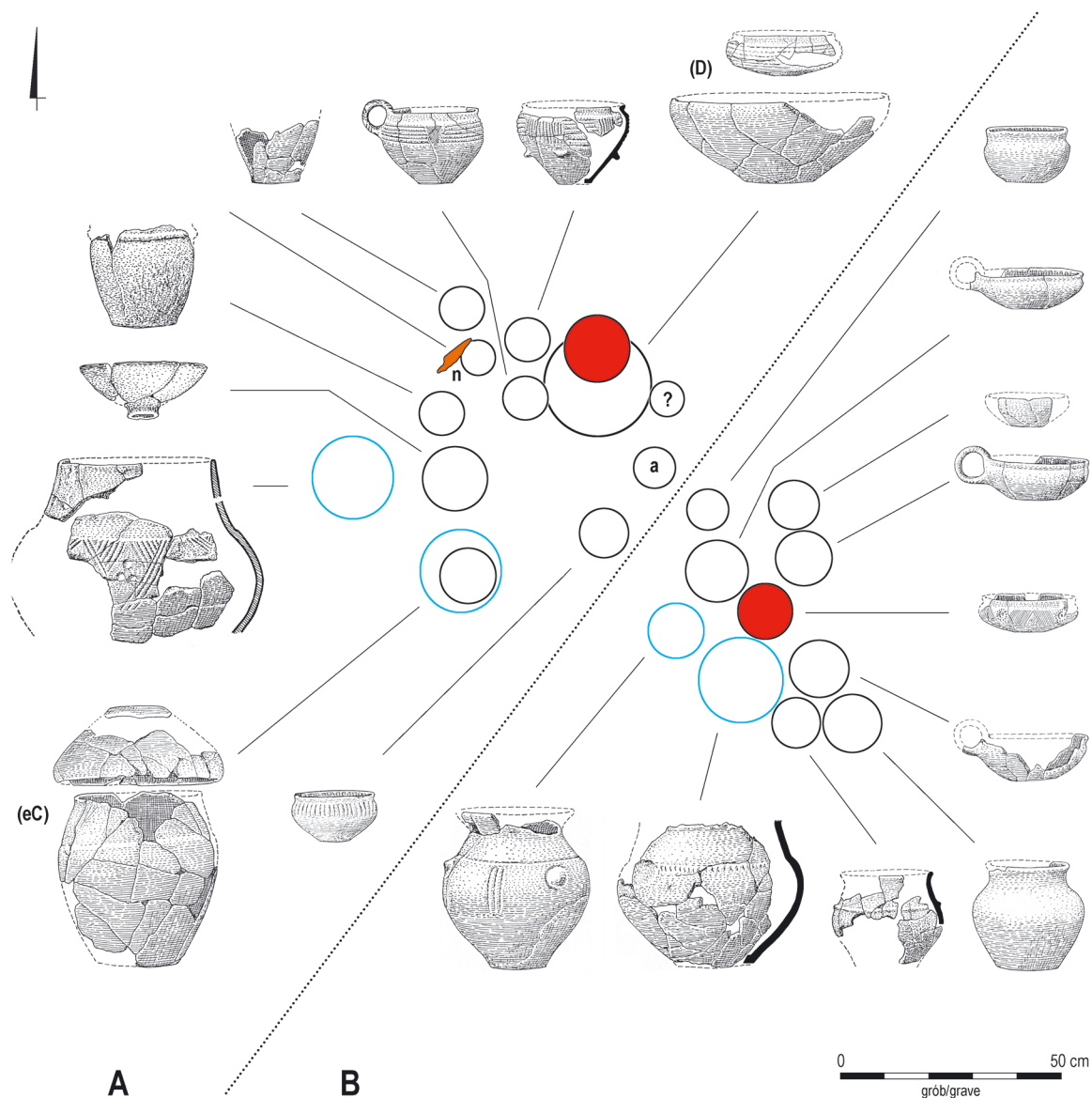
Tuż przy popielnicy w grobie XXIII z Bełcza Małego ustawiono zestaw A z miseczką podtypu II/D₂ (Ryc. 10:f) oraz okaz podtypu II/G₃, należące do serwisu pseudomieszanego (Tab. 47:2). Także w grobie XLII z Sicin (mężczyzna) miseczki kategorii II były ściśle związane z pochówkiem. Elementy zestawu D (okaz II/G₂ i miseczka bez omfalosa odpowiadająca formalnie podtypowi II/D₂, wchodzące w skład serwisu zastępczego z amforą) włożono do miski-popielnicy, ustawionej ok. 10–20 cm wyżej od serwisu pseudomieszanego, mieszczącego dwa komplety i leżące na boku naczynie flaszkowate (Tab. 47:14). W obu tych grobach popielnice były nakryte dużymi talerzami. Mężczyznę, pochowanego w grobie XXII z Cieszkowa, wyposażono w dwa serwisy ustawione na różnych głębokościach (Tab. 47:3). Przy popielnicy zgromadzono „garnitur” pseudomieszany z miseczką II/D₂ (Ryc. 10:h) i dużym talerzem, a osobno, ok. 20 cm wyżej, zastępczy mieszany z naczyniem podtypu II/G₃ (Ryc. 12:l). Na wymienionej nekropoli obok pochówku XLI (młoda kobieta wyposażona w zastępczy serwis mieszany) umieszczono miseczkę w kształcie wycinka kuli, która razem z garnkiem z pokrywką stała między popielnicą a jamą z węglami; przy drugim garnku i przewróconej formie wazowatej leżał nóż żelazny (Tab. 47:5).

W serwisach zastępczych mieszanym, zaopatrzone w miseczki obu kategorii, formy w kształcie wycinka kuli stały przy pochówkach, a profilowane w ich otoczeniu. W grobie 18 (kobieta) ze Słupi Kapitulnej z centralnie ustawionym piecykiem miseczki znajdowały się w rzędzie z małymi wazami i talerzem; szpila i dwa naszyjniki z żelaza leżały przy popielnicy w połowie jej wysokości (Tab. 47:15). W grobie LXXXI (osoba dorosła) z Cieszkowa (Tab. 47:7) umieszczone przy popielnicy (był na nią nałożony naszyjnik żelazny) dwa okazy podtypu I/B₁ tworzyły zestaw D (na spodzie okaz z wypukłością 1/d; ryc. 8:g), a profilowane naczynie z celowo wybitym otworem w wydatnym omfalosie ulokowano w otoczeniu pochówku (Ryc. 12:r).

W HaC_{1/2} używano takich serwisów, jak wcześniej. Około 1/3 misek z omfalosem tworzyła układy, przeważnie z formami misowatymi. Do obrzędów często były potrzebne różnorodne formy specjalne oraz przedmioty z żelaza, brązu, szkła lub bursztynu. Wzrosła liczba grobów wyposażonych w kilka serwisów oraz „garniturów” niestandardowych. Nie stwierdzono wyraźnych związków między położeniem miseczki w grobie a typem serwisu. W grobie LX (bez kości) z Cieszkowa znajdowały się dwa różne serwisy z pojemnikami wazowatymi (Ryc. 42, tab. 48:10).

W dwóch grobach z serwisami zastępczymi barwione miseczki umieszczono przy popielnicach. W Wołowie, grób LXXXVIII, „garnitur” z formami wazowatymi otaczał pochówek (Ryc. 43, tab. 48:15), a w Bełczu Małym, grób XXV, „garnitur” mieszany zgromadzono po jednej

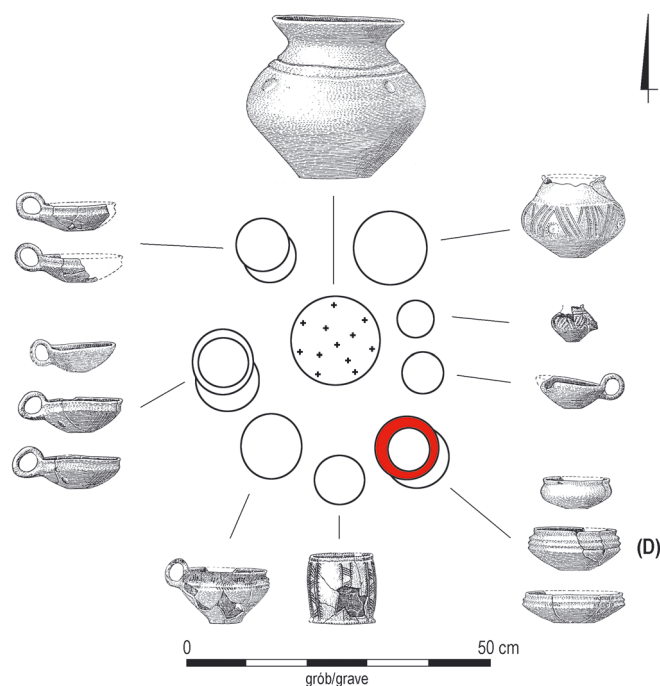

Ryc. 42. Cieszków (10). Plan grobu LX z dwoma serwisami: A – pseudomieszanym z pojemnikami-wazami, B – z pojemnikami-wazami (a – mała amfora, n – nóż żelazny (legenda – zob. ryc. 30). Wg: J. Domańska, J. Gołubkow 1977
 Fig. 42. Cieszków (10). Grave LX with two services: A – pseudo-mixed with basin-like containers, B – with basin-like containers (a – small amphora, n – iron knife; key – see Fig 30). After: J. Domańska, J. Gołubkow 1977

stronie urny – miseczka sąsiadowała tutaj z naczyniem ornitomorficznym i zestawem F (Tab. 48:7). Podobnie zgrupowany był zastępczy serwis mieszany w grobie IV z tego cmentarzyska, zawierający trzy miniatury kategorii I oraz m.in. zestaw F i naczynie flaszowate: dwie miseczki (jedna w układzie z kubkiem) stały przy popielnicy, trzecia w jej otoczeniu, niedaleko ustawionego pionowo miniaturowego talerza (Tab. 48:1).

Częściej w otoczeniu pochówków kładziono miseczki wchodzące w skład serwisów pseudomieszanych z pojemnikami wazowatymi. W grobie XIV z Miechowa (przy popielnicy szpila żelazna) dwie miseczki z zestawu D, na dole płaska z wąskim, wysokim omfalosem (Ryc. 5:j), stały obok garnka i, tak jak w grobie IV z Bełcza Małego,

go, ustawionego pionowo talerza; osobno ulokowanemu pojemnikowi towarzyszył piecyk (Tab. 48:11). Barwiona miseczka z grobu XVIII z Bełcza Małego (przy urnie z otworem w dnie nóż żelazny i naczynie flaszowate) była związana z czerpakami, miską i miniaturami garnków (Tab. 48:4). Malowany egzemplarz z ekstremalnie szerokim brzuścem (Ryc. 12:p) z grobu XXXVII z tej nekropolii odkryto między pojemnikiem stojącym przy pochówku (z drugiej jego strony naczynie flaszowate) i kompletem (Tab. 48:8), a miseczkę (Ryc. 9:v) z grobu XXII obok przewróconej małej amfory na brzegu dużego skupiska naczyń, zawierającego m.in. dwa komplety (Tab. 48:6). W wyposażonym w zastępczy serwis mieszany grobie XIII, w którym, podobnie jak w Miechowie,

Ryc. 44. Wołów (128). Plan grobu LXXXVIII z zastępczym serwisem z formami wazowatymi (legenda – zob. ryc. 30). Wg: J. Gołubkow 1964
 Fig. 44. Wołów (128). Grave LXXXVIII with the substitute service with basin-like vessels (key – see Fig 30). After: J. Gołubkow 1964

przy popielnicy leżała szpila żelazna, miseczka także wchodziła w skład zestawu D (Tab. 48:3). W grobie 44 ze Słupi Kapitulnej podobny „garnitur” zgromadzono przy niżej zakopanej popielnicy (Ryc. 44, tab. 48:14).

W obrzędach, w trakcie których miseczki kładziono osobno od pochówków i często pozostawiano w jamach wyroby nieceramiczne, używano niekiedy kilku serwisów. W grobie 12 ze Słupi Kapitulnej popielnicy, przy której leżał przedmiot żelazny, główka szpili brązowej i dwa kółka bursztynowe, towarzyszył serwis do picia niestandardowo złożony z miseczek (w tym jednej z omfalosem) i naczynia ornitomorficznego; „garnitur” zastępczy z garnkiem i czterema miseczkami z dnem wklęsłym ustawiono w rzędzie po częściowym zasypaniu grobu (Tab. 48:12). Form czerpakowatych brakowało w serwisie pseudomieszanym z pojemnikiem, umieszczonym przy popielnicy z grobu XII z Bełcza Małego, obok której pozostawiono szpilę brązową i paciorek szklany. Miseczka z wypukłością w dnie należała do ułożonego osobno „garnituru” pseudomieszanego, zawierającego m.in. komplet i duży talerz (Tab. 48:2). Kobiętę pochowaną w grobie XLV z Cieszkowa wyposażono w trzy serwisy zastępcze. Przy popielnicy znajdował się „garnitur” z formami wazowatymi, a w jamach obok serwisu niestandardowe: w zagłębieniu oddzielonym od popielnicy szpilą żelazną – mieszany z miseczką z omfalosem (bez form czerpakowatych), w zaciemnieniu za bransoletą brązową – z formą wazowatą i naczyniem piętrowym, bez miseczek (Tab. 48:9). We Wrzącej Śląskiej, w grobie I, wyposażonym w serwis zastępczy z wazami, między po-

pielnicą a ustawionymi z dala od niej czernioną miseczką (Ryc. 10:m), czerpakiem, małą wazą i dużym talerzem, leżała para bransolet żelaznych (Tab. 48:16). Zastępczemu serwisowi mieszanemu z grobu XIX z Bełcza Małego nie towarzyszył przedmiot metalowy; trzy miseczki z omfalosem (Ryc. 9:o) ułożono tu w skupisku z piecykiem, naczynie flaszowate w miseczce z dnem wklęsłym, a garnki (jeden na boku) bliżej popielnicy z całym otworem w dnie (Tab. 48:5).

W dwa serwisy zastępcze mieszane (w każdym miseczka z omfalosem) wyposażony był mężczyzna pochowany w grobie 20 ze Słupi Kapitulnej. „Garnitur” bez naczyń do czerpania ułożono w otoczeniu popielnicy, a drugi z dala od pochówku, wokół piecyka (Tab. 48:13).

W HaC₂ nadal miseczki rzadko umieszczano przy pochówkach oraz używano serwisów z pojemnikami (teraz także w formie garnka), zastępczych i do picia. Niekiedy potrzebne były talerze, piecyki oraz przedmioty metalowe, przeważnie żelazne.

W grobie XLVIII (bez kości) z Cieszkowa serwis pseudomieszany zgrupowano przy garnkach: przy jednym pojemniki wazowate, przy drugim małe wazy, formy misowate (Ryc. 12:m) i czerpakowate; w czerpaku z zestawu A leżał nóż żelazny (Tab. 49:4).

Obrzędy, po których miseczki pozostawały w otoczeniu popielnic, były odprowadzane różnymi serwisami. W grobie XX z Bełcza Małego, wyposażonym w serwis mieszany, w ceremonii użyto noża i szpili żelaznej, położonej obok większej miseczki z omfalosem; druga miseczka (miniaturowa) wchodziła w skład zestawu F (Tab.

49:1). Zespoły z Wołowa zawierały po jednym garnku z pokrywką. W grobie LXXIII, zaopatrzonym w serwis pseudomieszany z pojemnikiem-garnkiem, czerniona miseczka stała obok naczyń do czerpania i leżącej na boku małej amfory (Tab. 49:7). Przewrócona była także jedna z małych waz grobu LX (dziecko), z serwisem zastępczym mieszanym; miseczka z omfalosem znajdowała się między tą wazą i garnkiem z pokrywką (Tab. 49:6).

W grobie 23 z Rogowa, w którym większość obrzędowej ceramiki została celowo zniszczona, miseczka z omfalosem należała do serwisu do picia, ulokowanego osobno od popielnicy (Tab. 49:5).

W Cieszkowie niemowlętom ofiarowywano miseczki z brzegiem zachylonym. W grobie XXXIII pochówkowi, nad którym leżały liczne, w części przepalone fragmenty naczyń, towarzyszył zastępczy serwis z garnkiem; okaz z omfalosem i czerpak stały w czarnej jamie, a w czystym piasku obok garnek i miski (Tab. 49:3). W potrójnym grobie XXVIa jedna miseczka była popielnicą, druga (w zastępczym serwisie z garnkami) znajdowała się przy pochówku w małej wazie, trzecia (w zestawie D), z otworem w dolnej części, należała do serwisu pseudomieszanego ulokowanego po przeciwnej stronie obiektu (Ryc. 45, tab. 49:2).

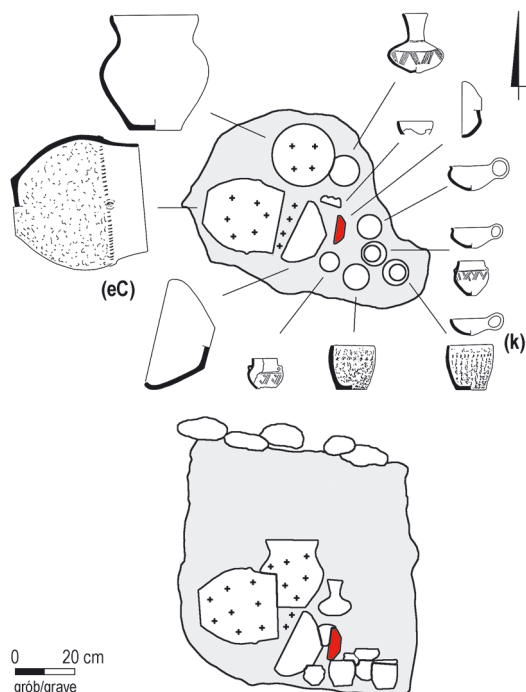
Kilka mniej obficie wyposażonych grobów jest datowanych ogólnie na HaC (Tab. 50). Miseczki umiejscowione

przy pochówkach – Słupia Kapitulna, grób 19 (starsze dziecko), Wołów, grób LXVIII – stanowiły jedyne dodatkowe wyposażenie ceramiczne (Tab. 50:7,9). W niemowlęcym grobie XL z Cieszkowa miseczce towarzyszył garnek (Tab. 50:1), a w grobie 41 (*infans* I) ze Słupi Kapitulnej okazy z dnem wklęsłym i naczynia do czerpania, tworzące serwis do picia (Tab. 50:8). Efektowna miseczka (Ryc. 11:p) z grobu 506 z Miłosławic, w układzie z małą wazą, należała do niewielkiego serwisu zastępczego ofiarowanego dziecku (Tab. 50:4). Osoba dorosła z grobu 4 ze Słupi Kapitulnej była wyposażona w serwis pseudomieszany z pojemnikiem-wazą, który został złożony w określonej kolejności: najpierw przy popielnicy umieszczono czernioną miseczkę i czerpak, później kolejny czerpak i szpilę żelazną, na końcu resztę ceramiki (Ryc. 46, tab. 50:6). W Cieszkowie, grób LXX (młoda kobieta?), czerniona miseczka z ukośną linią wylewu, należąca najprawdopodobniej do serwisu z pojemnikami-wazami, była pokrywą popielnicy (Tab. 50:2). Osobno od pochówku stał serwis pseudomieszany z pojemnikiem-wazą, zestawem A z miseczką i parą garnków z pokrywkami, odkryty w grobie LXXIV z Cieszkowa (Tab. 50:3). Ceramikę przeznaczoną do bezpopielnicowego grobu 25 z Rogowa celowo rozbito przed wrzuceniem do jamy (Tab. 50:5).

W i e l k o p o l s k a ¹⁰²

Metryczna struktura ceramiki ze Sławia odpowiada modelowi M4, dominują formy do czerpania, ok. 1/5 ceramiki jest czerniona a naczynia chętniej wstawiane jedno w drugie niż odwracane dnem do góry (por. A. Mierziński 2012, tab. 3–6, 8). W omfalos była zaopatrzona luksusowa miseczka z grobu 114 (Ryc. 11:d), wyposażonego w zastępczy serwis mieszanym¹⁰³. Stała ona w pobliżu ułamków przedmiotu brązowego, między leżącymi na boku garnkiem, inną miseczką i małą wazą (Tab. 51:1).

W grobie 60 z Gorszewic¹⁰⁴ grafitowane naczynie z omfalosem (Ryc. 11:k) należało do rozstawionego wo-

Ryc. 43. Słupia Kapitulna (102). Plan i profil grobu 44 z serwisem zastępczym mieszanym (legenda – zob. ryc. 30).

Wg: E. Kihl-Byczko 1972

Fig. 43. Słupia Kapitulna (102). Grave 44 with the substitute pseudo-mixed service (key – see Fig 30).

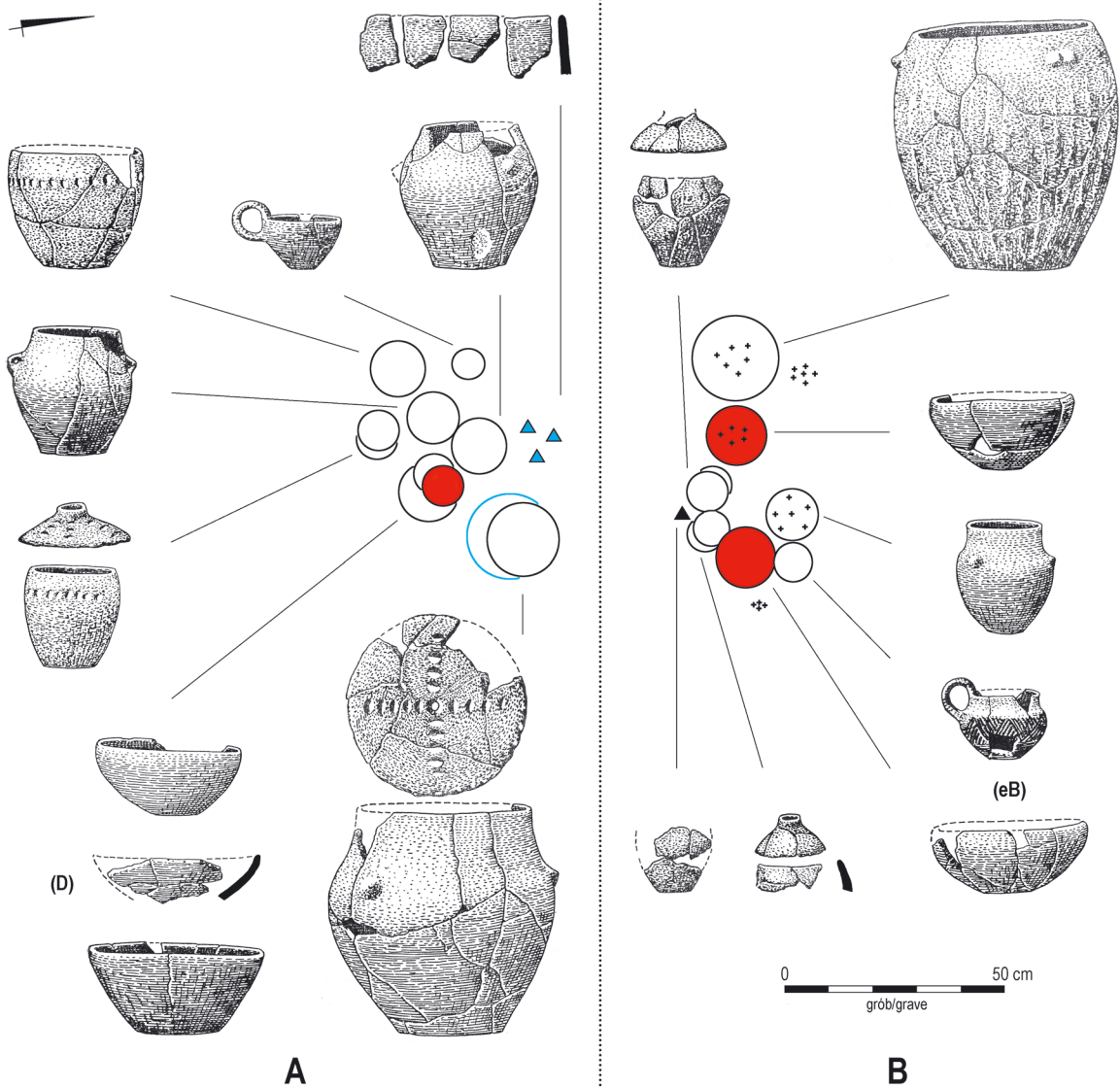
After: E. Kihl-Byczko 1972

¹⁰² Z uwagi na brak podstawowych danych pominęliśmy zespoły z Cieśli Wielkich i Dębówca (por. przyp. 45).

¹⁰³ Miseczki bez omfalosa odkryto w 12 grobach (z 30 wczesnohalszta-ckich) osób obojga płci (częściej kobiet) w wieku *adultus* lub *maturus* (D. D u r c z e w s k i 2005, s. 18–19, 22 nn.). Groby jamowe (14, 15, 29, 31, 47, 48, 52, 83, 112 i 113) zawierały najczęściej pary miseczek. Stan zachowania ceramiki utrudniał jednoznaczne określenie typów serwisów. Były wśród nich zarówno zastępcze mieszane (grób 15 – w jamie także fragmenty szpili żelaznej), jak też najprawdopodobniej pseudomieszane z pojemnikiem-wazą (grób 47 – w jamie także szpila żelazna, i 48 – w jamie także spirala i bransoletka z brązu). Analogiczny „garnitur” umieszczono także w podwójnym grobie 94 (przy pochówkach popielnicowym i jamowym leżały fragmenty spirali brązowej oraz naszyjnika i sierpa z żelaza). Miseczki, tak jak w V EB, miały dna płaskie. Dominowały okazy w kształcie wycinka kuli, a pojedyncze profilowane – esowata i z wgięciem pod krawędzią – odpowiadały typom II/A i II/E. Zob. ryc. 58.

¹⁰⁴ Profilowane miseczki bez omfalosów w typie II/G lub w kształcie wycinka kuli (obecne w sześciu z 64 grobów, w większości z pochówkami

Ryc. 45. Cieszków (10). Plan grobu XXVIa z dwoma serwisami: A – pseudomieszanym z pojemnikami wazowatymi, B – zastępczym z garnkiem (legenda – zob. ryc. 30). Wg: J. Domańska, J. Gołubkow 1975
 Ryc. 45. Cieszków (10). Grave XXVIa with two services: A – pseudo-mixed service with basin-like containers, B – substitute service with a jar (key – see Fig 30). After: J. Domańska, J. Gołubkow 1975

kół popielnicy serwisu pseudomieszanego z pojemnikami wazowatymi, nie zawierającego naczyń do czerpania (Tab. 51:2).

Na cmentarzysku w Poznaniu-Psarskich¹⁰⁵, datowanym na okres późnohalszacki, odkryty w grobie 3 (doro-

osób dorosłych; U. Narozna-Szamałek, K. Szamałek 2007, s. 147 nn.), należały do serwisów z pojemnikami wazowatymi (popielnicowy grób 21 – w jamie fragment kółka brązowego i paciorki szklane, oraz 34 – dziecko, z miseczką z dnem zaokrąglonym i szpilą brązową przy popielnicy) oraz „garnituru” pseudomieszanego z pojemnikiem-wazą (grób 42 – w jamie paciorki szklane); typu serwisu z jamowego grobu 47 nie udało się zidentyfikować. Zob. ryc. 58.

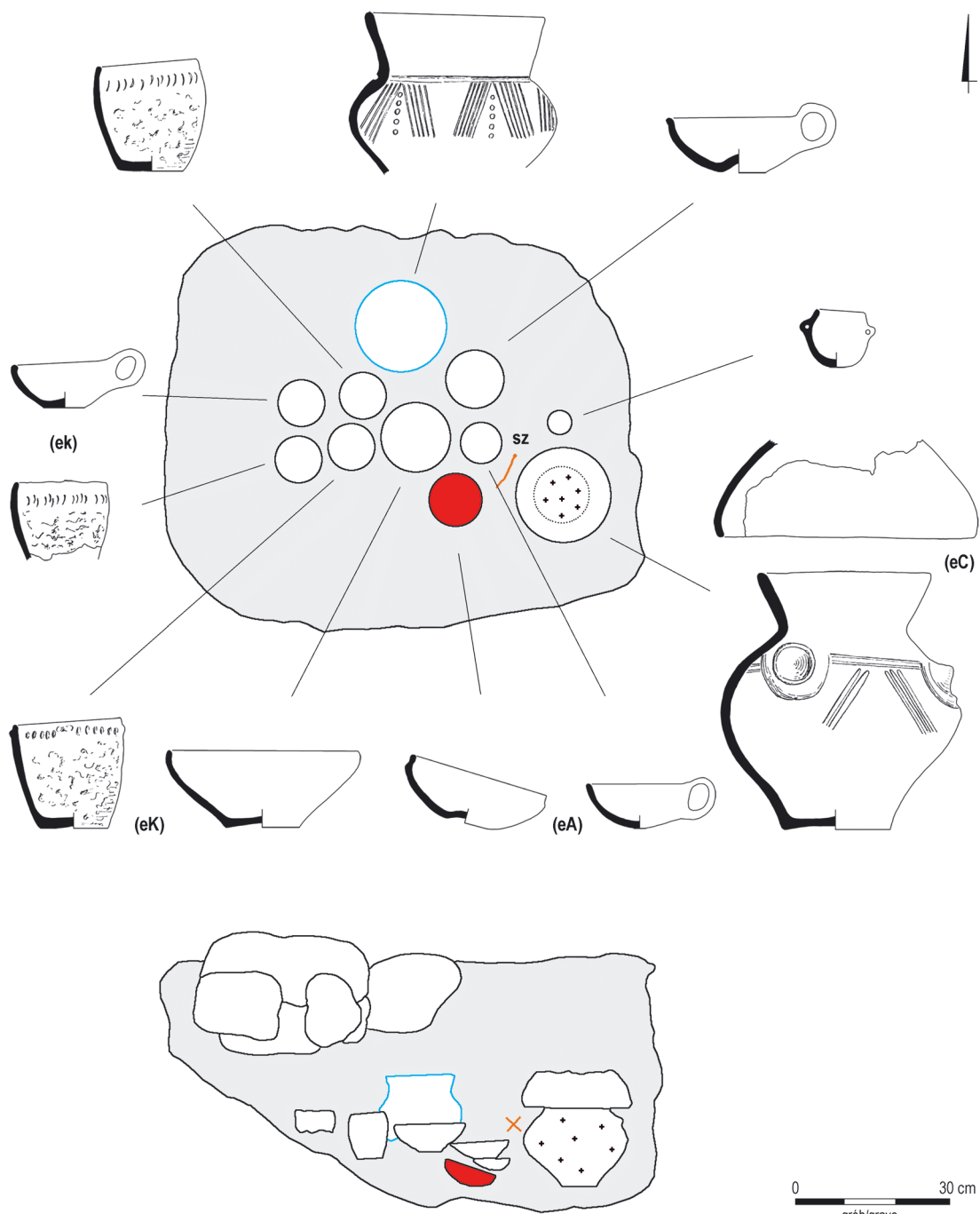
¹⁰⁵ Miseczkę bez omfalosa zawierał grób 5 (osoba w wieku *adultus-maturus*), a zatem na omawianym stanowisku miseczki znajdowały się w trzech z pięciu grobów zachowanych w stopniu pozwalającym na identyfikację naczyń (K. Dębska-Lutowa 1966). Zob. ryc. 58.

szą kobietą) serwis pseudomieszany z pojemnikiem-wazą był rozstawiony w trzech miejscach i, tak jak w Gorszewicach, nie zawierał form czerpakowatych (Ryc. 47, tab. 51:3). Dwoje dorosłych z grobu 6 wyposażono w dwa różne serwisy zastępcze. Nieprofilowana miseczka z guzkami na krawędzi (w otoczeniu popielnicy ze szczątkami osoby nieokreślonej płci) należała do „garnituru” z trzema formami wazowatymi, rozszerzonego o szpulę glinianą. Pochówkowi kobiety (przy popielnicy bransoleta żelazna, nieco dalej gładzik kamienny) towarzyszył zastępczy serwis mieszany bez miseczek, w którym ustawiono w rzędzie komplet, garnek i talerz (Tab. 51:4).

Środkowe Nadodrze

W Żaganiu-Kolonii, skąd pochodzą niemal wszystkie skatalogowane miseczki z obszaru Borów Dolno-

Ryc. 46. Słupia Kapitulna (102). Plan i profil grobu 4 z serwisem pseudomieszanym z pojemnikiem-wazą (sz – szpila żelazna; legenda – zob. ryc. 30). Wg: E. Kihl-Byczko 1972

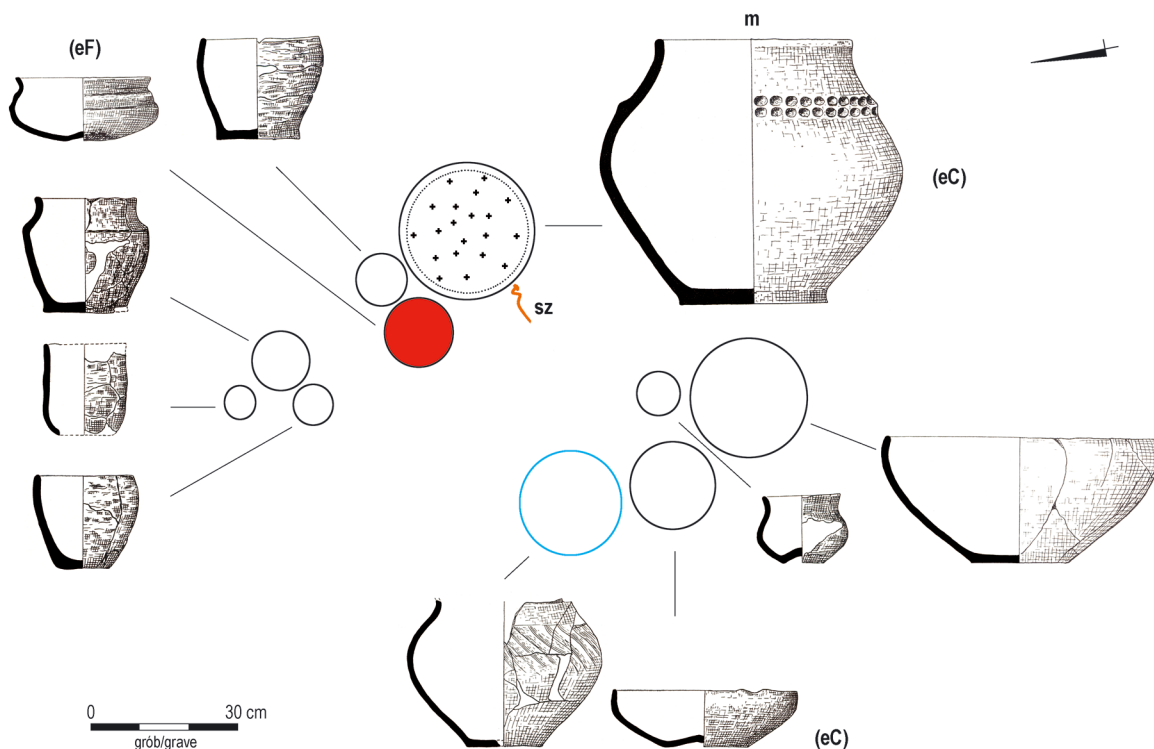
Fig. 46. Słupia Kapitulna (102). Grave 4 with the pseudo-mixed service with a basin-like container (sz – iron pin; key – see Fig 30). After: E. Kihl-Byczko 1972

śląskich, przeważnie głębokie okazy w kształcie wy-cinka kuli¹⁰⁶, znajdowały się w 42,5% grobów z HaC₁-D₁

¹⁰⁶ D.-W. B u c k (1979, s. 119) podkreśla znaczną unifikację *Omphalosschale*. Analiza proporcji i parametrów omfalosów odpowiadających im formą miseczek kategorii I wykazała dużą jednolitość egzemplarzy z epoki brązu (oprócz naczyń z Białkowa), które często były płytkie z wąskimi, średnimi omfalosami. Omfalosy w miseczkach halsztackich: zwykle głębokich w Żaganiu-Kolonii i Trzebulach, a głębokich i płyt-

(Tab. 52–54)¹⁰⁷. Obecne w ponad połowie wyposażen

kich w Starym Kisielinie, nie były tak zestandaryzowane (Tab. 28, 29).
¹⁰⁷ Groby 12, 15, 30, 31, 55, 58, 64, 70, 72 i 74 zawierały także okazy z innym dnem. Miseczki bez omfalosów były w czterech zespołach (A. Kołodziejcki, A. Marcinkian 1977, s. 380 nn.). HaC₁: grób 17 (serwis zastępczy mieszany); HaC₂: grób 76 (serwis zastępczy z amforą); HaD₁: grób 50 (serwis pseudomieszany z pojemnikiem-wysoką wazą) i grób 67 (tylko miseczka). Zob. ryc. 59.

Ryc. 47. Poznańskie - Psarskie (80). Plan grobu 3 z serwisem pseudomieszanym z pojemnikiem-wazą, bez naczyń do czerpania (m – forma misowata nakrywająca popielnicę, sz – szpila żelazna; legenda – zob. ryc. 30). Wg: K. Dębska-Lutowa 1966
 Fig. 47. Poznańskie - Psarskie (80). Grave 3 with the pseudo-mixed service with basin-like container, without scoop-like vessels (m – bowl-like vessel covering the urn, sz – iron pin; key – see Fig. 30). After: K. Dębska-Lutowa 1966

naczynia z brzegiem zachylonym podtypu I/B₁ rzadko współwystępowały z przeważającymi liczebnie okazami I/A₁ z prostym brzegiem. Ceramika z Żagania, ilustrowana modelem M1-M2, jest sporadycznie czerniona, formy misowate prawie dwukrotnie przeważają nad czerpakowatymi, blisko $\frac{3}{4}$ naczyń stało szczególnie, przede wszystkim na wylewie (A. Mierzwiński 2012, tab. 3–6, 8). Nieliczne wyposażenia zredukowane pochodzą z HaC₁ i HaD₁¹⁰⁸. W analizie uwzględniliśmy 32 zespoły zawierające łącznie 62 omawiane naczynia¹⁰⁹.

W HaC₁ serwisy pseudomieszane, na ogół z pojemnikami w formie wysokich waz, przeważały nad zastępczymi i do picia. Miseczki (częściej podtypu I/B₁ niż I/A₁, ok. $\frac{1}{5}$ w układach z innymi naczyniami), w większości inwentarzy występujące po jednej, kładziono często przy pochówkach (Tab. 52). Serwisy pseudomieszane były zaopatrzone w jeden do trzech pojemników, które w grobach 70 i 74 stały osobno od reszty wyposażenia razem z kubkiem, miską lub amforą (Tab. 52:8.10).

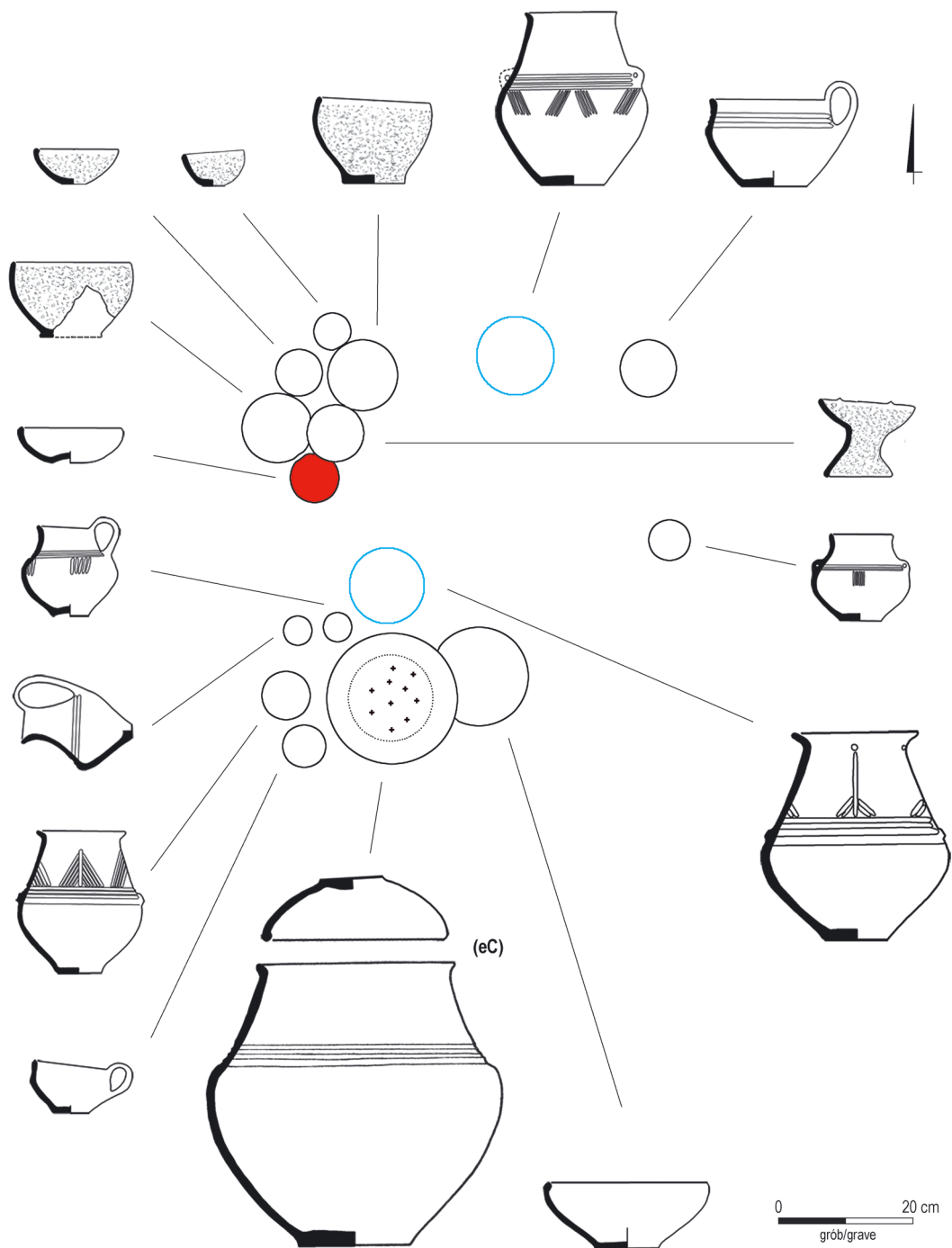
¹⁰⁸ Zredukowane wyposażenie i małe popielnice mogą wskazywać na pochówki dziecięce, chociaż wyposażenia niektórych dorosłych są równie skromne (W. Coblenz, L. D. Nebelsick 1997, s. 24).

¹⁰⁹ Nie uwzględniono trzech zespołów z miseczkami z omfalosem: z grobów 12 (zniszczony) i 37 (HaD₁, serwis do picia) z Żagania-Kolonii oraz z grobu 1 z Żeliszawia (HaC₂, serwis zastępczy mieszany). Zob. ryc. 59.

Większość inwentarzy zawierała niewielkie dzbany lub dzbanuszki ostrodenne, a w każdym serwisie wyposażonym w dwa garnki (grób 11 oraz – najprawdopodobniej komorowe – zespoły 31, 70 i 73) lub więcej (grób 74 bez dzbanów) znajdował się piecyk (Tab. 52:1.2.8–10). „Garnitury” z jednym garnkiem nie zawierały form specjalnych; serwisy pseudomieszane z grobów 57 i 78 były zaopatrzone w zestawy B z dzbanuszkami ostrodennymi (Tab. 52:4.11), a „garnitur” zastępczy mieszany z grobu 69 w dzbanuszek nie tworzący układu z żadnym naczyniem (Tab. 52:7).

Miseczki wchodzące w skład serwisów zastępczych mieszanych – jedna we wspomnianym już grobie 69, a dwie w grobie 48 wyposażonym w parę garnków – znajdowały się przy popielnicach. Obok zaciemnienia ze śladami spalenizny, znajdującego się w stropie grobu 48, odkryto dwa pojemniki i miskę (Tab. 52:3). W grobie 68 „garnitur” zastępczy z amforami mieścił kubek (leżący na boku) i elementy zestawu D (miseczkę bez omfalosa z grzechotką wewnątrz, nakrytą okazem podtypu I/A₁ i fragmentem amfory), zakopane w połowie wysokości popielnicy w formie dużego dzbana (Tab. 52:6).

Serwisy do picia były związane z popielnicami z otworami w dnach. Umieszczony w grobie 80 składał się z kubka i miseczki, użytej jako pokrywa (Tab. 52:12), a w grobie 62 z kubka (ułożonego na boku) i pary mi-

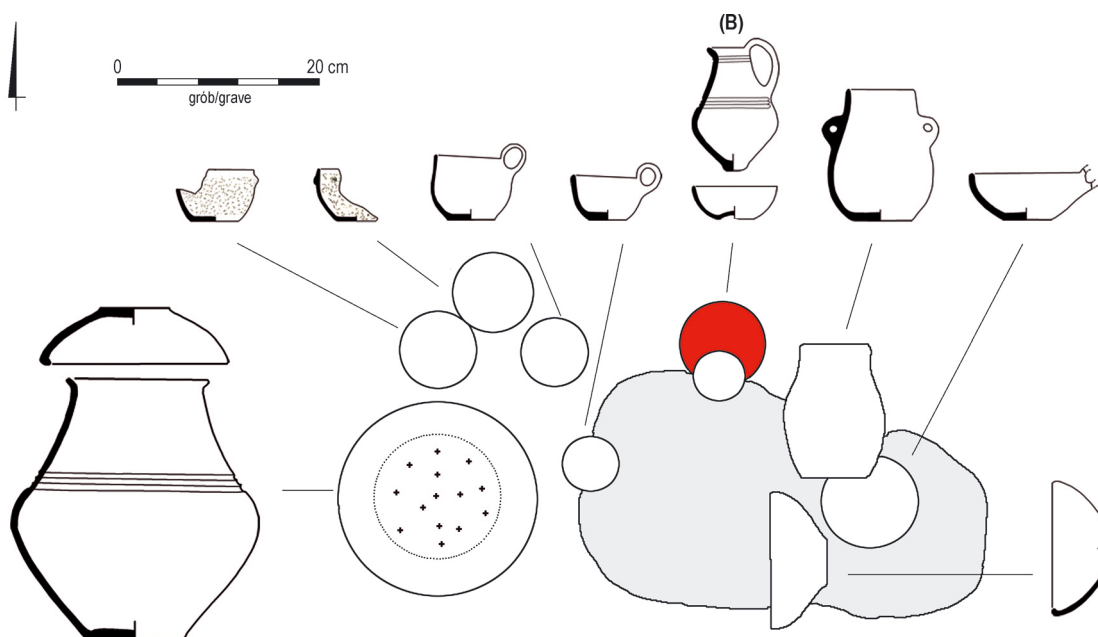

Ryc. 48. Żagań - Kolonia (141). Plan grobu 70 z serwisem pseudomieszanym z dwoma pojemnikami-wysokimi wazami (legenda – zob. ryc. 30). Wg: A. Kołodziejski, A. Marcinkian 1977
 Fig. 48. Żagań - Kolonia (141). Grave 70 with the pseudo-mixed service with two high basin-like container (key – see Fig 30). After: A. Kołodziejski, A. Marcinkian 1977

seczek z ukośną linią wylewu i wydatnym omfalosem, opartych wylewami o dzban ze szczątkami (Tab. 52:5).

W czasie obrzędów odprawianych serwisami pseudomieszanymi, w grobach 74 i 78 miseczki umieszczono przy popielnicach z otworami w dnach. Grób 74, z miniaturką I/A₁/1/a i osobno ułożonymi pojemnikami, wyróżnia brak dzbanów oraz podsypka ze stosu, na której wokół kompletu rozstawiono piecyk oraz pary kubków,

miseczek bez omfalosów i garnków (Tab. 52:10). Zestaw B z miseczką współwystępował w grobie 78 z garnkiem i miską (Tab. 52:11). W otoczeniu pochówków złożono miseczki w komorowym (?) grobie 73, w którym na obrzeżu ustawiono piecyk i parę garnków (Tab. 52:9), oraz w zespole 57, bez form specjalnych, ale z trzema miseczkami z ukośną linią wylewu i wydatnymi omfalosami – jedna była pokrywą (kat. 141:39), druga stała

Ryc. 49. Żagań - Kolonia (141). Plan grobu 72 z serwisem zastępczym mieszanym (legenda – zob. ryc. 30).

Wg: A. Kołodziejski, A. Marcinkian 1977

Fig. 49. Żagań - Kolonia (141). Grave 72 with the substitute mixed service (key – see Fig 30). After: A. Kołodziejski, A. Marcinkian 1977

między pojemnikiem i popielnicą z otworem w dnie, a trzecia w zestawie B w jej otoczeniu (kat. 141:41), za leżącymi na boku dzbanuszkami ostrodennymi włożonymi jeden w drugi (Tab. 52:4). Rytuały, w czasie których miseczki kładziono osobno od popielnic (wyposażonych w otwory w dnach lub nie), wymagały obecności dwóch garnków i przynajmniej piecyka, lokowanych w oddzielnych skupiskach. W komorowym (?) grobie 70 (na popielnicy leżała szpila żelazna) w takim skupisku znalazła się para miseczek bez omfalosa i egzemplarz I/B₁/1/a (Ryc. 48, tab. 52:8), w grobie 31 o podobnej konstrukcji – dwa komplety, piecyk na talerzu, trzy miseczki (w tym jeden z okazów z omfalosem; kat. 141:28) i leżący na boku dzbanuszek ostrodenny; drugi egzemplarz z wypukłością w dnie współwystępował z formami „do picia”: parą dzbanów, dzbanuszkami ostrodennymi (na boku) i czerpakiem (Tab. 52:2). W czasie ceremonii, do której potrzebne były cztery miseczki z omfalosem, przy popielnicy w grobie 11 umieszczono szpilę brązową i miseczkę malowaną (Ryc. 11:j). Okaz z falistym wylewem (kat. 141:3) stał po przeciwnej stronie grobu, niedaleko piecyka, garnka i kompletu, a naczynia z brzegiem zachylonym – jedno dekorowane (Ryc. 7:h) – w części środkowej obiektu, obok pojemnika (Tab. 52:1).

Sześć miseczek obu kategorii, wchodzących w skład serwisu pseudomieszanego z czterema pojemnikami i parą garnków z grobu 66 (bez kości) z HaC_{1/2}, stało przy nakrytych miskami wazach z otworami w dnach lub w ich otoczeniu. Przy jednej zgromadzono dwie miseczki w kształcie wycinka kuli (kat. 141:50.52) i profilowaną miseczkę bez omfalosa, amforę, dwa kubki i dzbanuszek ostrodenny, przy drugiej pozostałe formy. Duże

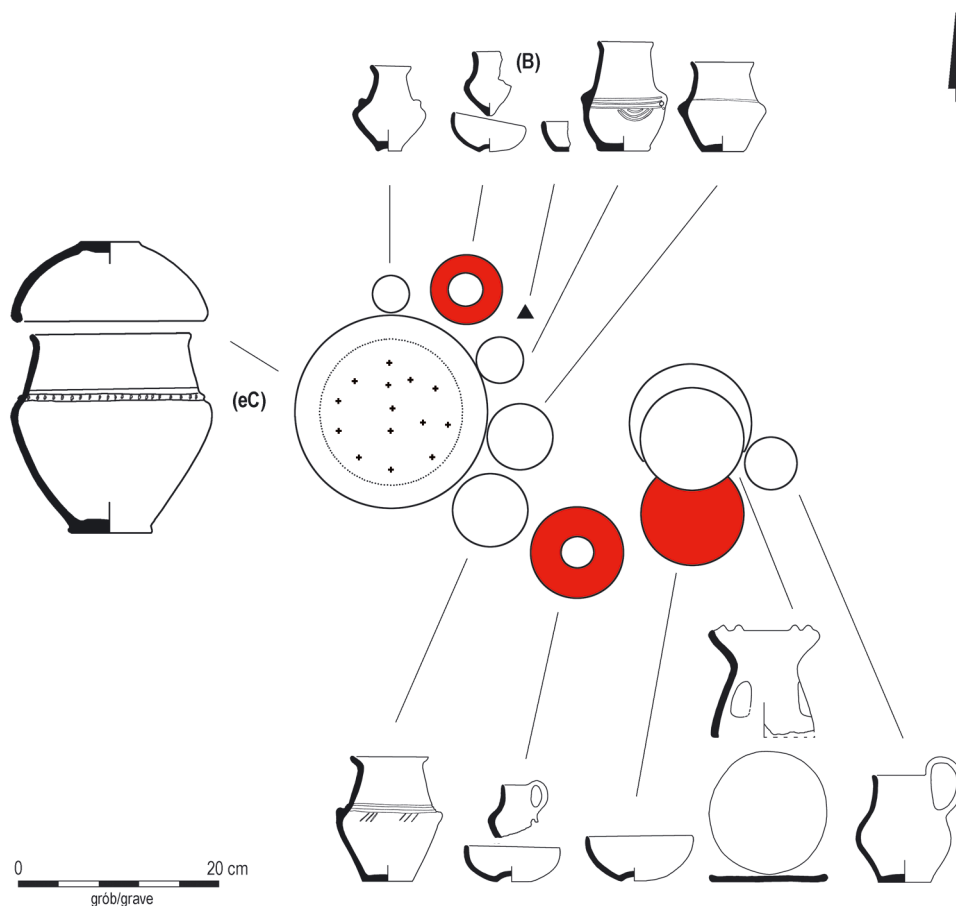
pojemniki znajdowały się na przeciwległych obrzeżach grobu (Tab. 52:13).

W HaC₂ miseczki z Żagania Kolonii, przede wszystkim z prostym brzegiem podtypu I/A₁ (70% w układach z innymi naczyniami, najczęściej dzbanuszkami ostrodennymi), częściej niż dawniej kładziono w otoczeniu popielnic, a do niektórych obrzędów używano szpil żelaznych (Tab. 53). Nadal przeważały serwisy pseudomieszane, najczęściej z dwoma pojemnikami w formie wysokich waz, które w grobach 9 i 27 oraz – najprawdopodobniej komorowych – obiektach 15, 16, 18 i 25, były ulokowane osobno od reszty wyposażenia, razem z miskami, kubkami, dzbanuszkami ostrodennymi, małą wazą bądź amforą (Tab. 53:1–6). Inwentarze te zawierały przeważnie dwa lub cztery garnki, oraz – z wyjątkiem grobów 9 (pozbawionego dzbanów) i 16 – piecyki, czasem talerz lub naczynie podwójne. Dzbanów nie było także w grobie 63, wyposażonym w serwis zastępczy mieszanym (przy popielnicy trzon szpili; tab. 53:9).

W omawianym czasie, inaczej niż w początkach okresu halsztackiego, w otoczeniu popielnic (a nie obok) kładziono miseczki należące do serwisów zastępczych mieszanym. W grobie 72, w czystym piasku przy pochówku, stały miniaturowe elementy kompletu, a reszta ceramiki w jego otoczeniu na podsypce ze stosu (Ryc. 49, tab. 53:11). W wymienionym już grobie 63 miseczka z wąskim, wysokim omfalosem towarzyszyła naczyniu podwójnemu i przepalanej miniaturze garnka (Tab. 53:9).

Obok popielnic pozostawiono miseczki z serwisów zastępczych z amforami. W grobie 79 naczyniom płytkim – jedno z omfalosem 1/b (Ryc. 6:b) – w układach z kubkiem i dzbanuszkami ostrodennymi towarzyszył piecyk

Ryc. 50. Żagań - Kolonia (141). Plan grobu 64 z serwisem zastępczym z czterema amforami (legenda – zob. ryc. 30).

Wg: A. Kołodziejski, A. Marcinkian 1977

Fig. 50. Żagań - Kolonia (141). Grave 64 with the substitute service with four amphorae (key – see Fig 30).

After: A. Kołodziejski, A. Marcinkian 1977

i naczynie podwójne z gładzikiem kamiennym wewnątrz (Tab. 53:12). W grobie 64 przy pochówku stał zestaw B z miseczką miniaturową, a dwa okazy większe – przy dzbanie i talerzu z piecykiem (Ryc. 50, tab. 53:10).

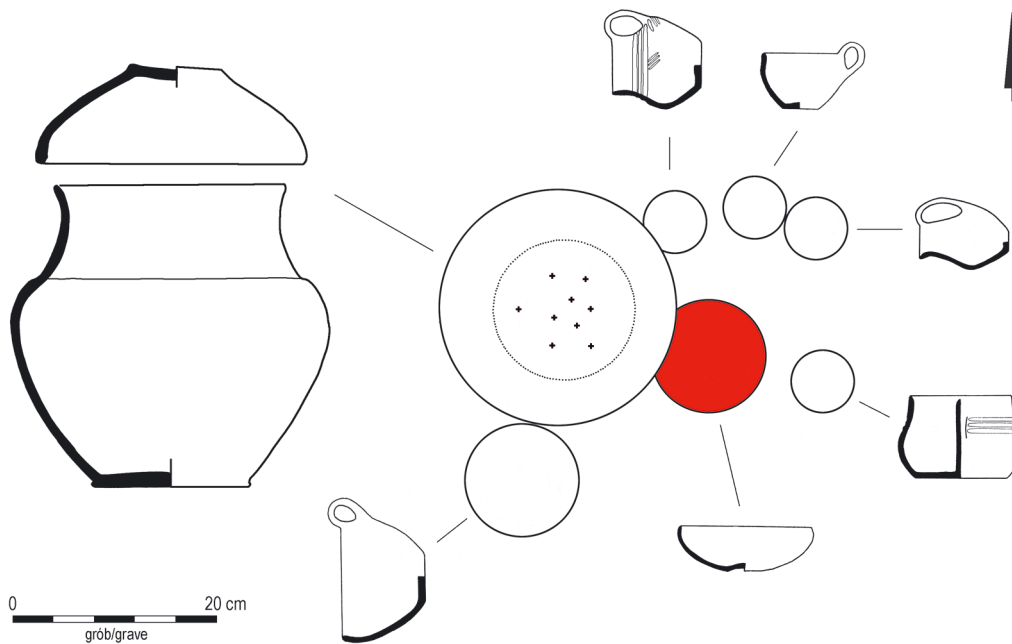
Serwis pseudomieszany w komorowym (?) grobie 30 mieścił dwa pojemniki, z których jeden ustawiono przy popielnicy, a drugi (nakryty miską) osobno. Obok niego ulokowano miseczki w układach z dzbanuszkim ostrodennym i amforą, a niedaleko w rzędzie piecyk, garnki, czerpak i parę amfor (Tab. 53:7).

W grobach 9 i 27, w których miseczki umieszczono przy pochówkach, ceramika tworzyła trzy skupiska (Tab. 53:1.6). Obok miseczki w grobie 9 (bez dzbanów i form specjalnych) leżała szpila żelazna. W grobie 55, w którym przy popielnicy stały miseczki w układach w dzbanuszkim i amforą (okaz z falistym brzegiem), elementy zestawów C i miniatura garnka „garnitur” pseudomieszany złożono w jednym miejscu – pośrodku ciasno ustawionych naczyń znajdował się zestaw A i piecyk na talerzu, a na obrzeżu pojemnik i naczynie podwójne (Tab. 53:8).

Pojemniki i związane z nimi naczynia w komorowych (?) grobach 16 (bez form specjalnych) i 18 stały

osobno, a miseczki (w układach z dzbanuszkami lub garnkiem) w otoczeniu popielnic razem z amforami, naczyniami do czerpania i garnkami (Tab. 53:3.4). Miseczki z grobu 18 miały ukośną linię wylewu – dwie znajdowały się niedaleko pochówku, wśród ciasno ustawianych naczyń, trzecia na obrzeżu skupiska obok piecyka i garnków.

Dwupoziomowe groby komorowe (?) mieściły po cztery miseczki. W grobie 15 (w stropie duży pojemnik i amfora) naczynia w kształcie wycinka kuli – płytkie z falistym brzegiem oraz dwa głębokie (jedno z omfalosem 1/c, drugie z zaokrągloną wypukłością 1/a, z dzbanuszkim ostrodennym i fragmentami szpil wewnątrz) umieszczono przy popielnicy, a egzemplarz malowany w jej otoczeniu; talerz z piecykiem, komplet i garnki towarzyszyły jednemu z pojemników na obrzeżu obiektu (Tab. 53:2). Popielnica (dziecięca?) ulokowana w stropie grobu 25 była zaopatrzona w dwa serwisy do picia: złożony z miseczek (jedna czerniona wewnątrz, z falistym brzegiem, druga bez omfalosa) znajdował się wewnątrz urny, a obok niej, na wysokości wylewu pozostawiono kubek z zestawem B w środku. Pochówki zakopane głębiej

Ryc. 51. Żagań - Kolonia (141). Plan grobu 45 z serwisem do picia (legenda – zob. ryc. 30).

Wg: A. Kołodziejski, A. Marcinkian 1977

Fig. 51. Żagań - Kolonia (141). Grave 45 with the libation service (key – see Fig 30). After: A. Kołodziejski, A. Marcinkian 1977

były wyposażone w serwis pseudomieszany z czterema pojemnikami, tworzący przy nich zwarte skupisko, poza ustawionymi osobno dwoma pojemnikami i naczyniem podwójnym. Obie miseczki znajdowały się między popielnicami w sąsiedztwie fragmentów szpil, m.in. z miniaturowym garnkiem i piecykiem, w którym leżały węgle drzewne (Tab. 53:5).

W HaD₁ na nekropoli z Żagania-Kolonii używano niemal wyłącznie miseczek z brzegiem zachylonym, które przeważnie występowały w grobach pojedynczo, umieszczane przy popielnicach lub w ich otoczeniu. Układy z innymi naczyniami (sporadycznie zestawy B) tworzyło 40% okazów. Korzystano z podobnych jak dawniej typów serwisów (Tab. 54).

Przy pochówku ulokowano miseczkę z grobu 45, należąca do serwisu do picia rozszerzonego o naczynie podwójne (Ryc. 51, tab. 54:6), oraz okazy wchodzące w skład inwentarzy zastępczych. Serwis mieszany z grobu 5, poza miseczką i parą garnków, zawierał miniaturę amfory i dzbanuszek ostrodenny (Tab. 54:1), a umieszczony w grobie 35 (miseczka obok szpili żelaznej) – dwie amfory i odpowiednio dwa naczynia do czerpania (Tab. 54:3). Zastępczy serwis z garnkiem z grobu 41 (bez dzbanów, z miseczką z prostym brzegiem I/A₁), złożony z elementów zestawów A i F, był rozstawiony z dwóch stron popielnicy; w stropie grobu natrafiono na fragmenty pojemnika i miski (Tab. 54:5).

W otoczeniu pochówków kładziono miseczki należące do serwisów różnych typów. Miseczka umieszczona w grobie 58, wyposażonym w „garnitur” pseudomieszany bez form specjalnych, była przepalona (Tab. 54:7).

W komorowym (?) grobie 39 piecyk i miniaturowy komplet stały obok pojemnika przy popielnicy (Tab. 54:4), a w grobie 23, w którym pojemnik znajdował się nad pochówkiem, towarzyszący mu serwis zastępczy mieszany był zgrupowany wokół piecyka – wszystkie cztery miseczki ulokowano na skraju tego skupiska (Tab. 54:2).

Na obszarze Dolnego Śląska miseczki z omfalosem występowały rzadziej niż w Żaganiu-Kolonii. Zarejestrowaliśmy je w ok. 22% grobów ze Starego Kisielina¹¹⁰, w większości datowanych na HaC₂, i w ok. 26% inwentarzy z Trzebul, przeważnie późnohalsztackich¹¹¹. W Starym Kisielinie (metryczna struktura ceramiki o modelu M3) przeważają serwisy z kilkoma miseczkami, w Trze-

¹¹⁰ W grobach VIII, 20, 22, 23, 25, 28, 40 i 49 ze Starego Kisielina znajdowały się także okazy z innym dnem, często zaokrąglonym. Same miseczki bez omfalosa wystąpiły w 15 grobach (A. Kołodziejski 1965c, s. 29 nn.; 1967, s. 21 nn.). HaC: grób II (serwis do picia), grób 27 (serwis zastępczy z amforą); HaC₂: groby 11 – w jamie szpila brązowa, 15, 19, 33–35 (serwisy zastępcze mieszane), grób 12 i 50 (serwisy zastępcze z amforami); HaD₁: grób VI (tylko miseczka-pokrywa), grób IX – pod popielnicą szpila brązowa (serwis z pojemnikiem-wysoką wazą), grób 14 (serwis zastępczy z amforami), groby 18 i 44 (serwisy zastępcze mieszane). Zob. ryc. 59.

¹¹¹ W grobach 4, 9, 13, 26, 42 i 50 z Trzebul znajdowały się również formy bez omfalosa. Same takie okazy odnotowano w siedmiu zespołach (A. Kołodziejski 1968, s. 99 nn.; J. Pióntek 1972a, tab. 7). HaC₂: groby 12 (dorosła kobieta) i 14 (dorosła kobieta i niemowlę) – serwisy zastępcze z amforą, skupisko 22 – serwis z pojemnikiem-wysoką wazą, grób 38 (*infans* I; przy popielnicy szpila brązowa) – serwis z pojemnikiem-wysoką wazą; HaD₁: grób 23 (niemowlę) – serwis zastępczy z garnkiem; HaD₂: grób 33 (kobieta w wieku *maturus*) – wyłącznie miseczka, 36 (mężczyzna w wieku *senilis*) – serwis zastępczy z garnkiem, bez naczyń do czerpania. Zob. ryc. 59.

bulach (model M3-M4) $\frac{3}{4}$ inwentarzy zawiera pojedyncze naczynia. Na obu stanowiskach jest więcej form misowatych niż czerpakowatych, a naczynia (nieczernione) najczęściej stały dnem do góry (A. Mierzwiński 2012, tab. 3–6, 8). Dominują egzemplarze z prostym brzegiem podtypu I/A₁, rzadko współwystępujące z egzemplarzami z brzegiem zachylonym I/B₁. Uwzględniliśmy 23 inwentarze z 38 miseczkami z omfalosem¹¹², lokowanymi zwykle w otoczeniu popielnic (Tab. 55).

W okresie wczesnohalsztackim w użyciu były niemal wyłącznie serwisy zastępcze, przede wszystkim mieszane, zaopatrzone często w jeden niewielki garnek. Po dwa garnki (jeden w komplecie) umieszczono tylko w grobach 4, 9 i 18 (zespół wyjątkowo bez form dzbanowatych) z Trzebul (Tab. 55:1.9.11). Większość serwisów była rozszerzona o talerz, na którym – w grobach 22, 24 i 28 ze Starego Kieselina oraz w komorowym (?) grobie 4 z Trzebul – ustawiono piecyk (Tab. 55:3.5.7.9). W grobach 20, 22 i 23 ze Starego Kieselina piecyki współwystępowały z miseczkami lub dzbanuszkami ostrodennymi (Tab. 55:2–4). Ponad połowa okazów z omfalosem tworzyła charakterystyczne układy, najczęściej z dzbanuszkami. Wśród rzadko używano przedmiotów metalowych przeważają wykonane z brązu.

Pojedyncze miseczki należące do serwisów zastępczych mieszanych umieszczono przy pochówkach. Grób 9z Trzebul (osoba w wieku młodzieńczym), jedyny datowany na HaC₁, był zaopatrzony w zestaw B z miseczką, parę garnków, naczynie podwójne i piecyk, ustawione półkolem przy popielnicy ze śladami działania ognia, nakrytej przepaloną miską (Tab. 55:1). W grobie 24 ze Starego Kieselina, z HaC₂, ceramika nie tworzyła układów (Tab. 55:5). Serwis z kompletem i połową talerza z grobu 18 z Trzebul przeznaczono dla mężczyzny w wieku *maturus*¹¹³ (Tab. 55:11), a serwis (bez form specjalnych) z miseczką (Ryc. 10:l) w układzie z czerpakiem dla niemowlęcia z grobu 26 (Tab. 55:12).

Miseczki z serwisów zastępczych mieszanych ze Starego Kieselina, kładzione w otoczeniu pochówków, były przeważnie zminiaturyzowane, a egzemplarze występujące pojedynczo tworzyły zestawy B z dzbanuszkami ostrodennymi. Inwentarze mieściły jeden garnek i zwykle talerz i piecyk. W grobie 25, z parą miseczek o różnej

wielkości, nie było form specjalnych (Tab. 55:6). W grobie 20 zestaw B stał na obrzeżu obiektu w grupie naczyń z talerzem (Tab. 55:2), a w grobie 28 bliżej popielnicy, oddzielony od niej amforą (Tab. 55:7). Dwie miniatury z grobu 22 ułożono pośrodku skupiska naczyń (Tab. 55:3), a talerz i towarzyszące mu formy na skraju obiektu, podobnie jak w grobie 20.

Serwisy zastępcze z amforami ze Starego Kieselina zawierały miseczki większe. W grobie 45 naczynie takie stało z czerpakiem z brzegu niewielkiego skupiska naczyń (Tab. 55:8). Grób 23 (w jamie szpila brązowa) wyposażono w trzy miseczki z omfalosem: niezdobiony egzemplarz płytki (kat. 106:7) ułożono przy popielnicy, a okazy dekorowane krzyżami, w układach z dzbanuszkami ostrodennymi i amforą, w jej otoczeniu, w pobliżu piecyka i talerza (Tab. 55:4).

Osobę w wieku *iuvenis*, pochowaną w komorowym (?) grobie 4 z Trzebul, zaopatrzono w dwa serwisy zastępcze. Przy popielnicy (obok niej fragment naszyjnika z brązu i szpili żelaznej) zgromadzony był inwentarz z wieloma amforami, piecykiem i talerzem oraz trzema miniaturami podtypu I/A₁ (dwie należały do zestawów B), a osobno mieszany z parą garnków i większym okazem z brzegiem zachylonym (Tab. 55:9).

Jedyny serwis z pojemnikami – mieszany – przeznaczono dla kobiety pochowanej w komorowym (?) grobie 15 z Trzebul. Miseczką nakryto dzbanuszek ostrodenny leżący na obrzeżu obiektu (w obu naczyniach węgle drzewne), niedaleko misek i pojemnika. Dwa inne zasobniki (waza i część dużego garnka) umieszczono po przeciwnej stronie grobu, trzeci (waza, wewnątrz węgle) w części centralnej niedaleko popielnicy, której towarzyszył piecyk, naczynie podwójne oraz pary amfor i form do nabierania napoju (Tab. 55:10).

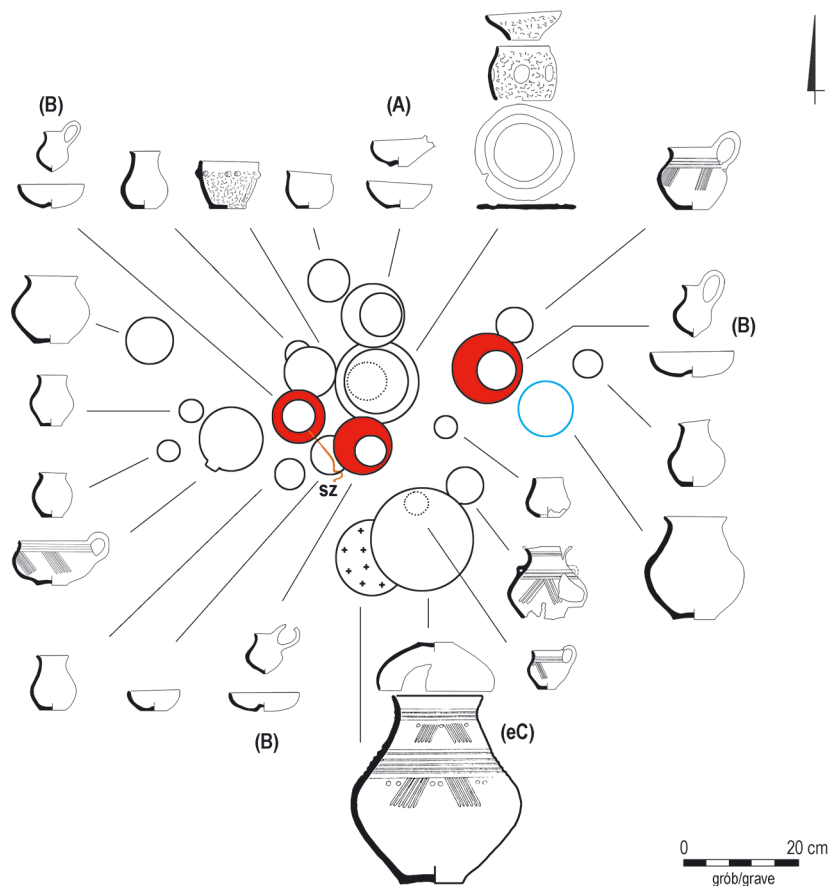
Serwis do picia z grobu 37 ze Starego Kieselina składał się z dzbanuszką ostrodenną i nakrywającej popielnicę miseczki z ukośną linią wylewu (Tab. 55:13).

W okresie późnohalsztackim częściej niż wcześniej używano serwisów z pojemnikami w formie wysokich waz. Blisko 67% miseczek, kładzionych najczęściej w otoczeniu pochówków, tworzyły układy przede wszystkim z dzbanuszkami ostrodennymi, naczyniami do czerpania i popielnicami. Niekiedy w obrzędach używano szpil z brązu lub żelaza (Tab. 56).

Serwisy pseudomieszane z HaD₁, mieszczące po kilka form z omfalosem, zawierały garnek i piecyk ustawiony na talerzu. Dwie większe miseczki z grobu 49 ze Starego Kieselina ułożono w skupisku ciasno ustawionych naczyń, a zestaw A z okazem miniaturowym na jego obrzeżu, w rzędzie z formami specjalnymi i amforą w układzie z czerpakiem (Tab. 56:1). W grobie 13 z Trzebul zestawy B z miseczkami otaczały talerz z piecykiem; między okazami zaopatrzonymi w omfalosy 1/b i 1/c leżała szpila brązowa (Ryc. 52, tab. 56:2).

¹¹² Pominęliśmy pięć inwentarzy późnohalsztackich z miseczkami z omfalosem o nieznanym rozmieszczeniu naczyń: grób 161 z Mirocina Dolnego, grób VIII ze Starego Kieselina (serwis zastępczy mieszany), grób 2 z Pierzwina (noworodek; serwis zastępczy mieszany) oraz zniszczone groby 2 i 46 z Trzebul. Zob. ryc. 59.

¹¹³ W zestawieniu oznaczeń antropologicznych dla cmentarzyska z Trzebul poza grobem 18 (mężczyzna w wieku *maturus*) wymieniony jest grób 18a (mężczyzna w wieku *adultus*), o którym nie ma wzmianki w opracowaniu materiałów (J. Pióntek 1972a, tab. 7). Podobna sytuacja dotyczy grobu 15 (Tab. 58:10), rozdzielonego w zestawieniu na numery 15 i 15a; w obu odnotowano szczątki kobiety w wieku *adultus*.

Ryc. 52. Trzebule (117). Plan grobu 13 z serwisem pseudomieszanym z pojemnikiem-wysoką wazą (sz – szpila żelazna; legenda – zob. ryc. 30). Wg: A. Kołodziejski 1968
 Fig. 52. Trzebule (117). Grave 13 with the pseudo-mixed service with a high basin-like container (sz – iron pin; key – see Fig 30). After: A. Kołodziejski 1968

Grób 39 (dwoje dzieci) z cmentarzyska w Trzebulach, jak się wydaje komorowy, był wyposażony w serwis z czterema pojemnikami wazowatymi (bez garnków). Miseczkę z omfalosem i miniaturowy dzban umieszczono między piecykiem przytykającym do popielnicy a jednym z zasobników. Oddzielnie stał talerz z czerpakiem oraz parę amfor i naczyń do czerpania (Tab. 56:3). Starszych mężczyzn, pochowanych w Trzebulach w komorowym grobie 42, wyposażono w trzy różne „garnitury” obrzędowej ceramiki. W stropie grobu znajdował się zastępczy serwis z amforami (bez miseczek), przy jednej z popielnic – serwis do picia (Ryc. 5:n), a w osobnym skupisku „garnitur” z dwoma pojemnikami wazowatymi (bez garnków); pod jednym z zestawów B leżała szpila żelazna (Ryc. 53, tab. 56:5).

Serwis do picia, umieszczony przy popielnicy z grobu 40 z Trzebul, składał się z miseczki i dwóch form czerpakowatych (Tab. 56:4), a taki „garnitur” z datowanego na HaD₂ grobu 28 – z miseczki i trzech kubków (Tab. 56:8).

Inne zespoły z HaD₂ z Trzebul wyposażono w serwisy pseudomieszane z pojemnikami wazowatymi i garnkiem, bez form specjalnych. W kobiecym grobie 54 profilowana

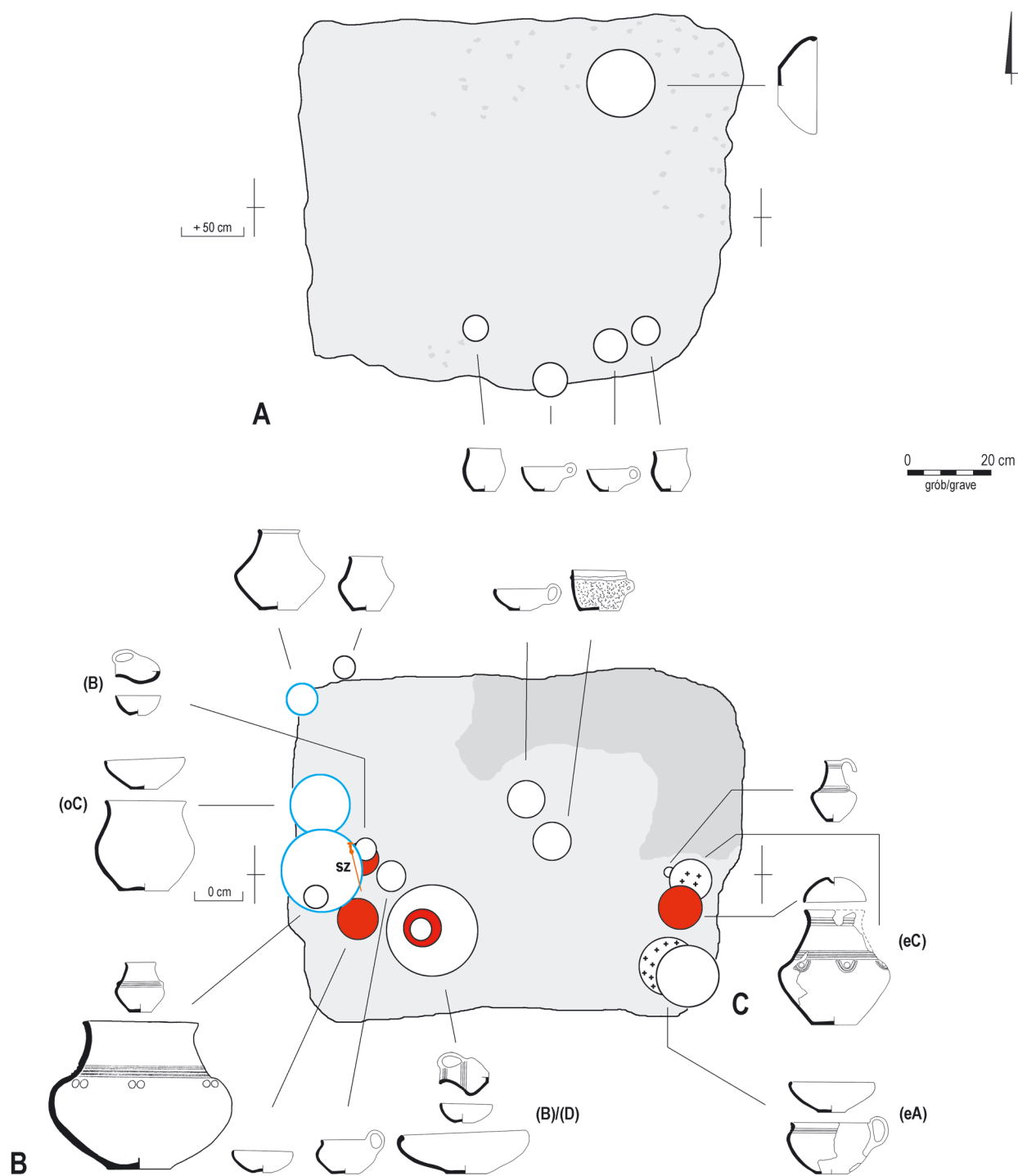
miseczka typu II/E była pokrywą popielnicy (Tab. 56:10). W grobie 50 (mężczyzna) miseczka stała w otoczeniu popielnicy obok szpili żelaznej, w skupisku z garnkiem, amforą, czerpakiem i parą dzbanuszków ostrodennych (Tab. 56:9). W grobie 27 (dziecko) zestaw B z okazem z brzegiem zachylonym towarzyszył pojemnikowi ulokowanemu osobno od pochówku (Tab. 56:2).

Grób 40 ze Starego Kisielina (prawdopodobnie komorowy) zawierał serwis zastępczy z 10 amforami i ceramiką specjalną. Płytkie miseczki w zestawach B znajdowały się w otoczeniu popielnicy: jedna za ustawionymi przy pochówku formami do czerpania (kat. 106:14), druga na skraju wydłużonego skupiska ciasno ułożonych naczyń (zapewne pod ścianą komory) w pobliżu talerza¹¹⁴ i zestawu A (Tab. 56:6).

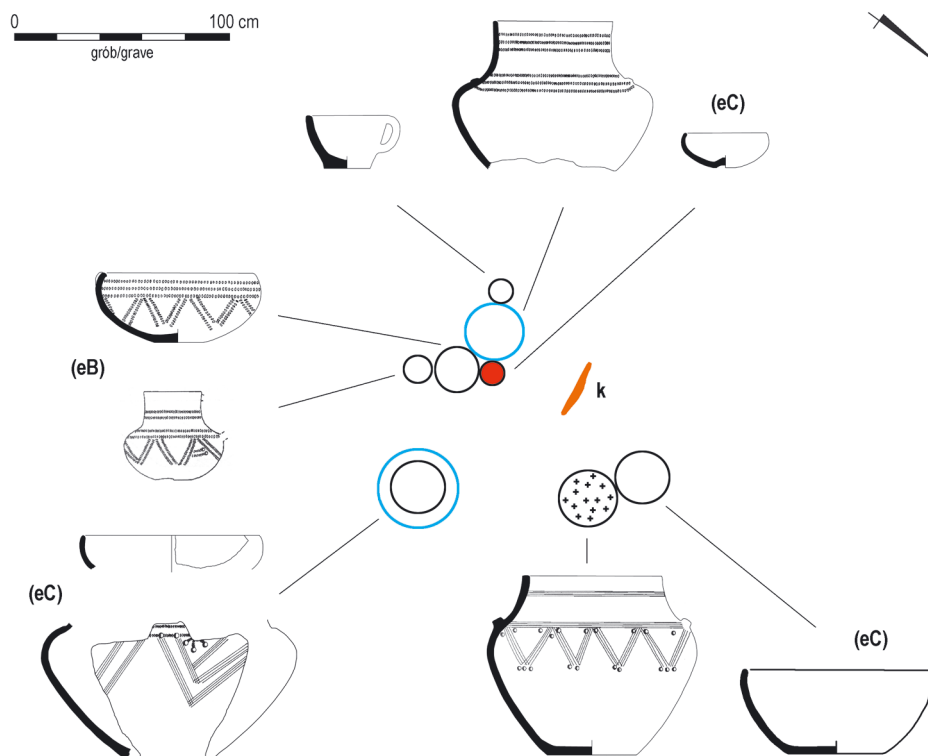
Z obszaru Dolnych Łużyc w szczegółowej analizie uwzględniliśmy jedynie nieliczne inwentarze z dwóch

¹¹⁴ W piecyk i talerz wyposażony był także pominięty w analizie grób niemowlęcia z Pierzwina, w którym znaleziono cztery miseczki z omfalosem. Okaz dekorowany krzyżami z grup żłobków (Ryc. 7:g) nakrywał popielnicę z celowym otworem w dnie.

Ryc. 53. Trzebule (117). Plan grobu 42 z trzema serwisami: A – zastępczy z dwoma amforami, bez miseczek; B – z trzema pojemnikami-wysokimi wazami; C – do picia (sz – szpila żelazna; legenda – zob. ryc. 30). Wg: A. Kołodziejski 1968
 Fig. 53. Trzebule (117). Grave 42 with three services: A – substitute service with two amphorae, without bowls; B – service with three high basin-like containers; C – libation service (sz – iron pin; key – see Fig 30). After: A. Kołodziejski 1968

Ryc. 54. S ę k o w i c e (95). Plan grobu 188 z serwisem z dwoma pojemnikami-wazami (k – nóż bojowy żelazny; legenda – zob. ryc. 30). Wg: J. Lewczuk 2004

Fig. 54. S ę k o w i c e (95). Grave 188 with the service with two basin-like containers (k – iron “battle knife”; key – see Fig 30). After: J. Lewczuk 2004

nekropoli¹¹⁵. Grób A z Polanowic, z początków HaC, wyposażono w serwis z kilkoma pojemnikami wazowatymi (bez garnków); zestaw D z miseczką I/B₁ z ukośną linią wylewu umieszczono przy popielnicy (Tab. 57:1).

Cmentarzysko w Sękowicach, stan. 8, reprezentujące grupę górzyczką, wyróżnia się obecnością importów lateńskich i znalezisk poświadczających praktykowanie obrzędów związanych ze spożywaniem wina (por. J. Lewczuk 2004, s. 81–82). Miseczki z omfalosem wystąpiły zaledwie

w trzech ze 108 inwentarzy grobowych¹¹⁶, tj. 2,8% (Tab. 57:3), oraz w dwóch ze 111 jam, interpretowanych jako miejsca zsypania przebranych z kości resztek stosu oraz *materialnych pozostałości stypy* w trakcie lub po zakończeniu obrzędów związanych z kremacją i pochówkiem (Tab. 57:1.5). Znajdowana w tych jamach ceramika była najprawdopodobniej wcześniej celowo tłuczona (J. Lewczuk 2004, s. 77–78). Na innych cmentarzyskach grupy

¹¹⁵ Poza rozważaniami pozostają zespoły z miseczkami z omfalosem z Marszowa, grób III (HaC₁; serwis zastępczy z amforą, w jamie szpila żelazna), i Wiciny, grób 269 (HaC₂). Pominięto też datowane na HaD₂ inwentarze o nieznanym rozmieszczeniu ceramiki, z Datynia (serwis zastępczy mieszany) i Sarbii, grób 1 (serwis z pojemnikiem wazowatym, też groty strzał, nóż i klamra z żelaza); w Sarbii miseczki bez omfalosa były obecne zarówno w grobie 1, jak i grobie 2, ze zdekompletowanym inwentarzem (A. Kołodziejski 1974, s. 151, ryc. 4). Nie mogły zostać uwzględnione wyposażone w miseczki z omfalosem lub innym dnem obiekty z Czarnowic z HaD: grób III (bez kości; serwis pseudomieszany z pojemnikiem wazowatym) i grób IV (serwis zastępczy mieszany, też żelazne groty strzał i nieokreślony fragment przedmiotu żelaznego), oraz HaD₂: grób VI (inwentarz złożony ok. 15 cm poniżej popielnicy) i grób VII (w jamie żelazne groty strzał i fragment brązu), oba z serwisami zastępczymi mieszanymi. Datowany na HaD₁ grób I z Czarnowic, z miseczkami bez omfalosa, zawierał serwis zastępczy z amforami (A. Kołodziejski 1965a, s. 4 nn., tabl. IV). Zob. ryc. 59.

¹¹⁶ W obiekcie 131 był także okaz bez omfalosa. Inne miseczki bez wypukłości w dnie, przeważnie uformowanym płasko, zarejestrowano w 10 grobach. Obiekt 204 (popielnica-garnek nakryty miseczką) pochodzi z 3. fazy użytkowania cmentarzyska, datowanej na LTA–B/C (J. Lewczuk 2004, s. 80), pozostałe, w większości których pochowano kobiety, z fazy poprzedzającej (HaD₂–LTA/B). Zidentyfikowano następujące serwisy: zastępczy z formą wazowatą (obiekt 4), pseudomieszane z pojemnikami wazowatymi (obiekt 41 – kobieta? i dziecko, z leżącą luzem bransoletą i kolia z brązu; obiekt 127 – osoba dorosła, z bransoletą brązową, serwis najprawdopodobniej bez naczyń-czerpadeł; obiekt 183 – z osełką kamienną, brzytwą żelazną i nożem bojowym z pochwą z miedzianym trzewikiem), z pojemnikami wazowatymi (obiekt 124 – dziecko; obiekt 190 – w jamie szpila brązowa, oraz obiekt 210 – w obu brak form czerpakowatych), mieszany bez naczyń do czerpania (obiekt 126 – w jamie skręt brązowy i kolia z elementów brązowych i żelaznych). Nieokreślony pozostaje typ serwisu ze zniszczonego obiektu 137 (mężczyzna, z bransoletą i kolia z brązu oraz igłą i nożem z żelaza). Obiekt 35 był wyposażony jedynie w miseczkę i niewielkie naczynie dwustożkowe (J. Lewczuk 2004, s. 8 nn.). Zob. ryc. 59.

górzyczej nie odnotowano ani miseczek z omfalosem, ani podobnych jam (por. S. Griesa 1982, s. 24–27, 38).

W Sękowicach serwisy z miseczkami z omfalosem przeznaczono dla osób dorosłych: kobiety pochowanej w obiekcie 26 (zniszczonym, pominiętym w szczegółowej analizie), oraz dwóch mężczyzn: w obiekcie 131 serwis pseudomieszany był rozstawiony wokół popielnicy, z wyjątkiem ułożonego osobno garnka (Tab. 57:3), a w obiekcie 188 (w jamie żelazny *nóż bojowy* z pochwą i fragmenty szczypczyków brązowych) taki serwis, zaopatrzone w dwa pojemniki-wazy, ułożono osobno od pochówku (Ryc. 54, tab. 57:4).

Serwis z pojemnikiem-wazą znajdował się także w datowanym na HaC₂ grobie 10a z Rakowic Wielkich¹¹⁷ na Pogórze Zachodni osudeckim, w którym miseczkę ustawiono w otoczeniu pochówku (Tab. 57:6). Strukturę ceramiki na tym stanowisku oddaje model M2-M3. Tak jak na Środkowym Nadodrzu dominują tu formy misowate, ale dużo częściej czernione są ścianki naczyń¹¹⁸, a wśród rzadko rejestrowanych szczególnych ich ustawień przeważa wkładanie jednego w drugie (A. Mierzwiński 2012, tab. 3–6, 8).

* * *

Analiza zawartości inwentarzy grobowych wykazała istotne różnice, nie tylko w doborze obrzędowej ceramiki w obu strefach występowania miseczek z omfalosem, ale i frekwencji zaopatrzonych w nie zespołów. Przeważnie równolegle z miseczkami z wypukłością w dnie używane były egzemplarze z dnem płaskim, wklęsłym lub zaokrąglonym, występujące w podobnych układach z innymi naczyniami jak omawiane przez nas formy i umieszczane w analogicznych serwisach.

W **epoce brązu** na terenie **strefy wschodniej** odsetek grobów, w których inwentarzach znajdowały się miseczki, był niewielki. W Kietrze w fazach II i IV wynosił on 1–1,9%. W Bachórze-Chodorówce omawiane naczynia, stanowiące zwykle jedyne dodatkowe wyposażenie, były obecne w 1,7% inwentarzy, w Nowym Mieście nad Wartą w 3,1%, w Cieszkowie w 5,6% a w Chojnie-Golejewku w 6,4%. Na nekropolach birytualnych, położonych w części południowej Wyżyny Śląsko-Krakowskiej, frekwencja grobów z miseczkami osiągnęła

¹¹⁷ Miseczki bez omfalosów wystąpiły na tym stanowisku w ośmiu zespołach (A. Handerek 1975, s. 186 nn.). HaC₁: grób 1 (serwis zastępczy mieszany), groby 13 (okaz profilowany), 17 i 18 (serwisy zastępcze z amforami). HaC₂: groby 4 i 12 (serwisy pseudomieszane z pojemnikami-wysokimi wazami). HaC: groby 16 (serwis zastępczy mieszany) i 21 (serwis nieokreślony). Zob. ryc. 59.

¹¹⁸ Specjalną rolę ceramiki czernionej w obrzędach, nie tylko pogrzebowych, potwierdza późnohalsztackie znalezisko z Kozowa, stan. 2, gdzie w kultowej studni natrafiono na fragmenty miseczek o czarnych, wyświeconych ściankach (Z. Kobylński 2014, s. 121–123, ryc. 4.31–4.35; Z. Kobylński, D. Wach 2014, s. 149–150).

8% w Przeczycach, 11,5% w Będzinie-Łagiszy, 16% w Szymiszowie (przy niewielkiej liczbie pochówków) i zaledwie 4% w Zbrojewsku, na północy wymienionego obszaru.

W strefie wschodniej wyróżniliśmy 46 serwisów zawierających miseczki z omfalosem i prawie dwukrotnie więcej (81) „garniturów” z okazami z inaczej uformowanym dnem (Ryc. 55). Aż 103 serwisy pochodzą ze stanowisk birytualnych, stąd większa ich różnorodność niż w innych rejonach (najmniej reprezentatywne dane uzyskaliśmy dla terenu Wysoczyzny Kaliskiej). Dominują serwisy zastępcze (92, tj. 72,4%), a zaopatrzonych w pojemniki (18) jest równie niewiele co zestawów do picia (17). Wśród serwisów zastępczych przeważają inwentarze z garnkiem (blisko 65%), o ponad połowę mniej jest mieszanych i zaledwie pięć z formą wazowatą. „Garniturów” z pojemnikiem-garnkiem (12, w tym trzy pseudomieszane) odnotowaliśmy trzykrotnie więcej niż zaopatrzonych w pojemniki; serwisy z zasobnikami wazowatymi (bez garnków) odkryto w Kietrze i Chojnie-Golejewku, mieszane z pojemnikami obu rodzajów w Kietrze i Siemoni, pseudomieszane z pojemnikami-amforami w Przeczycach. Wysokość tych amfor nieznacznie przekracza 15 cm, czyli ustaloną przez nas wielkość graniczną między formami małymi a średnimi, uważanymi już za zasobniki. W strefie birytualnej widoczna jest znaczna standaryzacja zawartości serwisów zastępczych i układów należących do nich naczyń. W skład wielu „garniturów” z garnkiem wchodził poza nim tylko zestaw A z miseczką i czerpakiem, czyli serwis do picia (Ryc. 31). Taka unifikacja inwentarzy wydaje się wskazywać na ujednoczenie obrzędów, towarzyszących złożeniu zmarłego w grobie. Dostrzeżone różnice w rozmieszczeniu ceramiki w grobach świadczą, że rytuały nie przebiegały według określonego schematu. W serwisy z miseczkami lub same miseczki są zaopatrzeni zmarli w różnym wieku, a duży udział na Wyżynie Śląsko-Krakowskiej pochówków dziecięcych może być przypadkowy.

Serwisy niestandardowe odnotowaliśmy na południu Polski. W Bachórze-Chodorówce i Kietrze „garnitury” z pojemnikami-garnkami nie zawierały naczyń do czerpania, a w zastępczym mieszanym ułożonym przy pochówku w Przeczycach nie było miseczki (kat. 83:13), która znajdowała się w odkrytym w stropie grobu serwisie z pojemnikiem-garnkiem. Dwa naczynia były pokrywami popielnic (Ryc. 9:k, kat. 8:1), jednym zamknięto miniaturę wazy (Ryc. 5:e, 30), kolejne pełniło funkcję popielnicy (Ryc. 10:b).

Cmentarzysko w Kietrze wyróżnia praktykowanie już w III EB obrzędów pogrzebowych, w których wykorzystywano wyroby brązowe, oraz używanie w różnych fazach funkcjonowania tej nekropoli serwisów innych typów. W III EB, przy modelu ceramiki M1, były to „garnitury” z pojemnikiem-garnkiem i do picia, w V EB (model M3-M4) – „garnitury” zastępcze mieszane i zaopatrzone

Cmentarzysko / obszar	Datowanie	Model ceramiki	Serwis z pojemnikami- -garnkiem	Serwis pojemnikiem wazowatym	Serwis mieszany	Serwis pseudomieszany		Serwis zastępczy			Serwis do picia			
						z pojemnikiem- -garnkiem	z pojemnikiem- -amforą	z garnkiem	z formą wazowatą	mieszany				
Kietrz	III EB	M1	b ¹								b ²	1		
	V EB	M3-M4		1	1	2 (1N)				1	4			
Bachórz-Chodorówka	IV EB		1N									1		
Pogranicze śląsko-wielkopolskie (część wschodnia)	V EB	M4	1	1				1		1	1	1		
	IV/V-V EB	M1						1			1			
Wysoczyzna Kaliska	V EB										1			
	V EB	M1, M3-M4	2	4	1	1	2	13	38	3	2	5	10	12
Razem			4	5	2	2	1	15	38	3	2	8	16	15

Ryc. 55. Zestawienie typów serwisów używanych w epoce brązu w strefie wschodniej (na ryc. 55-59 w polach jasnoszarych podano liczbę serwisów zaopatrzonych w miseczki z omfalosem, w pozostałych liczbę serwisów z miseczkami z inaczej ukształtowanym dnem; N – serwis niestandardowy, bez naczyń do czerpania; przedmioty leżące poza popielnicą, wykonane z:

b – brązu, bn – bursztynu, g – gliny, k – kamienia, m – miedzi, s – szkła, ż – żelaza)

Fig. 55. Types of services used in the Eastern Zone in the Bronze Age (key for Fig. 55-59: light grey cells – number of services containing bowls with omphalos, other cells – number of services containing bowls with bottom formed in a different way; N – non-standard service, without ladle vessels; artifacts placed outside the urn:

b – bronze, bn – amber, g – clay, k – stone, m – copper, s – glass, ż – iron)

w pojemniki. Na innych nekropolach ze strefy wschodniej nie stwierdziliśmy podobnych zależności.

W **strefie zachodniej** najwyższy odsetek grobów wyposażonych w miseczki, niemal wyłącznie z omfalosem, odnotowaliśmy w Białkowie na Dolnych Łużycach (54%). W położonym niedaleko Jasieniu, gdzie także dominowały okazy z wypukłością w dnie, udział wyposażonych w nie zespołów był ponaddwukrotnie niższy (26%). Okazy z omfalosem przeważały także w Wartosławiu i Wieleniu, a na innych cmentarzyskach wielkopolskich ustępowały liczbowo miseczkom z innymi dnami (Terespockie, Biernatki) lub, tak jak w Spławiu, nie występowały wcale. Frekwencja inwentarzy zaopatrzonego w miseczki wyniosła w Terespockiem 30%, w Wartosławiu i Wieleniu ok. 20%, w Spławiu 18% (tylko okazy bez omfalosów), w Biernatkach i Kaliszanach po 8%. W Przyborowie na zachodnim skraju pogranicza śląsko-wielkopolskiego miseczki znajdowały się w ok. 13% grobów. Oprócz dominujących tu form z omfalosem używane były naczynia z dnem zaokrąglonym, jak w „pierwowzorach” metalowych. Formy *stricte* półkuliście występowały również na innych nekropolach, poza Wartosławiem, Terespockiem i Spławiem.

Ponad połowa określonych serwisów (Ryc. 56) zawierała pojemniki (64, tj. 58%), 36 było zastępczych (33%) i 10 do picia (9%). Inaczej niż w strefie wschodniej, serwisy z garnkami, zarówno dużymi w roli pojemników, jak i mniejszymi w „garniturach” zastępczych, występowały rzadko. Najczęściej używano serwisów z pojemnikami wazowatymi (35, w tym 15 pseudomieszanych), mieszanych (20) i zastępczych mieszanych (17). Inwentarze z pojemnikami (bez garnków), którymi niejednokrotnie były wazy o znacznej wielkości, skupiały się na Środkowym Nadodrzu (Ryc. 38, 39), zwłaszcza na Dolnych Łużycach. Serwisy mieszane i pseudomieszane z garnkiem, jakie w strefie wschodniej odnotowano jedynie w V EB w Kietrze i na Wyżynie Śląsko-Krakowskiej, rejestrowano w całej strefie zachodniej. Przedmiotami brązowymi posłużono się w Przyborowie, w obrzędach odprawionych serwisami mieszanymi (Ryc. 38).

Pochówki wyposażane w kilka serwisów występowały na obszarze Środkowego Nadodrza. Po dwa „garnitury” naczyń mieściły groby z Białkowa i Przyborowa (Tab. 41:6, 42:2.3.12.13.18). Prostokątne obiekty z Przyborowa były wyposażone w trzy (Ryc. 38) lub cztery serwisy (Tab. 41:8), a największy grób z Cybinki (Bieganowa) mieścił ich sześć (Ryc. 32:a). Niektóre z tych „garniturów” nie zawierały miseczek; prawdopodobnie są to zestawy ceramiki odstawione po wykorzystaniu w czasie pogrzebu, z których „wyjęto” naczynia potrzebne w dalszej części ceremonii. Miseczek nie było także przy pochówku w Białkowie, w stropie którego odkryto kompletny serwis z pojemnikiem (Tab. 42:10). Analogicznie jak w omawianym wyżej grobie z Przeczyc i tutaj obrzędy były zapew-

ne kontynuowane po zasypaniu pochówku, a niezbędne miseczki „zabrano” z wyposażenia grobowego.

Niektóre serwisy z obszaru Wielkopolski, zachodniej części pogranicza śląsko-wielkopolskiego (Ryc. 36) i Dolnych Łużyc nie zawierały naczyń do czerpania (Tab. 40:1, 41:3.12). O ile miseczki nieobecne wśród obrzędowej ceramiki mogły być zastępowane kubkami lub czerpakami, to trudniej wytłumaczyć sytuację odwrotną, ponieważ omawiane formy nie sprawdziłyby się jako naczynia do czerpania. Niekiedy kubki lub czerpaki leżały w stropach obiektów, a zatem były potrzebne do końca ceremonii pogrzebowej (Ryc. 34, 35). Nie można wykluczyć, że okazów „brakujących” w wyposażeniach używano jeszcze po zasypaniu pochówków i nie zawsze musiały być one pozostawiane na cmentarzysku.

Miseczki najczęściej tworzyły układy z czerpakami lub kubkami, przede wszystkim jako elementy zestawów A (Ryc. 32:b, 37, 39), bądź z innymi formami misowatymi wchodziły w skład zestawów D (Ryc. 33, 34, 36, 37). Niekiedy miseczkom towarzyszyły niewielkie formy wazowate (Ryc. 34, 38), a także dzbany (Ryc. 38). W Białkowie i Przemęcie na obrzeżu grobów ustawiono miseczki i garnki (Tab. 41:15, 42:11); te ostatnie zazwyczaj związane były z naczyniami do czerpania. O ile jednak w strefie wschodniej serwisy mieściły najczęściej jeden garnek, który w układzie z czerpakiem lub kubkiem tworzył komplet (Ryc. 30), to w strefie zachodniej występowały dwa garnki (lub więcej), przeważnie stanowiące elementy kompletów (Ryc. 33). W Wielkopolsce – w Śródcie i Biernatkach (Ryc. 35) – oraz w Przyborowie w zachodniej części pogranicza śląsko-wielkopolskiego, w V EB zauważalny stał się związek garnków i amfor, czyli pojemników różnych rodzajów typowych dla serwisów mieszanych (Tab. 40:5, 41:16).

Miseczki podtypu I/B₁ z brzegiem zachylonym, stosunkowo rzadkie w epoce brązu, niekiedy znajdowano w szczególnym kontekście. W Białkowie głębokie naczynia I/B₁ umieszczono w grobach z resztkami stosu (kat. 4:49.55), a płytki egzemplarz z sęcziem (Ryc. 8:b) na dnie grobu piętrowego. W Przyborowie płaskie formy z sęczkami 2/b były pokrywami popielnic (Ryc. 8:h, kat. 85:5), a okaz ze zwykłym omfalosem wchodził w skład serwisu do picia (Ryc. 37). W Przemęcie głęboki okaz z wąską, wysoką wypukłością pełnił funkcję popielnicy (Tab. 41:13).

Niewielka liczba danych antropologicznych nie pozwalała na dokładniejszą analizę płci i wieku osób zaopatrzonego w serwisy z miseczkami. Tak jak w strefie wschodniej, w grzechotki były wyposażane dzieci (Ryc. 32); grzechotce leżącej w stropie grobu 39 z Kaliszan towarzyszyły dwa czerpaki (Ryc. 34). Zapewne nie przypadkiem w Przeczycach, grób 536, obok jamy z ciałopaleniem i fragmentami grzechotki ustawiono zestaw D z dwoma miseczkami (Tab. 37:18), a w grobie 123

Obszar	Datowanie	Model ceramiki	Serwis z pojemnikami-garnkiem	Serwis z pojemnikami wazowatym	Serwis mieszany		Serwis pseudomieszany				Serwis zastępczy					Serwis do picia	
					Serwis z pojemnikami-garnkiem	Serwis z pojemnikami wazowatym	z pojemnikami-garnkiem	z pojemnikiem wazowatym	z garnkiem	z formą wazowatą	mieszany						
Ziemia Lubuska	IV EB				1	1		1									
	V EB				1												
Międzyrzecze Warty i Noteci	IV/V EB			1N	1	1	1		1					2		1	
	V EB				1												
Pojezierze Chodzieskie	IV EB									1							
	IV/V EB						1									1	
	V EB										1						
	IV EB				1		1N										
Pojezierze Poznańskie	IV/V EB			1	1	1	1		1					2		1	
	V EB															1	
Równina Wrzesińska	V EB	M1	1		1	1		1						4	7	2	
	IV EB					1N											
Pogranicze śląsko-wielkopolskie (część zachodnia)	IV/V EB		1N	1	1N	1	1	1	1				1	1	1	1	
	V EB				1	2	2	3					1N	1	1	1	
	IV-V EB															1	
	IV EB									1							
Dolne Łużyce	IV/V EB	M1	1	8	1	5	1	3	1	1	4	3 (1N)				1	
	V EB			2	1	2		1			1						
	V EB				1												
Dolny Śląsk	V EB																
Razem			2	2	15	5	17	3	4	1	7	8	4	1	8	5	5

w Przyborowie do miseczki półkulistej z takiego zestawu, umieszczonej w okazy z omfalosem, włożono serek kamienny (Tab. 41:19).

W epoce brązu serwisy z miseczkami rejestrowane na cmentarzyskach ustępowały ilościowo (z wyjątkiem Białkowa) „garniturom” z większymi formami misowatymi i tylko naczyniami do czerpania, jakie z powodzeniem mogły być wykorzystywane także do picia. Niektóre społeczności, jak w Kotli, nie praktykowały ceremonii wymagających obecności miseczek, a inne, jak w Spławiu, używały tylko okazów z dnem płaskim, których nie przeznaczano dla dzieci.

Wydaje się, że przede wszystkim na Dolnych Łużycach i w mniejszym stopniu w zachodniej części pogranicza śląsko-wielkopolskiego, czyli tam gdzie większość miseczek była zaopatrzona w omfalosy, obrzędowość pogrzebowa mogła być związana ze spożywaniem rytualnego napoju, o czym świadczą odkrywane w grobach pojemniki (Ryc. 38, 39). Pozostawianie miseczek nie tylko przy pochówkach, ale także w ich otoczeniu i osobno, wynikało najprawdopodobniej z większej złożoności i innego charakteru tutejszych obrzędów. Serwisy do picia i zastępcze, lokowane zwykle przy popielnicach, były najprawdopodobniej przeznaczone do aktów libacyjnych. W Kaliszanach, grób 55, dzban z kośćmi ustawiono wyżej od serwisu zastępczego, którym mogła być wcześniej dopełniona ofiara (Ryc. 33). Za libacyjnym charakterem większości ceremonii pogrzebowych w epoce brązu w obu strefach świadczy nie tylko umieszczanie wielu naczyń bezpośrednio przy pochówkach, ale także ich charakterystyczne ustawienia – dnem do góry lub na boku (Ryc. 31, 32:b, 33–36, 38).

W **okresie halsztackim** w **strefie wschodniej** obrzędy pogrzebowe, podobnie jak dawniej, wydają się mieć przede wszystkim charakter libacyjny. Odsetek inwentarzy z miseczkami w Gliwicach-Łabędach-Przysówce i Orzechu na Wyżynie Śląsko-Krakowskiej, wynoszący 9–10%, był bliski obliczonemu dla nekropoli birtualnych w V EB. Wyższy (17%) odnotowano w Topoli Wielkiej, przystającej kulturowo do wymienionych stanowisk, a sąsiadującej z pograniczem śląsko-wielkopolskim, oraz w Spicymierzu (18%) we wschodniej Wielkopolsce. Na obszarze Polski południowo-wschodniej w Knapach i Krzemienicy miseczki wystąpiły w ok. 5,5% zespołów, w Trzęsówce w ok. 6%, a w Gorzycach i Kosinie odkryto tylko pojedyncze okazy z omfalosem. We wschodniej Wielkopolsce, w Zalewie II, interesujące nas formy były obecne jedynie w ok. 3% obiektów.

Wśród zaledwie 25 zidentyfikowanych przez nas serwisów było 15 zastępczych (Ryc. 57). Dominowały inwentarze z garnkiem (na ogół złożone z trzech podstawowych naczyń), skupiające się, tak jak i w V EB, na Wyżynie Śląsko-Krakowskiej. O połowę mniej liczne zestawy do picia (8) występowały przede wszystkim w południowo-wschodniej Polsce, a serwisy zaopatrzone w pojemniki odkryto w Zalewie II (mieszany z fragmentem cedzidła) i Topoli Wielkiej (pseudomieszany), gdzie zbiór użytych „garniturów” był najbogatszy, a niektóre nie zawierały form czerpakowatych. W obrzędzie odprawionym serwisem pseudomieszanym, podobnie jak w epoce brązu, naczynia do czerpania były wykorzystane w ceremonii zorganizowanej po zakopaniu pochówku, a wymagającej wielu miseczek i czerpaków. Nawiązania do obrzędowości epoki brązu znajdujemy też w Zalewie II. Grób z miseczką-popielnicą i figurką zoomorficzną był zaopatrzony w parę czerpaków (Ryc. 40), tak jak wyposażony w grzechotkę obiekt w Kaliszanach (Ryc. 34). Serwis mieszany, jakim posłużono się w Zalewie, należy do typu używanego w epoce brązu w całej strefie zachodniej, a w okresie wczesnohalsztackim niezbyt często w Kietrze i sporadycznie we wschodniej części pogranicza śląsko-wielkopolskiego (Ryc. 58).

W Polsce południowo-wschodniej, tak jak dawniej, miseczki często były jedynym wyposażeniem pochówku. Znajdowane przy popielnicach na różnych głębokościach, musiały być używane w trakcie ich zakopywania. Na tym terenie, gdzie nie było zwyczaju zaopatrywania zmarłych w ceramikę, obecność w grobie nawet jednego naczynia towarzyszącego pochówkowi świadczy o potrzebie wyróżnienia zmarłego specjalnym rytuałem (por. K. Trybała-Zawiślak 2012, s. 158, 160–161).

W **strefie zachodniej** w Kietrze miseczki odnotowano w 14% grobów, z których nieco ponad 1/3 stanowiły obiekty komorowe lub z konstrukcją słupową. We wschodniej części Śląska środkowego frekwencja interesujących nas inwentarzy wyniosła 35% w Zachowicach i blisko 50% we Wrocławiu-Grabiszynie, a w Kunicach, na zachodzie wymienionego obszaru, i w Kotli, na zachodnim skraju pogranicza śląsko-wielkopolskiego – blisko 60%. W niedalekim Bytomiu Odrzańskim miseczki odnotowano we wszystkich obiektach niezniszczonych. We wschodniej części pogranicza w Wołowie, Miechowie i Słupi Kapitulnej omawiane naczynia były obecne w 32–36% wyposażań, a w Cieszkowie na skraju wschodnim omawianego terenu aż w 80%. Na cmentarzyskach wielkopolskich wystąpiły w 9,4% grobów w Gorszewicach i 40%

Ryc. 56. Zestawienie typów serwisów używanych w epoce brązu w strefie zachodniej (legenda – zob. ryc. 55)
Fig. 56. Types of services used in the Western Zone in the Bronze Age (key – see Fig. 55)

w Spławiu. W Poznaniu-Psarskich miseczki znajdowały się w trzech z pięciu inwentarzy zachowanych w stopniu pozwalającym na identyfikację naczyń. Na wszystkich przytoczonych stanowiskach, zaliczanych do grupy śląskiej, dużo częściej od miseczek z omfalosem były używane formy z innym dnem.

W Kietrze, na Śląsku środkowym, w zachodniej części pogranicza śląsko-wielkopolskiego i w Wielkopolsce wyróżniliśmy łącznie 55 serwisów z pojemnikami, w większości wazowatymi (43, w tym 28 pseudomieszanych) i 41 zastępczych, przede wszystkim mieszanych (Ryc. 58).

W Kietrze „garniturów” z pojemnikami używano trzykrotnie częściej od zastępczych. Połowę serwisów z zasobnikami wazowatymi stanowiły pseudomieszane, niewiele mniej było mieszanych, kilka z pojemnikami-wazami (bez garnków) i jeden pseudomieszany z garnkiem bez naczyń do czerpania. Form czerpakowatych nie zawierały także inwentarze zastępcze z garnkiem lub z formami wazowatymi. Obiekty komorowe lub z konstrukcją słupową przeważnie były wyposażone w serwisy pseudomieszane, często z dużymi pojemnikami (Ryc. 41), zwykle jednym garnkiem z pokrywką, i ceramiką w wielu charakterystycznych układach, oraz niekiedy w „garnitury” mieszane, a w jamach grobowych zawsze leżały przedmioty metalowe (częściej żelazne niż brązowe) oraz bursztynowe, szklane lub kamienne. Do trady-

cyjnych grobów popielnicowych przeznaczano serwisy zastępcze wszystkich typów oraz zaopatrzone w pojemniki-wazy (i wyjątkowo pseudomieszane) a także mieszane, a do jamowych „garnitur” z zasobnikiem-wazą i niestandardowy pseudomieszany z garnkiem. Serwisy pseudomieszane z pojemnikami-wazami, umieszczone w okazałych grobach o specjalnych konstrukcjach, wydają się najbardziej rozwiniętym zestawem obrzędowej ceramiki. „Garnitury” tego typu występowały w strefie zachodniej już w epoce brązu, ale ustępowały wówczas liczbowo wyposażonym w pojemniki wazowate (bez garnków) i mieszanym (Ryc. 56).

Na obszarze Śląska środkowego sytuacja była inna niż na nekropoli kietrzańskiej: serwisy zastępcze (17, z czego 13 mieszanych) występowały liczniej od zaopatrzonych w pojemniki wazowate (10, w tym pięć pseudomieszanych) i mieszanych (dwa); niekiedy w grobie rejestrowano tylko fragment zasobnika. Nie można zatem wykluczyć, że przynajmniej niektóre z wielu halsztackich inwentarzy zastępczych stanowią pozostałość serwisu z pojemnikiem, który został zniszczony w czasie ceremonii albo był używany wielokrotnie. Wyroby metalowe (częściej żelazne niż brązowe) oraz bursztynowe, gliniane i szklane były wykorzystane w niewielu obrzędach odprawianych serwisami: mieszanym, pseudomieszanym i zastępczymi mieszanymi.

Cmentarzysko / obszar	Datowanie	Model ceramiki	Serwis mieszany	Serwis pseudomieszany		Serwis zastępczy			Serwis do picia	
				z pojemnikiem wazowatym	z garnkiem	z formą wazowatą	mieszany			
Wyżyna Śląsko-Krakowska	HaC	M1			2	8				
Polska południowo-wschodnia	HaC									1
	HaD								1	2
	Ha					1				2
Topola Wielka	HaC			1N	1N	1	2		1	
Zalew II	HaD		1						1	
Razem			1	1	2	9	1	1	2	6

Ryc. 57. Zestawienie typów serwisów używanych we wczesnej epoce żelaza w strefie wschodniej (legenda – zob. ryc. 55)

Fig. 57. Types of services used in the Eastern Zone in the Early Iron Age (key – see Fig. 55)

Ryc. 58. Zestawienie typów serwisów używanych we wczesnej epoce żelaza w strefie zachodniej, w Kietrze oraz na Śląsku środkowym, pograniczu śląsko-wielkopolskim i w Wielkopolsce (legenda – zob. ryc. 55)

Fig. 58. Types of services used in the Western Zone in the Early Iron Age in Kietrz and in Middle Silesia, in the borderland of Silesia and Great Poland and in Great Poland (key – see Fig. 55)

Cmentarzysko / obszar	Datowanie	Model ceramiki	Serwis z pojemnikiem wazowatym	Serwis mieszany	Serwis pseudomieszany			Serwis zastępczy			Serwis do picia			
					z pojemnikiem-garnkiem	z pojemnikiem wazowatym	z garnkiem	z formą wazowatą	mieszany					
Kietrz	HaC ₁	M6	1	3 (^z 1)		6 (^b 1, ^{b^z} 1, ^z 3)	2 (^b bn, ^k s, ^z 1, ^z 1)			1				
	HaC ₂		1											
	HaC		1	4 (^b 1, ^z 3)	1N	3 (^b k, ^s z, ^z 1, ^z 2)	2N	2 (1N)	1	3 (^b 1)				
Śląsk środkowy	HaC ₁	M2-M3, M5	1	^{bn} z1		1	1	1		3 (^z 1)				
	HaC _{1/2}									1				
	HaC		2	2		1	3 (^z 1)	1	1	3	6 (^b z1, ^{bn} s, ^z 1)			
Pogranicze śląsko-wielkopolskie (część zachodnia)	HaC		2	3		4	2 (1N)			8 (^b 1, 1N)				
Splawie	HaC	M4				3 (^z 1, ^b z2)				^z 1				
Gorszewice	HaC/D					1N	^s 1							
Poznań-Psarskie	HaD					^z 1N			1					
Razem			6	9	4	7	1	13	15	4	5	10	18	
Pogranicze śląsko-wielkopolskie (część wschodnia)	HaC ₁	M1, M1-M2, M4, M4-M5?		1	1	^z 1	8 (^b z1, ^z 3)	3	b1	2	2	10 (^b 2, ^z 5)	3 (^b 1)	
	HaC _{1/2}		1	1N		8 (^b s1, ^z 3)		^b bn, ^z 1	3 (^z 1)	2 (1N)	5	4 (^b z1)	^b bn, ^z 1	
	HaC ₂			2 (^z 1)	2		2 (^z 1)	2 (^b 1, ^z 1)	2		2	3	(^b 1, 1N)	1
	HaD ₁											^b bn, ^z 1		
	HaC		1?				3 (^z 1)	5 (^z 1)	1N	1		6 (^b 1, ^z 4)		2
Razem			2	1	3	1	2	21	9	3	5	17	17	4

Na zachodnim skraju pogranicza śląsko-wielkopolskiego „garniturów” z pojemnikami wazowatymi (11, w tym sześć pseudomieszanych) było prawie tyle co zastępczych (12), w większości mieszanych. W grobie komorowym w Kotli, wyposażonym w cztery różne serwisy (dwa bez form czerpakowatych), nie odnotowano wyrobów metalowych. Pojedyncze brązy towarzyszyły ceremoniom z inwentarzami zastępczymi.

Wyrwykowe dane z obszaru Wielkopolski nie pozwalają na uogólnienia. W Spławiu nieliczne określone serwisy wczesnohalsztackie (każdemu towarzyszyły wyroby z brązu lub żelaza) były albo pseudomieszane z pojemnikami wazowatymi, albo zastępcze mieszane. Wyjątkowa z kilku względów jest nekropola w Gorszewicach. Odnotowano na niej wyłącznie serwisy zaopatrzone w pojemniki wazowate (pięć, w tym dwa pseudomieszane), którym, z wyjątkiem niestandardowego (bez naczyń do czerpania), towarzyszyły przedmioty brązowe lub szklane. Jedynie tutaj wyroby nieceramiczne leżały także w grobach wyposażonych w „garnitury” z zasobnikami wazowatymi (bez garnków). Na późnohalsztackim cmentarzysku w Poznaniu-Psarskich przedmioty z żelaza i kamienia znajdowały się w grobach z serwisem pseudomieszanym bez form czerpakowatych (Ryc. 47) i zastępczym mieszanym bez miseczek.

Wschodnia część pogranicza śląsko-wielkopolskiego charakteryzuje się obecnością zestawów do picia (cztery) oraz, tak jak na Śląsku środkowym, niewielką przewagą serwisów zastępczych (49, w tym 34 mieszane) nad zaopatrzonymi w pojemniki (40), przede wszystkim wazowate (33, w tym 30 pseudomieszanych). Na tym obszarze odnotowaliśmy „garnitury” niemal wszystkich wyróżnionych przez nas typów (Ryc. 42–46), oprócz serwisów z pojemnikiem-garnkiem (bez form wazowatych), używanych w epoce brązu w obu strefach. Przedmioty z brązu, żelaza, bursztynu i szkła rzadziej towarzyszyły inwentarzom pseudomieszanym niż zastępczym. Nie można zatem wykluczyć, że – tak jak na Śląsku środkowym – niektóre serwisy zastępcze pozostały po obrzędzie z pojemnikiem, który nie musiał być włożony do grobu. W HaC_{1/2} wzrosła liczba „garniturów” z ceramiką specjalną, przede wszystkim naczyniami faszowatymi, piętrowymi, ornitomorficznym, w kształcie rogu i do zawieszania (Ryc. 43, 44), a w HaC₂ na znaczeniu zyskały garnki, umieszczane w serwisach i wybierane na popielnice (Ryc. 45).

Za dowód organizowania ceremonii związanych ze spożywaniem napoju alkoholowego przyjmuje się obecność czerpadeł brązowych, typowych dla serwisów z kręgu kultur halsztackich (G. Kossack 1964, s. 101, ryc. 4). Czerpadła takie, zaopatrzone w długi uchwyt pozwalający na nabieranie napoju z głębokiego naczynia, występują na ziemiach polskich przede wszystkim na Śląsku środkowym i we wschodniej części pogranicza śląsko-

-wielkopolskiego, czyli tam, gdzie przeważają serwisy zastępcze, oraz w Kietrze i w Gorszewicach, gdzie używano przede wszystkim inwentarzy z pojemnikami (Z. Pieczyński 1954, s. 145, ryc. 16:2; M. Gedl 1973, s. 51–52, tabl. XXV:6). Staje się zatem coraz bardziej prawdopodobne, że na pograniczu i Śląsku środkowym nie było zwyczaju pozostawiania w grobie zasobnika.

Popielnicom z celowymi otworami w dnach, w których w rytualnym napoju mogły być zatapiane szczątki, towarzyszył albo serwis zastępczy, albo pseudomieszany (Tab. 48:3.4). Zawartość wyciekała następnie stopniowo przez zacopowany otwór i wsiąkała w ziemię, co miało swoją wymowę symboliczną (por. A. Mierzwiński 2012, s. 107). Napojem mogły być zatem wypełnione także miseczki zaopatrzone w otwory w części spodniej (Ryc. 12:r, 45, kat. 10:11).

Ceramikę używaną w czasie pogrzebu wkładano do grobu w określonej kolejności (Ryc. 44, 46). Niekiedy, może nie przypadkiem w grobach mężczyzn (Tab. 47:3.14), jako pierwsze, przy popielnicy lub w osobnym skupisku, składano serwisy pseudomieszane z pojemnikami wazowatymi, a dopiero później zastępcze. Jak widać ceremonie odprawione podobnymi zestawami naczyń nie skutkowały identycznym ich rozmieszczeniem.

We wschodniej części pogranicza śląsko-wielkopolskiego, w większości obiektów zaopatrzonych w kilka „garniturów” naczyń, serwisy niestandardowe zwykle lokowano przy pochówkach. W HaC₁ serwisy zastępcze (z formami wazowatymi i mieszane) bez miseczek występowały z kompletnymi „garniturami” zastępczymi mieszanymi (Tab. 47:9.17). W HaC_{1/2} użyto inwentarzy bez naczyń do czerpania – zastępczego i zaopatrzonego w pojemniki wazowate (Tab. 48:2.13). Niestandardowe serwisy zastępcze – mieszane bez form czerpakowatych i z formą wazowatą bez miseczek – znajdowały się w jamach ze spalenizną w pobliżu pochówku kobiety (?) z grobu XLV z Cieszkowa (Tab. 48:9).

Wyrwykowe dane antropologiczne nie wykazują wyraźnych prawidłowości między wiekiem lub płcią zmarłego a typem grobu lub serwisu. Dostrzeżona w Cieszkowie i Sicinach tendencja do wyróżniania niektórych mężczyzn obrzędami wymagającymi kilku serwisów znajduje potwierdzenie w grobie komorowym w Kotli. W Kunicach zwraca uwagę dominacja pochówków kobiet, a na stanowiskach wielkopolskich niemal zupełny brak wyposażonych w miseczki grobów dziecięcych.

W Kietrze nie były znane piecyki, a talerze uważane za symboliczne ołtarze (J. Orlicka-Jasnoch 2011, s. 104), na których kładziono czasem podkładki półksiężycowate, występowały sporadycznie (M. Gedl 1973, s. 48). Tylko na tej nekropoli w skład serwisów z miseczkami wchodziły grzechotki. Jedna z nich, umieszczona w grobie tradycyjnym, tak jak w epoce brązu, była przeznaczona dla dziecka, druga (ornitomorficzna), w grobie z konstruk-

cją słupową, towarzyszyła pochówkowi osoby dorosłej. Grzechotka w formie ptaka sąsiadowała z przedmiotem żelaznym i zestawem D, czyli – tak jak i w epoce brązu – z parą podobnych naczyń.

Miseczki w kształcie wycinka kuli nakrywały dziecięce (?) popielnice oraz urnę ze szczątkami młodej kobiety (Tab. 44:7.14, 46:2, 50:2), zaś dwa okazy należące do różnych kategorii były popielnicami (Ryc. 11:a, 45). Dzbanki, w większości miniaturowe, znajdowały się zaledwie w sześciu grobach, wyposażonych w serwisy zastępcze lub zaopatrzonych w pojemniki, w Kietrze i na pograniczu śląsko-wielkopolskim (Ryc. 45, tab. 44:9.14, 46:2.4, 47:1). We wszystkich rejonach zajętych przez grupę śląską zaznaczał się związek naczyń misowatych z typowymi dla epoki brązu (zwłaszcza w strefie wschodniej) naczyniami obrzędowymi: czerpakami (Ryc. 43, 44) oraz garnkami i kompletami, przy których były ustawiane (Tab. 44:4.6, 45:7.8, 46:6, 47:6–9.12) albo tworzyły z nimi układy (Tab. 47:17, 48:1, 49:1.3, 50:1, 51:1.3). Miseczki lub miski łączono także z formami wazowatymi (Ryc. 41, 42, 47) i misowatymi (Ryc. 42, 43). Miseczki umieszczano w pobliżu wyrobów metalowych (Ryc. 41, 46) oraz piecyków ustawianych w grobach centralnie, bliżej popielnicy albo w osobnym skupisku (Tab. 45:6, 47:1.12.15, 48:5.13). Do jednej z miseczek włożono nóż żelazny (Tab. 47:17), do innej naczynie flaszkowe (Tab. 48:5).

W zasięgu grupy białowickiej udział inwentarzy z miseczkami wynosił 38% w Trzebulach, 41% w Rakowicach Wielkich, 47,5% w Żaganiu-Kolonii i 52% w Starym Kisielinie. W Żaganiu-Kolonii zaledwie kilka miseczek miało dno płaskie, w Trzebulach przeważały naczynia z wypukłością w dnie, w Rakowicach Wielkich i Starym Kisielinie dominowały formy bez omfalosa.

Serwisów zastępczych odnotowaliśmy 55 (33 mieszane, 19 z amforami, 3 z garnkiem), 34 zaopatrzone w pojemniki wazowate (26 pseudomieszanych) i 11 zestawów do picia (Ryc. 59).

Na cmentarzysku w Żaganiu-Kolonii obrzędy z udziałem miseczek były praktykowane od początku okresu halsztackiego, a większość wyposażenia zawierała po dwa garnki (Ryc. 48, 49). Serwisy pseudomieszane z pojemnikami-wazami stanowiły blisko połowę wyróżnionych (Ryc. 48), 36% zastępcze, w większości mieszane (Ryc. 49), i 15% – do picia (Ryc. 51). W HaC przeważały „garnitury” pseudomieszane, czasem używane w obrzędach ze szpilami metalowymi. W HaD₁, kiedy zmalała liczba inwentarzy zawierających miseczki, częściej występowały serwisy zastępcze. Przez cały okres funkcjonowania cmentarzyska w skład serwisów wchodziły piecyki, którym w HaC₁ sporadycznie towarzyszył talerz. W HaC₂ piecyki były obecne w ponad połowie grobów i częściej od talerzy używano naczyń podwójnych. Dominowały wówczas miseczki z prostym brzegiem podtypu I/A₁, a niektóre z nich były płytkie lub czernione wewnątrz.

W HaD₁ naczynia podwójne występowały wymiennie z piecykiem (Ryc. 51).

Na obszarze Dolnego Śląska ceremonie, w których wykorzystywano miseczki, rozwinęły się dopiero w HaC₂. Serwisy, niekiedy bardzo zasobne w amfory, podobnie jak w Kietrze były zwykle zaopatrzone w jeden garnek. Różnice w zawartości inwentarzy z Żagania-Kolonii, Starego Kisielina i Trzebul omówiła J. Orlicka-Jasnoch, analizując *zestawy obrzędowe z piecykami* (J. Orlicka-Jasnoch 2011, s. 98, 102, przyp. 3). Na stanowiskach dolnośląskich „garnitury” zastępcze (31 z 47 określonych, tj. 66%) dominowały nad zaopatrzonymi w pojemniki (23%) i zestawami do picia. Serwisów zastępczych mieszanych (61%) było niemal dwukrotnie więcej niż z amforami, a „garnitury” z garnkiem (jeden bez czerpaków), tak jak w Żaganiu-Kolonii, występowały sporadycznie dopiero w HaD. W HaC₂ okazjonalnie używano serwisów z pojemnikami-wazowatymi (bez garnków) i mieszanych, a „garnitury” pseudomieszane dopiero w HaD (Ryc. 52). Znaczna część wyposażenia mieściła talerz i piecyk, rzadziej naczynie podwójne (Ryc. 52). Przedmioty metalowe częściej towarzyszyły obrzędom z serwisami z pojemnikami niż ceremoniom z „garniturami” zastępczymi. W Trzebulach, jedynym cmentarzysku z wykonanymi analizami antropologicznymi, nie stwierdzono żadnych prawidłowości między wiekiem i pcią zmarłego a typem ofiarowanego mu serwisu.

Na nekropoli w Rakowicach Wielkich serwisy z miseczkami (bez wyrobów nieceramicznych) występowały w okresie wczesnohalsztackim. W HaC₁ odnotowaliśmy wyłącznie „garnitury” zastępcze (głównie z amforami), w HaC₂ – zaopatrzone w pojemniki wazowate, w tym pseudomieszane. Ze stanowisk dolnośląskich znamy przede wszystkim późnohalsztackie serwisy zastępcze, mieszane lub z amforami, którym często towarzyszyły wyroby metalowe.

Dwa obiekty komorowe zaopatrzone w kilka serwisów (Ryc. 53, tab. 53:5). W stropach dwóch grobów komorowych, wyposażonych w serwisy z pojemnikami (Ryc. 53, tab. 53:2) oraz trzech tradycyjnych z serwisami zastępczymi (Tab. 52:3, 54:2.5), znajdowały się fragmenty pojemników oraz miski lub amfory. Można zatem sądzić, że w wypadku pochówków tradycyjnych, tak jak na Śląsku środkowym i w części wschodniej pogranicza śląsko-wielkopolskiego, pojemnika używanego w czasie pogrzebu nie zostawiano w grobie.

Nieliczne egzemplarze z omfalosem, zwykle w kształcie wycinka kuli, były pokrywami popielnic. Niektóre z nich tworzyły zestawy do picia z naczyniami do czerpania, umieszczonymi przy pochówkach (Ryc. 53, tab. 52:12, 55:13), inne należały do serwisów pseudomieszanych (Tab. 52:4, 56:10). Na nekropoli w Żaganiu-Kolonii miseczka z omfalosem nakrywała głęboką miseczkę z grzechotką wewnątrz, zakopaną w połowie wysokości

Cmentarzysko / obszar	Datowanie	Model ceramiki	Serwis z pojemnikiem wazowatym	Serwis mieszcany	Serwis pseudomieszcany z pojemnikiem wazowatym	Serwis zastępczy			Serwis do picia						
						z garnkiem	z formą wazowatą	mieszany							
Bory Dolnośląskie	HaC ₁				7 (^b 1, ^z 1)	1	2	1	2						
	HaC _{1/2}	M1-M2		1											
	HaC ₂			8 (^z 3)	2 (^b 1)	1	3 (^z 1)	2							
	HaD ₁			2	1	1		3 (^z 1)	2						
Dolny Śląsk	HaC ₁							1							
	HaC ₂	M3, M3-M4	2 (^b 1)	1		3 (^b 1, ^z 1)	4	8 (^b 1, ^{b, z} 1, ^z 1)	6 (^b 1)						
	HaC					1			1	1					
	HaD ₁		2 (^z 1)	1 (^b 1)	2	2 (^b 1)	1	1	2						
HaD ₂				3 (^z 1)	3 (^z 1)	1N	1	1	1						
Dolne Łużyce	HaD							1							
	HaC ₁		1				^z 1								
	HaD ₁						1								
	HaD ₂		^z 1					3 (^z 1, ^{b, z} 1)							
Rakowice Wielkie	HaD				1			^z 1							
	HaC ₁						3	1							
	HaC ₂	M2-M3	1	2	2										
Razem			5	3	23	3	1	2	8	11	22	11	10	1	
Sękowice, stan. 8	HaD ₂ -LTA/B		^z 1	3 (^b 2-1N, 1N)	1	^{b, z} 1N	1			1					

popielnicy-dzbaną (Tab. 52:6); jest to kolejny zespół, w którym grzechotce towarzyszyła para naczyń tego samego typu. W innym obiekcie z wymienionej nekropoli gładzik kamienny, może nie przypadkiem należący, tak jak grzechotka, do serwisu zastępczego z amforami, znajdował się w naczyniu podwójnym (Tab. 53:12).

Na nekropolach grupy białowickiej garnki, piecyki i talerze są ceramiką typowo obrzędową, najsłabszą technologicznie. Były umieszczane w miejscach eksponowanych w grobach – centralnie lub na obrzeżu (Ryc. 48, 50, 52; J. Orlicka-Jasnoch 2011, s. 100, 102–103). Z uwagi na masowe występowanie mało pojemnych i niepraktycznych dzbanuszków ostrodennych oraz innych form o niewielkich rozmiarach A. Mierzwiński (2012, s. 93–94) wątpił w organizowanie w strefie białowickiej obrzędów biesiadnych z obsługą rozlewająca trunki uczestnikom ceremonii. Naszym zdaniem formy specjalne i liczne zestawy B (Ryc. 49, 50, 52, 53), do których miseczki i dzbanuszki były dobierane przypadkowo (M. Chmielewska 2009, s. 55–56), służyły najprawdopodobniej do spełnienia aktu libacyjnego, stanowiącego część obrzędu biesiadnego, wymagającego obecności pojemnika. W grupie śląskiej podobną funkcję jak dzbanuszki ostrodenne mogły pełnić naczynia faszowate (a może i inne formy specjalne), podobnie często układane na boku, w pozycji po „spełnieniu” ofiary, bezpośrednio na ziemi lub w miseczce. Do obrzędów libacyjnych w okresie halsztackim, tak jak i w epoce brązu, służyły najprawdopodobniej również zestawy do picia i serwisy zastępcze. W Karcu na pograniczu śląsko-wielkopolskim inwentarze z pojemnikami tworzyły dwa skupiska, z których jedno grupowało formy typowe dla serwisu zastępczego (Tab. 47:10.11); pośrodku takiego skupiska z grobu 10 stała szczególna miseczka (Ryc. 8:e). Na Dolnych Łużycach, w Czarnowicach, grób VI, serwis zastępczy umieszczono przed złożeniem popielnicy (por. przyp. 115), podobnie jak w epoce brązu (Ryc. 34).

W grupie białowickiej miseczki z omfalosem (kat. 141:15) i formy misowate tworzyły w grobach układy z garnkami (Tab. 52:11, 54:5) bądź stały obok nich albo kompletów (Ryc. 48, 52, tab. 53:4.9, 55:11, 56:6). Podobnie zatem jak w grupie śląskiej współwystępowały ze sobą naczynia podstawowe w obrzędowości epoki brązu. Miseczki sąsiadowały nieraz z piecykami, ustawianymi przy popielnicy (Tab. 55:12, 56:3) albo w osobnych skupiskach lub miejscach eksponowanych (Ryc. 48, 50, tab. 52:1.2, 53:4.5.10, 54:2, 55:2.3), jak i z naczyniami podwójnymi (Ryc. 51). Popielnicom z otworami w dnach, rejestro-

wanym licznie (najczęściej w HaC₁) w Żaganiu-Kolonii, podobnie jak w Bełczu Małym na pograniczu śląsko-wielkopolskim, towarzyszyły albo serwisy zaopatrzone w pojemniki, albo zastępcze.

Asortyment przedmiotów nieceramicznych używanych w obrzędach z miseczkami w grupie białowickiej był dużo skromniejszy niż w grupie śląskiej. Wyroby żelazne przeważały w Żaganiu-Kolonii (wyłącznie szpile) i na Dolnych Łużycach (groty strzał, nóż, kłamra i szpila), a brązowe na Dolnym Śląsku (szpile i fragment naszyjnika). Brązy (m.in. szpilę) odnotowano także w zachodniej części pogranicza śląsko-wielkopolskiego, a na pozostałym obszarze objętym osadnictwem grupy śląskiej występowały licznie metalowe, szklane lub bursztynowe ozdoby i części stroju oraz narzędzia, przede wszystkim żelazne noże lub sierpy.

Cmentarzysko grupy górzyckiej z Sękowic, stan. 8 (miseczki, w większości bez omfalosa, znajdowały się w 12% grobów), odbiega od innych nekropoli strefy zachodniej. Wyróżnia je nie tylko obecność jam zawierających „resztki stypy”, ale także niemal całkowity brak serwisów zastępczych (Ryc. 59). „Garnitury” zaopatrzone w pojemniki (połowa bez naczyń do czerpania) współwystępowały najczęściej z wyrobami z brązu lub żelaza, m.in. niespotykanymi na innych obszarach koliai lub *nożami bojowymi* (Ryc. 54; por. przyp. 116). W Sękowicach, podobnie jak w Kunicach na Śląsku środkowym, przeważały pochówki kobiet.

We wczesnej epoce żelaza, tak jak w epoce brązu, nie stwierdzono związku między preferowanym na cmentarzysku typem serwisu a metryczną strukturą ceramiki grobowej. W grupie białowickiej w Żaganiu-Kolonii (model M1-M2), gdzie prawie nie używano miseczek bez omfalosa, występowały częściej serwisy z pojemnikami, w Starym Kisielinie i Trzebulach (modele M3 i M3-M4) – przede wszystkim zastępcze, a w Rakowicach Wielkich (model M2-M3) – jedno i drugie. Na pograniczu śląsko-wielkopolskim, na nekropolach z przewagą form do czerpania używano inwentarzy z pojemnikami (Karzec, model M1) albo w większości zastępczych (Wółów, model M1-M2). „Garnitury” zastępcze dominowały w Słupi Kapitulnej (model M4) i na Śląsku środkowym w Kunicach (model M5?), a w Bełczu Małym (model M4) oraz w Cieszkowie (model M4-M5?), w którym obrzędy z udziałem miseczek odprawiono aż przy 80% grobów, nieznacznie ustępowały serwisom z pojemnikami. Struktura serwisów z miseczkami w grupie białowickiej (Ryc. 59), dużo mniej złożona niż w grupie śląskiej

Ryc. 59. Zestawienie typów serwisów używanych we wczesnej epoce żelaza w strefie zachodniej: na Środkowym Nadodrzu i na Pogórzu Zachodniosudeckim (legenda – zob. ryc. 55)

Fig. 59. Types of services used in the Western Zone in the Early Iron Age: in the middle Odra River basin and in the western Sudetes foot-hills (key – see Fig. 55)

(Ryc. 58), wskazuje na większą standaryzację tamtejszych obrzędów pogrzebowych.

Na zakończenie przedstawimy kilka uwag o miseczkach wyróżniających się kształtem omfalosa lub ornamentem. Okazy ze specjalnymi omfalosami, zarówno w epoce brązu, jak i wczesnej epoce żelaza, występowały w szczególnym kontekście. W epoce brązu w strefie wschodniej jeden egzemplarz z wypukłością z dołkiem 1/b (Ryc. 8:j) przeznaczono dla starszego mężczyzny zaopatrzonego w „prestżowe” wyroby z brązu, drugi (Ryc. 6:a) znaleziono w rytualnym wkopie do grobu. W strefie zachodniej miseczki z omfalosami 1/b, kładzione na wylewie, należały do serwisu do picia (Ryc. 38) i zastępczego, złożonego w grobie 55 z Kaliszan wcześniej od popielnicy (Ryc. 33). Dnem do góry skierowane były także nakrywające dziecięce popielnice okazy z płasko ściętymi sęczkami 2/b lub z guzem z wgłębieniem 2/c (Ryc. 6:c, 8:h). Miseczka z bardzo wysokim, zaokrąglonym na czubku sęckiem 2/a (Ryc. 8:b) stała osobno od pochówku na najniższym z czterech poziomów grobu¹¹⁹.

Halsztackie naczynia z omfalosami 1/b i 1/c w strefie zachodniej były zwykle lokowane przy popielnicach w układach z dzbanuszkami ostrodennymi. Wchodziły w skład serwisów pseudomieszanych (Ryc. 52; kat. 141:10) i zastępczego z amforami (Ryc. 6:b). Wypukłości 1/d, formowane przede wszystkim w początkach okresu halsztackiego, rejestrowano w Kietrze, na Śląsku środkowym i we wschodniej części pogranicza śląsko-wielkopolskiego. Zaopatrzone w nie miseczki umieszczano często w serwisach zastępczych ofiarowanych dorosłym i pozostawiano w otoczeniu popielnic (Ryc. 8:d, 9:w), przy pochówku w zestawie D (Ryc. 8:g) lub osobno w zestawie A (kat. 129:2).

Miseczki z omfalosami o płasko ściętych wierzchołkach były używane w grupie białowickiej na Dolnym Śląsku (Ryc. 5:n; kat. 61:6, 117:4.5) i Dolnych Łużycach (kat. 116:25) oraz na cmentarzysku grupy górzyckiej z Sękowic, stan. 8 (Ryc. 54; kat. 95:1.2). Jedna (Ryc. 5:n) była pokrywą popielnicy (Ryc. 53), inne kładziono w otoczeniu pochówków lub w osobnych skupiskach naczyń. Zniszczony serwis z miseczką z płaskim omfalosem odkryto też na osadzie w Kotlinie na Wysoczyźnie Kaliskiej.

Na omfalosach z dołkiem 1/b oraz z wgłębieniami 1/c i 2/c mogły być umieszczane niewielkie przedmioty z mniej lub bardziej wypukłą podstawą, przypuszczalnie drobna plastyka (por. B. Gediga 1970, ryc. 12:g; T. Malinowski 1972, s. 287) lub małe naczynia, a na sęczi 2/a, 2/b i omfalosy ze spłaszczonym wierzchołkiem – nakładane wyroby z odpowiednio szerokim, wklęsłym spodem

¹¹⁹ Ze starożytnego Egiptu, z czasów V dynastii znana jest miedziana miseczka z zamocowanym na środku miniaturowym naczyniem wystającym ponad krawędź (A. R a d w a n 1983, s. 55, nr 132C), tak jak sęczeł w Białkowie.

(por. B. Gediga 1970, s. 57, ryc. 6:a,b,l; T. Malinowski 2006, ryc. 57:1–4). W niektórych wgłębieniach w omfalosach figurki osadzano za pomocą sztyftów (por. T. Malinowski 1972, s. 287)¹²⁰. Miejscem na boleć był zarówno szeroki, cylindryczny dołek w guzie późnobrązowej miseczki użytej jako przykrywa (Ryc. 6:c), jak też płytki i spiczasty dołek wykonany pośrodku miseczkowatego wgłębienia w omfalosie (Ryc. 6:e).

Wysokie, cylindryczne sęczi z wąskimi kanalikami formowano od IV EB¹²¹. Pojedyncze umieszczono w czepaku z Bucza, pow. wolsztyński (T. Malinowski 1972, s. 287–288, ryc. 2), i miseczce z zaokrąglonym dnem z Wrzeszczyny (D. Durczewski, W. Śmigiełski 1966, s. 76, tabl. 14:38), po dwa w cytowanej wcześniej miseczce z tej nekropoli (M. Kaczmarek 2002, s. 73, ryc. 24) i egzemplarzu z figurką łabędzia (?) z Burg (Spreewald), Kr. Spree-Neiße (D.-W. Buck 1979, s. 121), trzy – w naczyniu z figurkami ptaków w Klein Döbern, Kr. Spree-Neiße. Kanaliki w tych figurkach pozwalały na wprowadzenie długiego sztyftu, gwarantującego skuteczne umocowanie w guzie. Miseczka z Klein Döbern stała z brzegu dużego skupiska naczyń (m.in. na okazie z omfalosem), a zatem mogła być złożona jako jedna z ostatnich¹²² (por. D.-W. Buck 1970, s. 141, 144, ryc. 1, 5; S. Hanik 2008, ryc. 83, 93). Figurki miały znajdować się prawdopodobnie nad

¹²⁰ W V EB niektóre figurki ornitomorficzne mocowano w miseczkach i miskach bez omfalosów na stałe na niewielkich podstawkach. Formy z centralnie umieszczoną jedną figurką odkryto w obiekcie 12 w Glińsku, zawierającym też parę egzemplarzy z omfalosem (Ryc. 5:a, 7:a), oraz w Krasnym Dłusku, pow. międzyrzecki (B. G e d i g a 1970, s. 140, ryc. 51:c; P. W a r z y n i a k 2004, s. 78, ryc. 12:2). W miseczce z Wartosławia, grób I, znajdowało się pięć figurek – jedna na środku a pozostałe symetrycznie rozmieszczone wokół (J. Ł o p a t a 1964, s. 15, ryc. 4; M. K a c z m a r e k 2002, s. 77, tabl. 22). W marmurowych miskach z obszaru kultury egejskiej z III tys. p.n.e. figurki były ustawione w rzędzie; zbiory Muzeum Sztuki Cykladzkiej w Atenach i Muzeum Archeologicznego w Naksos – [www.commons.wikimedia.org/wiki/Category:Cycladic_stone_bowls_\(vessels\)](http://www.commons.wikimedia.org/wiki/Category:Cycladic_stone_bowls_(vessels)) [dostęp: 5.05.2015].

¹²¹ Na fazę IVa (HA₂/B₁) jest datowana przygotowana do osadzenia na trzpieniu pusta w środku figurka ptaszka z Klein Lieskow, Kr. Spree-Neiße (D.-W. B u c k 1989, ryc. 4:C2).

¹²² W Wartosławiu, grób I, w podobnie eksponowanym miejscu ulokowana była miska z pięcioma figurkami ptaków (por. przyp. 73 i 120) oraz miseczki z wysokimi omfalosami (Ryc. 5:l; kat. 121:15). Okazy z podobnymi, wydatnymi wypukłościami na innych stanowiskach także były traktowane szczególnie. W Przemęcie okaz I/B₁/1/a (kat. 84:4) wybrano na popielnicę. W Przyborowie parze takich naczyń (Ryc. 5:f) towarzyszył czepak ze spłaszczonym na wierzchołku omfalosem, a egzemplarz przy popielnicy, w sąsiedztwie szpili brązowej białej pionowo w ziemię, wchodził w skład zestawu B. W okresie halsztackim w Żaganii-Kolonii jedna miseczka z wysokim omfalosem towarzyszyła przepalonnemu garnkowi i naczyniu podwójnemu (kat. 141:59), druga wchodziła w skład zestawu B pozostawionego na obrzeżu grobu (141:26), trzecia, wielokrotnie cytowana, zdobiona „promieniami”, stanowiła pokrywą popielnicy (Ryc. 5:n). W Bełczu Małym wyeksponowano miniaturową I/B₁/1/a, lokując ją na skraju skupiska ceramiki obok garnka (kat. 2:3), a w Kunicach miseczkę profilowaną (Ryc. 12:i), ustawiając ją na końcu rzędu naczyń.

powierzchnią płynu, jakim wypełniano naczynie. Nie przypadkiem przedstawiano zwykle ptaki związane ze środowiskiem wodnym, na czasy z których pochodzą omawiane naczynia, przypadło bowiem osuszenie klimatu, szczególnie odczuwalne w V EB (por. D.-W. Buck 1979, s. 105, 121; B. Gediga 1979, s. 325–326; S. Hanik 2008, ryc. 85, 87, 89–91).

Płytkie, koliste wgłębienia z guzkiem pośrodku wieńczące omfalosy 1/d nie miały praktycznego zastosowania. Stanowiły motyw zdobniczy wplatany niekiedy także w ornament umieszczony na ścianie naczynia (Ryc. 9:o.s, 11:r.t). Trudno oprzeć się wrażeniu, że oddaje on ideę miseczki z omfalosem – formy kolistej z wypukłością na środku. Funkcji użytkowej nie pełniła też para niewielkich guzków na wierzchołku omfalosa (Ryc. 5:h).

Płytkie i płaskie miseczki w kształcie wycinka kuli, występujące przede wszystkim w epoce brązu, wydają się przypominać obrzędowe *phiale*, używane od ok. IX wieku p.n.e. w kulturach basenu Morza Śródziemnego. Ornamenty były umieszczone wokół omfalosa: w *phiale* dookólne rowki lub wałeczek, w egzemplarzach z ziem polskich rowek (Ryc. 5:b) lub koncentryczne okręgi ze żłobków lub dołeczków (Ryc. 6:h.i, 8:h). Omfalosy eksponowano także we wczesnej epoce żelaza, otaczając je wieńcem dołeczków (Ryc. 6:e), rowkami (Ryc. 5:j, 11:b, 12:i) lub pokrywając „fazami” (Ryc. 7:c, 12:x.y).

Symboliczną wymowę przypisuje się wyjątkowej w strefie birytualnej grupie nieregularnych żłobków, umieszczonej na okazy z wąskim, wysokim omfalosem (Ryc. 9:e; M. M. Przybyła 2007, s. 76), oraz krzyżom i „promieniom” wykonywanym w epoce brązu (Ryc. 5:e.m, 6:j, 8:i.j) i w okresie halsztackim (Ryc. 5:k.o.n, 7:g, 10:h, 27:s). Halsztackie wzory oparte na motywie gwiazdy (Ryc. 7:f.i–l, 8:g, 9:w.z) oraz trykwetry (Ryc. 27:i.w), trójkąty (Ryc. 11:h–j.w, 12:a.h.p), ukośne krzyże (Ryc. 10:g), zygzaki (Ryc. 9:z), *Embleme* (Ryc. 11:f.j, 12:b.x) i klepsydry (Ryc. 11:m, 12:n) wiązane są na ogół z kultem Słońca lub ognia (D.-W. Buck 1979, s. 104–105; B. Gediga 1979, s. 324–325). Wiele tych ornamentów znajdowało się wewnątrz miseczek, z czego wynika że w czasie ceremonii naczynia te najprawdopodobniej były trzymane otworem do góry. Wizerunek Słońca mogły oddawać koliste zagłębienia otoczone dołeczkami, a zaopatrzone pośrodku w guzek także ideę miseczki z omfalosem (Ryc. 11:k.r.t). Wątek „solarny” reprezentują wykonywane w epoce brązu na spodzie miseczek wokół omfalosa koliste lub podłużne dołki (Ryc. 5:h; U. Uhl, E. Bönisch 2008, ryc. 182), widoczne tylko wtedy gdy naczynie jest odwrócone dnem do góry.

Okoliczności odkrycia miseczek z guzkami na krawędzi wskazują na specjalne znaczenie także i tych elementów plastycznych. W epoce brązu większość zaopatrzonych w nie egzemplarzy występowała w strefie wschodniej na stanowiskach birytualnych. Okaz z dnem

1/b (Ryc. 6:a) znajdował się w obrzędowym wkopie ze śladami spalenizny, pozostałe w inhumacyjnych grobach dziecięcych wyposażonych w różne serwisy bez pojemników (Ryc. 5:c, 9:n, kat. 83:14, 140:3), gdzie tworzyły układy z czerpakami lub stanowiły jedyne wyposażenie. W Kietrzu egzemplarz grafitowany wewnątrz (Ryc. 6:k), w serwisie pseudomieszanym z pojemnikiem-garnkiem, stał w otoczeniu popielnicy. Wczesnohalsztacki okaz z omfalosem 1/c odkryto na osadzie w Zakrzowie w obiekcie symbolicznym. W epoce brązu w strefie zachodniej guzki na brzegu miały zaledwie dwie płaskie miseczki: znaleziona luźno we Wrzeszczynie (kat. 134:7) oraz zaopatrzona w sęczonek 2/a z Przyborowa, z grobu 110 z resztkami stosu i leżącym w jamie przedmiotem brązowym (Ryc. 6:d, 38).

W okresie halsztackim naczynia z guzkami na brzegu były używane przede wszystkim na obszarze pogranicza śląsko-wielkopolskiego. Kilka jest znaleziskami luźnymi (Ryc. 7:e, 11:o, kat. 16:1), inne (niektóre w układach z formami do czerpania) odkryto w osobnych skupiskach ceramiki lub w otoczeniu pochówków. Należały do serwisów pseudomieszanych z pojemnikami wazowatymi (Ryc. 7:d, 8:e, kat. 2:5) lub zastępczych mieszanych (kat. 2:9, 128:11), zawierających co najmniej dwa garnki, piecyk i inne formy specjalne. W Poznaniu-Psarskich miseczka z guzkami na krawędzi w serwisie zastępczym z formami wazowatymi współwystępowała ze szpulą glinianą (kat. 80:2). W grupie białowickiej wypukłościami na brzegu ozdabiano piecyki, których obecność w inwentarzach grobowych tłumaczy się kultem ogniska domowego (J. Orlicka-Jasnoch 2011, s. 105–106).

Zauważone w strefie zachodniej, zarówno w epoce brązu, jak i wczesnej epoce żelaza, współwystępowanie garnków, form misowatych i czerpakowatych (od III EB podstawowych, obrzędowych naczyń w strefie wschodniej) wskazuje, że ceremonie pogrzebowe wymagające obecności miseczek wykształciły się ze wspólnego podłoża. Potwierdza to także niezmiennosc układów ceramiki (przede wszystkim zestawów A, kompletów oraz ich elementów) na przestrzeni niemal tysiąclecia. Rozwój obrzędowości na poszczególnych obszarach (a tym samym dobór serwisów) determinowało otoczenie kulturowe oraz ciągle dla nas niedostępna sfera wierzeń, obyczajów i przyzwyczajzeń ówczesnych społeczności.

Kończąc artykuł pragniemy podkreślić, że wyrażone w nim opinie odnoszą się tylko do inwentarzy z miseczkami, przede wszystkim zaopatrzonymi w omfalos. Musimy także przyznać się do niepokoju, jaki towarzyszył nam w czasie opracowywania materiału, nie tylko liczego, ale i bardzo zróżnicowanego chronologicznie i kulturowo. Wątpliwości (sygnalizowane już na początku opracowania) dotyczą zarówno poprawności identyfikacji niektórych omfalosów, jak i próby datowania części inwentarzy halsztackich grupy śląskiej.

Nie wydaje się, żeby z obszarów nadśródziemnomorskich razem z formą miseczki – naczynia do picia należącego do serwisów do wina – przejęta została idea omfalosa. Wyjątkiem mogą być egzemplarze podobne do *phiale* oraz okazy zaopatrzone w wypukłości wysokie i specjalne obu odmian, umieszczane w grobach często w miejscach eksponowanych. Wykonywane masowo dna wgniezione na średnią lub niską wysokość miały raczej znaczenie praktyczne. Ułatwiały uchwycenie naczynia i zapewniały mu stabilność, gdy stało. Omówiona w tym artykule różnicowana obrzędowość, jaką organizowano z serwisami z miseczkami, stanowi tylko część ceremonii

praktykowanych przez społeczności kultury łużyckiej. Pomimo szczegółowych dociekań nie znaleźliśmy odpowiedzi na pytanie, dlaczego tylko niektórych zmarłych żegnano ceremoniami wymagającymi obecności omówionych tu, niepozornych naczyń.

Mgr Grażyna Orlińska
Mgr Łukasz Karczmarek
Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie
ul. Długa 52
PL 00-241 Warszawa
braz@pma.pl

KATALOG

Stanowiska z miseczkami z omfalosem są uporządkowane alfabetycznie, z wyjątkiem trzech ostatnich dodanych po zamknięciu katalogu. Numery przed nazwami miejscowości odpowiadają oznaczeniom na mapach (Ryc. 1, 13–29). Nazwy powiatów zapisano w wersji mianownikowej. Hasła zawierają podstawowe dane o stanowiskach – numer lub nazwę własną, rodzaj, datowanie, w nawiasie liczbę odkrytych obiektów oraz o miseczkach – typ naczynia i wariant omfalosa, w nawiasie obok wskaźnik

głębokości, parametry omfalosa [W – wąski, S – szeroki, w – wysoki, ś – średniowysoki, n – niski] i opcjonalnie oznaczenie miniatury (m) i odnośnik do ryciny zamieszczonej w tym artykule. Miseczki z poszczególnych obiektów i znalezione luźno wymieniane są zgodnie z podziałem typologicznym (Ryc. 2–4), a naczynia jednego typu od najgłębszego do naj płytszego. Każde hasło opatrzone jest odsyłaczami do podstawowych publikacji, zawierających dane o miseczkach, obiektach i stanowiskach.

1. Bachórz-Chodorówka, gm. Dynów, pow. Rzeszów, woj. podkarpackie

Stan. 1, cmentarzysko (780), III EB–początki wEŻ (?)

GRÓB 509: 1. II/B₁/1/a (2,7; Wś; ryc. 9:k).

Lit.: M. Gedl 1994, s. 57, 230, ryc. 36, tabl. LXXX:11.

2. Bęcz Mały, gm. Wąsosz, pow. Góra, woj. dolnośląskie

Stan. 4a, cmentarzysko (38), HaC–D

GRÓB IV: 1. I/A₁/1/a (2,5; m; Wn), 2. I/B₁/1/a (2,1; m; Wś), 3. I/B₁/1/a (2,6; m; Ww). **GRÓB VII:** 4. I/B₁/1/a (2,4; Sś; ryc. 7:d). **GRÓB XII:** 5. I/B₁/1/a (2,6; Sś). **GRÓB XIII:** 6. II/G₂/1/a (3; Sn; ryc. 12:g). **GRÓB XVIII:** 7. II/G₂/1/a (2,7; Wś). **GRÓB XIX:** 8. I/B₁/1/a (2,4; Sn), 9. I/B₁/1/a (3; Sś), 10. II/B₂/1/a (3; Sn; ryc. 9:o). **GRÓB XX:** 11. I/A₁/1/a (2,1; m; Sś), 12. I/B₁/1/a (2,2; Sś). **GRÓB XXII:** 13. II/B₂/1/d (3,3; Sś; ryc. 9:v). **GRÓB XXIII:** 14. II/D₂/1/a (3,8; Sn; ryc. 10:f), 15. II/G₃/1/a (2,8; Sn). **GRÓB XXV:** 16. II/G₂/1/a (2,6; Sn). **GRÓB XXXVII:** 17. II/G₃/1/a (3,5; Sś; ryc. 12:p).

Lit.: J. Gołubkow 1972, s. 72, 75–79, 87–93, 101–106, 111–114, 116, 126, 135, ryc. 3–5, 8;j.n.p, 12:k, 20:k, 21:f, 27;j, 28:g.k.m, 29:l.o, 34:f, 35:g.j, 36:d, 43:k.

3. Będzin-Łagisza, pow. Będzin, woj. śląskie

Stan. 1, cmentarzysko (343), V EB–HaC

GRÓB 55: 1. I/B₁/1/a (2,5; Ww; ryc. 7:b). **GRÓB 68:** 2. II/B₁/1/a (2; Sś). **GRÓB 71:** 3. II/A₁/1/a (2,5; Wś). **GRÓB 92:** 4. I/A₁/1/b (2,4; Wś; ryc. 6:a). **GRÓB 95:** 5. II/B₁/1/a (2; Sn). **GRÓB 96:** 6. II/B₁/1/a (2,3; Sn). **GRÓB 138:** 7. I/A₂/1/a (2,4; Sn). **GRÓB 169:** 8. I/A₁/1/a (3; m; Ww; ryc. 5:c). **GRÓB 231:** 9. II/B₁/1/a (2,3; Wś). **GRÓB 242:** 10. II/B₁/1/a (1,8; Sn). **GRÓB 269:** 11. II/B₁/1/a (2; Sn). **GRÓB 320:** 12. II/B₁/1/a (2,1; Sś).

4. Białków, gm. Lubsko, pow. Żary, woj. lubuskie

Cmentarzysko (59), IV/V EB, HaD

GRÓB 1: 1. I/A₁/1/a (2,3; m; Wś), 2. I/B₁/1/a (2,8; Wn). **GRÓB 2:** 3. I/A₁/1/a (2,8; Wś), 4. I/A₁/1/a (3,1; Wś), 5. I/B₁/1/a (2,8; Wś). **GRÓB 3:** 6. I/A₁/1/a (2,3; Wś), 7. I/A₁/1/a (2,5; m; Wś). **GRÓB 4:** 8. I/A₁/1/a (2; Wś), 9. I/A₁/1/a (2,7; Sn), 10. I/A₁/1/a (2,8; Sś; ryc. 5:m), 11. I/A₁/1/a (3; Wn), 12. I/B₁/1/a (2,4; Wn). **GRÓB 5:** 13. I/A₁/1/a (4,5; Wś). **GRÓB 6:** 14. I/A₁/1/a (1,8; m; Wś), 15. I/A₁/1/a (2; Wś). **GRÓB 7:** 16. I/A₁/1/a (3,5; Wś). **GRÓB 10:** 17. I/A₁/1/a (2,2; S?), 18. I/A₁/1/a (2,9; Sś). **GRÓB 12:** 19. I/A₁/1/a (1,8; Sś). **GRÓB 14:** 20. I/A₁/1/a (3; Wn). **GRÓB 15:** 21. I/A₁/1/a (2,6; Wn). **GRÓB 16:** 22. I/A₁/1/a (2,3; Sn), 23. I/A₁/1/a (2,3; Wś). **GRÓB 18:** 24. I/A₁/1/a (2; Wś). **GRÓB 19:** 25. I/A₁/1/a (2,6; Wś). **GRÓB 24:** 26. I/A₁/1/a (2,5; Wś). **GRÓB 30:** 27. I/A₁/1/a (3,7; Wś). **GRÓB 31:** 28. I/A₁/1/a (2,1; Sn), 29. I/A₁/1/a (2,4; Wś). **GRÓB 32:** 30. I/A₁/1/a (2,7; Sś). **GRÓB 34:** 31. I/A₁/1/a (2,2; Sś), 32. I/A₁/1/a (3,1; Wn), 33. I/B₁/1/a (1,7; Sś). **GRÓB 36:** 34. I/A₁/1/a (2,9; Sś), 35. I/A₁/1/a (2,9; Wś), 36. I/B₁/1/a (2,4; S?), 37. I/B₁/1/a (2,5; Ww). **GRÓB 37:** 38. I/A₁/1/a (2,6; Sś). **GRÓB 39:** 39. I/A₁/1/a (2,6; Wś), 40. I/A₁/1/a (3,3; Sn), 41. I/B₁/1/a (2,8; Wn), 42. I/B₁/1/a (3; Wś), 43. I/B₁/1/a (3,3; Wś), 44. I/B₁/2/a (3,8; Sś; ryc. 8:b). **GRÓB 40:** 45. I/A₁/1/a (2,8; Sn), 46. I/B₁/1/a (3,2; Sn), 47. I/B₁/1/a (3,3; Sn). **GRÓB 41:** 48. I/A₁/1/a (3,3; Wś), 49. I/B₁/1/a (2,2; Wn). **GRÓB 42:** 50. I/A₁/1/a (2,9; Wn), 51. I/A₁/1/a (3,3; Wn),

52. I/A₁/1/a (3,8; Wn). **GRÓB 43:** 53. I/A₁/1/a (3; Sn). **GRÓB 45:** 54. I/A₁/1/a (3; Sn). **GRÓB 46:** 55. I/B₁/1/a (1,9; Wś). **GRÓB 47:** 56. I/A₁/1/a (3; Sn), 57. I/B₁/1/a (2,2; Wś). **GRÓB 48:** 58. I/B₁/1/a (2,2; Sś). **GRÓB 54:** 59. I/A₁/1/a (3,2; m; Sś). **Materiały luźne:** 60. I/A₁/1/a (3; Wn).

Lit.: A. Kołodziejcki 1977a, s. 50–78, 79–80, 81–82, 84–89, 91–96, 101–103, 111–116, 117–124, 125–132, 135–157, 158–166, 171–172, 189, ryc. 4–11, 13, 15, 17, 20, 21, 28, 34, 35, 36, 39, 44, 45, 52, 55, 57, 58, 60, 62–64, 66, 72, tabl. I:5.6, III:15.18.20, IV:9.14, V:14.15, VI:7, VII:3.4.12, IX:5.10, X:7, XI:8.9, XII:6, XIII:8, XIV:11, XV:3.5, XVII:6.9, XX:6, XXIII:2.19.20; XXIV:12, XXV:12.19.21, XXVIII:11.13.15.20, XXIX:9, XXX:8.11.12.14–16, XXXIII:6.7.9.16, XXXIV:6.13.14, XXXV:15, XXXVI:6.19, XXXVII:16, XXXVIII:4.14, XL:12, XLVIII:5.

5. Biernatki, gm. Kórnik, pow. Poznań, woj. wielkopolskie

Stan. 1, cmentarzysko (87), IV EB–wEŻ

GRÓB 28: 1. I/A₁/1/a (3,3; Wś). **GRÓB 38:** 2. I/A₁/1/a (2,3; m; Wś). **Materiały luźne:** 3. II/F/1/a (2,8; Wś; ryc. 10:n), 4. II/F/1/a (3,9; Wn), 5. II/G₁/1/b (2,3; Sn; ryc. 11:n).

Lit.: L. Krzyżaniak 1963, s. 60, 64–65, 92, 104, ryc. 42:2, 55, 56:1, 109:16.17.20; M. Kaczmarek 2002, s. 348, poz. 17.

6. Bytom Odrzański, gm. loco, pow. Nowa Sól, woj. lubuskie

Stan. 2, cmentarzysko (13), V EB–HaC

GRÓB 6: 1. II/D₁/1/a (2,1; Ww; ryc. 10:d). **GRÓB 9:** 2. I/A₁/1/a (2,6; Wn), 3. I/A₁/1/a (2,6; Sś), 4. I/A₁/1/a (2,9; Sś), 5. I/B₁/1/a (3,6; Wś).

Lit.: A. Kołodziejcki 1971, s. 219–220, 224–228, 243, ryc. 16, 17:19, 23, 25:9, 10.14.17; I. Lasak 2001, s. 188.

7. Cerekwica, gm. Rokietnica, pow. Poznań, woj. wielkopolskie

Stan. 3, cmentarzysko (27), IV/V EB–HaC

GRÓB 2/58: 1. I/A₁/1/a (4,5; Sn). **GRÓB 3/58:** 2. I/A₁/1/a (3,4; Sn). **Materiały luźne:** 3. I/A₁/1/a (2,7; Sś), 4. I/B₁/1/a (3,5; Sn).

Lit.: W. Śmigielski 1963a, s. 350, ryc. 5 (jako stan. 1); M. Kaczmarek 2002, s. 351, poz. 54 (jako stan. 1); J. Żychlińska 2002, s. 12, 40–41, tabl. III:3, IV:1, LIV:2.4.7.

8. Chojno-Golejewko, gm. Pakosław, pow. Rawicz, woj. wielkopolskie

Cmentarzysko (72), IV EB–HaD/LT

SKUPISKO 46: 1. I/A₁/1/a (2,9; Sn). **Materiały luźne:** 2. II/G₁/1/a (2,6; m; Wn; ryc. 11:h), 3. II/G₁/1/a (2,2; Wn; ryc. 11:v), 4. II/G₂/1/a (4; Wn; ryc. 12:b), 5. II/G₃/1/a (3,4; Sn; ryc. 12:j).

Lit.: W. Ziemińska 1956, s. 21–22, 29, ryc. 60, 61:7 (jako Chojno); Z. Woźniak 1960, s. 67, 112, ryc. 6:d; S. Alfawicka 1970, s. 79, 82, tabl. IV:b, V:c, VII:c (jako Chojno).

9. Chróstnik, gm. i pow. Lubin, woj. dolnośląskie

Stan. 1, cmentarzysko (10), V EB/HaC–D

GRÓB II: 1. I/B₁/1/a (4,8; Sś; ryc. 7:f), 2. II/G₃/1/a (3,4; Sś; ryc. 12:n).

Lit.: T. Stępnik 2010, s. 41, 44, 77–78, ryc. 2:3.7.

10. Cieszków¹²³, gm. loco, pow. Milicz, woj. dolnośląskie

¹²³ System numeracji grobów przyjęto za U. Brosseder (2004, ryc.

Cmentarzysko (174), V EB–HaD

Między Grobami 73/III i 73/IV: 1. I/B₁/1/a (2,6; Sn). **GRÓB 73/VII:** 2. II/B₂/1/a (2,4; Sn). **GRÓB 73/XIV:** 3. II/G₂/1/a (2,4; W?; ryc. 12:a). **GRÓB 73/XLa:** 4. II/B₂/1/a (2,8; Sn; ryc. 9:u). **GRÓB 73/XLV:** 5. I/B₁/1/a (2,9; Sn), 6. II/G₂/1/a (2,8; Wn; ryc. 12:d). **GRÓB XXII:** 7. II/D₂/1/a (3,3; Wś; ryc. 10:h), 8. II/G₃/1/a (2,9; Wn; ryc. 12:l). **GRÓB XXIV:** 9. I/A₁/1/a (2,3; Sś). **GRÓB XXVIa:** 10. I/B₁/1/a (2; Sn), 11. I/B₁/1/a (2,2; Sn), 12. I/B₁/1/a (2,4; Sn). **GRÓB XXXIII:** 13. I/B₁/1/a (2,6; Sn). **GRÓB XL:** 14. I/A₁/1/a (2,8; Sn). **GRÓB XLI:** 15. I/A₁/1/a (2,7; Sn). **GRÓB XLV:** 16. II/G₃/1/a (3,1; Sn). **GRÓB XLVIII:** 17. II/G₃/1/a (3,1; Sn; ryc. 12:m). **GRÓB L:** 18. II/G₃/1/a (3,2; Sn). **GRÓB LX:** 19. II/G₁/1/a (3; Sn), 20. II/G₂/1/a (2,8; Wn). **GRÓB LXV:** 21. I/B₁/1/a (2,2; Sn). **GRÓB LXX:** 22. I/B₁/1/a (2,6; Wś). **GRÓB LXXIII:** 23. I/B₁/1/a (2,5; Sn). **GRÓB LXXIV:** 24. I/B₁/1/a (2,6; Sn). **GRÓB LXXXI:** 25. I/B₁/1/a (2,2; Wn), 26. I/B₁/1/d (3,8; Sn; ryc. 8:g), 27. II/G₃/1/a (2,8; Wś; ryc. 12:r). **GRÓB XCV:** 28. I/B₁/1/a (2,4; Sn; ryc. 7:l). **GRÓB CVIII:** 29. I/B₁/1/a (2,3; Sn).

Lit.: S. Alfawicka 1970, s. 67, tabl. IX:f; J. Domańska 1973, s. 140, 143, 149, 177–178, 183–184, ryc. 4:o, 7:g, 11:i, 31:i, 34:j;o; J. Domańska, J. Gołubkow 1975, s. 112, 115, 117–119, 122–124, ryc. 3, 4, 23:a.m, 24:p, 28:c.i.k; 1976, s. 77–78, 95–98, 105–106, 108, 109, 112–114, ryc. 2–5, 6:g, 14:e, 15:c, 21:e, 22:f, 24:j; 1977, s. 108, 110–112, 115, 123–124, 129–131, 143, ryc. 2, 3, 5, 8;j, 9:f, 11:k, 15:b, 19:b.k, 29:d.g.h; 1978, s. 54–57, 77, 79, ryc. 2, 3, 10:g, 20:g; 1979, s. 34, 37–40, 64, tab. I–VI.

11. Cieśle Wielkie, gm. Kołaczkowo, pow. Września, woj. wielkopolskie

Cmentarzysko (21), HaC

GRÓB XVII: 1. I/A₁/2/a (4,9; Sn). **Materiały luźne:** 2. I/A₁/2/a (3,8; Ww).

Lit.: A. Łukowa 1954, s. 98, 100, ryc. 12:g, 13:h; T. Malinowski 1961a, s. 83.

12. Cybinka (Bieganów)¹²⁴, gm. Cybinka, pow. Słubice, woj. lubuskie

Cmentarzysko (177), III–IV EB, wEŻ

GRÓB 33: 1. I/A₁/1/a (2,1; Wś), 2. I/A₁/1/a (2,6; Wś).

Lit.: A. Marcinkian 1982, s. 48; 1984b, s. 24, 28, 31–32, ryc. 2, 3, 4:i, tabl. I:14 (miseczka nr 1 omyłkowo opisana jako *missa baniasta, jednoucha?*); 2010a, s. 31–33, tabl. XXII:9, XXIV:15.

13. Czarków, gm. Wielowieś, pow. Gliwice, woj. śląskie

Stan. 2, cmentarzysko (4), V EB–HaC (?)

GRÓB 3: 1. I/A₁/1/a (2,8; m; W?).

Lit.: M. Gedl 1962a, s. 175, tabl. II:9.

73), zachowując jednak oryginalny zapis numerów cyframi rzymskimi. Liczba 73 poprzedzająca numer obiektu określa zespoły odkryte w 1926 roku i opublikowane przez J. Domańską (1973).

¹²⁴ W literaturze początkowo jako Bieganów (A. Marcinkian 1976, s. 283), później jako Cybinka-Bieganów (por. A. Marcinkian 1982; 1984b).

- 14. Czarnków**, pow. *loco*, woj. wielkopolskie
 Stan. 1, cmentarzysko (214), IV EB–wEŻ
GRÓB XXXVI: 1. I/A₁/1/a (2,2; m; S?). **Materiały luźne**: 2. I/A₁/1/a (2,1; m; Wś).
 Lit.: L. J. Łuka 1951, s. 20–21, 124, tabl. IV:4a, ryc. 16:c; D. Durczewski, W. Śmigieński 1965, s. 173, tabl. 24:41; M. Kaczmarek 2002, s. 353, poz. 73.
- 15. Czarnowice**, gm. Gubin, pow. Krosno Odrzańskie, woj. lubuskie
 Stan. 1, cmentarzysko (7), wEŻ
GRÓB III: 1. I/A₁/1/a (2,9; Wś). **GRÓB IV**: 2. I/A₁/1/a (3,5; m; Sś), 3. I/B₁/1/a (3,8; m; Wś). **GRÓB VI**: 4. I/A₁/1/a (2,7; m; Wś). **GRÓB VII**: 5. I/A₁/1/a (3,1; m; Wś), 6. I/A₁/1/a (3,3; m; Sś).
 Lit.: A. Kołodziejki 1965a, s. 6–21, 24, tabl. VI:12, VII:15.16, VIII:20, X:5–7.
- 16. Dalewo**, gm. Śrem, pow. Rawicz, woj. wielkopolskie
 Stan. 1, cmentarzysko (1), wEŻ
Materiały luźne: 1. I/B₃/1/a (3,3; Wś).
 Lit.: M. Zeylandowa, 1983, s. 10, ryc. 3:4.
- 17. Datyń**, gm. Brody, pow. Żary, woj. lubuskie
 Cmentarzysko (1), HaD
GRÓB: 1. I/A₁/1/a (2,4; m; Sś), 2. I/A₁/1/a (2,5; m; Ww).
 Lit.: G. Domański 1968, s. 307–309, ryc. 5:f.g.
- 18. Dębówiec**, gm. i pow. Wolsztyn, woj. wielkopolskie
 Stan. 1, cmentarzysko (58), HaC
GRÓB XVII: 1. II/G₁/1/a (3,1; Wn; ryc. 11:l). **GRÓB XVIII**: 2. I/B₃/1/a (3,5; Sś; ryc. 8:c). **GRÓB XX**: 3. I/B₁/1/c (2,6; Sś; ryc. 8:a). **GRÓB XXI**: 4. I/B₁/1/a (2,2; Wn). **GRÓB XXV**: 5. I/A₁/1/a (2,5; Sw), 6. I/A₁/1/a (3,8; Wn). **GRÓB XLI**: 7. I/A₁/1/a (2,5; Sś). **GRÓB XLVI**: 8. II/E/1/c (2,3; Sw; ryc. 10:k). **GRÓB LVI**: 9. I/B₁/1/a (3,8; Sw; ryc. 7:e). **GRÓB LVIII**: 10. II/E/1/a (2,3; Wn).
 Lit.: E. Naumowiczówna 1959, s. 166–169, 171–173, 182, 185, 189, 190–191, ryc. 18, 19:2, 20, 21:8, 22, 23:8, 24:3, 30, 31:6.11, 50, 51:7, 57, 59:5, 69, 70, 71:2; T. Malinowski 1961a, s. 124; K. Szamałek 2009, tab. 5.
- 19. Długi Bród**, gm. Połajewo, pow. Czarnków, woj. wielkopolskie
 Cmentarzysko, IV EB
Materiały luźne: 1. I/A₁/1/a (2,7; Wś).
 Lit.: D. Durczewski, W. Śmigieński 1965, s. 175, tabl. 25:32.
- 20. Glińsk**, gm. i pow. Świebodzin, woj. lubuskie
 Stan. 1, cmentarzysko (26), V EB
OBIEKT 12: 1. I/A₁/1/a (3,5; Ww; ryc. 5:a), 2. I/B₁/1/a (3,3; Ww; ryc. 7:a).
 Lit.: P. Wawrzyniak 2004, s. 77, 78, ryc. 8, 9:4.5.
- 21. Gliwice-Łabędy-Przyszówka**, pow. Gliwice, woj. śląskie
 Stan. 4, cmentarzysko (80), Ha
GRÓB 38: 1. I/B₁/1/a (1,8; Sn).
 Lit.: E. Dobrzańska-Szydłowska, M. Gedl 1962, s. 46, 107, ryc. 34:b.
- 22. Gorszewice**, gm. Kaźmierz, pow. Szamotuły, woj. wielkopolskie
 Stan. 1, cmentarzysko, HaC–C/D
GRÓB I: 1. II/G₄/1/a (2,8; Sś; ryc. 12:u). **GRÓB 60**: 2. II/G₁/1/a (2,3; Sn; ryc. 11:k). **Materiały luźne**: 3. I/A₁/2/c (3,7; Sś; ryc. 6:e), 4. I/B₁/1/a (2,2; Sś), 5. II/G₂/1/a (2,6; Wn; ryc. 12:h), 6. II/G₄/1/a (2,9; Wn; ryc. 12:v), 7. II/G₄/1/a (2,8; Wn; ryc. 12:t).
 Lit.: Z. Pieczyński 1954, s. 102, 126, 129, 130, ryc. 1:6, 39:9.11, 41:4.6, 53; U. Narożna-Szamałek, K. Szamałek 2007, s. 131, 143, 172–173, ryc. 12, 33:4–7, 34:1, fot. 4, tab. 2.
- 23. Gorzyce**, gm. *loco*, pow. Tarnobrzeg, woj. podkarpackie
 Stan. 1, cmentarzysko (133), V EB–wEŻ
GRÓB 4: 1. I/A₁/1/a (2,2; Sn).
 Lit.: K. Moskwa 1959, s. 136, 138, 185, tabl. II:7; 1976, s. 186, 187, tabl. 14:h.
- 24. Grabonóg**, gm. Piaski, pow. Gostyń, woj. wielkopolskie
 Stan. 1, cmentarzysko (7), Ha–wLT
GRÓB 5: 1. I/A₁/1/a (2,3; Wś).
 Lit.: D. Durczewski, W. Śmigieński 1966, s. 97, 101, tabl. 29:22.
- 25. Grzmiąca**, gm. Cybinka, pow. Słubice, woj. lubuskie
 Stan. 4, cmentarzysko (158), III–V EB, wEŻ
GRÓB 80: 1. I/A₁/1/a (2,7; Wś).
 Lit.: A. Marcinkian 1978, s. 97, 100; 1984a, s. 128, ryc. 6:n.
- 26. Jagłowice**, gm. Tuplice, pow. Żary, woj. lubuskie
 Cmentarzysko (około 1400), poł. III–IV/V EB
GRÓB 1319: 1. I/A₁/1/a (2,3; Sś).
 Lit.: A. Marcinkian 2007, s. 39, tabl. C:32.
- 27. Jaksice**, gm. i pow. Inowrocław, woj. kujawsko-pomorskie
 Stan. 1, cmentarzysko (5), Ha
Materiały luźne: 1. II/B₁/1/a (2,2; Wś; ryc. 9:l).
 Lit.: J. Chudziakowa 1974, s. 94, 96, tabl. XI:1.
- 28. Jankowo**, gm. Pakość, pow. Inowrocław, woj. kujawsko-pomorskie
 Stan. 1, osiedle obronne i podgródowa osada otwarta (brak danych), HaC/D–HaD/LTA
III poziom osadniczy: 1. II/B₁/1/a (3; Wś; ryc. 9:m).
 Lit.: J. Ostoja-Zagórski 1978, s. 49, 56, ryc. 14.
- 29. Janowiec**, gm. Janowiec Wielkopolski, pow. Żnin, woj. kujawsko-pomorskie
 Cmentarzysko (3), V EB/HaC
GRÓB III: 1. I/A₁/1/a (2,7; Ww).
 Lit.: F. Maciejewski 1962, s. 251, tabl. IX:15.
- 30. Jasiień**, gm. *loco*, pow. Żary, woj. lubuskie
 Stan. 1, cmentarzysko (27), III–V EB
GRÓB 4: 1. I/A₁/1/a (2,1; W?). Grób 20. 2. I/A₁/1/a (2,1; S?).
 Lit.: M. Gedl 1968, s. 19, 23–24, 32, 48–49, tabl. I:19, III:23.
- 31. Kalisz-Majków-Kolonia**, pow. Kalisz, woj. wielkopolskie
Materiały luźne: 1. I/A₁/1/a (2,1; Wś).
 Lit.: D. Durczewski, W. Śmigieński 1970, s. 66, tabl. 15:32.

32. Kaliszany, gm. i pow. Wągrowiec, woj. wielkopolskie
Stan. 1, cmentarzysko (77), IV–V EB
GRÓB 27: 1. I/A₁/2/c (3,6; Wś; ryc. 6:c). Grób 39: 2. I/A₁/1/a (2,8; Wn). **GRÓB 55**: 3. I/A₁/1/a (2,5; Wś), 4. I/A₁/1/b (3,1; Wś).
Lit.: D. Durczewski 1987, s. 54, 63–64, 70, 98, ryc. 49:1, 67, 68:6, 94, 95:3.4, tab. 7; M. Kaczmarek 2002, s. 359, poz. 150, tabl. 19.

33. Karzec, gm. Krobia, pow. Gostyń, woj. wielkopolskie
Stan. 2, cmentarzysko (69), HaC
GRÓB 9: 1. II/F/1/a (2,1; Wś). **GRÓB 10**: 2. I/B₃/1/a (2,6; Wś; ryc. 8:e).
Lit.: T. Malinowski 1961a, s. 213; W. Śmigielski 1965, s. 17–20, ryc. 10, 11, tabl. 7:16, 8:6.

34. Kietrz, gm. *loco*, pow. Głubczyce, woj. opolskie
Stan. 1, cmentarzysko (ponad 4000), II EB–HaD/LTA i LTB
GRÓB 20: 1. I/A₄/1/a (5; Sn; ryc. 6:o). **GRÓB 24**: 2. I/A₁/1/a (2,3; Sś). **GRÓB 27**: 3. I/B₁/1/a (2,3; Ww; ryc. 7:c). **GRÓB 31**: 4. I/B₃/1/a (2; m; Sś). **GRÓB 65**: 5. I/B₃/1/a (2,5; Wś). **GRÓB 79**: 6. I/B₁/1/a (2,3; Wś). **GRÓB 80**: 7. I/B₁/1/a (2,1; Wn); 8. II/G₄/1/a (2,3; Wś; ryc. 12:s). **GRÓB 102**: 9. II/G₃/1/a (2,6; Sn; ryc. 12:o). **GRÓB 103**: 10. I/B₁/1/a (2; Sn). **GRÓB 112**: 11. I/B₁/1/a (2,2; Wś). **GRÓB 121**: 12. I/B₁/1/a (2,4; Wś). **GRÓB 167**: 13. I/B₁/1/d (2; Sś; ryc. 8:d). **GRÓB 249**: 14. I/B₁/1/a (2,2; Sn). **GRÓB 371**: 15. I/A₁/1/a (4,5; Wś; ryc. 5:e). **GRÓB 394**: 16. II/G₁/1/a (2,3; Wś; ryc. 11:a). **GRÓB 500**: 17. I/B₁/1/a (2,4; Wś). **GRÓB 507**: 18. II/G₂/1/a (3; Wn; ryc. 12:c). **GRÓB 1008**: 19. I/A₂/1/a (2; Wś; ryc. 6:k). **GRÓB 1169**: 20. I/B₁/1/a (2,4; Sś). **GRÓB 1354**: 21. II/C/1/a (2,6; Sw). **GRÓB 1965**: 22. II/B₁/1/a (2,5; Wn; ryc. 9:f). **GRÓB 2330**: 23. II/C/1/a (3,1; Sś; ryc. 10:b). **GRÓB 2350**: 24. II/C/1/a (3; Sś).
Lit.: M. Gedl 1973, s. 81, 105–109, 111–114, 128–129, 140–143, 155–157, 164–165, 169–170, 192–193, 201–202, 222, 238–239, 244–246, 249–252, 254–255, 257–258, tabl. VI:13, VIII:17, IX:1–3, XI:4.27, XII:1.3, XIII:10, XXI:7, XXIV:11, XXXI:1.3, XXXIV:4.7.9, XXXVI:8.10, XLI:12, XLV:12, XLVI:2, XLVII:6, LII:7, LIII:27, LVII:10, LXX:11, LXXII:11, LXXVIII:12, LXXXII:13, LXXXIX:5, XCVI:7, CI:5, CV:2, CVII:11; 1982a, s. 21, 60–61, 109, tabl. XVI:7, XXV:11, XXVII:1, LIII:3, 10, LIV:12; 1984, s. 64, 105, 107–108, tabl. XXIV:D, XXVIII:A.B; 1987, s. 24, 66, 113, tabl. XV:6, XXVIII:14, XXX:2, LX:3, LXIII:11; 1992, s. 16, 20, 94–95, tabl. XXXIX:5, XLI:7; 1996, s. 29, 144–145, tabl. LXXXII:7, LXXXIV:5.

35. Kłodzko-Książek, pow. Kłodzko, woj. dolnośląskie
Stan. II, osada otwarta (82), HaC
JAMA 76: 1. I/A₁/1/a (2,7; Sn).
Lit.: J. Romanow 1974, s. 175, 178, 189, 194, ryc. 3:i,j, 12:a.

36. Knapy, gm. Baranów Sandomierski, pow. Tarnobrzeg, woj. podkarpackie
Stan. 6, cmentarzysko (231), Ha
GRÓB 40: 1. I/A₁/1/a (2,1; m; Ww).
Lit.: K. Moskwa 1976, s. 215, ryc. 31:g (jako grób 30); S. Czopek 2004, s. 20, 110, tabl. XI:5 (jako grób 40).

37. Komorowo, gm. Kaźmierz, pow. Szamotuły, woj. wielkopolskie
Stan. 1, osiedle obronne, Ha
CHATA 3: 1. II/B₁/1/a (2,3; Sn; ryc. 9:p). **Wykop C, warstwa IV**: 2. II/B₁/1/a (2,9; Sw; ryc. 9:r).
Lit.: T. Malinowski 2006, s. 42, 90, 93, 148, ryc. 36–42, 44:9, 89:15.

38. Kosin, gm. Anopol, pow. Kraśnik, woj. lubelskie
Stan. II, cmentarzysko (388), V EB–HaD
GRÓB 278: 1. I/A₁/1/a (3,1; Wś).
Lit.: J. Miśkiewicz, T. Węgrzynowicz 1974, s. 160, tabl. X:5.

39. Kotla, gm. *loco*, pow. Głogów, woj. dolnośląskie
Stan. 1, cmentarzysko (104), III EB–LTA
GRÓB 10: 1. II/G₁/1/a (2,4; Wn). **GRÓB 17**: 2. I/A₁/1/a (2,8; m; Sś), 3. I/B₁/1/a (3,3; Sś), 4. II/G₁/1/a (3; Wś; ryc. 11:b). **GRÓB 31**: 5. II/G₁/1/a (2,2; Wn). **GRÓB 93**: 6. II/G₁/1/a (2,1; Sś; ryc. 11:c). **GRÓB 96**: 7. I/B₁/1/a (3; Sn), 8. II/G₁/1/a (2,4; Wn), 9. II/G₂/1/a (2,6; Sn; ryc. 12:e).
Lit.: A. Kołodziejewski 1972, s. 30–31, 37–41, 51–52, 91–92, 94–96, 118, ryc. 15, 16, 25, 26, 45, 46, 117, 118, 122, 123, tabl. V:10, XI:7.12.13, XVIII:6, XLI:12, XLII:10, XLIII:6.7; J. Piontek 1972b, tab. 1.

40. Kotlin, gm. *loco*, pow. Jarocin, woj. wielkopolskie
Stan. 1a, osada otwarta (141), Ha
JAMA 89: 1. I/A₁/1/a (3,1; Ww).
Lit.: M. Zeylandowa 1974, s. 92, 120, 130, ryc. 128, 129:4.

41. Kowalewko, gm. *loco*, pow. Oborniki, woj. wielkopolskie
Stan. 3, cmentarzysko (430), IV EB–wEŻ
Materiały luźne: 1. I/A₁/1/a (2,7; Ww), 2. I/A₁/1/a (3,3; Ww).
Lit.: S. Jasnosz 1982, s. 87, ryc. 54:59.61; M. Kaczmarek 2002, s. 363, poz. 190.

42. Kraków-Nowa Huta-Pleszów, woj. małopolskie
Stan. I, osada otwarta (266), III–V EB
JAMA 266: 1. II/B₁/1/a (3,3; Sś; ryc. 9:g).
Lit.: E. Rook 1960, s. 188, 195, ryc. 7, tabl. V:9.

43. Kraków-Nowa Huta-Wyciąże, woj. małopolskie
Stan. I (5), osada otwarta i cmentarzysko (199), III EB–wLT
SKUPISKO 333: 1. I/A₂/1/a (2,3; Wś; ryc. 6:m).
Lit.: M. Cabalska 1983, s. 7, 9, 18, 42, tabl. XVII:14.

44. Krosno Odrzańskie (okolica), pow. *loco*, woj. lubuskie
HaC
Materiały luźne: 1. I/A₁/1/a (2,3; Wś).
Lit.: B. Buczek-Płachtowa 1966, s. 404, 406, ryc. 3:h.

45. Kruszwica, gm. *loco*, pow. Inowrocław, woj. kujawsko-pomorskie
Stan. 1, osiedle obronne, HaD
Materiały luźne: 1. II/A/1/b (3; Sś; ryc. 9:d).
Lit.: J. Chudziakowa 1975, s. 67, 74, tabl. II:1.

- 46. Kruszwica**, gm. *loco*, pow. Inowrocław, woj. kujawsko-pomorskie
 Stan. 2/4, osada otwarta (około 50), V EB–HaD
 1. II/B₁/1/a (1,9; Wś).
 Lit.: U. Narożna-Szamałek 1987, s. 127–128, ryc.14b.
- 47. Krzemienica**, gm. Gawłuszowice, pow. Mielec, woj. podkarpackie
 Stan. 1, cmentarzysko (209), V EB–wEŻ
GRÓB 61: 1. I/A₁/1/a (2; m; Sn). Grób 154: 2. I/B₁/1/a (2,3; Sś).
 Lit.: E. Szarek-Waszkowska 1975, s. 8, 10, 31, 50, tabl. IV:4, XIX:6.
- 48. Kunice**, gm. *loco*, pow. Legnica, woj. dolnośląskie
 Stan. 1, cmentarzysko (30), HaC
GRÓB 4: 1. I/A₁/1/a (2,7; Sn; ryc. 5:o). 2. I/B₁/1/a (3,4; Sn; ryc. 7:j).
 3. II/G₁/1/d (4,3; Wś; ryc. 11:s). **GRÓB 5**: 4. II/G₁/1/a (2,6; Sn; ryc. 11:u). **GRÓB 9**: 5. I/A₁/1/a (2,4; Sn). **GRÓB 19**: 6. II/G₂/1/a (3,2; Sn; ryc. 12:f). 7. II/G₂/1/a (3,6; Sn). **GRÓB 21**: 8. II/B₂/1/a (2,1; Sn; ryc. 9:t). **GRÓB 23**: 9. II/G₃/1/a (3,7; Ww; ryc. 12:i). **GRÓB 24**: 10. II/G₁/1/d (3; Wn; ryc. 11:t), 11. II/G₁/1/d (3,1; Wn). **GRÓB 29**: 12. I/A₁/1/a (2,6; m; Sś).
 Lit.: R. Mikłaszewska-Balcer 1971, s. 518, 520, 523–524, 526, ryc. 8, 9:f,g, 10b, 11, 13:h, 19, 20:f; 1981, s. 60, 67, 77, 79, ryc. 4, 5, tabl. IV:4.6, V:14, VI:15, VII:6.8, XIII:8, tab. I.
- 49. Kwiatkowice**, gm. Brudzew, pow. Turek, woj. wielkopolskie
 Cmentarzysko, Ha
Materiały luźne: 1. I/A₃/1/a (2; Wś; ryc. 6:n).
 Lit.: T. Malinowski 1961a, s. 271; R. Mikłaszewska 1962, s. 232; R. Mikłaszewska-Balcer 1965, s. 282, 284, ryc. 1:h.
- 50. Lasów**, gm. Pieńsk, pow. Zgorzelec, woj. dolnośląskie
 Stan. 3, cmentarzysko (4), III EB–HaC
GROBY: 1. I/A₁/1/a (2,2; m; W?). 2. I/A₁/1/a (2,3; W?).
 Lit.: M. Chmielewska 2008, s. 158, 163, ryc. 6:9.12.
- 51. Ligota Samborowa**, gm. Izbicko, pow. Strzelce Opolskie, woj. opolskie
 Cmentarzysko (8), V EB–HaC (?)
GRÓB 61: 1. II/C/1/a (2; Wś; ryc. 10:a).
 Lit.: M. Gedl 1962b, s. 100, 103, 107, tabl. I:18.
- 52. Lubasz**, gm. *loco*, pow. Czarnków, woj. wielkopolskie
 Stan. 1, cmentarzysko, IV–V EB
Materiały luźne: 1. I/A₁/1/a (3; Wś), 2. I/A₁/2/a (5,2; Wn; ryc. 6:i).
 Lit.: D. Durczewski, W. Śmigielski 1965, s. 186, tabl. 30:32.33; M. Kaczmarek 2002, s. 364, poz. 214; 2006, s. 166, ryc. 11:13.
- 53. Lubrza**, gm. *loco*, pow. Świebodzin, woj. lubuskie
 Stan. 8, osada otwarta (35), IV–V EB
OBIEKT 22: 1. I/A₁/1/a (3,4; Wn).
 Lit.: K. Garbacz 1998a, s. 150, 151–152, 154, tabl. II:C, VII:d.
- 54. Łagiewniki**, gm. Kruszwica, pow. Inowrocław, woj. kujawsko-pomorskie
 Stan. Ł-5/7, osada otwarta (około 555), IV EB–LTA
 1. II/A/1/a (2,6; W?; ryc. 9:c), 2. II/A/1/c (3; Sś; ryc. 9:i), 3. II/B₁/1/a (2,2; Sś).
 Lit.: K. Szamałek 1987, s. 58, 60, 96–101; ryc. 27:b,g, 29:a; 1992, s. 11, 13, tabl. 1:13.16, 2:14.
- 55. Marszów**, gm. i pow. Żary, woj. lubuskie
 Stan. 1, cmentarzysko (3), wEŻ
GRÓB III: 1. I/A₁/1/a (2,8; Wś).
 Lit.: A. Kołodziejski 1965b, s. 130–132, 135, tabl. IV:3.
- 56. Miechów**, gm. *loco*, pow. Góra, woj. dolnośląskie
 Stan. 2, cmentarzysko (46), V EB–HaC
GRÓB XIV: 1. I/A₁/1/a (4,3; Wś; ryc. 5:j), 2. II/G₁/1/a (3; Sn). Grób XLII: 3. I/A₁/1/a (3,4; Sn).
 Lit.: J. Gołubkow 1970, s. 52–53, 71–72, 82, ryc. 4:a, 6:c, 10:b,c, 20:k.
- 57. Mikołajewo**, gm. i pow. Czarnków, woj. wielkopolskie
 Cmentarzysko (2), IV–V EB
Materiały luźne: 1. I/A₁/1/a (2,8; Wś), 2. I/A₁/1/a (2,8; Wś), 3. I/A₁/1/a (3; Wś), 4. I/A₁/1/a (3,2; Wś).
 Lit.: D. Durczewski, W. Śmigielski 1965, s. 190, 191, tabl. 32:16–19; M. Kaczmarek 2002, s. 352–353, poz. 71 (jako Ciszkowo, stan. 35).
- 58. Miłosławice**, gm. i pow. Milicz, woj. dolnośląskie
 Stan. 6, cmentarzysko (931), V EB–HaC
GRÓB 194: 1. I/A₁/1/a (3,6; Sn), 2. I/B₁/1/a (3,6; Sn). **GRÓB 506**: 3. II/G₁/1/a (2,9; Wś; ryc. 11:p). **GRÓB 520**: 4. I/B₁/1/a (2,7; Sn); 5. II/G₁/1/a (2,2; Sś); 6. II/G₁/1/a (2,4; Sn).
 Lit.: J. Baron 2001, s. 247, ryc. 4:b,o; I. Lasak, J. Baron, A. Piwko 2004, s. 71; P. Dąbrowski, J. Szczurowski 2008; I. Lasak, R. Preis, W. Krasuski 2008, s. 136, 137, 139, 140, 142, ryc. 2:5, 3:5.9.11.
- 59. Mirocin Dolny**, gm. Kożuchów, pow. Nowa Sól, woj. lubuskie
 Stan. 78, cmentarzysko (168), III EB–LTA
GRÓB 161: 1. I/A₁/1/a (3; Wś).
 Lit.: J. Orlicka 1998, s. 204, tabl. VI:13.
- 60. Modliszewo**, gm. i pow. Gniezno, woj. wielkopolskie
 Cmentarzysko, IV EB
Materiały luźne: 1. I/A₁/1/a (2; Wś).
 Lit.: D. Durczewski, W. Śmigielski 1966, s. 89, tabl. 26:9.
- 61. Modrzyca** (dawn. *Modritz, Kr. Freystadt*), gm. Otyń, pow. Nowa Sól, woj. lubuskie
 Ha
Materiały luźne: 1. I/A₁/1/a (3; Ww).
 Lit.: R.-H. Behrendt 1982, s. 18, tabl. 27:20.
- 62. Nadziejewo**, gm. i pow. Środa Wielkopolska, woj. wielkopolskie
 Cmentarzysko, Ha
GRÓB: 1. II/G₁/1/a (2,7; Sn).
 Lit.: S. Alfawicka 1970, s. 113, tabl. XIX:e.

- 63. Niemysłów**, gm. i pow. Poddębice, woj. łódzkie
Cmentarzysko, HaD
Materiały luźne: 1. II/C/1/a (2,7; Ww; ryc. 10:c).
Lit.: H. Wiklak 1961, s. 395, 396, tabl. 1:a.
- 64. Nowe Miasto nad Wartą**, gm. i pow. Jarocin,
woj. wielkopolskie
Cmentarzysko (64), IV–V EB
GRÓB 18: 1. I/A₁/1/a (3; Wś; ryc. 5:g).
Lit.: M. Perzyńska 1961, s. 75–76, 145, ryc. 37, 38:e.
- 65. Oborniki**, pow. *loco*, woj. wielkopolskie
Stan. 3, cmentarzysko, III EB–V EB/HaC
Materiały luźne: 1. I/A₁/1/a (2,1; Wś), 2. I/A₁/1/a (2,7; Wś),
3. I/A₁/1/a (2,7; Wś).
Lit.: S. Jasnosz 1983, s. 120, 123, ryc. 112:9, 119:9, 121:11;
M. Kaczmarek 2002, s. 371, poz. 298.
- 66. Oborniki**, pow. *loco*, woj. wielkopolskie
Stan. 16, cmentarzysko (14), III EB–wEŻ
Materiały luźne: 1. I/A₁/1/a (2,3; Wś), 2. I/B₁/1/a (3,6; Ww).
Lit.: S. Jasnosz 1983, s. 143–144, ryc. 137:5, 139:17; M. Kacz-
marek 2002, s. 372, poz. 302.
- 67. Oborniki Śląskie**, gm. *loco*, pow. Trzebnica,
woj. dolnośląskie
Cmentarzysko (14), V EB
GRÓB XXII: 1. I/A₁/1/a (2,1; Sś).
Lit.: J. Domańska 1971, s. 80, 82, 91, ryc. 4, 11:i.
- 68. Opatów**, gm. *loco*, pow. Kłobuck, woj. śląskie
Stan. 1, cmentarzysko (563), II–V EB, HaC/D
GRÓB 1324: 1. II/B₁/1/a (2,9; m; Wn).
Lit.: A. Szczepanek, M. Wiczorek 1999, tab. 1; A. Szczepanek,
P. Jarosz, W. Suder 2004, s. 60, 63, ryc. 4, 6:d.
- 69. Orzech**, gm. Świerkaniec, pow. Tarnowskie Góry,
woj. śląskie
Stan. 2, cmentarzysko (29), Ha
GRÓB 25: 1. II/A/1/a (1,6; Sś).
Lit.: R. Ablamowicz 1994, s. 41–42, 74, tabl. XIII:j, XXIV:25.
- 70. Orzechowo**, gm. Miłosław, pow. Września,
woj. wielkopolskie
Stan. 2
Materiały luźne: 1. I/B₁/1/a (3,5; Ww).
Lit.: W. Śmigielski 1959, s. 263, ryc. 5.
- 71. Osiek**, gm. i pow. Jarocin, woj. wielkopolskie
Stan. 1, cmentarzysko (16), V EB–początki HaC (?)
GRÓB 61: 1. I/A₁/2/a (3,2; Wś).
Lit.: E. Rajkowska 1984, s. 1, 3, 18, ryc. 3, tabl. I:3.8; E. Pawlak
2010, s. 79–80.
- 72. Parkowo**, gm. Rogoźno, pow. Oborniki, woj. wielkopolskie
Stan. 1, cmentarzysko, V EB
Materiały luźne: 1. I/A₁/1/a (3,2; Wś).
- Lit.: S. Jasnosz 1984, s. 67, ryc. 154:3; M. Kaczmarek 2002,
s. 373, poz. 324.
- 73. Pierzwin**, gm. Nowogród Bobrzański, pow. Zielona Góra,
woj. lubuskie
Stan. 1, cmentarzysko (2), HaD
GRÓB 2: 1. I/A₁/1/a (2,4; m; Ww), 2. I/A₁/1/a (2,4; m; Ww), 3. I/A₁/
1/a (2,8; Wś), 4. I/B₁/1/a (3; Wś; ryc. 7:g).
Lit.: A. Kołodziejcki 1975a, s. 224–225, tabl. I:2.7.16; 1977b,
s. 333, 334, ryc. 15:p.
- 74. Podłęże**, gm. Niepołomice, pow. Wieliczka,
woj. małopolskie
Stan. 1, osada otwarta (274), Ha
Materiały luźne: 1. I/A₁/1/a (2,4; Wś).
Lit.: J. Rydzewski 1989, s. 11, 83–84, tabl. XXXVII:11.
- 75. Polanka**, gm. Ruja, pow. Legnica, woj. dolnośląskie
Stan. Lisia Góra, cmentarzysko (5), HaC
GRÓB V: 1. I/B₁/1/a (3,2; Sś; ryc. 7:k).
Lit.: T. Kaletyn 1961 s. 111, 113, 120, ryc. 6, 13:d.
- 76. Polanowice**, gm. Gubin, pow. Krosno, woj. lubuskie
Stan. 2, cmentarzysko (1), V EB–HaC
GRÓB A: 1. I/B₁/1/a (2,7; Wś).
Lit.: G. Domański 1983, s. 187, 190, ryc. 9, 10:b.
- 77. Poniec**, gm. *loco*, pow. Gostyń, woj. wielkopolskie
Cmentarzysko, HaC
Materiały luźne: 1. I/A₁/1/a (2,6; Ww).
Lit.: D. Durczewski, W. Śmigielski 1966, s. 107, 108, tabl. 35:23.
- 78. Popowo-Krzywołąka**, gm. Wronki, pow. Szamotuły,
woj. wielkopolskie
Stan. 2, cmentarzysko (1), IV EB
GRÓB: 1. I/A₁/1/a (2,5; Wn), 2. I/A₁/1/a (3,1; Wś).
Lit.: J. Łopata 1966, s. 40–41, ryc. 7:6.9; M. Kaczmarek 2002,
s. 375, poz. 342.
- 79. Poznań**, woj. wielkopolskie
Stan. Brama-Kaliska, cmentarzysko, Ha
Materiały luźne: 1. I/B₁/1/a (3; m; Wś).
Lit.: M. Piaszykówna 1953, s. 149, 154, ryc.31:1; J. Kaczmarek
2008a, s. 279–280, poz. b (jako Poznań-Poznań, stan. 5).
- 80. Poznań-Psarskie**, woj. wielkopolskie
Stan. 8, cmentarzysko (8), HaD
GRÓB 3: 1. II/G₁/1/a (2,3; Wś; ryc. 11:e). Grób 6: 2. I/A₁/1/a (2,4;
Wn).
Lit.: K. Dębska-Lutowa 1966, s. 45, 48, 51, ryc. 4, 5:5, 8, 9:6;
J. Kaczmarek 2008b, s. 271.
- 81. Poznań (Szeląg)**, woj. wielkopolskie
Cmentarzysko, Ha
Materiały luźne: 1. I/A₁/1/a (3; Ww).
Lit.: M. Piaszykówna 1953, s. 171, 172, ryc. 37:4; J. Kaczma-
rek 2008b, s. 69, poz. b (jako Poznań-Winiary, stan. 12).

82. Przebędowo, gm. Murowana Goślina, pow. Poznań, woj. wielkopolskie

Stan. 1, cmentarzysko, IV–V EB, wEŻ

Materiały luźne: 1. I/A₁/1/a (3,2; Wś).

Lit.: S. Jasnosz 1984, s. 80, ryc. 166:7.

83. Przeczycze, gm. Mierzęcice, pow. Będzin, woj. śląskie

Cmentarzysko (874), V EB–HaC

GRÓB 255: 1. I/A₁/1/a (2,9; Sn). **GRÓB 331:** 2. II/B₁/1/a (3; Wś).

GRÓB 377: 3. II/B₁/1/a (2; Sn). **GRÓB 381:** 4. I/A₂/1/a (1,9;

Sn). **GRÓB 425:** 5. II/B₁/1/a (2,4; Sn). **GRÓB 471:** 6. II/B₁/1/a

(3; Wś). **GRÓB 481:** 7. I/B₂/1/b (2,1; Wn; ryc. 8:j). **GRÓB 509:**

8. II/B₁/1/a (2,6; Sn; ryc. 9:j). **GRÓB 536:** 9. II/B₁/1/a (2,1; m;

Sn). **GRÓB 653:** 10. I/A₁/1/a (2,3; m; Wś). **GRÓB 661:** 11. II/B₁/

1/a (2,5; Wś). **GRÓB 684:** 12. I/A₁/1/a (1,8; m; Sś). **GRÓB**

746: 13. II/C/1/a (3,3; Wś). **GRÓB 762:** 14. II/B₁/1/a (2,6;

Wś). **GRÓB 824:** 15. II/B₁/1/a (2,3; Sś). **GRÓB 834:** 16. II/B₁/

1/a (3; Sś). **GRÓB 860:** 17. II/A/1/a (1,8; m; Sś). **Materia-**

ły luźne: 18. I/A₁/1/a (2,5; m; Wś), 19. I/A₁/1/a (2,8; m;

Sś), 20. I/A₂/1/a (2,4; m; Ww), 21. II/B₁/1/a (1,7; m; Ww),

22. II/B₁/1/a (2,3; m; Sn), 23. II/B₁/1/a (2,4; Wś), 24. II/C/

1/a (2,7; Sn).

Lit.: E. Szydłowska 1968, s. 114, 140, 159–160, 161–162, 191–192, 196–197, 199, 215–216, 229, 274–275, 277, 289, 312, 317, 342–343, 345–346, 354, 359, 360, 363, 364, 365, tabl. 47:l, 62:a, 69:t, 70:p, 81:a, 82:n, 84:i, 93:b, 96:e, 123:d.k, 129:i, 140:d, 143:h, 152:a, 153:b, 156:n, 157:f, 161:d.g, 162:l, 163:d, 164:d.h, 262, 266, 297, 298B, 301, 310B, 320, 369, 371, 405, 411, 436, 437, 448; 1972, s. 197.

84. Przemęt, gm. *loco*, pow. Wolsztyn, woj. wielkopolskie

Cmentarzysko (37), IV–V EB

GRÓB 17: 1. I/A₁/1/a (3,5; Wś). **GRÓB 20:** 2. I/A₁/1/a (3,4; Wś).

GRÓB 24: 3. I/A₁/1/a (3,3; Wn), 4. I/B₁/1/a (2,4; Ww). **GRÓB**

29: 5. I/A₁/1/a (3,6; Wn). **GRÓB 35:** 6. I/A₁/1/a (2,7; Wn).

Materiały luźne: 7. I/B₁/1/a (2,4; m; Wś).

Lit.: E. Kihl-Byczkova 1970, s. 111–113, 114–116, 118–119, 122, 126, ryc. 10, 13, 17, 21, tabl. 3:23, 4:7, 5:1.2, 6:16, 8:12, 12:6.

85. Przyborów, gm. i pow. Nowa Sól, woj. lubuskie

Cmentarzysko (178), III–początki V EB

SKUPISKO 9: 1. I/A₁/1/a (3,3; Ww). **GRÓB 57:** 2. I/A₁/1/a (2,7;

Wn). **GRÓB 59:** 3. I/A₁/1/a (4,3; Wś). **GRÓB 63:** 4. I/A₁/1/a (2;

Wś). **GRÓB 93:** 5. I/B₁/2/b (4,1; Wś). **GRÓB 101:** 6. I/A₁/1/a (4;

Wś). **GRÓB 105:** 7. I/B₁/2/b (6; Wś; ryc. 8:h). **GRÓB 110:**

8. I/A₁/1/a (3,4; Wś), 9. I/A₁/2/a (4,5; Wn; ryc. 6:d). **GRÓB**

111: 10. I/A₁/1/a (3,4; Wś), 11. I/A₁/1/a (3,4; Wś). **GRÓB 113:**

12. I/A₁/1/a (2,6; Wn), 13. I/A₁/1/a (4,3; Wś), 14. I/A₁/1/b

(3,7; Wś), 15. I/B₁/1/a (3,1; Wś), 16. I/B₁/1/a (3,2; Wś), 17. I/

B₁/1/b (3; Wś). **GRÓB 120:** 18. I/A₁/1/a (2,9; Ww; ryc. 5:f),

19. I/A₁/1/a (3; Ww), 20. I/A₁/1/a (3; Ww), 21. I/A₁/1/a (3,7;

Wś), 22. I/A₁/1/a (3,8; Wn), 23. I/B₁/1/a (3,4; Wś), 24. I/B₁/

1/a (3,7; Wś). **GRÓB 122:** 25. I/A₁/1/a (2,9; Wś). **GRÓB 123:**

26. I/A₁/1/a (3,7; Wś). **GRÓB 129:** 27. I/A₁/1/a (3,3; W?),

28. I/A₁/1/a (3,6; Wś), 29. I/A₁/1/a (3,9; Wś), 30. I/A₁/1/a

(4,3; Wś; ryc. 5:b), 31. I/A₁/1/a (5; Wś), 32. I/A₁/1/b (3,7;

Wś), 33. I/A₁/1/b (4,5; Wś), 34. I/B₁/1/a (4,6; Wś). **GRÓB**

159: 35. I/A₁/1/a (3,3; Wś).

Lit.: M. Zeylandowa 1959, s. 147–148, 150, ryc. 12, 13:3; A. Marcinkian 1972a, s. 207–209, 212–214, 235, 239–240, 242–245, 249–252, 253–255, 263–267, 268–269, 272, 298, 338, 318, 325, 337, ryc. 60, 62, 68, 110, 116, 118, 124, 132, 133, 135, 137, 149, 153, 154, 160, 200, tabl. XXII:5, XXIV:5, XXVIII:3, XLI:3, XLIII:9, XLIV:8, XLIX:14, LIII:4.5, LIV:6.7, LVI:3–5.7.8.10, LXIV:4.8.14, LXV:2.3.6.11, LXVII:2.7, LXVIII:11.12.14–19, LXXIX:19, tab. 1.

86. Rakowice Wielkie, gm. i pow. Lwówek Śląski, woj. dolnośląskie

Cmentarzysko (22), HaC–C/D

GRÓB 10a: 1. II/B₂/1/a (2,4; Ww).

Lit.: A. Handerek 1975, s. 197, 221, ryc. 20, 21:f.

87. Rogowo, gm. Krobia, pow. Gostyń, woj. wielkopolskie

Stan. 1, cmentarzysko (26), HaC

GRÓB 8: 1. I/B₁/1/a (2,7; Sś). **GRÓB 23:** 2. II/G₁/1/a (2,6; Sn).

GRÓB 25: 3. II/G₁/1/a (2; Sn).

Lit.: D. Durczewski 1961, s. 154, 156, 167, ryc. 15, 16:12; 1963c, s. 172–173, 176, 177, ryc. 19, 20:2, 23, 24:1.

88. Rosko, gm. Wieleń, pow. Czarnków, woj. wielkopolskie

Stan. 8, cmentarzysko, IV–V EB

Materiały luźne: 1. I/A₁/2/b (4,4; Wś).

Lit.: D. Durczewski, W. Śmigieński 1965, s. 199, tabl. 37:27; M. Kaczmarek 2002, s. 380, poz. 403.

89. Różanówka, gm. Siedlisko, pow. Nowa Sól, woj. lubuskie

Stan. 2, cmentarzysko (37), III–V EB

OBIEKT 9: 1. I/A₁/1/a (3,7; Wn). **OBIEKT 14:** 2. I/A₁/1/a (4,2; Wn). **OBIEKT 33:** 3. I/A₁/1/a (3,9; Wś), 4. I/A₁/2/b (4,5; Wś; ryc. 6:h).

Lit.: J. Orlicka-Jasnoch 2007, s. 108, 114, ryc. 5:3, 6:4, 8:3.5.

90. Ruchoce, gm. Rakoniewice, pow. Grodzisk

Wielkopolski, woj. wielkopolskie

Stan. 1, cmentarzysko (9), V EB–wEŻ

GRÓB II: 1. I/A₁/1/a (2,8; Wś), 2. I/A₁/1/a (3,1; Wś). **GRÓB IV:** 3. I/A₁/1/a (2,6; Wś). **GRÓB VI:** 4. I/A₁/1/b (4,1; Wś).

Lit.: D. Durczewski 1963a, s. 89, 90, 92, 100, ryc. 3:6.7, 4:2, 6:6; M. Kaczmarek 2002, s. 380, poz. 412.

91. Rudki, gm. i pow. Oborniki, woj. wielkopolskie

Stan. 2, cmentarzysko, V EB–wEŻ

Materiały luźne: 1. I/A₁/1/a (3; Wś; ryc. 5:h).

Lit.: S. Jasnosz 1984, s. 102, 104, 110, ryc. 190:1; M. Kaczmarek 2002, s. 380, poz. 413.

92. Rychnów, gm. i pow. Namysłów, woj. opolskie

Stan. 7, 8, cmentarzysko (2), EB/wEŻ

OBIEKT 5: 1. II/B₁/1/a (2,3; Wś).

Lit.: M. Krawczyk 2004, s. 80, ryc. 3, 5:e.

93. Sarbia, gm. i pow. Krosno Odrzańskie, woj. lubuskie

Stan. 1, cmentarzysko (2), HaD/LTA

GRÓB 1: 1. I/A₁/1/a (3,5; Sś), 2. I/A₁/1/a (3,5; m; Wn).

Lit.: A. Kołodziejski 1974, s. 148, 150–151, 152, ryc. 2:23.25.

94. Sękowice, gm. Gubin, pow. Krosno Odrzańskie, woj. lubuskie
Stan. 1, cmentarzysko, osada otwarta (57), IV–V EB
OBIĘKT 5 (jama): 1. I/A₁/1/a (3,4; Wś). **OBIĘKT 55** (grób): 2. I/A₁/1/a (3; Wn).
Lit.: K. Garbacz 1998b, s. 31–32, 50, 52, 60, tabl. II, VII, XII:k, XXXI:c.

95. Sękowice, gm. Gubin, pow. Krosno Odrzańskie, woj. lubuskie
Stan. 8, cmentarzysko (219), V EB, HaD₂–LTB/C
OBIĘKT 24: 1. I/A₁/1/a (2; Wś). **OBIĘKT 26**: 2. I/A₁/1/a (2,5; Wś). **OBIĘKT 131**: 3. I/B₁/1/a (2,5; Wś). **OBIĘKT 188**: 4. I/B₁/1/a (2,3; Sś). **OBIĘKT 237**: 5. I/B₁/1/a (2,1; Wś).
Lit.: J. Lewczuk 2004, s. 14, 32–33, 42–43, 49, 80, 81, tabl. X:11, XI/26:3, XXXVI, XXXVII/131:6, LII:3, LXII/237:2.

96. Siciny, gm. Niechlów, pow. Góra, woj. dolnośląskie
Stan. 1, cmentarzysko (53), HaC
GRÓB XLII: 1. II/G₂/1/a (3; Sn).
Lit.: J. Gołubkow 1982, s. 111, 112, 134, ryc. 2, 5:c.

97. Siemonia, gm. Bobrowniki, pow. Będzin, woj. śląskie
Stan. 13, cmentarzysko (108), V EB–HaC
GRÓB 4: 1. II/A/1/a (1,8; Wś). **Materiały luźne**: 2. II/A/1/a (1,5; Ww; ryc. 9:e), 3. II/A/1/a (2,3; Wś).
Lit.: M. M. Przybyła 2007, s. 93, 96–97, 133, 134, tabl. I:9, XXXVII:8, XXXIX:5, XLIV:4.

98. Sierszew, gm. Żerków, pow. Jarocin, woj. wielkopolskie
Cmentarzysko (58), V EB–HaC
GRÓB 18: 1. I/A₁/1/a (2; m; Sś).
Lit.: M. Zeylandowa 1965, s. 82, 102, ryc. 15:1.

99. Sławsk Wielki, gm. Kruszwica, pow. Inowrocław, woj. kujawsko-pomorskie
Stan. 12, osada otwarta (208), III EB–LT (SOP)
OBIĘKT A99: 1. II/A/1/a (2,5; Wś; ryc. 9:h). **OBIĘKT B0**: 2. II/D₁/1/a (2; Wś; ryc. 10:e). 3. II/D₁/1/a (2,2; Sś). **Materiały luźne**: 4. II/B₁/1/a (2,3; Wś).
Lit.: M. Ignaczak, K. Szamałek, Z. Głogowski 2004, s. 390, 397–398, ryc. 14:2, 17:6, 22:2, 25:10, tab. 1, 2.

100. Słup, gm. i pow. Środa Śląska, woj. dolnośląskie
Stan. 3, cmentarzysko (24), V EB/HaC–HaD
Materiały luźne: 1. II/D₂/1/a (2,8; Wś; ryc. 10:g).
Lit.: T. Różycka 1962, s. 165, 176, 185, 187, ryc. 15:h.

101. Słupca, pow. *loco*, woj. wielkopolskie
Stan. 1, osiedle obronne, HaD
1. I/A₁/1/a (2,5; m; Wś).
Lit.: T. Malinowski 1958, s. 20, 93, ryc. 26:4.

102. Słupia Kapitulna, gm. i pow. Rawicz, woj. wielkopolskie
Stan. 1, cmentarzysko (44), Ha
GRÓB 4: 1. II/B₂/1/a (2,9; Wś). **GRÓB 12**: 2. II/H/1/a (3,4; Wn).
GRÓB 18: 3. I/A₁/1/a (2,4; Ww), 4. II/H/1/a (2,8; Sn; ryc. 12:z).
GRÓB 19: 5. I/B₁/1/a (2; Sś). **GRÓB 20**: 6. II/G₁/1/a (3,3;

Sn), 7. II/H/1/a (2,4; Wś). **GRÓB 39**: 8. I/B₁/1/a (2,9; Wś).
GRÓB 41: 9. I/B₁/1/a (2,3; m; Sn). **GRÓB 44**: 10. I/B₁/1/a (2,8; Sn).

Lit.: W. Berdychowski 1972, s. 135, 136, 137, 138; E. Kihl-Byczko 1972, s. 90–91, 94–95, 105–106, 107–109, 120–123, ryc. 9, 10:6, 23, 24:2, 25 (omyłkowo jako grób 13 zamiast 18), 35:2.3, 36, 37, 38, 39:14.20, 46, 47:14, 69, 70:6, 73, 74:1, 78, 79:11.

103. Sobiejuchy, gm. i pow. Żnin, woj. kujawsko-pomorskie
Stan. 1, osiedle obronne, V EB/HaC–C/D
Materiały luźne: 1. I/A₁/1/a (2,2; Wś), 2. I/A₁/1/a (2,8; Wś), 3. I/A₁/1/a (3; Wś), 4. I/A₁/1/a (3,1; Sś), 5. I/A₁/1/a (3,3; Sn), 6. I/A₁/1/a (3,4; Wś), 7. I/A₁/1/a (3,4; Sś), 8. I/A₁/1/a (3,4; Sw), 9. I/A₁/1/a (3,5; Wn), 10. I/A₁/1/a (3,6; Wn), 11. I/A₁/1/a (3,6; Wś), 12. I/A₁/1/a (3,9; Sś), 13. I/A₁/2/c (2,9; Ww), 14. I/A₁/2/c (2,9; m; Sś; ryc. 6:g), 15. I/A₁/2/c (3,4; Wś), 16. II/B₂/1/a (2,7; Wś; ryc. 9:s).
Lit.: Z. Bukowski 1960, s. 209–210, 216–217, 219, tabl. XLI:3.4, 8.9.12; A. Harding *et alii* 2004, s. 175, 180, tabl. I:1–3.11, 15–17.20.22.24, II:16.

104. Spicymierz (właśc. Spycimierz), gm. Uniejów, pow. Poddębice, woj. łódzkie
Stan. 2, cmentarzysko (35), HaD
GRÓB 12: 1. I/A₁/1/a (1,9; Wś; ryc. 5:i). **GRÓB 23**: 2. I/B₁/1/a (2,3; Wn).
Lit.: H. Różańska 1958, s. 148–150, 155, tabl. LIX:3, LX:9.

105. Spławie, gm. Kołaczkowo, pow. Września, woj. wielkopolskie
Stan. 1, cmentarzysko (145), V EB–HaC
GRÓB 19: 1. II/E/1/a (2,9; Wś; ryc. 10:j). **GRÓB 114**: 2. II/G₁/1/a (2,1; Sś; ryc. 11:d).
Lit.: D. Durczewski 2005, s. 18, 23, 40, tabl. 1:19, 7:114, 11:18, 29:17.

106. Stary Kisielin, gm. i pow. Zielona Góra, woj. lubuskie
Stan. 1, cmentarzysko (50), HaC
GRÓB VIII: 1. II/A/1/a (2,1; Wś; ryc. 9:b). **GRÓB 20**: 2. I/A₁/1/a (3,3; m; Sn). **GRÓB 22**: 3. I/A₁/1/a (2,9; m; Wś), 4. I/A₁/1/a (2,9; m; Ww). **GRÓB 23**: 5. I/A₁/1/a (2,9; Wn), 6. I/A₁/1/a (3,3; Wn), 7. I/A₁/1/a (3,6; Wś). **GRÓB 24**: 8. I/A₁/1/a (3,3; Wś). **GRÓB 25**: 9. I/A₁/1/a (2,2; m; Sś), 10. I/A₁/1/a (2,6; Sś). **GRÓB 28**: 11. I/A₁/1/a (3; m; Sn). **GRÓB 37**: 12. I/B₁/1/a (3; Wn). **GRÓB 40**: 13. I/A₁/1/a (3,1; Wn), 14. I/A₁/1/a (3,5; Wś). **GRÓB 45**: 15. I/A₁/1/a (2,1; Sś). **GRÓB 49**: 16. I/A₁/1/a (2,9; Wś), 17. I/A₁/1/a (3,5; m; Sn), 18. I/B₁/1/a (3,8; Sś).
Lit.: A. Kołodziejki 1965c, s. 31–32, 39–40, tabl. II:12; 1967, s. 35, 37–38, 40, 41, 44, 46, 57–61, 66, 72, 86, ryc. 7:13.29, 30, 8:7.10.18.24, 9:12.19.28, 12:4, 13:11.22, 15:4, 16:14.15, 26, tabl. II:20.22–25, III:28.37, IV:40.45.49, VI:1, VII:1, VIII:1, X:1, XI:1.

107. Stobnica, gm. i pow. Oborniki, woj. wielkopolskie
Stan. 1, cmentarzysko (9), V EB
GRÓB 4: 1. I/A₁/1/a (2,6; Wś). **Materiały luźne**: 2. I/A₁/1/a (2,7; Ww), 3. I/A₁/1/a (2,9; Wś), 4. I/A₁/1/a (3,4; Wn), 5. I/A₁/

1/a (3,8; Wś), 6. I/A₁/2/c (4,2; Ww; ryc. 6:f), 7. I/B₁/1/a (2,9; Wś), 8. I/B₁/2/b (3,9; Ww; ryc. 8:i).

Lit.: S. Jasnosz 1984, s. 116, 129–130, ryc. 203:20.21.23–25. 27.28, 206:b, 209:7; M. Kaczmarek 2002, s. 384, poz. 451.

108. Strachów, gm. Stobnica, pow. Wrocław, woj. dolnośląskie
Stan. 2, osada otwarta (38), HaC

JAMA 30 (267): 1. I/B₁/1/a (1,9; Sn).

Lit.: E. Noworyta 1978, s. 39–40, 47, ryc. 4:x.y, 8:l.

109. Sulęcín, gm. i pow. loco, woj. lubuskie

Stan. 1, cmentarzysko (255), poł. III–V EB (HaA₁–B₃)

GRÓB 6: 1. I/A₁/1/a (2,2; m; Wś), 2. I/B₁/1/a (2,6; Wś), 3. I/B₁/1/a (3,8; Wś; ryc. 7:i). **GRÓB 51**: 4. I/A₁/1/a (2,7; Sś). **GRÓB 95**: 5. I/A₁/1/a (2,9; Wś).

Lit.: A. Marcinkian 1983, s. 88, 96, 98, 101, ryc. 2, 8:15, 9:7, 10:12.25.28; 2007, tabl. IX:7.

110. Szymiszów, gm. i pow. Strzelce Opolskie, woj. opolskie
Stan. 7, cmentarzysko (34), V EB–HaC

GRÓB XII: 1. I/A₂/1/a (2,5; Sn; ryc. 6:l). **GRÓB XIII**: 2. I/A₁/1/a (2; m; Sś). **GRÓB XXV**: 3. I/B₁/1/a (2,3; W?).

Lit.: L. Gajewski 1959, s. 122–123, 124, 125, 130, tabl. III/XIII:3, IV/XII:2, VII/XXV:4, XVIIa.

111. Śródka, gm. Kleszczewo, pow. Poznań, woj. wielkopolskie
Stan. 1, cmentarzysko (12), IV–V EB

GRÓB IV: 1. I/A₁/1/a (2,9; Wś). **GRÓB VIII**: 2. I/A₁/1/a (2,8; Sś).

Lit.: D. Durczewski 1963b, s. 69–70, 72–73, 77–79, 84, ryc. 4, 5:3, 12, 13:4.

112. Święty Wojciech, gm. i pow. Międzyrzecz, woj. lubuskie
Stan. 17, osada otwarta (83), HaC–LTA

OBIEKT 33: 1. I/A₁/1/a (2,4; Sś). **OBIEKT 40**: 2. I/A₁/1/a (2,6; Sś). **OBIEKT 44**: 3. I/A₁/1/a (3; Wś).

Lit.: A. Uciechowska-Gawron 2006, s. 213–214, 218, ryc. 10:6, 12:8, 14:4, tabl. 1, 7.

113. Świniec, gm. Krzywiń, pow. Kościan, woj. wielkopolskie
Stan. 2, HaC

Materiały luźne: 1. II/F/1/a (2,2; Sn).

Lit.: E. Naumowiczówna 1963, s. 381, ryc. 12:5.

114. Terespotockie, gm. Opalenica, pow. Nowy Tomysł, woj. wielkopolskie

Stan. 1, cmentarzysko (33), V EB–wEŻ

GRÓB 5: 1. I/B₁/1/a (3,5; Wn). **GRÓB 7**: 2. I/A₁/1/a (3,3; Wś). **GRÓB 15**: 3. I/A₁/1/a (2,5; m; Wś), 4. I/A₁/1/a (3,4; Wś).

Lit.: W. Śmigielski 1960, s. 5–6, 12, 33–34, ryc. 5, 9:1, 11:4, 25:1.2, 55; M. Kaczmarek 2002, s. 387, poz. 485.

115. Topola Wielka, gm. Przygodzice, pow. Ostrów Wielkopolski, woj. wielkopolskie

Cmentarzysko (60), HaC–C/D

GRÓB 17: 1. I/B₁/1/a (2,4; Wś).

Lit.: D. Durczewski 1962, s. 65–66, 86, 95, ryc. 12, tabl. III:5.

116. Trzebień, gm. loco, pow. Żary, woj. wielkopolskie
Cmentarzysko, III EB–wEŻ

Materiały luźne: 1. I/A₁/1/a (1,8; Sn), 2. I/A₁/1/a (2,1; Sn), 3. I/A₁/1/a (2,3; Sś), 4. I/A₁/1/a (2,3; Sn), 5. I/A₁/1/a (2,4; Sw), 6. I/A₁/1/a (2,4; Sś), 7. I/A₁/1/a (2,4; Sn), 8. I/A₁/1/a (2,4; Sś), 9. I/A₁/1/a (2,5; Sś), 10. I/A₁/1/a (2,5; Sś), 11. I/A₁/1/a (2,6; Ww), 12. I/A₁/1/a (2,6; Sn), 13. I/A₁/1/a (2,7; Sś), 14. I/A₁/1/a (2,7; Wś), 15. I/A₁/1/a (2,9; Wś), 16. I/A₁/1/a (3; Sś), 17. I/A₁/1/a (3; Wś), 18. I/A₁/1/a (3,1; Sś), 19. I/A₁/1/a (3,3; Sś), 20. I/A₁/1/a (3,3; Sn), 21. I/B₁/1/a (2; Wś), 22. I/B₁/1/a (2,5; Sś), 23. I/B₁/1/a (2,5; Sś), 24. I/B₁/1/a (2,6; Wś), 25. I/B₁/1/a (2,7; Ww), 26. I/B₁/1/a (2,8; Sw), 27. I/B₁/1/a (2,9; Sś), 28. I/B₁/1/a (2,9; Sś), 29. I/B₁/1/a (3,4; Sś), 30. II/B₂/1/a (2,7; Sś).

Lit.: J. Miśkiewicz 1962, s. 361, tabl. VIII:9–11 (mieczeni 13, 16, 20); pozostałe egzemplarze niepublikowane.

117. Trzebule, gm. Dąbie, pow. Krosno Odrzańskie, woj. lubuskie

Stan. 1, cmentarzysko (58), V EB/HaC–D

GRÓB 2: 1. I/B₁/1/a (2,4; Ww). **GRÓB 4**: 2. I/A₁/1/a (2,3; m; Wś), 3. I/A₁/1/a (3; m; Wn), 4. I/A₁/1/a (3,3; m; Wś), 5. I/B₁/1/a (3,6; Sś). **GRÓB 9**: 6. I/A₁/1/a (2,1; W?). **GRÓB 13**: 7. I/A₁/1/a (2,8; Sś), 8. I/A₁/1/b (2,9; Wś), 9. I/A₁/1/c (3,8; Ww). **GRÓB 15**: 10. I/A₁/1/a (2,6; Wn). **GRÓB 18**: 11. I/A₁/1/a (3; Wn). **GRÓB 26**: 12. II/E/1/a (2; Sw; ryc. 10:l). **GRÓB 27**: 13. I/B₁/1/a (2,7; Sś). **GRÓB 28**: 14. I/A₁/1/a (3; Sn). **GRÓB 39**: 15. I/B₁/1/a (2,6; Wś). **GRÓB 40**: 16. I/A₁/1/a (2,6; Sn). **GRÓB 42**: 17. I/A₁/1/a (2,3; Sś), 18. I/A₁/1/a (2,6; Ww; ryc. 5:n), 19. I/A₁/1/a (2,6; Sn), 20. I/B₁/1/a (2,6; Sn). **GRÓB 46**: 21. I/A₁/1/a (2,3; Sś). **GRÓB 50**: 22. I/A₁/1/a (2,3; Sn). **GRÓB 54**: 23. II/E/1/a (2,2; Wś).

Lit.: A. Kołodziejki 1968, s. 97–99, 99, 102–105, 107, 109–110, 114–117, 118–119, 120, 129, ryc. 4, 6, 10, 13, 15, 16, 19, 23–25, 32–34, 37, 38, tabl. 1:6.29.34.38.43, 2:36, 3:9.17.23.41, 4:24, 5:35.37, 6:6, 8:24.36, 9:16.17.19.22, 10:12.24, 11:14; J. Piontek 1972a, tab. 7.

118. Trzęsów, gm. Grębocice, pow. Polkowice, woj. dolnośląskie

Stan. 1, cmentarzysko (31), IV/V–V EB

GRÓB 2: 1. I/A₁/1/a (2,9; Wś), 2. I/A₁/1/a (3,6; m; Ww).

Lit.: A. Marcinkian 1977, s. 278–285, 328, ryc. 4, tabl.V:3.7.

119. Trzęsówka, gm. Molas, pow. Kolbuszowa, woj. podkarpackie

Stan. 1, cmentarzysko (333), Ha–wLT

GRÓB 120: 1. I/A₁/1/a (2; Sś). **GRÓB 267**: 2. I/A₁/1/a (2,8; Wś). **GRÓB 317**: 3. I/A₁/1/a (2,2; Wś).

Lit.: K. Moskwa 1971, s. 35, 63, 73, 94, ryc. 2, tabl. XV:8, XXXI:13, XXXVIII:3.

120. Ujście (okolica), gm. loco, pow. Piła, woj. wielkopolskie
IV–V EB

Materiały luźne 1. I/A₁/1/a (2,4; Wś).

Lit.: D. Durczewski, W. Śmigielski 1965, s. 152, tabl. 5:8.

121. Wartosław, gm. Wronki, pow. Szamotuły, woj. wielkopolskie

Stan. 1, cmentarzysko (124), IV–V EB

GRÓB II: 1. I/A₁/1/a (3,9; Ww; ryc. 5:l). **GRÓB V:** 2. I/A₁/1/a (3; m; Sś; ryc. 5:d). **GRÓB IX:** 3. I/A₁/1/a (3,3; Sw). **GRÓB XIII:** 4. I/A₁/2/b (4,8; Wś). **GRÓB XX:** 5. I/A₁/1/a (2,9; Sw). **GRÓB XXII:** 6. I/A₁/1/a (2,3; Sś), 7. I/A₁/1/a (3,6; Sś). **GRÓB XXVIII:** 8. I/A₁/1/a (3; m; Wś). **GRÓB LXIV:** 9. I/A₁/1/a (3,8; Sn). **GRÓB LXXI:** 10. I/A₁/2/b (3,5; Wś). **GRÓB LXXIX:** 11. I/A₁/1/a (3; m; Sw), 12. I/A₁/1/a (3,8; Sś). **GRÓB XCII:** 13. I/A₁/1/a (3; Sś), 14. I/A₁/1/a (3,1; Sn), 15. I/B₁/1/a (2,2; Ww). **GRÓB CII:** 16. I/A₁/1/a (3,1; Wś). **GRÓB CXVII:** 17. I/A₁/1/a (3; Wś). **GRÓB CXVIII:** 18. I/A₁/1/a (2,7; Ww).

Lit.: J. Łopata 1964, s. 15–16, 17, 19, 24, 26, 27–28, 30, 41, 43, 46–47, 51, 52, 55–56, ryc. 5, 6:11, 9:1, 15, 16:7, 19, 20:1, 31:2, 32, 33:11.14, 40, 41:6, 69:3, 74, 86, 87:2.5, 96, 97:4–6, 110, 111:3, 132:1, 133, 134:2; M. Kaczmarek 2002, s. 388, poz. 502, tabl. 23:A.B.

122. Wągrowiec, pow. loco, woj. wielkopolskie

Stan. 7, cmentarzysko (2), IV–V EB

GRÓB 2: 1. I/A₁/1/a (3,2; Wś).

Lit.: W. Śmigielski 1963b, s. 318–321, ryc. 3, 5:2; M. Kaczmarek 2002, s. 388, poz. 503.

123. Wąsosz, gm. loco, pow. Góra, woj. dolnośląskie

Osada otwarta (9), IV EB–HaC (?)

JAMA 30: 1. I/B₁/1/a (1,8; Sś).

Lit.: F. Bryłowska 1972, s. 162, 164, 166, ryc. 3:h.i, 4:v.

124. Wicina, gm. Jasień, pow. Żary, woj. lubuskie

Stan. 23, cmentarzysko (500), IV/V EB–Ha.

GRÓB 269: 1. I/A₁/1/a (3,6; m; Sś).

Lit.: A. Kołodziejski 1998, s. 50; T. Purowski 2010, ryc. 1:g, tab. 1, poz. 56.

125. Wieleń, gm. loco, pow. Czarnków, woj. wielkopolskie

Stan. 7, cmentarzysko (71), IV–V EB

GRÓB 10: 1. I/A₁/1/a (3,7; Wn). **GRÓB 11:** 2. I/A₁/1/a (4,2; Wś). **GRÓB 57:** 3. I/A₁/1/a (3,3; Wś).

Lit.: M. Grabska 1985, s. 32–36, ryc. 13:2.4, 20:1; M. Kaczmarek 2002, s. 388, poz. 505.

126. Wilanowice, gm. Ujście, pow. Piła, woj. wielkopolskie

Stan. 1, cmentarzysko, III EB–HaC

Materiały luźne: 1. I/A₁/1/a (2,4; Ww), 2. I/A₁/1/a (2,6; Ww), 3. I/A₁/1/a (2,7; Wś), 4. I/A₁/1/a (2,9; Wś), 5. I/A₁/1/a (2,9; Wś), 6. I/A₁/1/a (3; Wś), 7. I/A₁/1/a (3,9; Wś), 8. I/A₁/1/a (4; Wś), 9. I/A₁/2/a (4,7; Wn; ryc. 6:j).

Lit.: D. Durczewski, W. Śmigielski 1965, s. 162, 171, tabl. 14:21, 22.25.29.31.33.34.36.40; M. Kaczmarek 2006, s. 166, ryc. 11:10.

127. Włoszakowice, gm. loco, pow. Leszno, woj. wielkopolskie

Stan. 1, cmentarzysko (41), III EB–HaD

Materiały luźne: 1. I/A₁/1/a (3,3; m; Wn), 2. II/G₃/1/a (2,9; Wn).

Lit.: E. Zaitz 1980, s. 29, 43, ryc. 54:4.17.

128. Wołów, pow. loco, woj. dolnośląskie

Cmentarzysko (109), V EB–HaC

GRÓB 13: 1. II/D₂/1/a (2; Wś; ryc. 10:i). **GRÓB XVIII:** 2. II/B₂/1/d (4; Sn; ryc. 9:w). **GRÓB XX:** 3. I/A₁/1/a (2,5; Wn). **GRÓB XXII:** 4. I/B₁/1/a (2,3; Wn). **GRÓB XXIII:** 5. I/A₂/1/d (2,1; Sś). **GRÓB XXXI:** 6. I/A₁/1/a (2,1; Wś). **GRÓB XXXVI:** 7. I/B₁/1/a (1,9; Sś). **GRÓB LX:** 8. II/G₁/1/a (2,1; Sn). **GRÓB LXV:** 9. I/B₁/1/a (2; Wn). **GRÓB LXVIII:** 10. II/G₂/1/a (2,7; Wś). **GRÓB LXX:** 11. I/B₁/1/a (2,7; Sś). **GRÓB LXXIII:** 12. II/B₂/1/a (2,3; Sn). **GRÓB LXXV:** 13. I/A₁/1/a (2,4; Wn). **GRÓB LXXXVIII:** 14. II/G₂/1/a (2,3; Sn). **Materiały luźne:** 15. II/G₁/1/a (2,7; Sś).

Lit.: T. Różycka, K. Różycki, 1961, s. 42–45, 47, 49–50, 74, ryc. 3–6, 7:e, 9:g, 10:c, 13:a, 16:m, 20:i; J. Gołubkow 1964, s. 55–56, 58–59, 62, 64, 66, 68, 70, 73, 88, 90, 92, 116, 123, ryc. 3, 4, 18:k, 21:l, 24:b, 25:k, 27:k, 28:g, 39:c, 55:l; S. Alfawicka 1970, s. 137, tabl. XXVI:d.

129. Wrocław-Grabiszyn, woj. dolnośląskie

Cmentarzysko (23), Ha

GRÓB IV/1950: 1. II/F₁/1/a (2,7; Sś; ryc. 10:o). **GRÓB II/1965–66:** 2. II/G₁/1/d (2,9; Sn).

Lit.: W. Sarnowska 1958, s. s. 355, 373, tabl. LXXVIII:9; H. Janowska 1969, s. 116–119, 129, ryc. 1, 3:k.

130. Wrocław-Księża Wielkie, woj. dolnośląskie

Cmentarzysko, V EB–HaC

GRÓB: 1. II/G₁/1/a (2,4; Sn; ryc. 11:i).

Lit.: S. Alfawicka 1970, s. 142, 143, tabl. XXIX:c.

131. Wrocław-Zakrzów, woj. dolnośląskie

Cmentarzysko (23), IV/V EB–HaC

Grób XI: 1. II/G₂/1/a (2,3; W?; ryc. 12:k)

Lit.: J. Domańska, J. Gołubkow 1974, s. 116–117, 138, ryc. 3, 11:c.

132. Wróblin Głogowski, gm. i pow. Głogów, woj. dolnośląskie

Stan. 11, cmentarzysko (34), V EB–HaC

GRÓB 7: 1. II/G₁/1/a (3,5; Wn; ryc. 11:f), 2. II/H₁/1/a (2; Sś; ryc. 12:x). **GRÓB 33:** 3. I/A₁/1/a (2,6; Sn), 4. I/B₁/1/a (3,3; Wś), 5. II/G₁/1/a (2,3; Sn), 6. II/G₁/1/a (2,9; Sn; ryc. 11:g), 7. II/G₁/1/a (3,2; Sś; ryc. 11:o).

Lit.: A. Dobrowolski 1995, s. 34, 37, 39, tab., poz. 21, 37, ryc. 5:e, 6:d, 9:f.h, 11:c.d, 12:f.i, 13:m.

133. Wrząca Śląska, gm. Wąsosz, pow. Góra, woj. dolnośląskie

Cmentarzysko (2), HaC

GRÓB I: 1. II/F₁/1/a (2,3; Wś; ryc. 10:m).

Lit.: J. Gołubkow 1973, s. 384, 386, ryc. 51:e.

134. Wrzeszczyna, gm. Wieleń, pow. Czarnków, woj. wielkopolskie

Stan. 1, cmentarzysko, IV–V EB

Materiały luźne: 1. I/A₁/1/a (2,2; Sś), 2. I/A₁/1/a (2,3; Sś), 3. I/A₁/1/a (2,4; Wś), 4. I/A₁/1/a (2,8; Wś), 5. I/A₁/1/a (3,1; Wn), 6. I/A₁/1/a (3,1; Wś), 7. I/A₁/1/a (4; Wś), 8. I/A₁/2/b (3,6; Ww), 9. I/B₁/1/a (2,5; Wś), 10. I/B₁/1/a (3,1; Wś), 11. I/B₃/1/a (2,5; m; Wś; ryc. 8:f).

Lit.: D. Durczewski, W. Śmigielski 1966, s. 76, 85, tabl. 14:16.26. 27.29–31.33–37; M. Kaczmarek 2002, s. 390, poz. 528.

135. Zachowice, gm. Kąty Wrocławskie, pow. Wrocław, woj. dolnośląskie

Cmentarzysko (14), HaC

GRÓB V: 1. II/G₁/1/a (2,9; Sś).

Lit.: J. Domańska 1969, s. 145–146, 148, 165, ryc. 2, 11:d.

136. Zakrzów, gm. Gogolin, pow. Krapkowice, woj. opolskie
Stan. 41, osada otwarta (253), HaC

OBIEKT 11/I: 1. II/A₁/1/a (1,6; m; Sś). **OBIEKT 26/II**: 2. I/A₁/1/a (1,8; Sś). **OBIEKT 40/II**: 3. I/A₂/1/c (2,6; Sś)

Lit.: A. Stanisławski, T. Wojnicki 2008, s. 44–46, 86–87, 100, 108–109, ryc. 8, 10, 13, 24, 25, 39:3, 44:3, 49:8.

137. Zalew II, gm. Lutomiersk, pow. Pabianice, woj. łódzkie
Cmentarzysko (198), HaD

GRÓB 86: 1. I/A₁/1/a (2; Sś; ryc. 5:k).

Lit.: J. Fitzke 1936, s. 101, ryc. 1:1; H. Wiklak 1972, s. 57, tabl. XII:1 (omyłkowo jako grób 68); I. Jadczykowa 1990, s. 27, 57, ryc. 2; 2001, s. 87, ryc. 2, 8:2c.

138. Zaniemyśl, gm. *loco*, pow. Śrem, woj. wielkopolskie
Cmentarzysko, V EB–HaD

Materiały luźne: 1. I/A₁/1/a (6,5; Wś).

Lit.: J. Fogel 1985, s. 92, ryc. 17:4.

139. Zawada, gm. i pow. Zielona Góra, woj. lubuskie
Stan. 2, cmentarzysko, V EB

GRÓB 2: 1. I/B₁/2/b (4,8; Wn).

Lit.: B. Kres 1965, s. 254, 255, ryc. 4, 5:11.

140. Zbrojewsko, gm. Lipie, pow. Kłobuck, woj. śląskie
Stan. 3, cmentarzysko (1539), II EB–początki wEŻ (?)

GRÓB 136: 1. II/B₁/1/a (2; Sś). **GRÓB 161**: 2. II/B₁/1/a (2,7; Sś; ryc. 9:n). **GRÓB 175**: 3. II/B₁/1/a (2,3; Ww). **GRÓB 264**: 4. II/A₁/1/a (2,2; Sś; ryc. 9:a).

Lit.: M. Gedl 1971, s. 156, tabl. X:23; 1974, s. 61, 66, 91, ryc. 40, tabl. II:12, V:12, XVII:5; 1999, s. 63, 65.

141. Żagań-Kolonia, pow. Żagań, woj. lubuskie
Cmentarzysko (80), V EB–HaC

GRÓB 5: 1. I/B₁/1/a (3,5; Wś). **GRÓB 9**: 2. I/B₁/1/a (2,2; Sn). **GRÓB 11**: 3. I/A₁/1/a (2,5; Wś), 4. I/B₁/1/a (2,4; Sn), 5. I/B₁/1/a (2,8; Sś; ryc. 7:h), 6. II/G₁/1/a (3,1; Sn; ryc. 11:j). **GRÓB 12**: 7. I/B₁/1/a (2,2; Wś). **GRÓB 15**: 8. I/A₁/1/a (2,6; Wś), 9. I/A₁/1/a (3; Wn), 10. I/A₁/1/c (2,9; Sś), 11. II/H₁/1/a (3,3; Sś; ryc. 12:y). **GRÓB 16**: 12. I/A₁/1/a (2,6; Sn). **GRÓB 18**: 13. I/A₁/1/a (2,5; Wś), 14. I/A₁/1/a (2,7; Wś), 15. I/B₁/1/a (2,5; Sn). **GRÓB 23**: 16. I/B₁/1/a (2,7; Sn), 17. I/B₁/1/a (2,8; m; Sś), 18. I/B₁/1/a (2,8; Sn), 19. I/B₁/1/a (3; Sn). **GRÓB 25**: 20. I/A₁/1/a (2,6; Sś), 21. I/A₁/1/a (2,7; Sś), 22. I/A₁/1/a (2,8; Sn), 23. I/A₁/1/a (2,8; Sn). **GRÓB 27**: 24. I/A₁/1/a (2,8; m; Sś), 25. I/A₁/1/a (2,9; Wś). **GRÓB 30**: 26. I/B₁/1/a (2,3; Sw), 27. I/B₁/1/a (2,4; Wś). **GRÓB 31**: 28. I/B₁/1/a (2,5; Sś), 29. I/B₁/1/a (2,7; Sn). **GRÓB 35**: 30. I/B₁/1/a (2,5; Sn). **GRÓB 37**: 31. I/A₁/1/a (2,5; Wś). **GRÓB 39**: 32. I/B₁/1/a (2; Sn). **GRÓB**

41: 33. I/A₁/1/a (2,4; Sn). **GRÓB 45**: 34. I/B₁/1/a (2,9; Sn). **GRÓB 48**: 35. I/A₁/1/a (2,7; Sś), 36. I/B₁/1/a (2,9; Sn). **GRÓB 55**: 37. I/A₁/1/a (2,7; Wn), 38. I/B₁/1/a (2,4; Wś). **GRÓB 57**: 39. I/A₁/1/a (2,4; Ww), 40. I/A₁/1/a (2,5; Wś), 41. I/B₁/1/a (2,2; Sw). **GRÓB 58**: 42. I/B₁/1/a (2,9; Wś). **GRÓB 62**: 43. I/A₁/1/a (2; Sw), 44. I/B₁/1/a (2,7; Wś). **GRÓB 63**: 45. I/A₁/1/a (2,7; Wś). **GRÓB 64**: 46. I/A₁/1/a (1,9; m; Wś), 47. I/A₁/1/a (2,4; Wś), 48. I/A₁/1/a (2,7; Sś). **GRÓB 66**: 49. I/A₁/1/a (2,3; Sś), 50. I/A₁/1/a (2,5; Sś), 51. I/A₁/1/a (2,9; Sś), 52. I/A₁/1/a (2,9; Sś), 53. II/G₁/1/a (2,1; Sś; ryc. 11:m), 54. II/G₁/1/a (2,1; Wn; ryc. 11:r). **GRÓB 68**: 55. I/A₁/1/a (2,7; Sś). **GRÓB 69**: 56. I/B₁/1/a (2,8; Sś). **GRÓB 70**: 57. I/B₁/1/a (2,3; Sś). **GRÓB 72**: 58. I/A₁/1/a (2,6; Sś). **GRÓB 73**: 59. I/B₁/1/a (2,6; Sś). **GRÓB 74**: 60. I/A₁/1/a (2,4; m; Sś). **GRÓB 78**: 61. I/B₁/1/a (2,4; Wś). **GRÓB 79**: 62. I/A₁/1/a (3,3; Sś), 63. I/A₁/1/c (3; Wś; ryc. 6:b). **GRÓB 80**: 64. I/A₁/1/a (2,8; Sś).

Lit.: A. Kołodziejcki, A. Marcinkian 1977, s. 351–354, 355–356, 358–359, 362–368, 369, 374–375, 371–375, 375–379, 380–381, 383–386, 391–394, 396–402, 404–405, 407–409, 412–420, 423–426, 427, 429–433, 435–437, 440–442, 443–446, 454–458, 461–464, 467, 471–472, 474–478, 479–485, 485–493, 494–496, 498–504, 507–514, ryc. 8, 12, 15, 17, 20, 22, 26, 33, 36, 41, 46, 48, 55, 59, 62, 66, 71, 75, 85, 89, 91, 96, 97, 99, 102, 104, 106, 108, 111, 113, 115, 121, 123, 125, tabl. II:10, IV:3, V:8–11, VI:14, VII:10, VIII:5, IX:6.11, X:7, XI:11, XII:9.14, XV:11, XVI:1.2.4, XVII:7, XVIII:1.2.4, XX:3.10, XXII:6, XXIII:1.10, XXIV:15, XXV:9.13, XXVI:5, XXVIII:8, XXIX:9, XXX:10.12, XXXIII:4.12, XXXIV:11, XXXV:6.7, XXXVI:4, XXXVII:9.14, XXXVIII:8, XXXIX:10.11.15, XL:8, XLI:5.6.8–10, XLII:16, XLIII:3, XLIV:8.17, XLV:8, XLVI:13, XLVIII:17, LI:3.6.7.

142. Żary, pow. *loco*, woj. lubuskie

Stan. 2, cmentarzysko, 2. poł. IV–1. poł. V EB

Materiały luźne: 1. I/A₁/1/a (2,5; Sś), 2. I/A₁/1/a (2,6; Sś), 3. I/B₁/1/a (2,7; Wś).

Lit.: A. Kołodziejcki 1978, s. 314, 316, ryc. 32:f.h.i.

143. Żary, pow. *loco*, woj. lubuskie

Stan. *Lausch*, HaA–D₂

Materiały luźne: 1. I/A₁/1/a (2,3; m; Sś), 2. I/A₁/1/a (2,7; Wn).

Lit.: G. Orlińska 2001, s. 135, tabl. 88/183:3, 89/183:4.

144. Żeliszew, gm. Małomice, pow. Żagań, woj. lubuskie
Cmentarzysko (1), HaC

GRÓB 1: 1. I/A₁/1/a (3,3; m; Wś), 2. I/B₁/1/a (3,2; Sś).

Lit.: A. Marcinkian 1972b, s. 312, ryc. 24:g.o.

145. Żukowice, gm. *loco*, pow. Głogów, woj. dolnośląskie
Stan. 4, cmentarzysko (180), Ha

1. II/H₁/1/a (3,1; Wś; ryc. 12:w).

Lit.: A. Kołodziejcki 1972, przyp. 81; 1975b, s. 12, tabl. VII:4.

146. Kaszewy-Kolonia, gm. Krzyżanów, pow. Kutno, woj. łódzkie

Stan. 1–7, osada otwarta (81), HaD

OBIEKT 2752: 1. I/A₁/1/a (3,2; Sś)

Lit.: R. Brzejszczak, J. T. Matysiak 2011, ryc. 5:6.

147. Lutol Mokry, gm. Trzciel, pow. Międzyrzecz, woj. lubuskie
Stan. 36, osada otwarta (643) i cmentarzysko (4), III–IV EB
OBIEKT A11 (jama): 1. I/A₁/1/a (2,8; Wś). **OBIEKT A168** (jama): 2. I/A₁/1/a (3,2; Wn). **OBIEKT A323** (grób): 3. I/A₁/1/a (3,2; Wś). **Warstwa I, odcinek B**: 4. I/B₁/1/a (2,9; Wn).
Lit.: B. Kirschke, U. Narożna-Szamałek, K. Szamałek 2012,

s. 227–228, ryc. 15:5, 27:2, 29:2, 30:9, tab. 2; J. Sobkowiak-Tabaka 2012a, tab. 1; 2012b, s. 384.

148. Tarnowiec, gm. i pow. Tarnów, woj. podkarpackie
Stan. 1, osada otwarta (51), V EB–HaC
OBIEKT 287: 1. II/B₁/1/a (2,2; Ww).
Lit.: A. Szpunar, J. Okoński 2003, s. 401, 402, 431, tabl. 15:i.

ŹRÓDŁA STAROŻYTNE

Pauzaniasz, *Wędrowki po Helladzie. Księga X: Fokida*, przekład i oprac. H. Podbielski, [w:] Pauzaniasz, *Wędrowka po*

Helladzie. U stóp boga Apollona, Wrocław 2005, s. 344–504.

BIBLIOGRAFIA

Abłamowicz, R.

1994 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Orzechu, gm. Świerklaniec, woj. Katowice*, „Śląskie Prace Prahistoryczne” 3, s. 24–75.

2009 *Magia wina. Od pędu winorośli po napój bogów*, Katowice.

Alfawicka, S.

1970 *Ceramika malowana okresu halsztackiego w Polsce. Studium źródłoznawcze*, Wrocław.

Bąk, U., Szybowicz, B.

2007 *Uwagi o planigrafii cmentarzyska w Zbrojewsku, woj. śląskie, w najmlodszy okresie epoki brązu*, [w:] J. Chochorowski (red), *Studia nad epoką brązu i wczesną epoką żelaza w Europie. Księga poświęcona Profesorowi Markowi Gedlowi na pięćdziesięciolecie pracy w Uniwersytecie Jagiellońskim*, Kraków, s. 37–66.

Baron, J.

2001 *Formy ceramiki malowanej z ciepłalnego cmentarzyska kultury łużyckiej w Miłosławicach na stanowisku 6, powiat Milicz*, MSROA XXII, s. 241–248.

Behrendt, R. - H.

1982 *Funde der Lausitzer Kultur im Römisch-Germanischen Zentralmuseum und in den Museen von Bamberg, Coburg und Frankfurt/M.*, Kataloge Vor- und Frühgeschichtlicher Altertümer 21, Mainz.

Berdychowski, W.

1972 *Badania szczątków kostnych z cmentarzyska kultury łużyckiej w Stupi Kapitulnej, pow. Rawicz*, FAP XXI (1970), s. 134–140.

Blume, E.

1912 *Thrakische Keramik in der Provinz Posen*, „Mannus” IV, s. 75–90.

Breddin, R.

1989 *Die bronzezeitlichen Lausitzer Gräberfelder von Tornow*,

Kr. Calau, Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam 23, Berlin, s. 97–145.

Brosseder, U.

2004 *Studien zur Ornamentik hallstattzeitlicher Keramik zwischen Rhönetal und Karpatenbecken*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 106, Bonn.

Bryłowska, F.

1972 *Badania ratowniczo-zabezpieczające na stanowisku osadniczym w Wąsoszu, pow. Góra*, „Silesia Antiqua” XIV, s. 157–168.

Brzejszczak, R., Matysiak, J. T.

2011 *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych na stanowisku 1–7 w miejscowości Kaszewy-Kolonia, gm. Krzyżanów, woj. łódzkie, w latach 2005 i 2006*, [w:] S. Kadrow (red.), *Raport 2005–2006*, Warszawa, s. 125–143.

Buck, D. - W.

1970 *Ein Grab der jüngsten Bronzezeit mit Vogelschale von Klein Döbbern, Kr. Cottbus-Land*, „Ausgrabungen und Funde” 15/3, s. 137–145.

1977 *Die Billendorfer Gruppe. Teil 1 – Katalog*, Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam 11, Berlin.

1979 *Die Billendorfer Gruppe. Teil 2 – Text*, Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam 13, Berlin.

1989 (D.-W. R. Buck) *Zur chronologischen Gliederung der Lausitzer Gruppe*, Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam 23, Berlin, s. 75–95.

Buczek-Płachtowa, B.

1966 *Ceramika kultury łużyckiej w zbiorach Muzeum w Gliwicach*, WA XXXI/4, s. 399–409.

Bukowski, Z.

1960 *Łużyckie osiedle obronne w Sobiejuchach pow. Żnin*, WA XXVI/3–4 (1959–1960), s. 194–219.

- Cabalska, M.
1983 *Materiały z epoki brązu i wczesnego okresu epoki żelaza odkryte na stanowisku Nowa Huta-Wyciąże I (5) w latach 1950–1952*, „Materiały Archeologiczne Nowej Huty” VII, s. 7–74.
- Chmielewska, M.
2008 *Materiały z cmentarzyska kultury łużyckiej w Lasowie, pow. Zgorzelec, w zbiorach Muzeum w Görlitz*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” L, s. 155–166.
2009 *Naczynia „ostrodenne” grupy białowickiej kultury łużyckiej na terenie Polski*, „Silesia Antiqua” 45, s. 37–63.
- Chodźko-Domaniewska, A.
1951 *Problem omfalosa delfickiego*, „EOS” XLV/2, s. 57–75.
- Chudziakowa, J.
1974 *Materiały kultury łużyckiej na Kujawach. Część II. Powiat Inowrocław, część I*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia IV – Nauki Humanistyczno-Społeczne 60, s. 69–101.
1975 *Materiały kultury łużyckiej z Kujaw. Część III. Powiat Inowrocław, część II (K–Ł)*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia V – Nauki Humanistyczno-Społeczne 68, s. 61–92.
- Coblentz, W., Nebelsick, L. D.
1997 *Das prähistorische Gräberfeld von Niederkaina bei Bautzen. Band 2*, Veröffentlichungen des Landesamtes für Archäologie mit Landesmuseums für Vorgeschichte 25, Stuttgart.
- Czopek, S.
1999 *Pradzieje Polski południowo-wschodniej*, Rzeszów.
2001 *Pysznica pow. Stalowa Wola, stanowisko 1 – cmentarzysko ciałopalne z przełomu epok brązu i żelaza*, Rzeszów.
2004 *Cmentarzysko ciałopalne z wczesnej epoki żelaza w Knapach*, Rzeszów.
2009 *Aktualne problemy w badaniach tarnobrzeskiej kultury łużyckiej*, [w:] S. Czopek et alii (red.), *Tarnobrzeska kultura łużycka – źródła i interpretacje*, Collectio Archaeologica Ressorviensis XI, Rzeszów, s. 15–29.
- Dąbrowski, P., Szczurowski, J.
2008 *Przeżalone szczątki kostne z cmentarzyska kultury łużyckiej w Miłosławicach, pow. Milicz – sezon 2005*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” L, s. 133–144.
- Dębska-Lutowa, K.
1966 *Groby ludności kultury łużyckiej z okresu halsztackiego z Poznania-Psarskiego*, FAP XVII, s. 45–51.
- Dobrowolski, A.
1995 *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych na stanowiskach wielokulturowych w Wróblinie Głogowskim, nr 1 i 11*, „Dolnośląskie Wiadomości Prahistoryczne” 3, s. 31–55.
- Dobrzańska-Szydłowska, E., Gedl, M.
1962 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Łabędach-Przyszówce pow. Gliwice*, Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Archeologia I, Bytom.
- Dohnal, V.
1977 *Kultura lužických popelnicových polí na východni Moravě*, Fontes Archaeologiae Moraviae X, Brno.
- Domańska, J.
1969 *Badania ratownicze w Zachowicach, pow. Wrocław*, „Silesia Antiqua” XI, s. 131–167.
1971 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych prowadzonych w 1969 roku na cmentarzysku kultury łużyckiej w Obornikach Śląskich, pow. Trzebnica*, „Silesia Antiqua” XIII, s. 69–91.
1973 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Cieszkowie, pow. Milicz*, „Silesia Antiqua” XV, s. 133–207.
- Domańska, J., Gołubkow, J.
1974 *Wyniki badań ratowniczych prowadzonych w 1962 r. na cmentarzysku ciałopalnym kultury łużyckiej we Wrocławiu-Zakrzowie*, „Silesia Antiqua” XVI, s. 105–139.
1975 *Materiały z cmentarzyska ciałopalnego kultury łużyckiej w Cieszkowie, pow. Milicz, z badań w 1973 roku. Część I*, „Silesia Antiqua” XVII, s. 7–136.
1976 *Materiały z cmentarzyska ciałopalnego kultury łużyckiej w Cieszkowie, woj. Wrocław, z badań w 1973 roku. Część II*, „Silesia Antiqua” XVIII, s. 77–118.
1977 *Materiały z cmentarzyska ciałopalnego kultury łużyckiej w Cieszkowie, woj. Wrocław, z badań w 1974 roku. Część III*, „Silesia Antiqua” XIX, s. 103–148.
1978 *Materiały z cmentarzyska ciałopalnego kultury łużyckiej w Cieszkowie, woj. Wrocław, z badań w 1975 roku. Część IV*, „Silesia Antiqua” XX, s. 49–85.
1979 *Materiały z cmentarzyska ciałopalnego kultury łużyckiej w Cieszkowie, woj. Wrocław, Część V*, „Silesia Antiqua” XXI, s. 33–66.
- Domański, G.
1968 *Datyń, pow. Lubsko*, „Silesia Antiqua” X, s. 307–311.
1983 *Polanowice, woj. Zielona Góra*, „Silesia Antiqua” XXV, s. 185–190.
- Durczewski, D.
1961 *Cmentarzysko z ceramiką malowaną w Rogowie pow. Gostyń*, FAP XII, s. 147–167.
1962 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Topoli Wielkiej, powiat Ostrów Wielkopolski*, MS VIII, s. 59–96.
1963a *Zabytki z cmentarzyska kultury łużyckiej z młodszej epoki brązu w Ruchocicach, pow. Wolsztyn*, FAP XIII (1962), s. 86–100.
1963b *Badania ratunkowe na cmentarzysku kultury łużyckiej z IV i V okresu epoki brązu w Śródce, pow. Międzybóże*, FAP XIII (1962), s. 68–84.
1963c *Dalsze materiały z cmentarzyska kultury łużyckiej w Rogowie, pow. Gostyń*, FAP XIV, s. 164–177.

- 1987 *Cmentarzysko ludności kultury łużyckiej z IV–V okresu epoki brązu w Kaliszanach, woj. piłskie, FAP XXXV (1986), s. 41–98.*
- 2005 *Cmentarzysko ludności kultury łużyckiej w Splawiu w powiecie wrzesińskim, FAP XL, s. 5–48.*
- Durczewski, D., Śmigielski, W.
- 1965 *Materiały do osadnictwa ludności kultury łużyckiej w Wielkopolsce. Część I, FAP XVI, s. 139–238.*
- 1966 *Materiały do osadnictwa ludności kultury łużyckiej w Wielkopolsce. Część II, FAP XVII, s. 65–195.*
- 1970 *Materiały do osadnictwa ludności kultury łużyckiej w Wielkopolsce. Część III, FAP XX (1969), s. 46–105.*
- Dzięgielewski, K., Bąk, U.
- 2007 *Wstępne wyniki badań wykopaliskowych na cmentarzysku z epoki brązu w Zbrojewsku, województwo śląskie, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2005–2006*, Katowice, s. 46–66.*
- Eibner, A.
- 2007 *Thron – Schemel – Zepter. Zeichen der Herrschaft und Würde, [w:] M. Blečić et alii (red.), *Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan*, Situla 44, Ljubljana, s. 435–451.*
- Eliade, M.
- 1966 *Traktat o historii religii* (tłum. J. Wierusz-Kowalski), Warszawa.
- 1993 *Sacrum, mit, historia. Wybór esejów* (tłum. A. Tatarkiewicz), Warszawa.
- 1996 *Sacrum i profanum. O istocie religijności* (tłum. R. Reszke), Warszawa.
- Fitzke, J.
- 1936 *Grób ciałopalny nr. 86. z Zalewa II, PA V (1933–1936), s. 100–101.*
- Fogel, J.
- 1985 *Przemiany osadnictwa mikroregionu bnińskiego w epoce brązu i wczesnych okresach epoki żelaza, [w:] J. Żak, J. Fogel (red.), *Materiały do studiów nad osadnictwem bnińskim. Mikroregion bniński*, Poznań, s. 35–118.*
- Frey, O. - H.
- 1966 *Der Ostalpenraum und die antike Welt in der frühen Eisenzeit, „Mannus” 44/1, s. 48–66.*
- Gajewski, L.
- 1959 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Szymiszowie, pow. Strzelce Opolskie, MatArch. I, s. 115–137.*
- Galasińska-Hrebendowa, W.
- 1989 *Materiały z cmentarzyska kultury łużyckiej w Będzinie-Łągiszy, Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Archeologia 12, Bytom.*
- Garbacz, K.
- 1998a *Wyniki ratowniczych badań wykopaliskowych przeprowadzonych na stanowisku 8 w Lubrzy, gm. loco, woj. zielonogórskie, „Archeologia Środkowego Nadodrza” I, s. 147–163.*
- 1998b *Wyniki badań wykopaliskowych prowadzonych na stanowisku kultury łużyckiej w Sękowicach, gm. Gubin, woj. zielonogórskie, „Archeologia Środkowego Nadodrza” I, s. 27–100.*
- Gardawski, A., Woźniak, Z.
- 1979 *Podstawy chronologii, Prahistoria ziem polskich IV, s. 22–30.*
- Gediga, B.
- 1967 *Plemiona kultury łużyckiej w epoce brązu na Śląsku środkowym, Wrocław.*
- 1970 *Motywy figuralne w sztuce ludności kultury łużyckiej, Wrocław.*
- 1979 *Zagadnienia religii, Prahistoria ziem polskich IV, s. 320–341.*
- Gedl, M.
- 1962a *Kultura łużycka na Górnym Śląsku, Prace Komisji Archeologicznej 3, Wrocław.*
- 1962b *Materiały z łużyckich cmentarzysk o mieszanym obrządku pogrzebowym w Ligocie Samborowej, Szymiszowie i Podborzanach w powiecie Strzelce Opolskie, MS VIII, s. 97–122.*
- 1964 *Szkieletowy obrządek pogrzebowy w kulturze łużyckiej, ZNUJ, Prace Archeologiczne 6, Kraków.*
- 1966 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Zbrojewsku, pow. Kłobuck, cz. II (Materiały z badań prowadzonych w latach 1959–1963), MatArch. VII, s. 91–117.*
- 1968 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Jasieniu pow. Lubsko, ZNUJ, Prace Archeologiczne 10, Kraków, s. 19–49.*
- 1971 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Zbrojewsku, pow. Kłobuck, cz. II (Materiały z badań prowadzonych w latach 1964–1965), MatArch. XII, s. 137–191.*
- 1973 *Cmentarzysko halsztackie w Kietrzu pow. Głubczyce, Wrocław.*
- 1974 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Zbrojewsku, pow. Kłobuck, cz. III (materiały z badań prowadzonych w latach 1966–1968), MatArch. XV, s. 57–118.*
- 1975 *Kultura łużycka, Kraków.*
- 1979 *Stufengliederung und Chronologie des Gräberfeldes der Lausitzer Kultur in Kietrz, ZNUJ, Prace Archeologiczne 27, Kraków.*
- 1982a *Cmentarzysko ze schyłku epoki brązu w Kietrzu, tom 1, Wrocław.*
- 1982b *Periodyzacja i chronologia kultury łużyckiej w zachodniej Małopolsce, [w:] M. Gedl (red.), *Południowa strefa kultury łużyckiej i powiązania tej kultury z południem, Kraków-Przemyśl, s. 11–32.**
- 1984 *Wczesnołużyckie groby z konstrukcjami drewnianymi, Wrocław.*
- 1985 *Schyłek kultury łużyckiej w południowo-zachodniej Polsce, Warszawa-Kraków.*

- 1987 *Cmentarzysko ze schyłku epoki brązu w Kietrze, tom II*, Wrocław.
- 1989 *Grupy lokalne w obrębie kultury łużyckiej*, [w:] J. Kmieciński (red.), *Pradzieje ziem polskich. Tom I. Od paleolitu do środkowego okresu lateńskiego. Część 2. Epoka brązu i początki epoki żelaza*, Warszawa-Łódź, s. 607–647.
- 1991 *Wczesnołużyckie cmentarzysko w Kietrze (część I)*, Kraków.
- 1992 *Wczesnołużyckie cmentarzysko w Kietrze (część II)*, Kraków.
- 1994 *Cmentarzysko z epoki brązu w Bachórzcu-Chodorówce*, Kraków.
- 1996 *Wczesnołużyckie cmentarzysko w Kietrze (część III)*, Kraków.
- 1999 *Cmentarzysko z epoki brązu w Zbrojewsku (badania 1973–1981)*, Kraków.
- 2000 *Wyniki badań wykopaliskowych na cmentarzysku z epoki brązu w Zbrojewsku, województwo częstochowskie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1997 roku*, Katowice, s. 59–66.
- 2001a *Wyniki badań wykopaliskowych na cmentarzysku z epoki brązu w Zbrojewsku, województwo częstochowskie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1998 roku*, Katowice, s. 58–66.
- 2001b *Die Bronzegefäße in Polen, Prähistorische Bronzefunde II/15*, Stuttgart.
- Gershuny, L.
1985 *Bronze Vessels from Israel and Jordan*, Prähistorische Bronzefunde II/6, München.
- Gołubkow, J.
1964 *Prace ratowniczo-zabezpieczające na cmentarzysku kultury łużyckiej w Wołowie Śląskim w latach 1960–1961*, „Silesia Antiqua” VI, s. 39–123.
- 1970 *Wyniki badań ratowniczych na cmentarzysku ciałopalnym kultury łużyckiej w Miechowie, pow. Góra*, „Silesia Antiqua” XII, s. 45–81.
- 1972 *Cmentarzysko ciałopalne kultury łużyckiej w Bełczu Małym, pow. Góra*, „Silesia Antiqua” XIV, s. 67–134.
- 1973 *Wrząca Śląska, pow. Góra*, „Silesia Antiqua” XV, s. 383–388.
- 1982 *Wyniki badań ratowniczych na cmentarzysku ciałopalnym kultury łużyckiej w Sicinach, woj. Leszno*, „Silesia Antiqua” XXIV, s. 109–134.
- Grabska, M.
1985 *Cmentarzysko ludności kultury łużyckiej z IV–V okresu epoki brązu w Wieleniu, woj. Piła*, FAP XXXIV, s. 8–37.
- Gramsch, A.
2004 *Von reichen Kindern und Kinderreichen – Alter und Geschlecht im Bestattungskult der Lausitzer Kultur*, „Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift” 45/2–3, s. 405–419.
- Graves, R.
1982 *Mity greckie* (tłum. H. Krzeczkowski), Warszawa.
- Griesa, S.
1982 *Die Göritzer Gruppe*, Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam 16, Berlin.
- Handerek, A.
1975 *Cmentarzysko kultury łużyckiej z miejscowości Rakowice Wielkie, pow. Lwówek Śląski*, MSiW III, s. 185–221.
- Hanik, S.
2008 *Bronzezeit aus der Vogel-Perspektive*, [w:] *Ausgrabungen im Niederlausitzer Braunkohlenrevier 2007*, Arbeitsberichte zur Bodendenkmalpflege in Brandenburg 20, Wünsdorf, s. 91–94.
- Harding, A. et alii
2004 *A. Harding, J. Ostoja-Zagórski, C. Palmer, J. Rackham, Sobiejuchy: A Fortified Site of the Early Iron Age in Poland*, Warsaw.
- Ignaczak, M.
2004 *Osadnictwo społeczeństw kultury łużyckiej w strefie środkowobachorskiej*, [w:] J. Bednarczyk, L. Czerniak, A. Koško (red.), *Archeologiczne badania ratownicze wzdłuż trasy gazociągu tranzytowego, tom III: Kujawy, cz. 5: Osadnictwo społeczeństw kultur cyklu łużyckiego*, Poznań, s. 15–201.
- Ignaczak, M., Szamałek, K., Z. Głogowski, Z.
2004 *Osadnictwo cyklu łużyckiego na stanowisku Sławsko Wielkie 12 (GAZ/384)*, [w:] J. Bednarczyk, L. Czerniak, A. Koško (red.), *Archeologiczne badania ratownicze wzdłuż trasy gazociągu tranzytowego, tom III: Kujawy, cz. 5: Osadnictwo społeczeństw kultur cyklu łużyckiego*, Poznań, s. 335–400.
- Jadczykowska, I.
1990 *Ciałopalne cmentarzysko ludności kultury łużyckiej, okresu halsztackiego D z Zalewu II, województwo sieradzkie*, PMMAE 35 (1988), s. 15–88.
- 2001 *Późne stadia rozwoju kultury łużyckiej w Polsce Środkowej (na podstawie wybranych stanowisk)*, PMMAE 41 (1999–2001), s. 81–134.
- Jankowska, H.
1969 *Nowe odkrycie z okresu halsztackiego we Wrocławiu-Grabiszynie*, „Silesia Antiqua” XI, s. 115–129.
- Jasnosz, S.
1982 *Materiały i studia do dziejów osadnictwa starożytnego i wczesnośredniowiecznego Ziemi Obornicko-Rogozińskiej. Część I*, FAP XXXI (1980), s. 1–144.
- 1983 *Materiały i studia do dziejów osadnictwa starożytnego i wczesnośredniowiecznego Ziemi Obornicko-Rogozińskiej. Część II*, FAP XXXII (1981), s. 105–155.
- 1984 *Materiały i studia do dziejów osadnictwa starożytnego i wczesnośredniowiecznego Ziemi Obornicko-Rogozińskiej. Część III*, FAP XXXIII (1982–1984), s. 55–166.

- Kaczmarek, M.
2002 *Zachodniowielkopolskie społeczności kultury łużyckiej w epoce brązu*, Poznań.
- 2006 *Pradolina Noteci w dobie rozwoju kultury łużyckiej*, [w:] H. Machajewski, J. Rola (red.), *Pradolina Noteci na tle pradziejowych i wczesnośredniowiecznych szlaków handlowych*, Poznań, s. 157–181.
- 2012 *Epoka brązu na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej w świetle interregionalnych kontaktów wymiennych*, Poznań.
- Kaczmarek, J.
2008a *Archeologia miasta Poznania. Tom I. Stan badań i materiały. Część 1*, Poznań.
- 2008b *Archeologia miasta Poznania. Tom I. Stan badań i materiały. Część 2*, Poznań.
- Kaletyn, T.
1961 *Cmentarzysko ciałopalne kultury łużyckiej z wczesnej epoki żelaza w Polance, pow. Legnica*, „Silesia Antiqua” III, s. 103–121.
- Karczmarek, Ł.
2008 *Gliniane miseczki z tzw. omfalosem w późnej epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza na ziemiach polskich*, mps pracy magisterskiej, Uniwersytet im. Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa.
- Kerényi, K.
2004 *Eleusis: archetypowy obraz matki i córki* (tłum. I. Kania), Kraków.
- Kihl-Byczko, E.
1972 *Cmentarzysko ludności kultury łużyckiej z wczesnej epoki żelaza w Słupi Kapitulnej, pow. Rawicz*, FAP XXI (1970), s. 88–132.
- Kihl-Byczkova, E.
1970 *Cmentarzysko ludności kultury łużyckiej w Przemęcie, pow. Wolsztyn*, FAP XX (1969), s. 106–139.
- Kirschke, B., Narożna-Szamałek, U., Szamałek, K.
2012 *Osadnictwo z III–IV okresu epoki brązu*, [w:] *Osadnictwo pradziejowe, średniowieczne i nowożytnie w Lutolu Mokrym*, Ratownicze badania archeologiczne Instytutu Archeologii i Etnologii PAN. Ośrodek Studiów Pradziejowych i Średniowiecznych IV, Poznań, s. 113–294.
- Kobylińska, U.
2014 *Ceramika naczyniowa*, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Kontekstualizacja skarbu z Vetersfelde/Witaszkowa: badania archeologiczne na st. 2 w Kozowie w Ziemi Lubuskiej*, Zielona Góra, s. 225–360.
- Kobyliński, Z.
2014 *Wyniki wykopalisk archeologicznych*, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Kontekstualizacja skarbu z Vetersfelde/Witaszkowa: badania archeologiczne na st. 2 w Kozowie w Ziemi Lubuskiej*, Zielona Góra, s. 89–127.
- Kobyliński, Z., Wach, D.
2014 *Katalog warstw i obiektów*, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Kontekstualizacja skarbu z Vetersfelde/Witaszkowa: badania archeologiczne na st. 2 w Kozowie w Ziemi Lubuskiej*, Zielona Góra, s. 129–210.
- Kogus, A.
1985 *Osada kultury łużyckiej w Nowej Hucie-Pleszowie (Część II. Katalog materiałów z badań prowadzonych w latach 1955–1978)*, „Materiały Archeologiczne Nowej Huty” IX, s. 7–88.
- Kolankiewicz, L.
2004 *Eleusis: oczyszczenie zamknięte*, [w:] A. Juzwenko, J. Miodek (red.), *Między teatrem a literaturą. Księga ofiarowana Profesorowi Januszowi Deglerowi w 65. rocznicę urodzin*, Wrocław, s. 31–91.
- Kołodziejowski, A.
1965a *Cmentarzysko ludności kultury łużyckiej w Czarnowicach, pow. Lubsko*, Materiały Komisji Archeologicznej 1, Zielona Góra, s. 3–26.
- 1965b *Cmentarzysko ludności kultury łużyckiej w Marszowie, pow. Żary*, Materiały Komisji Archeologicznej 1, Zielona Góra, s. 127–137.
- 1965c *Cmentarzysko ciałopalne ludności kultury łużyckiej w Starym Kisielinie, pow. Zielona Góra*, Materiały Komisji Archeologicznej 1, Zielona Góra, s. 27–42.
- 1967 *Materiały z cmentarzyska ciałopalnego ludności kultury łużyckiej w Starym Kisielinie, pow. Zielona Góra*, Materiały Komisji Archeologicznej 2, Zielona Góra, s. 13–86.
- 1968 *Cmentarzysko ludności kultury łużyckiej w Trzebulach, pow. Krosno Odrzańskie*, FAP XIX, s. 96–141.
- 1971 *Materiały z cmentarzyska ciałopalnego ludności kultury łużyckiej w Bytomiu Odrzańskim, pow. Nowa Sól*, „Zielonogórskie Zeszyty Muzealne” II, s. 207–244.
- 1972 *Cmentarzysko ciałopalne ludności kultury łużyckiej w Kotli powiat Głogów*, „Zielonogórskie Zeszyty Muzealne” III, s. 23–172.
- 1974 *Materiały z cmentarzyska ciałopalnego ludności kultury łużyckiej w Sarbii, pow. Krosno Odrzańskie*, FAP XXIV (1973), s. 148–152.
- 1975a *Groby ludności kultury łużyckiej z Pierzwina, pow. Zielona Góra*, „Zielonogórskie Zeszyty Muzealne” V, s. 223–225.
- 1975b *Próba nowego podziału chronologicznego okresu halstańskiego i lateńskiego w północnej części Dolnego Śląska na tle przemian kulturowych*, Zielonogórskie Zeszyty Muzealne V, s. 5–42.
- 1977a *Cmentarzysko ciałopalne ludności kultury łużyckiej w Białkowie, pow. Lubsko*, „Materiały Komisji Archeologicznej. Prace Lubuskiego Towarzystwa Naukowego” 3, s. 47–268.
- 1977b *Pierzwin, woj. Zielona Góra*, „Silesia Antiqua” XIX, s. 333–336.

- 1978 *Żary, woj. Zielona Góra, „Silesia Antiqua” XX*, s. 313–316.
- 1998 *Kultura łużycka i kultura pomorska na środkowym Nadodrzu w badaniach archeologicznych końca XX wieku*, [w:] T. Malinowski (red.), *Archeologia zielonogórska u schyłku XX wieku*, Rocznik Lubuski XXIV/1, Zielona Góra, s. 41–81.
- Kołodziejowski, A., Marcinkian, A.
1977 *Materiały z cmentarzyska ludności kultury łużyckiej w Żaganiu-Kolonii*, Materiały Komisji Archeologicznej 3, Zielona Góra, s. 343–589.
- Kondracki, J.
1988 *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa.
- Kopaliński, W.
1985 *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa.
- Kossack, G.
1964 *Trinkgeschirr als Kulturgerät der Hallstattzeit*, [w:] P. Grimm (red.), *Varia Archaeologica. Wilhelm Unverzagt zum 70. Geburtstag dargebracht*, Schriften der Sektion für Vor- und Frühgeschichte 16, Berlin, s. 96–105.
- Kostrzewski, J.
1958 *Kultura łużycka na Pomorzu*, Poznań.
- Koutecký, D.
1993 *Das Bylaner Gräberfeld in Poláky, Kr. Chomutov, II. Teil*, PA LXXXIV/1, s. 5–59.
- Krawczyk, M.
2004 *Badania ratownicze w Rychnowie, województwo opolskie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2001–2002*, Katowice, s. 78–83.
- Kres, B.
1965 *Dwa groby ludności kultury łużyckiej z Zawady, pow. Zielona Góra*, FAP XVI, s. 251–255.
- Krzyżaniak, L.
1963 *Cmentarzysko ludności kultury łużyckiej w Biernatkach, pow. Śrem*, FAP XIV, s. 45–111.
- Kytlicová, O.
1991 *Die Bronzegefäße in Böhmen, Prähistorische Bronzefunde II/12*, Stuttgart.
- Lasak, I.
1996 *Epoka brązu na pograniczu śląsko-wielkopolskim. Część I – materiały źródłowe*, Wrocław.
2001 *Epoka brązu na pograniczu śląsko-wielkopolskim. Część II – zagadnienia kulturowo-osadnicze*, Wrocław.
- Lasak, I., Baron, J., Piwko, A.
2004 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Miłosławicach koło*
- Milicza, badania w 2003 roku*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” XLVI, s. 71–78.
- Lasak, I., Preis, R., Krasuski, W.
2008 *Badania na cmentarzysku kultury łużyckiej w Miłosławicach, pow. Milicz, w 2005 roku (jedenasty sezon)*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” L, s. 133–144.
- Lewartowski, K.
1998 *Archeologia egejska. Grecja od paleolitu po wczesną epokę żelaza*, Warszawa.
- Lewczuk, J.
2004 *Sękowice Gmina Gubin, stanowisko 8. Cmentarzysko ciałopalne kultury łużyckiej ze starszego okresu przedrzymskiego*, Zielona Góra.
- Łopata, J.
1964 *Cmentarzysko ludności kultury łużyckiej z IV–V okresu epoki brązu w Wartosławiu, pow. Szamotuły*, FAP XV, s. 12–72.
1966 *Nowe materiały z cmentarzysk kultury łużyckiej w powiecie szamotulskim*, FAP XVII, s. 38–44.
- Łuka, L. J.
1951 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Czarnkowie z IV–V okresu epoki brązu*, FAP I (1950), s. 1–160.
- Łukowa, A.
1954 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Cieślach Wielkich w pow. wrzesińskim*, FAP IV (1953), s. 87–99.
- Maciejewski, F.
1962 *Materiały starożytne z powiatu znińskiego*, MS VIII, s. 217–236.
- Malinowski, T.
1958 *Osadnictwo kultury łużyckiej wczesnej epoki żelaza w Słupcy*, FAP VIII–IX (1957–58), s. 1–96.
1961 *Katalog cmentarzysk ludności kultury łużyckiej w Polsce. Tom I A–M*, Warszawa.
1972 (rec.) B. Gediga, *Motywy figuralne w sztuce ludności kultury łużyckiej*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, FAP XXI (1970), s. 286–291.
1988 *Laski. Materiały z cmentarzyska kultury łużyckiej. Część 1, Słupsk*.
1990 *Laski. Materiały z cmentarzyska kultury łużyckiej. Część 3, Słupsk*.
1993 *Laski. Materiały z cmentarzyska kultury łużyckiej. Część 5, Słupsk*.
2006 *Komorowo, stanowisko 1: grodzisko kultury łużyckiej – faktoria na szlaku bursztynowym*, Collectio Archaeologica Resoviensis I, Rzeszów.
- Marcinkian, A.
1972a *Cmentarzysko ludności kultury łużyckiej z III–V okresu epoki brązu w Przyborowie powiat Nowa Sól*, „Zielonogórskie Zeszyty Muzealne” III, s. 173–423.

- 1972b *Żeliszaw, pow. Żagań*, „Silesia Antiqua” XIV, s. 310–312.
- 1976 *Bieganów, woj. Gorzów Wielkopolski*, „Silesia Antiqua” XVIII, s. 283–287.
- 1977 *Cmentarzysko ciałopalne ludności kultury łużyckiej z V okresu epoki brązu w Trzęsowie, pow. Głogów*, Materiały Komisji Archeologicznej 3, Zielona Góra, s. 269–342.
- 1978 *Badania na cmentarzysku ludności kultury łużyckiej w Grzmiącej, gm. Cybinka, woj. Zielona Góra*, SprArch. XXX, s. 97–111.
- 1982 *Archeologiczne badania ratownicze na cmentarzysku ludności kultury łużyckiej w Cybince-Bieganowie, gm. Cybinka, woj. Zielona Góra*, SprArch. XXXIII (1981), s. 31–48.
- 1983 *Ratunkowe badania wykopaliskowe na cmentarzysku ludności kultury łużyckiej w Sulęcinie, woj. Gorzów Wielkopolski*, SprArch. XXXIV (1982), s. 87–101.
- 1984a *Cmentarzysko ciałopalne z młodszych okresów epoki brązu w Grzmiącej, gm. Cybinka, woj. Zielona Góra, stan. 4*, SprArch. XXXV (1983), s. 117–128.
- 1984b *Grób ludności grupy uradzkiej kultury łużyckiej z Cybinki-Bieganowa, gm. Cybinka, woj. zielonogórskie*, WA XLVI/1 (1981), s. 23–32.
- 2007 *Uwagi o kulturze łużyckiej w epoce brązu na pograniczu Śląska, Łużyc i Ziemi Lubuskiej*, „Archeologia Środkowego Nadodrza” V, s. 31–74.
- 2010a *Ziemia Lubuska w dobie cywilizacji łużyckiej. Część pierwsza. Katalogowa*, Zielona Góra.
- 2010b *Ziemia Lubuska w dobie cywilizacji łużyckiej. Część druga. Analityczna*, Zielona Góra.
- Martin, J.
2009 *Die Bronzegefäße in Mecklenburg-Vorpommern, Brandenburg, Berlin, Sachsen-Anhalt, Thüringen und Sachsen*, Prähistorische Bronzefunde II/16, Stuttgart.
- Matthäus, H.
1980 *Die Bronzegefäße der kretisch-mykenische Kultur*, Prähistorische Bronzefunde II/1, München.
- 1985 *Metallgefäße und Gefäßuntersätze der Bronzezeit, der geometrischen und archaischen Periode auf Cypern mit einem Anhang der bronzzeitlichen Schwertfunde auf Cypern*, Prähistorische Bronzefunde II/8, München.
- Mierzwiński, A.
2012 *Biesiady w rytuale pogrzebowym nadodrzańskiej strefy pól popielnicowych*, Wrocław.
- Mikłaszewska, R.
1962 *Materiały z okresu halsztackiego i wczesnego okresu lateńskiego w dorzeczu górnej Warty i środkowej Pilicy ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego*, WA XXVIII/3, s. 230–242.
- Mikłaszewska-Balcer, R.
1965 *Materiały kultury łużyckiej z epoki brązu oraz z początków epoki żelaza w dorzeczu Górnej Warty i Środkowej Pilicy*, WA XXX/3–4 (1964), s. 281–288.
- 1971 *Cmentarzysko kultury łużyckiej z ceramiką malowaną w Kunicach, pow. Legnica*, WA XXXV/4 (1970), s. 514–530.
- 1981 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Kunicach, woj. legnickie*, WA XLV/1 (1980), s. 59–80.
- Miśkiewicz, J.
1962 *Cmentarzysko kultury łużyckiej z miejscowości Trzebiel, powiat Żary*, MS VIII, s. 355–384.
- Miśkiewicz, J., Węgrzynowicz, T.
1974 *Cmentarzyska kultury łużyckiej z Kosina, pow. Kraśnik (stanowiska, I, II, III)*, WA XXXIX/2, s. 131–202.
- Mogielnicka-Urban, M.
1984 *Warsztat ceramiczny w kulturze łużyckiej*, Wrocław.
- Moskwa, K.
1959 *Cmentarzysko ciałopalne kultury łużyckiej w Gorzycach pow. Tarnobrzeg*, „Rocznik Województwa Rzeszowskiego” II, s. 131–186.
- 1971 *Późnołużyckie cmentarzysko w Trzęsówce pow. Kolbuszowa*, MSROA za rok 1967, s. 9–98.
- 1976 *Kultura łużycka w południowo-wschodniej Polsce*, Rzeszów.
- Mrówka, Ł.
2011 *Development of pottery style on the Bronze and Early Iron Age cemetery at Kietrz, Głubczyce district, in the light of statistical analyses*, RArch. NS 3, s. 67–100.
- Narozna-Szamałek, U.
1987 *Osada ludności kultury łużyckiej w Kruszwicy, stan. K-2/4*, FAP XXXV (1986), s. 103–131.
- Narozna-Szamałek, U., Szamałek, K.
2007 *Cmentarzysko halsztackie w Gorszewicach w świetle nowych badań*, FAP XLIII, s. 113–175.
- Naumowiczówna, E.
1959 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Dębówcu, w pow. wolsztyńskim*, FAP X, s. 161–199.
- 1963 *Wykaz nabytków Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w latach 1959–1960*, FAP XIII (1962), s. 364–385.
- Nekvasil, J.
1982 *Mohyly s kamennými konstrukciami na pohřebišti v Moravičanech*, [w:] M. Gedl (red.), *Południowa strefa kultury łużyckiej i powiązania tej kultury z południem*, Kraków-Przemyśl, s. 153–178.
- Noworyta, E.
1978 *Materiały z badań osady kultury łużyckiej w Strachowie, gmina Sobótka*, „Silesia Antiqua” XX, s. 29–47.
- Orlicka, J.
1995 *Badania wykopaliskowe na cmentarzysku kultury łużyckiej w Mirocinie Dolnym, stan. 78, gm. Kozuchów*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” XXXVI, s. 275–280.

- 1998 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na cmentarzysku ludności kultury łużyckiej w Mirocinie Dolnym gm. Koźuchów*, „Archeologia Środkowego Nadodrza” I, s. 203–211.
- Orlicka-Jasnoch, J.
2007 *Wstępne wyniki ratowniczych badań wykopaliskowych na cmentarzysku kurhanowym ludności kultury łużyckiej w Różanówce, pow. Nowa Sól*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” XLIX, s. 103–122.
2011 *Uwagi na temat roli kadzielnic w grobach ciałopalnych grupy białowickiej*, [w:] A. Jaszewska, A. Michalak (red.), *Ogień – żywioł ujarzmiony i nieujarzmiony. VI polsko-niemieckie spotkania archeologiczne Garbicz, 5–6 czerwca 2008*, Biblioteka Archeologii Środkowego Nadodrza 4, Zielona Góra, s. 95–115.
- Orlińska, G.
2001 *Catalogue of the Germanic Antiquities from the Klemm Collection in the British Museum*, London.
- Ostojca-Zagórski, J.
1978 *Gród halszacki w Jankowie nad Jeziorem Pakoskim*, Wrocław.
- Patay, P.
1990 *Die Bronzegefäße in Ungarn*, Prähistorische Bronzefunde II/10, München.
- Pawlak, E.
2010 *Wyniki badań ratowniczych prowadzonych na stanowisku 1 w Osieku, gm. Jarocin w 2007 r.*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne” 11, s. 61–81.
- Perzyńska, M.
1961 *Cmentarzysko ludności kultury łużyckiej w Nowym Mieście nad Wartą w powiecie jarocińskim*, FAP XII, s. 56–145.
- Piaszykówna, M.
1953 *Pradzieje miasta Poznania*, Biblioteka Archeologiczna. Seria B. Inwentaryzacja zabytków archeologicznych I, Poznań.
- Pieczyński, Z.
1954 *Cmentarzysko z wczesnego okresu żelaznego (700–400 p.n.e.) w Górszewicach, w pow. szamotulskim*, FAP IV (1953), s. 101–150.
- Piontek, J.
1972a *Wyniki badań szczątków kostnych z grobów ciałopalnych z cmentarzyska w Trzebulach powiat Krosno*, „Zielonogórskie Zeszyty Muzealne” III, s. 425–430.
1972b *Charakterystyka antropologiczna grobów ciałopalnych z cmentarzyska ludności kultury łużyckiej w Kotli powiat Głogów*, „Zielonogórskie Zeszyty Muzealne” III, s. 430–436.
- Prüssing, G.
1991 *Die Bronzegefäße in Österreich*, Prähistorische Bronzefunde II/5, Stuttgart.
- Przybyła, M. M.
2007 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Siemoni, gm. Bobrowniki, woj. śląskie*, „Śląskie Prace Prahistoryczne” 6, s. 54–200.
- Przybyła, M. S.
2003 *Uwagi o chronologii ceramiki grupy tarnobrzeskiej*, MSROA XXIV, s. 27–54.
- Purowski, T.
2010 *Paciorki szklane zdobione linią zygzakowatą odkryte w międzyczeczu Odry i Wisły na stanowiskach z wczesnej epoki żelaza*, APolski LV, s. 23–88.
- Puttkammer, T.
2008 *Das prähistorische Gräberfeld von Niederkaina bei Bautzen. Band 10*, Veröffentlichungen des Landesamtes für Archäologie mit Landesmuseum für Vorgeschichte 54, Dresden.
- Rachwaniec, A.
1982 *Problematyka wczesnej fazy kultury łużyckiej w rejonie Nowej Huty*, [w:] M. Gedl (red.), *Południowa strefa kultury łużyckiej i powiązania tej kultury z południem*, Kraków-Przemyśl, s. 59–72.
- Radwan, A.
1983 *Die Kupfer- und Bronzegefäße Ägyptens*, Prähistorische Bronzefunde II/2, München.
- Rajkowska, E.
1984 *Materiały z cmentarzyska ludności kultury łużyckiej w Osieku, gm. Jarocin, woj. kaliskie*, FAP XXXIII (1982–1984), s. 1–18.
- Romanow, J.
1974 *Wielokulturowa osada w Książku, pow. Kłodzko*, „Silesia Antiqua” XVI, s. 175–195.
- Rook, E.
1960 *Zabytki kultury łużyckiej z Pleszowa (Nowa Huta) z badań w latach 1954–1955*, MatArch. II, s. 179–196.
- Różańska, H.
1958 *Cmentarzysko łużyckie z młodszego okresu halszackiego w Spicymierzu, pow. Turek*, MS IV, s. 145–155.
- Różycka, T.
1962 *Badania na cmentarzysku kultury łużyckiej w Słupie, pow. Środa Śląska, w 1960 roku*, „Silesia Antiqua” IV, s. 165–197.
- Różycka, T., Różycki, K.
1961 *Prace ratowniczo-zabezpieczające na cmentarzysku kul-*

- tury łużyckiej w Wołowie Śląskim w latach 1958–1959, „Silesia Antiqua” III, s. 39–74.
- Rydzewski, J.
1989 *Osada kultury łużyckiej w Podlężu (Część I: katalog materiałów)*, „Materiały Archeologiczne Nowej Huty” XIII, s. 11–124.
- Sarnowska, W.
1958 *Cmentarzysko łużyckie we Wrocławiu-Grabiszynie*, MS III, s. 351–377.
- Schneider, J.
1958 *Die Keramik des Aurither Stils westlich der Oder*, Studien zur Lausitzer Kultur 3, Leipzig, s. 5–70.
- Schöneburg, P., Rösler, H.
2008 *Wasser aus der Röhre*, [w:] *Ausgrabungen im Niederlausitzer Braunkohlenrevier 2007*, Arbeitsberichte zur Bodendenkmalpflege in Brandenburg 20, Wünsdorf, s. 91–94.
- Sobkowiak-Tabaka, I.
2012a *Katalog obiektów*, [w:] *Osadnictwo pradziejowe, średniowieczne i nowożytnie w Lutolu Mokrym*, Ratownicze badania archeologiczne Instytutu Archeologii i Etnologii PAN. Ośrodek Studiów Pradziejowych i Średniowiecznych IV, Poznań, s. 13–49.
2012b *Podsumowanie*, [w:] *Osadnictwo pradziejowe, średniowieczne i nowożytnie w Lutolu Mokrym*, Ratownicze badania archeologiczne Instytutu Archeologii i Etnologii PAN. Ośrodek Studiów Pradziejowych i Średniowiecznych IV, Poznań, s. 383–385.
- Stanisławski, A., Wojnicki, T.
2008 *Osada ludności kultury łużyckiej na wielokulturowym stanowisku Zakrzów 41, powiat Krapkowice*, [w:] B. Gediga (red.), *Archeologiczne Zeszyty Autostradowe Instytutu Archeologii i Etnologii PAN*, zesz. 7: *Badania na autostradzie A4, część V: Osada ludności kultury łużyckiej w Zakrzowie, powiat Krapkowice, stanowisko 41*, Wrocław, s. 7–148.
- Stegmann-Rajtár, S.
1992 *Spätbronze- und früheisenzeitliche Fundgruppen des mittleren Donauebietes*, BerRGK 73, s. 30–179.
- Stępnik, T.
2010 *Cmentarzysko ciałopalne kultury łużyckiej w Chróstniku stan. 1, gm. Lubin, woj. dolnośląskie*, „Archeologia Środkowego Nadodrza” VII, s. 39–80.
- Szamałek, K.
1987 *Kruszwicki zespół osadniczy w młodszej epoce brązu i w początkach epoki żelaza*, Polskie Badania Archeologiczne 26, Wrocław.
1992 *Zmiany w technologii i stylu ceramiki z osad kultury łużyckiej w świetle badań materiałów nadgoplańskich*, FAP XXXVII, s. 5–22.
- 2009 *Procesy integracji kulturowej w młodszej epoce brązu i początkach epoki żelaza na Pojezierzu Wielkopolskim*, Poznań.
- Szarek-Waszkowska, E.
1975 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Krzemienicy pow. Mielec*, MSROA IX (1970/1972), s. 3–51.
- Szczepanek, A., Wieczorek, M.
1999 *Cmentarzysko z epoki brązu w Opatowie, stanowisko 1, woj. częstochowskie. Zarys badań prowadzonych w latach 1938–1998*, „Zeszyty Muzeum Częstochowskiego. Archeologia” 3, s. 43–53.
- Szczepanek, A., Jarosz, P., Suder, W.
2004 *Sprawozdanie z badań ratowniczych na cmentarzysku z epoki brązu w Opatowie, stanowisko 1, województwo śląskie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2001–2002*, Katowice, s. 60–66.
- Szpunar, A., Okoński, J.
2003 *Faza łużycka wielokulturowej osady w Tarnowcu, gm. Tarnów, pow. tarnowski, woj. małopolskie, stan. 1*, [w:] J. Gancarski (red.), *Epoka brązu i wczesna epoka żelaza w Karpatach polskich. Materiały z konferencji*, Krosno, s. 397–435.
- Szydłowska, E.
1968 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Przeczycach, pow. Zawiercie. Materiały*, Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Archeologia 5, Bytom.
1972 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Przeczycach, pow. Zawiercie. Omówienie materiałów*, Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Archeologia 9, Bytom.
- Śmigieński, W.
1959 *Wykaz nabytków Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w roku 1956 i 1957*, FAP X, s. 256–286.
1960 *Cmentarzysko ludności kultury łużyckiej w Terespotockiem, pow. Nowy Tomyśl*, FAP XI, s. 1–40.
1963a *Wykaz nabytków Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w roku 1958*, FAP XIII (1962), s. 346–363.
1963b *Groby ludności kultury łużyckiej z Wągrowca*, FAP XIII (1962), s. 318–321.
1965 *Cmentarzysko ludności kultury łużyckiej w Karcu, pow. Gostyń. Część I*, FAP XVI, s. 10–78.
- Trybała-Zawiślak, K.
2012 *Groby z przykryciem popielnicy w tarnobrzesckiej kulturze łużyckiej*, [w:] S. Czopek (red.), *Hic mortui vivunt. Z badań nad archeologią funeralną*, Rzeszów, s. 149–165.
- Uciechowska-Gawron, A.
2006 *Osadnictwo łużyckie i wczesnośredniowieczne na stano-*

- wisku Św. Wojciech nr 17, Biblioteka Archeologii Środkowego Nadodrza 2, Zielona Góra, s. 213–262.
- Uhl, U., Bönisch, E.
2008 *Töpferton und Scherbenhaufen. Bronzezeitlicher Hausrat bei Klein Görigk*, [w:] *Ausgrabungen im Niederlausitzer Braunkohlenrevier 2007*, Arbeitsberichte zur Bodendenkmalpflege in Brandenburg 20, Wünsdorf, s. 127–145.
- Wanzek, B.
2004 *Die jungbronzezeitliche Großsiedlung von Buch-Berlin. Erste Vorlage ausgewählter Funde und Befunde*, Biblioteka Archeologii Środkowego Nadodrza 2, Zielona Góra, s. 37–76.
- Wawrzyniak, P.
2004 *Nowe cmentarzysko ludności kultury łużyckiej z V okresu epoki brązu w Głińsku, powiat Świebodzin*, Biblioteka Archeologii Środkowego Nadodrza 2, Zielona Góra, s. 77–90.
- Węcowski, M.
2011 *Sympozjon, czyli wspólne picie. Początki greckiej biesiady arystokratycznej (IX–VII w. p.n.e.)*, Warszawa.
- Węgrzynowicz, T.
1973 *Kultura łużycka na Mazowszu wschodnim i Podlasiu*, MSiW II, s. 7–126.
- Wiklak, H.
1962 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Niemysłowie pow. Poddębice*, WA XXVII/4, s. 395–396.
1972 *Późniejsze stadia rozwojowe środkowopolskiej grupy kultury łużyckiej*, PMMAE 19, s. 15–138.
- Woźniak, Z.
1960 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Chojnie-Golejewku w pow. rawickim*, PArch. XII (1959), s. 31–116.
- Zaitz, E.
1980 *Cmentarzysko ludności kultury łużyckiej we Włoszakowicach, woj. Leszno*, FAP XXIX (1978), s. 3–43.
- Zeylandowa, M.
1959 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Przyborowie pow. Nowa Sól*, FAP X, s. 143–151.
1965 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Sierszewie, pow. Jarocin*, FAP XVI, s. 79–102.
1974 *Otwarta osada halsztacka ludności kultury łużyckiej w Kotlinie, pow. Jarocin*, FAP XXIV (1973), s. 50–131.
1983 *Materiały z cmentarzyska ludności kultury łużyckiej w Dalewie, gm. Śrem, woj. Poznań*, FAP XXXII (1981), s. 9–12.
- Zielonka, B.
1955 *Materiały z osiedla obronnego kultury łużyckiej w miejscowości Kamieniec, pow. Toruń*, WA XXII/2, s. 158–174.
- Ziemlińska, W.
1956 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Chojnie, w pow. szamotulskim*, FAP VI (1955), s. 1–29.
- Ziomecki, J.
1975 *Obróbka gliny*, [w:] K. Majewski (red.), *Kultura materialna starożytnej Grecji. Zarys, tom I*, Wrocław, s. 335–395.
- Żychlińska, J.
2002 *Cmentarzysko ludności kultury łużyckiej w Cerekwicy, gm. Rokietnica, woj. wielkopolskie, stanowisko 3*, „Prace i Materiały Muzeum Miasta Zgierza” III–IV (1998–2002), s. 9–135.

SMALL OMPHALOS BOWLS FROM LUSATIAN CULTURE CONTEXTS IN POLAND

SUMMARY

Bowls with an omphalos, in which the vessel base has been pushed out from the bottom up to form a raised bump inside the vessel, are mostly known from south-western Poland (Fig. 1). In the ancient cultures of the Mediterranean region vessels with an omphalos, or with a differently shaped base, form part of wine-drinking sets. *Phialae* – small libation bowls – were used during traditional feasts – *symposia*.

We catalogued 707 small bowls, with an opening diameter not exceeding 15 cm (in miniature forms – 7.5 cm), with the depth coefficient, calculated as the ratio of the vessel's maximum horizontal dimension to its height, of at least 1.5. Specimens with a coefficient of 1.5–2.99 were defined as “deep”, with a coefficient of 3–3.99 – as “shallow”, the rest – as “flat”.

Bowls assigned to category I (in the form of an obliterated globe) were divided into the following types: type I/A – with the wall ex-

panding upwards, and I/B – with the wall folded in at the top; and subtypes: with a straight rim I/A₁ and I/B₁, with a folded rim I/A₂ and I/B₂, flared, cup-like I/A₃, sharply flared I/A₄, broken biconically I/B₃ (Fig. 2).

Bowls assigned to category II (profiled) were classified as follows: type II/A – S-profiled, II/B – necked (tall neck – subtype II/B₁, short neck – subtype II/B₂) and with a marked carination, II/C – with a funnel-like, flared rim and a biconical belly, II/D – with a pronounced, funnel-like rim (in subtype II/D₁ bowls the rim diameter is approximately the same as the maximum body diameter, in subtype II/D₂ it is larger), II/E – with an indentation under the lip, II/F – with a pronounced, cylindrical rim, II/G – with a folded out rim (subtypes II/G₁–II/G₄ depending on the shape of the vessel body) and II/H – broad-bodied, usually with a poorly marked rim (Fig. 3, 4).

The omphaloi were divided into “narrow” (the diameter not exceeding $\frac{1}{4}$ of the maximum horizontal diameter of the bowl), “broad” and “low” (with the coefficient of at least 10, calculated from the diameter: depth of the indentation ratio), “moderately high” (5–9.99) and “high” (up to 4.99). In omphaloi classified to variant 1 the protuberance is rounded, sporadically – truncated flat (variant 1/a), or, with a depression in the apex: a dimple (1/b), a dent (1/c), or a shallow, circular depression with a knob at centre (1/d). In omphaloi classified to variant 2 there may be a knob (bulb) – rounded (2/a), truncated flat (2/b), with a depression (2/c).

Grooved decoration found on the bowl exterior was classified to group I: on the belly (1a), on the lower body (1b), on the rim (1c); arrangements of dimple motifs were classified to group IIa; groove-and-dimple compositions – to group IIb. Group III are decorations around the omphalos: hollow depressions at bottom (IIIa), and circles built by grooves or small dimples (IIIb), usually on the interior, similarly as equal-armed crosses – group IVa, and “rays” – group IVb. Group V are compositions of multiple motifs covering the interior of the bowls, VI – colour applied in some way (by slipping, painting the walls or decorative motifs), VII – profiling of the wall (VIIa) or of the lower part of the omphalos (VIIb), VIII – plastic decoration of the rim (knobs VIIIa, excisions VIIIb), IX – pseudo-handles (in the form of knobs IXa and cordons IXb), X – finger impressions (dimples).

Over 80% bowls belong in category I (mostly, type I/A) classified to 19 variants depending on the shape of their base (Table 1, 2). There is a large group of forms classified to subtypes I/A₁ (Fig. 5) and I/B₁ (Fig. 7) with a plain omphalos 1/a, the rest of the variants comprise up to seven vessels (Fig. 6, 8). Among profiled bowls assigned to category II, with 19 variants of omphaloi (Table 5), the largest number have an omphalos 1/a, specimens of subtypes II/B₁ (Fig. 9:f.g.j.k–n.p.r) and II/G₁ (Fig. 11:a–p.u.v). We classified several specimens each to type II/A (Fig. 9:a–e.h.i) and subtypes II/G₂ (Fig. 12:a–h.k) and II/G₃ (Fig. 12:i.j.l–r), the rest of the variants of the omphaloi belong to nine vessels (Fig. 9:d.i.o.s–w, 10, 11:n.s.t, 12:s–z). The percentage of the miniature bowls included in the two categories is around 10% (cf. Table 1, 6, 9).

Most of the bowls assigned to types I/A (58%) and I/B (72%) are deep (Table 1, 2). All proportions are represented by vessels I/A₁/1/a, predominantly deep (Fig. 5:f.i.k.m–o), and mostly, shallow I/A₁/1/b and I/A₁/2/c (Fig. 6:c.e). Some deep (Fig. 7:b–d.h.l), shallow (Fig. 7:a.e.g.i–k) and flat (Fig. 7:f) bowls were classified to I/B₁/1/a. Most of the profiled bowls are deep forms (73%; Table 5). The widest range of proportions is observed in vessels II/G₁/1/d (Fig. 11:s.t) and II/G₂/1/a (Fig. 12:a–h.k). Miniatures – 14.5% specimens classified to type I/A (Fig. 5:c.d, 6:g), ca. 5.5% to type I/B (Fig. 8:f) and ca. 3% to profiled forms (Fig. 11:h) – mostly are deep forms.

In most of the bowls assigned to category I the omphalos is narrow (Table 3, 4), in specimens of category II – broad (Table 6). A narrow, a moderately high and a high protuberance more frequent in the oblat globe bowls than in the profiled specimens. Broad omphaloi observed in bowls assigned to category I tend to be of a moderate height, in specimens from category II – they are low. Omphaloi of variants 1/b–d are seen in vessels of either category (Fig. 6:b, 8:a.d.g.j, 9:d.i.v.w, 10:k, 11:n.s.t), those of variant 2 – only on the unprofiled forms (Fig. 6:c–j, 8:b.g.i).

Hand-built, many of the bowls are asymmetrical (Fig. 5:a, 7:a, 12:z). In ca. 17.5% the wall was deliberately made of an uneven height (Fig. 5:f.j, 6:k, 8:e, 9:e.j.t.u, 10:a, 11:r, 12:b.c.l.m.z, Table 7). This shape would make it easier to empty the vessel without the need to tip it sharply. Some 20% bowls have blackened or graphitted walls (Table 8, 9). Only a small number of vessels I/A₁/1/a (Fig. 5:j.o) are blackened (very rarely, graphitted) mostly, on the interior; this treatment is observed on both faces in forms assigned to type I/A with a special form of the omphalos (Fig. 6:d.g), and to subtype I/B₁ (Fig. 7:c.e.k, 8:a.c.d.j). The per-

centage of vessels from category II with darkened walls – one (Fig. 9:a.f.n.u, 10:b), or both surfaces (Fig. 9:j.o.p.v, 10:d.f.m.o, 11:a.b.k.s–u, 12:a.o) – was twice that of specimens assigned to category I.

Decoration was observed on 71 oblate globe bowls (category I, ca. 13% specimens; Table 10, 11) and 137 profiled bowls (ca. 85%; Table 12–14). Bowls assigned to category I most often had on them designs of grooves and dimples belonging to different ornamentation groups, and very seldom – finger impressions (Fig. 5:g.k) and painted motifs (Fig. 7:f). Circles of group IIIb (Fig. 6:e.h.i, 8:h), motifs of group IV (Fig. 5:m–o, 6:f.j, 7:g, 8:j), compositions consisting of motifs classified to groups IIIb and IVb (Fig. 5:e, 8:i), and finger impressions (dimples) were present only on vessels from subtypes I/A₁ and I/B₁ (Fig. 5:e.g.k.m, 6:e.h.i, 7g, 8h–j). Popular decorations on bowls from category II include groove-and-dimple designs (Fig. 9:b–d.f–h.k–m.r, 10:b.d.f.g.k.m.o.s.t.v.w, 11:a.b.k.n.p.r.u, 12:a.i.o) and coloured motifs (10:i.h.n, 11:c.f.h–j.m.v, 12:b–h.j–n.p–z). Plastic decoration is seen mainly on specimens of type II/A (Fig. 9:a.e) and subtypes I/A₂ (Fig. 6:k.l), I/B₃ (Fig. 8:e) and II/B₁ (Fig. 9:j.n), and also, I/B₁ (Fig. 7:b–e), exceptionally, also on II/G₁ (Fig. 11:g). Dimples classified to group IIa (Fig. 6:m, 10:m) and compositions classified to group V (Fig. 5:l, 7:f.h–l, 8:g, 9:t.v.z, 10:g, 11:s.t) appear on vessels of both categories.

We divided the distribution range of the bowls into two zones: eastern (where a grave holds a single vessel with an omphalos) and western (often, more than one omphalos bowl to a grave inventory). During the **Bronze Age** the eastern zone (mostly with profiled bowls) covers southern Poland, the Silesia-Cracow Upland, the eastern area of the Silesia-Greater Poland borderland (cf. I. Lasak 1996, p. 6–7, fig. 1) and the Kalisz Heights. The western zone (here forms classified to category I are typical) covers Lower Lusatia, Lubusz Land, the western portion of the Silesia-Greater Poland borderland, the Lake District of Poznań and the Lake District of Chodzież, the Flatland of Września and the region between the Warta and the Noteć rivers (ie, the western fragment of the Gorzów Basin and the eastern fragment of the Lake District of Chodzież). The scarcity of grave assemblages in the upper Noteć drainage (an area on the border between Kuyavia and the Lake District of Gniezno) prevents a reliable attribution of this area to either of the two zones.

Forms classified to category I of Bronze Age date make up 83%. Bowls I/A₁/1/a outnumber, more than four times, bowls I/B₁/1/a. Nearly a half of specimens I/A₁/1/a are deep forms (Fig. 5:f.m), with only a slightly smaller number of shallow vessels (Fig. 5:a.c.d.g.h.l), and a dozen-odd flat forms (Fig. 5:b.e, 13, Table 27). In more than 70% the omphalos is narrow, mostly of a moderate height (Fig. 5:b.e, 14, Table 28) with broad omphaloi noted in the eastern part of the Silesia-Greater Poland borderland, in Lower Lusatia and some sites in Greater Poland (Fig. 5:m, 14, Table 29). Deep bowls I/B₁/1/a make up ca. 66% (Fig. 7:b, 15, Table 27), the remainder are shallow (Fig. 7:a.i), and exceptionally – flat. In nearly 80% of these vessels the omphalos is narrow, mostly of a moderate height, with high omphaloi (Fig. 7:a.b.i, Table 28) slightly outnumbering low omphaloi. A very small number of broad omphaloi were of a moderate height, or low (Fig. 16, Table 29).

In the eastern zone, where typical forms include I/A₁ (Fig. 6:k.l), II/A (Fig. 9:a.e), II/B₁ (Fig. 9:f.g.j.n) and II/C (Fig. 10:a.b) bowls I/B₁/1/a (Fig. 7:b) were used more often than in the western zone (here their frequency was higher only in Lower Lusatia; cat. 4). Special omphaloi (Fig. 21, 22) in the eastern zone – 1/b (Fig. 6:a, 8:j) and 2/a – were made only rarely during Bronze Age V. In the western zone, the characteristic form of omphalos is variant 2. Recorded starting from Bronze Age IV, knobs 2/b (Fig. 6:h, 8:h.i) outnumber bulbs 2/a (Fig. 6:d.i.j, 8:b) and 2/c (Fig. 6:c.f).

In just 37 vessels the line of the rim is diagonal (Fig. 5:f, 6:k, 9:e.j, Table 7, 30), and 27 specimens are blackened (Table 8, 9, 31). In the eastern zone vessels darkened on the inside are noted starting from

Bronze Age III (Fig. 6:k, 9:a.f.n, 10:b), and in Bronze Age V some specimens are entirely black (Fig. 5:e, 8:j). In the western zone, the blackening – of the interior, or of both surfaces – is noted starting from Bronze Age IV/V only on a limited number of specimens, classified to subtype I/A₁ with a special form of omphalos 1/b or 2/a (Fig. 6:d). Only ca. 22% bowls are decorated (Table 32–34). Most of them are recorded in the eastern zone, where during Bronze Age III the decorations consisted of grooves (Fig. 9:f.g, 10:b), in Bronze Age V – plastic elements (Fig. 6:k.l, 7:b, 9:a.j.n, 10:a) and more rarely, other motifs (Fig. 5:e, 8:j, 9:e.k). In the western zone, from Bronze Age IV/V onwards, mostly on shallow and flat bowls, is observed a decoration of grooves and small dimples (Fig. 5:l, 6:f.h–j, 8:h.i), or there is a groove around the omphalos (Fig. 5:b), and grooves (Fig. 8:f) or knobs (Fig. 6:d) on the edge.

During the **Hallstatt Period** the eastern zone encompassed southern Poland, eastern Greater Poland (Turek Heights and Łask Heights) and very likely, the upper Noteć drainage, as well as the adjacent margin of the Lake District of Gniezno, the western zone – the cemetery in Kietrz, Głubczyce County, Central Silesia (the drainages of Ślęza, Kaczawa and Widawa rivers), the Silesia-Greater Poland borderland, the Middle Obra Valley, the Lake District of Poznań, the northern part of the Kalisz Heights, and the eastern part of the Flatland of Września, Lower Silesia, Lower Lusatia, the Lower Silesian Wilderness (Bory Dolnośląskie) and the Western Sudetes Foothills.

The percentage of vessels assigned to category I (ca. 62%), of which a significant group during this time are forms I/B₁/1/a, is smaller than during the Bronze Age. Most of the unprofiled bowls are deep (Table 27): nearly 70% specimens classified to subtype I/A₁ (Fig. 5:i.k.n.o, 17) and nearly 80% – to I/B₁ (Fig. 7:d.h.l, 19). The omphaloi in bowls I/A₁/1/a – narrow (Fig. 5:i.j.n) and broad (Fig. 5:k.o) – in all the defined height brackets, have a frequency similar to that recorded during the Bronze Age (Table 28, 29), suggesting that the technique of their execution remained the same, and still involved modelling with fingers. Narrow omphaloi in bowls classified to I/B₁/1/a have become more standardised than in the past, possibly explaining the increased percentage of protuberances of intermediate height (Fig. 7:g). More frequent than the narrow are broad omphaloi, among which low forms (Fig. 7:j.l) are slightly more numerous than the moderately high ones (Fig. 7:d.f.h.k). The unification of the parameters of omphaloi in bowls classified to subtype I/B₁, and the substantial percentage of protuberances of a larger diameter, suggest they were modelled over a stencil (Fig. 7:d.e.f.h.k.l).

In the eastern zone (except for south-eastern Poland, where only bowls of category I are noted), similarly as during the Bronze Age, the vessels in use represented types II/A (Fig. 9:d.h) and II/C (Fig. 10:c), and subtype II/B₁ (Fig. 9:l.m.p.r), sometimes decorated, and sporadically featuring an omphalos, of a form classified to 1/b or 1/c (Table 19A, 20A, 21A, 34). Category I bowls were decorated very rarely (Fig. 5:k, 6:m, Table 34), and a few of them have a bulb – 2/c, modelled inside (Fig. 6:g).

In the western zone, within the range of the Silesian Group, bowls of both categories occurred with a different frequency. In Kietrz (cat. 34; Table 19B), blackened vessels type I/B (Fig. 7:c, 8:d) tended to prevail over specimens classified to II/G (Fig. 11:a, 12:c.o.s), and in the Middle Obra Valley (Table 20B, 21B), forms I/A₁ outnumber those classified to I/B₁ (Fig. 8:a), I/B₃ (Fig. 8:c), II/E (Fig. 10:k) and II/G₁ (Fig. 11:l). In Central Silesia and in the western part of the Silesia-Greater Poland borderland, profiled forms were the most dominant (Table 22), mostly attributed to type II/G – in Silesia, a mixed selection, the majority blackened (Fig. 11:i.s.t.u, 12:f.g.i.k.n), in the borderland – with a higher frequency of coloured specimens, almost always belonging to subtype II/G₁ (Fig. 11:b.c.f.g.o, 12:e). Specimens I/B₁ were usually shallow, in Central Silesia – attractively decorated (Fig. 7:f.j). In the eastern part of the Silesia-Greater Poland borderland, bowls classified to category I – most of them deep, subtype I/B₁, decorated

with patterns of group V (Fig. 7:k.l), or knobs on the edge (Fig. 7:d.e, 8:e) – only in HaC_{1/2} were outnumbered by profiled specimens (Table 23). At this time and during HaC₁, vessels classified to subtypes II/G₂ and II/G₃ are well represented, some of them decorated with a zone of grooving and painted motifs (Fig. 12:j.l.m.p.r). Some of the bowls had a characteristically thickened edge (Fig. 11:v, 12:b.d.g). Forms typical for the Silesia-Greater Poland borderland – a deep specimen classified to I/B₁/1/a, and another classified to II/G₂/1/a, with a thickened edge (Fig. 12:h) – were recovered in Gorszewice (cat. 22), in the Lake District of Poznań (Table 20B, 21B). The same cemetery also yielded vessels subtype II/G₄ (Fig. 12:t.u.v) with an analogy in Kietrz (Fig. 12:s). In Greater Poland, we recorded also bowls type II/F – coloured (Fig. 10:n), and not blackened, as in Central Silesia and the borderland, and subtype II/G₁ (Fig. 11:d.e.k.l), exceptionally, with an omphalos 1/b (Fig. 11:n). In a small group of unprofiled vessels, similarly as during the Bronze Age, we observed a bulb – rounded 2/a, or with a depression 2/c (Fig. 6:e).

In the region on the Middle Odra, in the Białowice Group, the widespread form were bowls classified to category I (Table 24–26), some of them with an omphalos, form 1/b (Fig. 6:b) or 1/c. The decoration of specimens classified to I/B₁/1/a (Fig. 7:h) and the form of the profiled vessels II/G₁ (Fig. 11:j.m.r) and II/H (Fig. 12:y) from the Lower Silesian Wilderness have much in common with the pottery of the Silesian Group. Bowls forms in use in Lower Silesia and Lower Lusatia include types II/A (Fig. 9:b) and II/E (Fig. 10:l), and also, subtype II/B₂, decorated with traditional motifs.

At the earliest during the first half of Bronze Age III, profiled specimens with an omphalos occur in the eastern zone in Kietrz (Fig. 9:f, 10:b, 26, 27), lying at the approaches to the Moravian Gate, an important route of the influx to our territory of inspirations from the region to the south of the Carpathian range. At the transition from Bronze Age III and IV, bowls classified to category II found their way to the region around Cracow (Fig. 9:g), perhaps even during Bronze Age IV – to the upper Noteć River drainage (Fig. 9:c), in Bronze Age V to the Silesia-Cracow Upland (Fig. 9:a.e.j.n, 10:a) and to south-eastern Poland (Fig. 9:k). Chronologically the earliest, obliterated globe specimens appeared during the first half of Bronze Age IV in the Lubusz Land, with a delay in comparison to the lands on the other bank of the Odra River (Fig. 13–16), where similar specimens were observed even during the older phase of Bronze Age III, coinciding with the onset of *Fremdgruppenzeit* – the period of foreign influences of Southern European origin. Starting from Bronze Age IV, bowls classified to category I were used in Lower Lusatia (Fig. 5:m, 8:b), on the western margin of the Silesia-Greater Poland borderland (Fig. 5:b.f, 6:d.h, 8:h) and in Greater Poland (Fig. 5:d.h.l, 6:f.i.j, 8:i). In the eastern zone, at the transition from Bronze Age IV to Bronze Age V, they were present in the Kalisz Heights (Fig. 5:g), noted during Bronze Age V in Kietrz (Fig. 5:e, 6:k), in the eastern part of the Silesia-Greater Poland borderland and, most of them reduced to a diminutive form, in the Silesia-Cracow Upland (Fig. 5:c, 6:a, 7:b), and, during the Early Iron Age – in south-eastern Poland.

Hallstatt period bowls which have parallels across the Carpathian range have been discovered in Kietrz (Fig. 6:o, 12:s), Gorszewice (Fig. 12:t–v) and Komorowo (cat. 37; Fig. 9:p.r), found on the so-called Amber Road (Fig. 26, 29). Biconical specimens, subtype I/B₃ (Fig. 24), appeared first in Kietrz and in the Silesia-Greater Poland borderland (Fig. 8:c), and later, in the Valley of the Middle Obra River (Fig. 8:e). The “Road” also contributed to the spread of coloured or blackened luxury ceramics. Forms characteristic for the Silesia-Greater Poland borderland and for Central Silesia (Fig. 26–29) – types II/F (Fig. 10:m.o) and II/G (Fig. 11:b.c.f.–j.l.p.s.–v, 12:a.b.d.–g.i.–n.p.r), and also subtype II/B₂ (Fig. 9:o.t.–w) are observed also in the lake district belt in Greater Poland (Fig. 9:s, 10:n, 11:d.e.k.l.n). Bowls in which the omphalos is modelled at the centre of the flat base were manufactured during HaC in Central Silesia (Fig. 5:j, 12:i) and in the Silesia-Greater

Poland borderland (Fig. 12:p), during HaD – in the upper Noteć River drainage (Fig. 9:d, 10:c) and in eastern Greater Poland (Fig. 5:i).

In analysing the grave inventories we separated groups of pottery forms defined by us as **selections**, or recurring arrangements consisting of a bowl (or another bowl-like form, with or without an omphalos) and a vessel inserted into it: in **selection A** – a scoop or a handled cup, in **selection B** – a jug or a diminutive jug with a pointed base, in **selection C** – a basin or an amphora, in **selection D** – another bowl-like vessel, in **selection E** – a biconical vessel, in **selection F** – a jar. We refer to a bowl placed inside a scoop (or another vessel) as a **reversed selection A–F**. Specimens placed in the grave side by side, or one placed one over the other (also included here are cinerary urns covered with a bowl) are **elements of a selection**. A **set** is understood as a jar with a scoop, or a handled cup, placed inside it; these vessels, placed side by side, or covering one another, are **elements of a set**. Bowls were placed **next to the burial**, presumably so to have the dead individual join in the ritual being performed, and – specimens used in other ritual activities – were placed around the burial (understood here as between the vessels grouped next to it, or on the margin of such a cluster) and **separately**.

The funerary pottery (except for cinerary urns) was recognized by us as a **service** (set of dishes), consisting of containers – jars, or basin-like forms (basin, amphora, biconical vessel, broad-bodied vessel), vessels for scooping and pouring beverage (scoops, handled cups, jugs, diminutive jugs with a pointed base) and small bowls. A service was defined as **non-standard** if it did not include a bowl or a scoop-like form. We distinguished **services with a jar-container** (of a large form), with a **basin-like container** (at least of an intermediate size), a **mixed service** – with containers of both types, a **pseudo-mixed service** – with a container of one type and a small “model” of the other type, a **substitute service** consisting of small sized “models” of actual containers. **Libation services** (for performing a sacrifice) consist of bowls, smaller or larger (selections D, or elements of selections D), or bowl-like vessels and scoop-like vessels (selections A or B, reversed selections or their elements).

In settlement contexts, small bowls have been found within the remains of built structures (Fig. 6:m, 9:p, cat. 112:1), storage and other utility features (cat. 112:2.3, 136:1), a refuse pit (Fig. 9:h) and pits serving an obscure function (cat. 35:1, 94:1, 108:1, 147:1.2). A few specimens were discovered within a hearth (cat. 123:1, 136:2, 148:1), in a votive offering (cat. 136:3), in a pit, together with other vessels belonging to a “pseudo-mixed” service consisting of a container – an amphora (cat. 40:1). A small number of specimens – in a hearth (cat. 148:1), next to a semi-sunken pit dwelling (cat. 146:1) or within a symbolic feature (Fig. 9:g) – they formed part of a libation service.

We analysed the pottery furnishings of 103 graves from the Bronze Age containing 144 omphalos bowls (Table 35–42), and 156 assemblages from the Early Iron Age – with 229 of the pottery forms under discussion (Table 43–57). Also taken into account were inventories which included bowls with a flat, a concave or a rounded base, used parallel with services containing omphalos bowls, and services with vessels provided with an omphalos recorded in features left out from a closer analysis due to incomplete data.

During the **Bronze Age**, in the eastern zone (Fig. 55, Table 35–37) bowls (more often, without an omphalos) were usually placed next to the burial. The percentage of graves furnished with these vessels in Kietrz and Bachórz-Chodorówka (cat. 1), did not exceed 1.9%. In the eastern part of the Silesia-Greater Poland borderland, the corresponding value was ca. 6%, and in the Silesia-Cracow Upland – 4–16%. There was a large number of substitute services (73.5%), most of them consisting of a jar (57%) and including, as a standard, the selection A (Fig. 31). The more common form of container was the jar and not the basin-like vessel. Rituals involving the use of bowls performed when bidding farewell to the dead are documented for individuals of different ages suggesting that the high frequency of infant burials in

Silesia-Cracow Upland may be uncharacteristic. A few vessels served as covers of a cinerary urn (Fig. 9:k, cat. 8:1) and a miniature basin (Fig. 5:e, 30), one served as a cinerary vessel (Fig. 10:b).

In the western zone (Fig. 56, Table 38–32), small bowls with an omphalos predominated in Lower Lusatia (Białków – cat. 4; Jasień – cat. 30), in the western part of the Silesia-Greater Poland borderland (Przyborów – cat. 85), and in some sites in Greater Poland (Wartosław – cat. 121; Wieleń – cat. 125). In other cemeteries in Greater Poland, at Terespotockie (cat. 114), and Biernatki (cat. 5), they were outnumbered by specimens with a different type of base, and in Sławie (cat. 105), only forms with a flat base are recorded. The percentage of grave inventories including small bowls ranged from 8% in Biernatki and Kaliszany (cat. 32), to 54% at Białków. The largest percentage was represented by services with a container (58%), most often, a basin-like vessel, over 40% of them of the pseudo-mixed type; “suites” containing a jar form the smallest group.

Inventories with a basin-like container, at times of substantial size (Fig. 38, 39) may be seen to cluster on the Middle Odra. In this area, burials were furnished on occasion with two (Table 41:6, 42:2, 3.12.13.18) or even a larger number of services (Fig. 32:a, 38, Table 41:8). In graves with three to six “suites” of vessels, some services did not include the small bowls (these presumably, had been “taken away”, to be used in further ceremonies, and the used, no longer needed pottery was put away), in others the scooping vessel was missing (Fig. 36, Table 40:1, 41:3.12), used repeatedly, as suggested by the archaeological context (Fig. 34, 35), until the backfilling of the burial.

In Lower Lusatia and in the western part of the Silesia-Greater Poland borderland, where there is a domination of bowls with an omphalos and of services with containers, the funeral rituals seem to have had the nature of feasting. Their complexity is confirmed by the deposition of bowls not only next to the burials, but also around them, as well as separately. In other areas, the ceremonies were mostly limited to the act of libation, which sometimes preceded the deposition of the cinerary urn in the grave (Fig. 33). Use was made for this purpose of libation services and substitute services which most often were deposited next to the burial; the vessels were placed inverted, or on their side, in a position we can describe as “the offering has been made” (Fig. 31, 32:b, 33–36, 38).

Most often, the bowls formed a group with a scoop or a handled cup (Fig. 32:b, 37, 39), and with other bowl-like forms (Fig. 33, 34, 36, 37), more rarely, with basin-like vessels of a small size (Fig. 34, 38), jugs (Fig. 38) or with jars (Table 41:15, 42:11). A bowl could be used as a cover of a cinerary urn: a specimen classified to I/B₁/2/b (Fig. 8:h, cat. 85:5), or serve as a cinerary urn – specimen I/B₁/1/a with a narrow and high omphalos (cat. 84:4). The limited number of osteological data prevents analysis of the sex and age of burials furnished with the omphalos bowls. In Sławie, the small bowls were discovered in adult burials.

During the **Hallstatt Period**, in the eastern zone (Fig. 57, Table 43) the frequency of assemblages provided with small bowls (between ca. 3% and 17–18%) was similar as in the Bronze Age. In the birritual cemeteries in the Silesia-Cracow Upland, the dominant form continues to be the substitute service with a jar. Libation services were recorded chiefly in south-eastern Poland, and services with containers – in eastern part of the Greater Poland (a mixed service with a fragment of a strainer found in Zalew II – cat. 137) and in the Kalisz Heights (a pseudo-mixed service without scoop-like vessels, Topola Wielka – cat. 115; Table 43:3). The burial in a small bowl-urn set over a zoomorphic figurine included among its furnishings a pair of scoops (Fig. 40), the same as this Late Bronze Age assemblage with a rattle (Fig. 34).

In the western zone, within the range of the Silesian Group (Fig. 58, Table 44–51), the percentage of inventories featuring small bowls (most of them without an omphalos) was the following: in Kietrz – at 14% (ca. 1/3 found in imposing chamber features or in features provided with

a posted construction), in Central Silesia – between 35% and 60%, in the western part of the Silesia-Greater Poland borderland – 60%, and its eastern part – 32–36%, and only in Cieszków (cat. 10) – 80%. In Gorszewice, services with small bowls were recorded in 9.4% graves, in Sławie – in 40%. A popular form were “suites” incorporating basin-like containers, and also mixed substitute services.

In Kietrz, services with containers occurred three times more often than substitute services (Table 44). Imposing graves were furnished mostly with pseudo-mixed services (apparently, with the most sophisticated array of ritual pottery, often with large basin-containers, usually a single jar with a lid, and pottery in typical arrangements; Fig. 41), used in rituals alongside metal objects. In traditional graves mostly substitute services were deposited, furnished with a basin-like container (and no jar) or with a mixed service.

In Central Silesia substitute services were more numerous than groups incorporating basin-like containers (Table 45). Often, the use of some container is confirmed by the presence in the grave of only a fragment of this vessel. It may be surmised therefore that at least some of the substitute inventories are the remains of services originally including a container, damaged during the ceremony or alternately, meant for multiple use, not deposited in the grave.

On the western margin of the Silesia-Greater Poland borderland the number of services with basin-like containers is nearly equal to the number of substitute services (Table 46). In the eastern part of that region, as in Central Silesia, there was a slightly larger number of substitute services (Fig. 43–45, Table 47–50), and the basin-like containers were mostly found in pseudo-mixed services (Fig. 42, 45, 46). In HaC_{1/2} there was an increase in the number of “suites” which incorporate special pottery, first of all, flask vessels (Fig. 43, 44), in HaC₂ jars gain in importance, included in services and used as cinerary urns (Fig. 45).

Analysis of the limited data from Greater Poland revealed a marked divergence in the selection of services in particular sites (Table 51).

In the areas under discussion small bowls were mostly left behind in the area “around the burial”. A small number served as lids (Table 44:7.14, 46:2, 50:2) or cinerary vessels (Fig. 11:a, 45). Similarly as during the Bronze Age, bowl-like forms are associated with scoops (Fig. 43, 44), jars, or vessel sets, next to which they stood (Table 44:4.6, 45:7.8, 46:6, 47:6–9.12), or formed an arrangement with them (Table 47:17, 48:1, 49:1.3, 50:1, 51:1.3), with basin-like forms (Fig. 41, 42, 47) or other bowls (Fig. 42, 43). They accompanied metal objects (Fig. 41, 46) or small stoves (Table 45:6, 47:1.12.15, 48:5.13). Found placed inside one of the small bowls was an iron knife (Table 47:17), in another, a flask vessel (Table 48:5).

Osteological determinations available at present confirm no definite relationship between the age or sex of the deceased and the type of grave or the pottery service found inside. Some men were apparently singled out by rituals which called for the use of a larger number of services (Table 46:4, 47:3.14). In Kunice (cat. 41), there is an observable domination of burials of women, and in sites in Greater Poland (Gorszewice, Sławie, Poznań-Psarskie) an almost entire lack of infant graves furnished with small bowls.

In the Białowice Group (Fig. 59, Table 52–56), in the Lower Silesian Wilderness in Żagań-Kolonia (cat. 141), small bowls (almost all of them with an omphalos) were found in nearly a half of the inventories. In Lower Silesia, in Trzebule (cat. 117), these forms (most of them with an omphalos) were present in 38% graves, and in Stary Kisielin (cat. 106), in 52% (mostly, forms with a different form of base). In the Western Sudetes Foothills region, in Rakowice Wielkie (cat. 86), small bowls (as a rule, without an omphalos) were recorded in 41% assemblages.

In Żagań-Kolonia, small bowls come into use during the Hallstatt Period (Table 52–54). Nearly a half of the services were pseudo-mixed forms with a basin-like container (Fig. 48), with substitute services,

mostly of a mixed type accounting for 36% (Fig. 49), and libation services – for 15% (Fig. 51). In HaC the most dominant form are pseudo-mixed inventories, in HaD₁ – substitute services. Bowls evidently were popular and are found next to the burials, and starting from HaC₂, also around the burial. Many services include a small stove, some of them accompanied during HaC₁ by a flat dish. In HaC₂ more often than flat dishes, double vessels were used, which in HaD₁ occurred interchangeably with small stoves (Fig. 51).

In Lower Silesia (Table 55, 56) services incorporating small bowls (most often, placed in the area around the burial) were noted only in HaC₂, a period dominated by substitute inventories. In HaD the prevailing form are “suites” with basin-like containers, complete with pseudo-mixed services not observed previously (Fig. 52). A substantial number of furnishings included a flat dish and a small stove, more rarely, a double vessel. It does not follow from the analysis of human skeletal remains found at Trzebule that there was any correspondence between the age and the sex of the dead individual and the type of the pottery vessel service offered to him or her.

In the Western Sudetes Foothills region (Table 57:6), during HaC₁, bowls formed part of substitute services (mostly together with amphorae), during HaC₂ – provided with basin-like containers, some of them pseudo-mixed in their composition.

In sites found in Lower Lusatia we identified, for the most part, substitute services dating to the late Hallstatt period, mixed, or containing amphorae (Table 57:1).

A small number of bowls had been used as covers of cinerary urns (Fig. 53, Table 52:4.12, 55:13, 56:10), one contained a rattle (Table 52:6), most of them classified to category I. Bowls with an omphalos (cat. 141:15), and larger bowls, were in an arrangement with jars (Table 52:11, 54:5), standing next to them, or to sets of vessels (Fig. 48, 52, Table 53:4.9, 55:11, 56:6), and also, next to typically ritual forms, like small stoves (Fig. 48, 50, Table 52:1.2.12, 53:4.5.10, 54:2, 55:2.3, 56:3) and double vessels (Fig. 51).

Standard in cemeteries of the Białowice Groups, selections B containing impractical diminutive jugs with a pointed base (Fig. 49, 50, 52, 53) presumably were used when performing the libation. In the Silesian Group, a similar function may have been served by eg, flask vessels, equally often placed on their side (after the offering was made), right on the ground, or inside a small bowl. Imaginably, one element of the ritual feasting, performed using a service with a container, was to “make an offering”. This was done also, similarly as during the Bronze Age, using substitute “suites”, and libation services, later left behind next to the burials.

The cemetery of the Górzycza Group in Sękowice 8 (cat. 95), where small bowls (most of them lacking an omphalos) were found in 12% graves, is set apart by the near absence of substitute services (Fig. 59, Table 59:3.4). Similarly as in Kunice in Central Silesia there was a predominance of burials of women.

It does not seem that the idea of the omphalos could have been adopted from the Mediterranean region along with the small bowl form. The only apparent exception are shallow or flat specimens classified to category I, in use primarily during the Bronze Age (Fig. 5:b, 6:h.i, 8:h), which both in their proportions and the character of their decoration resemble the ritual *phiale*, and forms provided with a high protuberance in the vessel base, or with a special omphalos of either variant, found in graves, often in a prominent place (Fig. 33, 38, 52). Manufactured en masse, the moderately high and the low omphaloi are more likely to have had a practical purpose: they made it easier to grip the vessel and ensured stability when the vessel was put down.

Presumably, small plastic artwork or a small vessel with a convex base was placed over protuberances with a dimple, form 1/b, and depressions, forms 1/c and 2/c, and over bulbs 2/a, 2/b and omphaloi with a flattened apex (Fig. 5:n) – articles with a broad, recessed bottom. The figurines could have been secured inside some of the depressions

in the omphaloi (Fig. 6:c.e) using pins. The plastic artwork and other objects placed onto the omphaloi presumably were meant to be above the level of the liquid with filling the vessel.

Flat, circular impressions with a central knob, variant 1/d, seem to convey the idea of the omphalos bowl – a circular form with a central protuberance on its bottom. A symbolic significance has been ascribed to groups of irregular grooves (Fig. 9:e), and also to crosses and “rays” observed during the Bronze Age (Fig. 5:e.m, 6:j, 8:i.j) and the Hallstatt period (Fig. 5:k.o.n, 7:g, 10:h, 27:s), and to Early Iron Age designs based on the motif of a star (Fig. 7:f.i-l, 8:g, 9:w.z), triskeles (Fig. 27:i.w), triangles (Fig. 11:h-j.w, 12:a.h.p), diagonal crosses (Fig. 10:g), zig-zag (Fig. 9:z), *Embleme* (Fig. 11:f.j, 12:b.x) and hour-glasses (Fig. 11:m, 12:n). Some of these decorations (interpreted in terms of Sun and fire worship) were found inside the bowls, suggesting that during the ceremony they must have been held the right side up. The

dimples placed during the Bronze Age on the vessel base around the omphalos (Sun image?) were visible when the vessel was held upside down. Presumably, also the knobs on the edges of the bowls had a special meaning, this is suggested by circumstances of discovery of vessels decorated in this way.

The co-occurrence in the western zone, both during the Bronze Age and Early Iron Age, of jars, bowl-like vessels and scoop-like forms (three main vessels in use in the eastern zone since Bronze Age III) shows that the funeral ceremonies requiring the presence of bowls had evolved from a common substrate. This is suggested also by the persistence of specific arrangements of pottery present in graves (first of all, selections A, sets and their elements) for almost ten centuries. The varied rituals making use of pottery services incorporating small bowls would have been only one fragment of ceremonies practiced by the Lusatian Culture communities.

tlum. Anna Kinecka

WYKAZ SKRÓTÓW TYTUŁÓW CZASOPISM I WYDAWNICTW WIELOTOMOWYCH

ABBREVIATIONS OF PERIODICALS' AND SERIAL PUBLICATIONS' TITLES

AAC	– „Acta Archaeologica Carpathica”, Kraków
AAHung.	– „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, Budapest
AFB	– „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege”, Berlin (Stuttgart)
Amtl. Ber.	– „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturgeschichtlichen, vorgeschichtlichen und volkskundlichen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr...”; (później: „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturhistorischen, archaeologischen und ethnologischen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr...” oraz „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturgeschichtlichen, vorgeschichtlichen und volkskundlichen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr...”), Danzig
APolski	– „Archeologia Polski”, Warszawa
APS	– „Archeologia Polski Środkowoschodniej”, Lublin (wcześniej: Lublin-Chełm-Zamość)
AR	– „Archeologické rozhledy”, Praha
B.A.R. Int. Series	– British Archaeological Reports, International Series, Oxford
BerRGK	– „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, Frankfurt a.M.-Berlin
BJahr.	– „Bonner Jahrbücher”, Köln/Bonn
BMJ	– „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern”, Lübstorf (wcześniej: „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg. Jahrbuch ...”, Schwerin/Rostock/Berlin)
CRFB	– Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum
FAP	– „Fontes Archaeologici Posnanienses” (wcześniej: „Fontes Praehistorici”), Poznań
Inf.Arch.	– „Informator Archeologiczny. Badania rok ...”, Warszawa
InvArch.	– „Inventaria Archaeologica, Pologne”, Warszawa-Łódź
JmV	– „Jahresschrift für mitteleuropäische Vorgeschichte”, Halle/Saale
JRGZM	– „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz”, Mainz
KHKM	– „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, Warszawa
KSIA	– Kratkie soobšeniâ Instituta arheologii Akademii nauk SSSR (Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР), Moskva
MIA	– Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR (Материалы и исследования по археологии СССР), Moskva
MatArch.	– „Materiały Archeologiczne”, Kraków
MS	– „Materiały Starożytne”, Warszawa
MSiW	– „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, Warszawa
MSROA	– „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, Rzeszów-Krosno-Sandomierz-Tarnów (-Przemysł/Tarnobrzeg)
MZP	– „Materiały Zachodniopomorskie”, Szczecin
PA	– „Památky archeologické” (wcześniej: „Památky archeologické a místopisné”), Praha
PArch.	– „Przegląd Archeologiczny”, Poznań
PMMAE	– „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, Łódź
PomAnt	– „Pomorania Antiqua”, Gdańsk
Prahistoria ziem polskich	– <i>Prahistoria ziem polskich</i> , tom I: <i>Paleolit i mezolit</i> (red. W. Chmielewski, W. Hensel), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975; tom II: <i>Neolit</i> (red. W. Hensel, T. Wiślański), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom III: <i>Wczesna epoka brązu</i> (red. A. Gardawski, J. Kowalczyk), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978; tom IV: <i>Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego</i> (red. J. Dąbrowski, Z. Rajewski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom V: <i>Późny okres lateński i okres rzymski</i> (red. J. Wielowiejski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981
Prussia	– „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia” (później: „Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde”), Königsberg.
PZ	– „Praehistorische Zeitschrift”, Berlin-New York
RArch.	– „Recherches Archéologiques”, Kraków
RB	– „Rocznik Białostocki”, Białystok
RGA	– Reallexikon der Germanischen Altertumskunde: 1. wyd.: J. Hoops (wyd.), tomy 1–4 (K. J. Trübner, Straßburg 1911–1919), 2. wyd.: H. Jankuhn, H. Beck i in. (wyd.), tomy 1–35 (de Gruyter, Berlin-New York 1973–2007).
RO	– „Rocznik Olsztyński”, Olsztyn
RosArh.	– „Rossijskaâ arheologiâ” (Российская археология), Moskva
SJahr.	– „Saalburg Jahrbuch”, Berlin-New York
SlA	– „Slovenská archeológia”, Bratislava
SovArh.	– „Sovetskaâ arheologiâ” (Советская археология), Moskva
SprArch.	– „Sprawozdania Archeologiczne”, Kraków
SprPMA	– „Sprawozdania P.M.A.”, Warszawa
WA	– „Wiadomości Archeologiczne”, Warszawa
ZfE	– „Zeitschrift für Ethnologie”, Berlin
ZNUJ	– „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, Kraków
ZOW	– „Z otchłani wieków”, Warszawa

Sprzedaż / Retail:
Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa

Sprzedaż wysyłkowa / Mail order:
tel./phone: +48 22 5044 872, +48 22 5044 873
e-mail: wydawnictwapma@pma.pl

Państwowe Muzeum Archeologiczne. Warszawa 2015. Wydanie I. Nakład 300 egz.
Druk i oprawa: DRUKARNIA Janusz Bieszczad, ul. Moszczenicka 2, 03-660 Warszawa